T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Doktora Tezi

HADİS EDEBİYATINDA CÂMİ‘ TÜRÜ KAYNAKLAR VE CÂMİ‘ KAVRAMININ SORUNLARI (HİCRİ I-IV. ASIR)

Bilge KILIÇ
16932301

Danışman
Prof. Dr. Ahmet KELEŞ

Diyarbakır 2021

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Doktora Tezi

HADİS EDEBİYATINDA CÂMİ‘ TÜRÜ KAYNAKLAR VE CÂMİ‘ KAVRAMININ SORUNLARI (HİCRİ I-IV. ASIR)

Bilge KILIÇ
16932301

Danışman
Prof. Dr. Ahmet KELEŞ

Diyarbakır 2021

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Hadis Edebiyatında Câmi' Türü Kaynaklar ve Câmi' Kavramının Sorunları (Hicrî I-IV. Asır) " adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

..../..../.....

Bilge KILIÇ

İmza

ÖNSÖZ

Bir doktora çalışmasını değerli kılan en önemli şeyin tezin konusu olduğu kuşkusuzdur. Bu nedenle de doğru konuyu bulmak ve çalışmak hayati derecede önem arz eder. Danışman hocam Ahmet KELEŞ bana "Hadis Usûlünde *Câmi'* Kavramı"nı tez olarak çalışmamı önerdiğinde, itiraf etmeliyim ki, bir tek sözcükten nasıl bir doktora tezi çıkabileceğini düşünemedim bile, tebessüm ettiğimi; "bundan bir tez çıkar mı hocam" dediğimi hatırlıyorum. O da bana "biraz düşün, araştır" dedi. Kime sorduysam "bir sözcükten/kavramdan doktora tezi mi olur" diyorlardı. Bu durum moralimi bozmakla birlikte danışman hocama olan güvenim konuyla ilgili ön araştırmalar yapmam için bana yetiyordu. Nitekim bu konuda yaptığım literatür taraması ve yazılan eserler, makaleler ve tebliğler, konunun sanıldığından çok da önemli olduğunu bana gösterdi. Daha da araştırınca gördüm ki *Câmi'* kavramı tam bir hadis usûlü sorunu idi. Diğer kavramsal sorunların merkezinde yer alan ve tek bir sözcük gibi görünmekle birlikte adeta tüm hadis edebiyatını ve usûlünü kendine çeken merkezi bir konuma sahipti. İşte bu durumu fark etmem okuyacağınız bu tezin vücut bulmasına neden oldu.

Câmi' kavramını çalışma kararını almamda etkili olan bir diğer önemli faktör de, bu kavram vesilesiyle erken dönem hadis kaynaklarını ve usûl çalışmalarını inceleyecek olmamdı. Böylece ilk dört asrın klasiklerini ve hadis usûlü kaynaklarını okuyacaktım. Ayrıca sorunun çözümü bağlamında konuyu çağdaş araştırmalarla da ilişkilendirecektim ve bu da benim Hadis ilmine dair müktesebatımı zenginleştirecekti. Bütün bunları düşününce büyük bir heyecan duydum ve bu heyecanımı tez boyunca hiç kaybetmedim…

Ele aldığımız konu hadis usûlü açısından son derece önemli bir sorunu gündeme taşıyordu. O kadar ki, tezimizde önerdiğimiz tanım hem hadis usûlü hem de hadisçiler

için yeni ve alışılmadık idi. Bu nedenle, yapmış olduğumuz tanıma yapılabilecek itirazlar sadedinde düşündüğümüz birkaç soruya kısaca cevap vermek istiyoruz şöyle ki; "Yeni bir tanım ihtiyacı var mıdır?", "Neden bir tanım yapma ihtiyacı hissedilmiştir?", "Mevcut tanımlarda ne gibi eksikler ya da sorunlar görülmüştür?" bu ve benzeri sorular karşılaşmayı beklediğimiz sorulardır. Hemen belirtmeliyiz ki, şayet çağdaş dönem olarak belirlediğimiz son birkaç asırda *Câmi'*, *Sünen*, *Müsned* ve *Musannef* gibi kavramlarla ilgili tanımlar yapılmamış, bu tanımlar hadis usûlüne dair yazılan eserlerde yer almamış ve ilahiyat tahsili yapan öğrencilere de bunlar öğretilmemiş olsa idi gerçekten yeni bir tanım ihtiyacı olmayabilirdi. Çünkü erken dönemlerde muhaddisler bu kavramları tanımlamadan serbest bir şekilde nasıl kullanmışlarsa biz de o şekilde kullanmaya devam edebilirdik. Ancak bugün karşı karşıya olduğumuz durum tam bir "*kavramlar kaosu*" görüntüsü arz etmektedir. Bu kaosun bu şekilde devam etmesine izin verilmemelidir, diye düşünüyoruz.

Bugün, başta *Câmi'* kavramı olmak üzere diğer kavramlar, tanımları yapılarak öğretilmekte ve sanki orijinal kaynakların telif edildiği dönemlerde de bu kavramlar bu tanımlarıyla kullanılmış ve kaynaklar da ona göre yazılmış gibi bir algı oluşturulmaktadır. Bu algı sadece ilahiyat öğrencilerinde değil akademisyenlerde de mevcuttur. Bu *de facto* durum bize bir tanım yapmanın zorunluluğunu ilham etmiştir. Yapmış olduğumuz tanım, Hadis ilmî ile meşgul olan konunun uzmanları tarafından tamamıyla kabul görmese bile bir sorunun varlığına ve artık bu sorunun görmezden gelinerek devam edilemeyeceğine dikkatleri çekmiş olacaktır. Bu misyonu itibariyle bile olsa yapmış olduğumuz tanımın önemli olduğu kanaatindeyiz. Kaldı ki önerdiğimiz tanım, bizce, sadece hadis literatüründeki sorunları değil *Câmi'* sözcüğünün kullanıldığı tüm klasik İslamî ilimlerde ortaya çıkan genel sorunu da çözmektedir. Sorun alanının bu genişliği nedeniyle *Câmi'* kavramını "*cins"*, "*nev'/tür*" ve "*cüz"* olmak üzere üç yönden tanımladık. Bu üç yönlü tanım, *Câmi'* kavramının tüm kullanımları için "*efradını câmi' ağyarını mâni*" bir özellik taşımaktadır.

Bugün genel kabul görmüş bir tanım olarak öğretilen ve hadis usûlü eserlerinde yer alan tanımın klasik dönem için hem kapsayıcı hem de literatüre uygun bir karşılığı yoktur. Buna rağmen de halen kabul görmekte ve öğrenilip öğretilmektedir. Oysa

yapmış olduğumuz tanım hem hadis literatürü hem de diğer İslamî ilimlerdeki kullanımına tam olarak karşılık gelebilme özelliğine sahiptir. Yerinde de gösterildiği üzere önerdiğimiz tanım, "*cins*" olarak tüm İslamî ilimlere, "*nev'/tür*" olarak hadis literatürüne ve "*cüz*" olarak da müellifin adını *Câmi'* koyduğu her türlü esere karşılık gelmektedir. Arz etmeye çalıştığımız bu hususlar nedeniyle bir tanım ihtiyacının var olduğunu, mevcut kaos durumunun sürdürülemeyeceğini ve sadece *Câmi'* kavramı değil diğer tüm hadis literatürü ile ilgili kavramların da aynı şekilde yeniden tanımlarının yapılması gerektiği kanaatimizi koruyoruz.

Son olarak şunu da belirtmeliyim ki, bu tezi hazırlamadaki en önemli şansım danışmam hocam ile aynı şehirde yaşıyor olmamdı. Bu imkân bana sık sık danışmanlık hizmeti alma fırsatı sağladı. Her takıldığımda ve bir sorunla karşılaştığımda hocama danıştım, müzakereler ve tartışmalar yaptım. Bu süreç tez konumun olgunlaşmasında çok önemli bir yere tekabül etmektedir. Yapmış olduğumuz bu müzakereler sonucunda, benim sosyal bilimlerde metot konusuna yönelmem gerektiği, bu konuda eksikliklerimim olduğu gerçeğini fark ettim. Sosyal bilimlerde metot konusunu araştırırken Mantık ilmini ve tez konumla ne kadar yakından ilgili olduğunu gördüm. Bu konuyu danışmam hocamla müzakere edince, sağ olsun, benim de dahil olduğum bir grup öğrenciye, hâlâ da devam eden, yaklaşık bir yıllık Mantık ve Felsefe okumaları yaptırdı. Bu okumalar sonucunda zihnim daha da aydınlandı ve artık ben bu tez çalışmamda nasıl bir problemi çalıştığımı ve bu problemi nasıl çözeceğimi bildiğim bir noktaya ulaştım ve bu tez ortaya çıktı. Tezimin orijinal bir konuyu ele aldığını, onu tez projesine uygun olarak araştırıp yeni bir yöntemle sonuca ulaştırdığımı düşünüyorum. Ulaştığım sonucun, çok yaygın bir genel kanaat ile örtüşmediğini biliyorum. Zaten bu tez de bu özelliğiyle önemlidir diye düşünüyorum çünkü çok yerleşik bir ezberi bozdu ve fark edilmeyen bir yanlış anlamayı hem deşifre etti hem de tashihini yaptı. Çalışmamız sadece bir sorun tespitinden ibaret değildir. Tespit ettiğimiz sorunun çözüm önerisini yaptık ve yeni bir *Câmi'* tanımı önerdik. Bunun Hadis ilmine katkı sağlayacağını ümit ediyorum.

Tez konusunun belirlenmesi, çalışmanın oluşturulması ve geliştirilmesi sürecinde bana zaman ayıran, kişisel arşivinden yararlanmama izin veren ve yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Ahmet KELEŞ hocama

öncelikle teşekkürlerimi sunarım. Yetişmemde bana katkı sunan Prof. Dr. H. Musa BAĞCI ve Prof. Dr. Mehmet BİLEN hocalarıma, TİK üyesi değerli hocam Dr. Esra ASLAN'a, tezin tashihinde emeği olan Doç. Dr. Fuat İSTEMİ ve Rahime KARAYİĞİT'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Son düzeltmelerimde kendileriyle görüşme imkanı bulduğum Prof. Dr. Bünyamin ERUL ve Prof. Dr. Mehmet Hayri KIRBAŞOĞLU hocalarıma sundukları katkılardan dolayı en derin teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca tez çalışmam boyunca kendilerini ihmal etmeme rağmen her türlü yardımlarını eksik etmeyen aileme şükranlarımı sunarım.

Bilge KILIÇ

Diyarbakır-2021

ÖZET

Bu çalışmada, hicri ilk dört asırda telif edilen hadis kaynaklarının adı olarak kullanılan *Câmi‘* sözcüğü ele alınmıştır. Tezin birinci bölümünde *Câmi‘* ismi ile telif edilen eserler ve isimleri *Câmi‘* olmadığı halde *Câmi‘* olarak kabul edilen eserler incelenmiştir. İsim-müsemma uyumları ve sorunları tespit edilmiştir. İkinci bölümde, söz konusu kaynaklar tam anlamıyla bir muhteva analizine ve karşılaştırılmasına tabi tutulmuştur. Bu analiz sonucunda ortaya çıkan fotoğraf, aynı ismi taşıyan eserlerin farklılıklarını ve benzerliklerini göstermektedir. Üçüncü bölümde ise tezin ana konusu olan *Câmi‘* kavramının sorunları tespit edilmiş ve çözüm önerisi olarak da yeni bir *Câmi‘* tanımı yapılmıştır.

Mütekaddimûn ve müteahhirun dönemlerinde sıklıkla kullanılmasına karşılık herhangi bir *Câmi‘* tanımının yapılmadığı görülmüştür. İlk tanımlar çağdaş dönem ile başlamış Abdülazîz ed-Dihlevî'nin *Ucâle-i Nâfia* adlı eserinde yaptığı tanım ile bugünkü konumuna gelmiştir. Abdülazîz ed-Dihlevî'ye ait olduğunu tespit ettiğimiz genel kabul gören bu tanımın en belirgin özelliği *Câmi‘* kavramı ile karşılanacak bir hadis kaynağının; *âkaid, ahkâm, rikâk, yeme, içme, sefer, kıyam, ku'ûd âdâbı, tefsîr, tarih, siyer, fiten, menâkıb ve mesâlib gibi sekiz ana kitâbı ihtiva etmesi gerektiğidir.* Biz bu çalışma ile söz konusu tanımın hatalı olduğunu gösterdiğimiz gibi önerdiğimiz tanım ile de *Câmi‘* kavramının doğru bir tanımını yapmış olduk. Tanımımız *"cins"*, "*tür/nev*‘" ve "*cüz"* olmak üzere üç karşılığa sahiptir.

Anahtar Sözcükler

Câmi‘, Hadis Edebiyatı, Cins, Tür/Nev‘, Cüz, Mantık, Sünen, Müsned, Musannef, Muvatta.

ABSTRACT

In this study, the word Jâmi‘, which is used as the name of hadith sources written in the first four centuries of Hijri, is discussed. In the first part of the thesis, the works written under the name of Jâmi‘ and the works accepted as Jâmi‘ although their names were not Jâmi‘ were examined. Name-match compatibility and problems have been identified. In the second part, these sources were subjected to a full content analysis and comparison. The photograph obtained as a result of this analysis shows the differences and similarities of the works with the same name. In the third chapter, the problems of the concept of Jâmi‘, which is the main subject of the thesis, were determined and a new definition of Jâmi‘ was made as a solution proposal.

Although it is frequently used in the periods of the Mutaqaddimin (Former Scholars) and the Mutaakhkhirin (Following Scholars), it has been observed that there is no definition of "Jâmi‘". The first definitions started with the modern period and reached its current position with the definition made by Abdülazîz ed-Dihlevî's work called *Ujalah al Nafiah.* The most distinctive feature of this definition, which is generally accepted as belonging to Abdülazîz al-Dihlevî, is that of a hadith resource that can be met with the concept of Jâmi‘ it should contain eight main inscriptions such as âkaid (creed), ahkâm (judgments), rikâk (slaves), eating, drinking, expedition, manners of stand-up and sitting, commentary of Quran, history of Prophet, fiten (strives), menâkıb (anecdotes). With this study, we have shown that this definition is erroneous, and we have made a correct definition of the concept of Jâmi with the definition we have proposed. Our definition has three equivalents: "Genus", "Specy" and "a particular individual".

Keywords

Jâmi‘, Hadith Literature, Genus, Specy, A Particular Individual, Logic, Sunan, Musnad, Musannaf, Muwatta.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ ..... **I**
ÖZET ..... **V**
ABSTRACT ..... **VI**
İÇİNDEKİLER ..... **VII**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **XII**
KISALTMALAR ..... **XIII**
GİRİŞ **1**
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI **1**
B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ **2**
C. ARAŞTIRMANIN METODU VE PLANI **5**
D. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI **6**

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS TARİHİNDE TASNİF DÖNEMİ HADİS EDEBİYATI

1.1. ALE'L-EBVÂBIN ANLAMI **15**
1.1.1. Cüzler ve Belirli Bir Konuya Tahsis Edilmiş Kitaplar 17
1.1.2. Musannef 20
1.1.3. Sünen 22
1.1.4. Muvatta' 29
1.1.5. Müsned 31
1.1.6. Câmi' 37

İKİNCİ BÖLÜM

CÂMİ' TÜRÜ ESERLERİN MUHTEVA TAHLİLİ

2.1. KAYNAKLARDA CÂMİ' OLARAK TAVSİF EDİLEN ESERLER **59**
2.1.1. Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) 59

2.1.1.1. Eserin İsmi 59
2.1.1.2. Râvileri ve Hadis Sayısı 60
2.1.1.3. Bâb Başlıkları 60
2.1.1.4. Sened ve Metin 61
2.1.2. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) 63
2.1.2.1. Eserin İsmi 63
2.1.2.2. el-Câmi‘u’l-kebîr 64
2.1.2.3. el-Câmi‘u’s-sagîr 65
2.1.3. Mâlik b. Enes (ö. 179/795) 65
2.1.3.1. Eserin İsmi 65
2.1.3.2. Râvileri ve Hadis Sayısı 68
2.1.3.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları 69
2.1.3.4. Sened ve Metin 71
2.1.4. er-Rebi‘ b. Habib (ö. 180/796) 73
2.1.4.1. Eserin İsmi 73
2.1.4.2. Râvileri 75
2.1.4.3. Metodu 75
2.1.5. Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) 77
2.1.5.1. Eserin İsmi 77
2.1.5.2. Râvisi ve Hadis Sayısı 78
2.1.5.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları 78
2.1.5.4. Sened ve Metin 79
2.1.6. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) 81
2.1.6.1. Eserin İsmi 81
2.1.6.2. el-Câmi‘ 82
2.1.7. Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27) 84
2.1.7.1. Eserin İsmi 84
2.1.7.2. Râvileri ve Hadis Sayısı 85
2.1.7.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları 86
2.1.7.4. Sened ve Metin 87
2.1.8. İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) 89
2.1.8.1. Eserin İsmi 89

2.1.8.2. Râvileri, Nüshaları ve Hadis Sayısı 90
2.1.8.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları 90
2.1.8.4. Sened ve Metin 92
2.1.9. Dârimî (ö. 255/869) 94
2.1.9.1. Eserin İsmi 94
2.1.9.2. Râvileri 96
2.1.9.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları 96
2.1.9.4. Sened ve Metin 98
2.1.10. Buhârî (ö. 256/870) 99
2.1.10.1. Eserin İsmi 99
2.1.10.2. Râvileri ve Hadis Sayısı 103
2.1.10.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları 105
2.1.10.4. Ta'likleri 109
2.1.11. Müslim b. Haccac (ö. 261/875), ... 110
2.1.11.1. Eserin İsmi 110
2.1.11.2. Râvileri ve Hadis Sayısı 113
2.1.11.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları 114
2.1.11.4. Sened ve Metin 117
2.1.12. Tirmizî (ö. 279/892) 118
2.1.12.1.Eserin İsmi 118
2.1.12.2. Râvileri ve Hadis Sayısı 121
2.1.12.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları 122
2.1.12.4. Sened ve Metin 124
2.1.13. İbn Huzeyme (ö. 311/924) 126
2.1.13.1. Eserin İsmi 126
2.1.13.2. Râvileri 129
2.1.13.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları 129
2.1.13.4. Sened ve Metin 131
2.1.14. İbn Hibbân (ö. 354/965) 133
2.1.14.1. Eserin İsmi 133
2.1.14.2. Nüshaları 134
2.1.14.3. Kısım ve Nev'î Başlıkları 135

2.1.14.4. Sened ve Metin 137

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CÂMİ' KAVRAMININ SORUNLARI VE YENİ BİR TANIM ÖNERİSİ

3.1. CÂMİ' SÖZCÜĞÜNÜN LÜGAT ANLAMI 141

3.2. CÂMİ' SÖZCÜĞÜNÜN MUHTELİF MANALARDA KULLANIMI 142

3.3. HADİS USÛLÜ ESERLERİNDE CÂMİ' KAVRAMI 149

3.3.1. Mütekaddimûn Döneminde 149

3.3.2. Müteahhirûn Döneminde 152

3.3.3. Çağdaş Dönemlerde Yapılan Câmi' Tanımları 156

3.4. HADİS ESERLERİNDE ALT BAŞLIK OLARAK CÂMİ' 171

3.5. HADİS ESERLERİNDE ANA BAŞLIK OLARAK CÂMİ' 173

3.6. FARKLI İLMİ DİSİPLİNLERDE CÂMİ' 174

3.7. BATILI ARAŞTIRMACILARIN HADİS EDEBİYATI VE CÂMİ' KAVRAMIYLA İLGİLİ YAKLAŞIMLARI 182

3.8. CÂMİ' TÜRÜ ESERLER ve CÂMİ' KAVRAMININ SORUNLARI 191

3.8.1. İsimlendirme Problemi 192

3.8.2. Muhteva Problemi 193

3.8.3. Sekiz Ana Konuyu İhtiva Etme Problemi 195

3.8.4. Güncellenme Problemi 197

3.9. YENİ BİR TANIM ÖNERİSİ 198

3.9.1. Câmi' Kavramının Taksîmi 204

3.9.1.1. Taksîm-i evvel: Ulûmu'l-İslâmiye'de Câmi' Kavramı 205

3.9.1.2. Taksîm-i sâni: Ulûmu'l-Hadis'de Câmi' Kavramı 205

3.9.1.3. Taksîm-i sâlis: Adı Bizâtihî Câmi' Olan Eserler 206

3.9.2. Câmi' Kavramının Tasnîfi 208

3.9.2.1. Tasnîf-i evvel: Hadis Usûlü Eserlerinde Câmi' Kavramı 209

3.9.2.2. Tasnîf-i sâni: Hadis Edebiyatı'nda Câmi' Kavramı 210

3.9.2.3. Tasnîf-i sâlis: Ulûmu'l-İslâmiye'de Câmi' Kavramı 211

3.9.3. Yeni Tanım Önerisi 215

SONUÇ 219
KAYNAKÇA 224

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil 1 Taksîm-i evvel, Ulûmu'l-İslâmiye'de Câmi' Kavramı 205
Şekil 2 Taksîm-i Sâni, Ulûmu'l-Hadis'de Câmi' Kavramı 206
Şekil 3 Taksîm-i sâlis, Adı Bizâtihî Câmi' Olan Eserler 208
Şekil 4 Tasnîf-i evvel, Hadis Usûlü Eserlerinde Câmi' Kavramı 210
Şekil 5 Tasnîf-i sâni, Hadis Edebiyatı Eserlerinde Câmi' Kavramı 211
Şekil 6 Tasnîf-i sâlis, Ulûmu'l-İslâmiye'de Câmi' Kavramı 212
Şekil 7 Esâsu't-taksîm ve Esâsu't-tasnîf 215
Şekil 8 Önerilen Câmi' tanımı 216

KISALTMALAR

AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	Bin
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
EKEV	Erzincan Kültür ve Eğitim Vakfı
h.	Hicrî
no	Numara
Hz.	Hazreti
Krş.	Karşılaştırınız
Nşr.	Neşir
ö.	Ölüm Tarihi
s.	Sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	Sayı
TDV Yay.,	Türkiye Diyanet Vakfı yayını
Thk.	Tahkîk
Tsh.	Tashih
vs.	Vesaire
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
Yay.	Yayınları
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI

Araştırmanın konusu *"Hicrî İlk Dört Asırda Hadis Edebiyatında Câmi' Türü Kaynaklar ve Câmi' Kavramının Sorunları"* dır. Bu itibarla çalışma hicri I. asır ile IV. asır arasında telif edilen *Câmi'* türü, hadis edebiyatını konu almaktadır. Ancak çalışmamız *Câmi'* kavramı üzerine olduğu için araştırma ve inceleme alanımıza *Tefsîr, Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf, Kırâat, Mantık, Arap Dili ve Belegâtı* gibi ilmî disiplinlerde telif edilen *Câmi'* literatürü dahil edilmiştir. Konuyla ilgili literatür araştırılırken herhangi bir mezhep ya da ekol esas alınmamıştır.

Çalışma ilk dört asır ile sınırlandırıldığı için bu süreçte ortaya çıkan ve kaynaklarda *Câmi'* olarak tavsif edilen eserler inceleme konusu yapılmıştır. Bu kapsamda Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî'nin (ö. 153/770) *el-Câmi*, Ebû Abdullah Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî'nin (ö. 161/778) *el-Câmi'u'l-kebîr* ve *el-Câmi'u's-sagîr*, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebû Âmir el-Asbahi el-Yemenî'nin (ö. 179/795) *el-Muvatta'*, Ebû Amr er-Rebi' b. Habib b. Amr el-Ezdî el-Ferâhidî el-Basrî'nin (ö. 180/796 [?]) *el-Müsned*, Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Fihrî el-Mısrî'nin (ö. 197/813) *el-Câmi' fi'l-hadis*, Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Meymûn el-Hilâlî'nin (ö. 198/814) *el-Câmi'*, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî'nin (ö. 211/826-27) *el-Musannef*, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebû Şeybe İbrâhim el-Absi el-Kûfî'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fazl ed-Dârimî'nin (ö. 255/869) *Sünenü'd-Dârimî*, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fî el-Buhârî'nin (ö. 256/870) *Câmi'u's-sahîh*, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisâbûri Müslim b. el-Haccac'ın (ö. 261/875) *Sahîhu Müslim*, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'ü'l-kebîr*,

Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemi en-Nisâbûrî'nin (ö. 311/924) *Sahîhu İbn Huzeyme*, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî'nin (ö. 354/965) *el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsim ve'l-envâ'* adlı eserleri detaylı ele alınmıştır.

Görüleceği üzere çalışmamız tamamen tarihsel verilere dayanmaktadır. Yani tezimize konu olan *Câmi'* kavramını, geleneğimizde zaten var olan eserlerden hareketle inceledik ve bir sonuca gitmeye çalıştık.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Istılâh[1] ilim ehlinin herhangi bir sözcüğü sözlük anlamı dışında kendi disiplinine münhasır bir mana ile kullanması anlamına gelmektedir. Bu itibarla Istılâh/Kavram "*ilimlerin anlaşılabilmesi için zorunlu olan, bilinmediği takdirde söz konusu edilen ilmin anlam ve muhteva dünyasına nufüz etme imkânı bulunmayan anahtar bir kelime veya terkip"*tir.[2] İlimler, kendilerine özgü kavramlar sayesinde gelişir ve olgunlaşırlar. Bu nedenle her ilmin terminolojisinin bir tarihi gelişim süreci ve semantiği vardır. Kavram, ilmi gelişmelere ve yeniliklere açıktır. Bu durum hem sosyal bilimler hem de fen bilimleri için geçerlidir. Bir sosyal bilim alanı olan *Hadis* ilminin kavramları ve kendine özgü terminolojisi de bundan müstağni değildir. Bu realite nedeniyle ki ilk dört asır içinde ortaya çıkan hadis ıstılâhları farklılıklar içermektedir. Bu da doğaldır çünkü henüz gelişim aşamasındadır. İslamî ilimlerde kullanılan ıstılâhlar da tıpkı *Geometri, Matematik, Fizik* ve *Kimya* gibi muhtelif bilimlerde mevcut olan kuramlar gibidir. Söz konusu disiplinlerde kuramsız problemler çözülemeyeceği veya problemi çözecek doğru kuramın yanlış belirlenmesiyle sonucun yanlış çıkacağı aşikârdır. Aynı şekilde İslami ilimlerde özelde de *Hadis* ilminde terimleri bilmeden *Hadis* ilmini anlamak veya kullanılan terim yanlışsa sahîh anlamı idrak etmek mümkün değildir. Konfüçyüs'ün "*toplumun kaderi*

[1]Çalışmamızda yer yer ıstılâh ve kavram sözcükleri kullanılmıştır. Her ikisi ile de aynı şeyi kasdediyoruz.

[2]Bkz. Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefî Tehânevî, **Keşşafu ıstılahati'l-fünun ve'l-ulum,** (Thk.) Refik el-Acem, Ali Dahruc, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996, s.212; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif Hanefî Cürcani, **et-Ta'rifat**, (Thk.) İbrahim el-Ebyari, Dâru'd-diyan, s.44-45. (Editör) Kübra Bilgin Tiryaki, Lütfi Sunar, **Kavram Geliştirme: Sosyal Bilimlerde Yeni İmkanlar**, Nobel Yay., Ankara 2016, s.IX, 3; Ahmet Yücel, **Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İfav), İstanbul 1996. s.19.

eline geçtiğinde onu düzeltmek için yapacağı ilk işin isim ve kavramları değiştirmek olacağını" belirtmesi terimlerin doğru anlaşılmasının ne denli önemli olduğunu, yanlış anlaşıldığında vereceği toplumsal zararın boyutlarının da ne denli büyük olacağını açıkça göstermektedir. Istılâh, bir ıstılâhlar ilmî denilebilecek kadar ıstılâh zenginliğine sahip *Hadis* ilmî için çok daha önem arz etmektedir. Bu nedenle ıstılâhları bilmeden *Hadis* ilminin doğru anlaşılması söz konusu değildir. Ayrıca, şayet ıstılâhlar yanlış anlaşılmış veya doğru tanımlanmamışsa bu ıstılâhları kullanan ilim dalının sağlıklı sonuçlar üretmesi de neredeyse imkânsız hale gelmektedir.[3] Sözünü etmeye çalıştığımız hususu bu çalışmada *Câmi'* kavramı üzerinden göstermeye çalışacağız.

Câmi' kavramının tarihi gelişimine baktığımızda çok çeşitli kullanımlarının olduğu görülmüştür. Kullanıldığı yerlere ise "*derleme, ihtiva etme, kapsama, toplama, bir araya getirme*" anlamlarında kullanılmıştır. Örneğin; insanların biraraya gelerek topluca namaz kıldıkları ibadethanelere *Câmi'* isminin verilmesi gibi. Hz. Peygamber'in veciz sözlerine ve belâgatına ayrıca Allah'ın az lafızla pek çok manalar ifade eden Kur'an-ı Kerimdeki sözlerine *Câmi'u'l-kelâm* ve *Câmi'u'l-kelim* denilmiştir. Ayrıca *Câmi'* sözcüğü*; Hadis, Arap Dili ve Belâgatı, Tefsîr, Kırâat, Fıkıh, Kelâm, Mantık, Tasavvuf, Tıp, Siyaset, Matematik, Biyografi, Coğrafya, Felsefe* gibi çeşitli ilmî disiplinlerin literatürlerinde "*eser*" manasında da kullanılmıştır. İslami ilimler geleneğinde bu kadar yaygın bir kullanıma sahip olan *Câmi'* sözcüğü, *Hadis* ilminde de pek çok manaya gelecek şekilde kullanılmış ancak bir ıstılâh olarak *Câmi'* sözcüğü hadis edebiyatında,[4] hem anlam daralmasına hem de anlam kaymasına

[3]Yücel, **Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır**, s.19.

[4]*Câmi'* ıstılâhı için bkz. Abdülaziz b. Ahmed b. Abdürrahim Ömeri Faruki Abdülaziz Dihlevî, **Ûlâletu'l-nâci'a tercümetü'l-Ucale-i Nafi'a**, (Çev.) Abdülehad el-Kâsımî, Hindistan, s.28-29; Ebü'l-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahim Mübârekfûrî, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi şerhu Câmi'i't-Tirmizî,** zabata Abdurrahman Muhammed Osman, Dâru'l-fikr, c.1, s.64-66; Yusuf Abdurrahman Mar'aşli, **İlmu fihristi'l-hadis**, Mektebetü'l-maârif, Beyrut 1406/1986, s.15; Seyyid Abdülmacid el-Gavri, **Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadisiyye,** Dâru'l-Kesîr, Dımaşk 1428/2007, s.274; Talat Koçyiğit, **Hadis Usûlü,** Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2015, s.285-286; H. Musa Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, Ankara Okulu Yay., Ankara 2012, s.251-252; H. Musa Bağcı, **Hadis Tarihi**, Ankara Okulu Yay., Ankara 2009, s.258; Talat Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1977, s.211. İsmail Lütfi Çakan, **Hadis Edebiyatı: Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usûlleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İfav), İstanbul 2016, s.78-79. Ayrıca bkz.; Subhi es-Salih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İfav) Yay., İstanbul 2014, s.92-93. Muhammad Zübeyr Sıddiki, **Hadis Edebiyatı Tarihi: Menşei, Tekâmülü, Hususiyetleri ve Tenkidi**, (Çev.) Yusuf Ziya Kavakçı, Yeni Zamanlar Yay., 2004, s.68.

maruz kalacak şekilde değişikliklere uğramıştır. Bir ilmin kendine mahsus alanda sağlıklı bir şekilde gelişip doğru bilimsel sonuçlara ulaşabilmesi için kavramların ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. Bu temel ilkeye göre Hadis ilmî de kendine özgü kavramlara sahip olmak ve bu kavramları Hadis ilminin gelişimine paralel olarak geliştirmek zorundadır. *Câmi'* kavramı çerçevesinde yapacağımız araştırma ile bu konudaki sorunlara işaret etmeye ve bir çözüm önerisi sunmaya çalışacağız. Oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olan *Câmi'* kavramı ile ilgili yapacağımız bu çalışmanın sadece *Câmi'* kavramını değil onunla ilişkili olan; *Müsned*, *Sünen*, *Musannef* ve *Muvatta* gibi kavramların da sorunlarının görülmesine yardımcı olacağını düşünüyoruz.

Çalışma konumuzun bir hadis konusu olduğu malumdur. Bu nedenle çalışmamız boyunca metodoloji/usûl ilkelerini dikkate alacağız. Bu çerçevede hadis usûlü kaynaklarımızdan yararlanmanın yanında diğer usûllerden de istifade edilecektir. Her usûlde olduğu gibi hadis usûlünde yer alan kavramlar da sonuçta bir sözcüğün terim olarak tanımlanmasıdır. Tanım da Mantık ilminin konusu olduğu için çalışmamızda Mantık ilmine müracaat edeceğiz. Tezimizde, *Câmi'* kavramı ile ilgili olarak tespit edeceğimiz sorunları ve çözüm önerilerini Mantık ilmî çerçevesinde ele alacağız. Bu yönüyle tezimiz hadis usûlünde Mantık ilminden yararlanmanın gerekliliğini ve önemini de gösterip örnekleyen bir tez olma özelliğine sahip olacaktır, diye ümit ediyoruz. Özellikle Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahman b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328) ve Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505) gibi âlimlerin Mantık ilmine karşı oldukları dikkate alınırsa, tezimizin bu özelliği daha da bir anlam kazanacaktır.[5]

[5]Bkz. Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh Şehrezûrî, **Fetava ve mesailu İbni's-Salâh, (**Thk.) Abdülmu'ti Emin Kal'aci, Dârü'l-ma'rife, Beyrut 1986/1406; Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, **er-Red ale'l-mantıkiyyin,** Lahor: İdâretu Tercümâni's-sünne, 1976; **Nakzü'l-mantık**, (Thk.) Abdurrahman b. Hasan b. Kâid, Dâru Âlemil-fevâid, Cidde; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyuti, **el-Kavlü'l-müşrık fi tahrimi'l-mantık**, (Thk.) Seyyid Muhammed Seyyid Abdülvehhab, Darü'l-hadis, Kahire 1429/2008; Hülya Altunya, Mantık ve Dînî İlimler İlişkisinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Kısa Bir Tahlil, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 2013/1, sy. 30, s.64.

C. ARAŞTIRMANIN METODU VE PLANI

"*Vusulsüzlüğümüz usulsüzlüğümüzdendir*" sözü geleneğimizde çok meşhur bir özdeyiştir. Bir amaca ulaşmada "*Usûl*"ün ne kadar önemli olduğuna vurgu yapmaktadır. Biz de bu ilkeden hareketle tezimizde, "*tümden gelim*" yöntemini ve Mantık ilmini bir yöntem olarak benimsedik. Tümden gelim yöntemini esas aldık çünkü araştırma alanımız ile ilgili kaynaklar tarihsel olarak var olan malzemelerdir. Yani, kendilerinden hareketle bir sonuca gitmek istediğimiz kaynaklar mevcut ve sınırlıdır. Yeni bir kaynak ilave etme imkânımız söz konusu değildir. Var olanı esas almak zorundayız. Bu da bizi mevcut kaynakları bir bütün olarak görmeye ve bütünden parçalara doğru hareket ederek bir sonuca varmaya yöneltti. İşte bu zorunlu durum "*tümden gelim*" yöntemini kullanmamızı gerektirmiştir. Bu yöntem aynı zamanda Mantık ilminin de yöntemidir. Biz de bu nedenle tezimizde Mantık ilmine başvurduk. Çünkü Mantık ilminde "*Mantık*" tanımlanırken "آلة قانونية" yani küllî kaideleri esas alan bir ilim olduğu özelliğiyle tanımlanır. Mantık ilmî küllîler ve küllî ilkeler ile ilgilenir. Konumuz *Câmi'* kavramının bir hadis usûlü ıstılâhı olarak küllî anlamını belirlemek olduğundan bu yönteme başvurmamız kaçınılmaz olmuştur.

Tezimizin ilgili bölümlerinde de görüleceği üzere, en genelde İslâmî ilimlerin tamamında, ilk dört asırdaki hadis literatüründe ve günümüze kadar *Câmi'* kavramı ile ilgili yapılan tanımlar dikkate alınarak konu incelenmiştir. Tezimizde bir yöntem olarak benimsediğimiz Mantık ilmî gereğince, *Câmi'* kavramı ile ilgili "*efradını câmi' ağyarını mâni*" bir yol izlemeye çalıştık. Bu itibarla çalışmamızda *Câmi'* sözcüğünün her tür kullanımı dikkate alınmış ve "*efradını câmi'*" olmasına dikkat edilmiştir. *Câmi'* ile ilişkilendirilen diğer birçok ıstılâh ise "*ağyarını mâni*" özelliğiyle ayrıştırılmış ve ortaya olabildiğince net bir sonuç konmaya çalışılmıştır. Tezimizin sonuç bölümünde yer alan bulguların hadis usûlüne yeni bir katkı sağlayacağını ve hadis usûlü çalışmalarında Mantık ilminden yararlanmanın gerekliliğini ve önemini göstereceğini umuyoruz.

Çalışmamız bir giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Girişte araştırmanın konusu, sınırları, amacı, önemi ve tezin kaynaklarından bahsedilmiştir.

Tezimizin birinci bölümde konumuzla ilişkili olduğu için hadis tarihinde ortaya çıkan tasnîf dönemi hadis edebiyatına, özelde ise ale'l-ebvâb hadis edebiyatının çeşitlerine ve eserlerin telif metotlarına yer verilmiştir. Bu bağlamda *Cüz, Kitap, Musannef, Muvatta', Sünen, Müsned* türü eserlerden konu esaslı olanlar ele alınmıştır. *Câmi'* odaklı olarak çalışmamıza konu ettiğimiz bu ıstılâhların tezimizin sınırları çerçevesinde belli başlı problemlerine dikkat çekilmiştir. Yine bu bölümde ayrıca hadis edebiyatında *Câmi'* literatürünün tespiti ve kısa tanıtımları yapılmıştır. Söz konusu eserler kronolojik olarak araştırmaya konu edilmiştir.

Câmi' kavramı çerçevesinde birinci bölümde ele aldığımız eserler ikinci bölümde; eser özelliği, müellifin metodu, isim-muhteva uyumu, metodolojik bir bütünlüğün olup olmaması bakımından ele alınmıştır. Bu bölümde kronolojik sıralama esas alınarak eserin özelliği ve içeriği, müellifin metodu ağırlıklı olarak işlenmiştir. Eserlerin isim ve muhteva uyumlarına bakılmıştır. Ayrıca eserlerin metodolojik bir birliktelik sağlayıp sağlamadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın üçüncü ve son bölümü tamamıyla *Câmi'* kavramına tahsis edilmiştir. *Câmi'* sözcüğünün kavramsal çerçevesini tespit bağlamında sözcüğün lügat anlamı başta olmak üzere konuyla ilgili tüm detaylara değinilmeye çalışılmıştır. Bu detaylar bağlamında sözcüğün İslamî ilimler geleneğindeki kullanımına daha yakından bakılmaya çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise çalışmada varılan sonuçlar ve öneriler genel hatlarıyla ifade edilmiştir. Yararlanılan kaynakların sıralanmasıyla teze son verilmiştir.

D. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Câmi' türü eserlerle ilişkileri olan *Sünen, Musannef, Müsned* ve belli bir konuya tahsis edilen eserlere başvurulmuştur. Bu bakımdan çalışmada Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Hücce ala ehli'l-Medine*, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî'nin (ö. 204/820) el-*Üm*, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. Îsâ el-Kureşî el-Humeydî'nin (ö. 219/834) *el-Müsned*, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî'nin (ö. 227/842) *Kitâbu's-sünen*, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî'nin (ö. 273/887) *es-Sünen*, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî'nin (ö. 275/889)

es-Sünen, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünen*, Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî'nin (ö. 360/971) *Kitâbu'd-dua*, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyn b. Abdullah el-Âcurrî el-Bağdâdî'nin (ö. 360/970) *eş-Şeri'a*, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl'ın (ö. 311/923) *Ahkâmu ehli'l-milel mine'l-câmi' li-mesaili'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî'nin (ö. 386/996) *Kutü'l-kulub fi muameleti'l-mahbub ve vasfu tariki'l-mürid ila makami't-tevhid* adlı eserlerine başvurulmuştur.

Câmi' türü eserlerin tespitinde başvurulan kaynaklar genel olarak Bibliyografya, Hadis Kitapları ve Şerhler, Hadis Usûlü, Tabakât kaynaklarıdır. Kullanılan Arapça kaynakların büyük çoğunluğu el-Mektebetu'ş-şâmile'nin 3.64 sürümünden istifade edilerek elde edilmiştir. Müellif isim, nisbe ve vefat tarihlerinde ağırlıkla *DİA* yazımı esas alınmıştır. Kaynaklarda eserlerin isimleri hususunda görüş birliğine varılamamıştır. Bu sebeple eser isimlerinde genel teâmül dikkate alınmış, eser isimleri meşhur kullanımlarıyla çalışmaya konu edilmiştir.

Çalışmada eser-müellif tespitlerinde Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebû Ya'kub İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm'in (ö. 385/995 [?]) *el-Fihrist*, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahman b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *Fehresetu İbni Atiyye*, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî'nin (ö. 575/1179) *Fehrese*, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Câbir b. Muhammed el-Vâdîâşî el-Kaysî'nin (ö. 749/1348) *Bernamecu İbn Cabir el-Vâdîâşî*, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî'nin (ö. 852/1149) *el-Mu'cemü'l-müfehres*, Kâtib Çelebî'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*, Abdülazîz b. Şâh Veliyyillâh Ahmed b. Abdurrahîm el-Ömerî el-Fârûki ed-Dihlevî'nin (ö. 1239/1824) *Bustanü'l-muhaddisin fi beyâni kütübi'l-hadis ve ashabeha'l-gırri'l-meyamin*, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî el-Hasenî'nin (ö. 1345/1927) *er-Risâletü'l-müstatrefe*, Carl Brockelmann'ın (ö. 1376/1956) *Geschichte der arabischen litteratur (GAL)*, Fuad Sezgin'in *Târihu't-türâsi'l-arabi (Geschicte des arabischen schriftums-GAS)*, Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin *Studies in early hadith literature* adlı eserlerinden ağırlıklı olarak istifade edilmiştir.

Hadis kaynaklarından özellikle Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta',* Abdullah b. Vehb' in (ö. 197/813) *el-Câmi' fi'l-hadis,* Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826-27) *el-Musannef,* Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-sahîh,* Müslim b. el-Haccâc'ın (ö. 261/875) *Sahîhu Müslim,* Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'ü'l-kebîr,* Dârimî'nin (ö. 255/869) *Sünenü'd-Dârimî,* İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Kitâbu'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asâr,* İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *Sahîhu İbn Huzeyme,* İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahîhu İbn Hibbân el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsim ve'l-envâ',* Ebû Ya'kub Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî'nin (ö. 570/1175) *Kitâbu't-tertib fi's-sahîh'i min hadisi'r-rasûl* adlı eserlerinden geniş ölçüde istifade edilmiştir.

Câmi' tanımının belirlenmesinde eş-Şâfiî'nin (ö. 204/820) *er-Risâle,* Müslim b. el-Haccâc'ın (ö. 261/875) *Mukaddime (el-Müsnedü's-Sahîh),* Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *er-Risâle ila ehl-i Mekke,* Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Kitâbu'l-ilel,*[6] Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahman b. Hallâd er-Râmhürmüzî el-Fârisî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î,* Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis,* Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye, el-Câmi' li ahlâkı'r-râvi ve âdâbi's-sâmi, Takyidü'l-ilm,* Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî'nin (ö. 544/1149) *İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-semâ,* İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Ulûmü'l-hadis,* Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Takrib ve't-teysir li-ma'rifeti süneni'l-beşiri'n-nezir,* Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşki eş-Şâfiî'nin (ö. 774/1373) *İhtisâru ulûmi'l-hadis,* Ebû Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî'nin (ö. 794/1392) *en-Nüket ala Mukaddimeti İbni's-Salâh,* Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahman el-Irâkî'nin (ö. 806/1404) *et-Takyid ve'l-izah şerhu mukaddimeti İbni's-Salâh, Elfiyyetü'l-Irâkî,* İbn Hacer'in (ö. 852/1149) *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi'l-ehli'l-eser,* Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Elfiyyetü's-Süyûtî fi ilmi'l-hadis, Tedribü'r-râvi fi şerhi Takribi'n-Nevevî,* Ömer (Tâhâ) b. Muhammed b. Fettûh el-Beykunî ed-Dımaşkî'nin

[6]Burada söz konusu ettiğimiz *Kitâbu'l-ilel* ile Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'ü'l-kebîr*'inin sonunda yer verdiği bölümü kastetmekteyiz.

(ö. 1080/1669 [?]) *Manzumeti'l-Beykuniyye,* Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellah İsmâîl es-San‘ânî’nin (ö. 1182/1768) *Tavzihü'l-efkâr li-meani Tenkihi'l-enzar,* Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî’nin (ö. 1332/1914) *Kavâidü’t-tahdîs min fünûni mustalahi’l-hadîs,* Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed es-Sem‘ûnî el-Hasenî el-Cezâirî’nin (ö. 1338/1920) *Tevcihü'n-nazar ila usûli'l-eser,* Subhî b. İbrâhîm es-Sâlih el-Lübnânî’nin (ö. 1407/1986) *Ulumü'l-hadis ve mustalahuhu,* Nureddin Itr’ın (ö. 2020) *Menhecü'n-nakd fi ulumi'l-hadis,* Muhammed Muhammed Ebû Zehv’in *el-Hadis ve'l-muhaddisun İnayetü’l-ümmeti’l-İslâmiyye bi’s-sünneti’n-nebevîyye* adlı eserlerine başvurulmuştur. Böylelikle erken dönem ve çağdaş dönem *Câmi’* kavramının kullanımını tespit edilmeye çalışılmıştır.

Eser isimlerinin belirlenmesinde rical kaynaklardan da geniş ölçüde istifade edilmiştir. Bu bağlamda el-Hatîb el-Bağdâdî’nin (ö. 463/1071) *Tarihu medineti’s-selam,* Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fâriki ed-Dımaşki’nin (ö. 748/1348) *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ, Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm, Tezkire’tul-huffaz,* İbn Hacer’in (ö. 852/1149) *Tehzibü't-Tehzib,* Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa’nın (ö. 1338/1920) *Hediyyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin,* Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî’nin (ö. 1396/1976) *el-A'lâm kamusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisa mine’l-arabi’l-mübta’ribin ve’l-müsteşrikin,* Ömer Rızâ Kehhâle’nin (ö. 1408/1987) *Mu’cemü’l-müellifin terâcimu musannifi’l-kütübi’l-Arabiyye* adlı eseleri ifade edilebilir.

Çalışmada özellikle mütekaddimûn ve müteahhirûn döneminde telif edilen kaynaklardan istifade edilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber bazı muasır eserlere de başvurulmuştur. Kemal Sandıkçı’nın *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, Mustafa el-A‘zamî’nin *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı (Çev. Recep Çetintaş)*, İsmail Lütfi Çakan’ın *Hadis Edebiyatı*, Talat Koçyiğit’in *Hadis Tarihi, Hadis Usûlü,* Ömer Özpınar’ın *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ali Osman Koçkuzu’nun *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, Ahmet Keleş’in *Hadis Tarihi ve Usûlü,* Yavuz Ünal’ın *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, İbrahim Bayraktar’ın *Hadis*

Kaynakları Üzerine Araştırmalar, Salahattin Polat, Habil Nazlıgül, Süleyman Doğanay'ın *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu*, H. Musa Bağcı'nın *Hadis Tarihi ve Metolojisi* gibi çağdaş eser ve araştırmalardan istifade cihetine gidilmiştir. Hadis ıstılâhlarıyla ilgili günümüzde özel nitelikli eserler kaleme alınmıştır. Bu bağlamda Talat Koçyiğit'in *Hadis Istılahları,* Abdullah Aydınlı'nın *Hadis Istılahları Sözlüğü* adlı eserleri ifade edilebilir. Bu eserler *Câmi'* ıstılâhına kısaca değinmişlerdir. *Câmi'* ıstılâhının kullanımı hususunda bu eserlerden yararlanılmıştır. Araştırmada konu edilen eserler üzerine yapılan tez, makale ve benzeri türlerdeki müstakil çalışmalardan da ayrıca istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS TARİHİNDE TASNİF DÖNEMİ HADİS EDEBİYATI

Bu bölümde genel hatlarıyla ilk dört asırda ortaya çıkan hadis literatürünü ele alacağız. Bunun nedeni hem literatürü tanıtmak hem de yazılı kaynaklar için kullanılan isimlerin ne ölçüde bir kavram olarak kullanılıp kullanılmadığını göstermektir. Bu bakımdan tezimizin ilk bölümü hem ikinci bölüm hem de üçüncü bölüm için bir başlangıç zemini işlevi görecektir. Bu bölümde dikkat çektiğimiz hususlar özellikle de sorunlar diğer bölümlerin anlaşılması için oldukça önemlidir.

Hadis Edebiyatının oluşum aşamaları ve günümüze intikali dört dönem olarak incelenmektedir. Bunlar: hıfz, kitâbet, tedvin ve tasnîftir.[7] Genel kabul görmüş bu aşamaların başlangıç ve bitiş tarihlerine yönelik kesin bir tarih ifade etmek oldukça güçtür. Bu aşamaların hadislerin ortaya çıktığı andan itibaren hemen her zaman var olageldiği bilinmektedir. Nitekim biri bitip öteki başlamıştır gibi kesin hatlarla bir tespitin söz konusu edilemeyeceği kaynaklarda belirtilmiştir.[8]

Hz. Peygamber'in hayatta olduğu süreçte kısmen de olsa yazıla gelen hadisler hicrî I. asrın sonları ile hicrî II. asrın başlarında geniş bir toplama faaliyetiyle kaydedilmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan kitapların çoğu genellikle bir râvinin veya muhaddisin unutmamak için topladığı bir koleksiyon şeklindeydi. Bu kitaplardaki hadisler sistematik olarak taksîmlendirilmediği için gerektiği anda istenilen hadisi bulma konusunda problem teşkil etmekteydi.[9] İlmi çalışmaların artışı, hadislerin toplu hale gelmesini sağlamış, yazıya olan muhalefetin etkisini de nispeten azaltmıştır.

[7]Çakan, **Hadis Edebiyatı,** s.26-27; Ömer Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, Ankara Okulu, Ankara 2013, s.17; Ahmet Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri**, Fecr Yay., Ankara, 2017, s.111.
[8]Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.17-18.
[9]Talat Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1980, s.429; Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.30.

Akabinde kapsamlı eserlerin başlangıcı sayılabilecek defter ve cüzler yerlerini kitâbiyata bırakmıştır. Tevhid, fıkıh ve akâid konularında istifadeyi kolaylaştırma gayesiyle rivayetler bâblara ayrılmış, hatta rivayetler değerlendirmeye tabi tutulmuşlardır. Hadis ilminde rivayetlerin tasnîfi bu ihtiyaçlara cevap vermek için gerçekleştirilmiştir, denilebilir.[10]

Tasnîf dönemi başladığında ki bu dönemin diğer dönemlerle içiçe olduğunu söylemiştik, genelde iki yöntemin uygulanarak hadis kaynaklarının oluşturulduğu kabul edilir.[11] Birinci türde telif edilen eserler; râvilere ait rivayetleri anlam-konu ilişkisi gözetmeksizin alt alta dizmek suretiyle oluşturulan ale'r-ricâl hadis edebiyatıdır. *Müsnedler* (ale'r-ricâl), *Mu'cemler* vs. bu türde telif edilmişlerdir. İkinci türde telif edilen eserler ise rivayetleri konularına göre tasnîf edip sıralayan ale'l-ebvâb hadis edebiyatıdır. *Cüzler, Câmi'ler, Musannefler, Sünenler, Müstedrekler, Müstahreçler* vs. bu türde telif edilmişlerdir.[12] Ancak belirtilmelidir ki, bu iki ana tasnîf sistemi dışında da farklı tasnîfler söz konusudur. Örneğin; tasnîf sistemi ale'l-ebvâb ve ale'r-ricâle göre olmayan İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sahîh*'indeki rivayetlerin tertipleri tamamen farklıdır. Müellif klasik tasnîf metotlarının aksine kısım- nev'î -hadis şeklinde eserini tasnîf etmiştir.[13] Bunun dışında bazı eserler *ale'l-mesânid* ve *ale'l-ebvâb* sistemini birleştirme şeklinde tasnîf edilmiştir. Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) *el-Musannef* olarak da ifade edilen *el-Müsned*'inde her

[10]Ali Osman Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi**, Dergah Yay., İstanbul 1983, s.275. Hatib el-Bağdâdî hadisin sahâbe ve tâbiîn döneminde tedvin edilip, nev'îlerine ayrılmadığını, kitâb ve bâblar şeklinde tasnîf edilmediğini belirtmektedir. Tasnîfi onlardan sonrakilerin gerçekleştirdiğini, müteahhirûn olanların da onları takip ettiğini belirtmiştir. Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-ahlâki'r-ravi ve âdâbü's-sami'**; (Thk.) Tahhan Mahmûd, Mektebetü'l-maârif, Riyad 1403/1983, c.2, s.281.

[11]Ebû Amr Takıyyüddin Osmân b. Salâhiddin Abdirrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh Şehrezûri, **Ulûmü'l-hadis**, (Thk.) Nureddin Itr, Dâru'l-fikr, Beyrut, s.253; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî**, (Thk.) Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâreyâbi, Mektebetü'l-kevser, Riyad 1415, c.2, s.598-600; Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed Sehâvi, **Fethü'l-mugis bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadis**, (Thk.) Abdülkerim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr, Muhammed b. Abdullah b. Fuheyd Al-i Fuheyd, Mektebetü Dâri'l-minhac, Riyad, 1426, s.332.

[12]Koçkuzu**, Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi**, s.278-294.

[13]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.1, s.115.

sahâbînin hadisleri fıkıh bâblarına göre serdedilmiştir.[14] Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin (ö. 307/919) *Müsned* adlı eseri de bu kabilden bir teliftir.[15]

Hadis tarihinin oluşum süreci bakımından *Müsnedler* (ale'r-ricâl) ile *Musannef'*lerin (ale'l-ebvâb) ortaya çıkış tarihinde öncelik ve sonralık bakımından kesin bir tespitte bulunmak oldukça güçtür. Nitekim rivayetlerin sahâbe döneminden itibaren konu tasnîfi dikkate alınarak yazıldığı metinler mevcuttur.[16] Sahâbe döneminde bazı sahâbîler ihtiyaç duydukları konularda Hz. Peygamber'in sözlerini derlemişlerdir.[17] Bu bağlamda Hz. Ali'nin (ö. 40/661) zekât ile ilgili hadisleri yazılı olarak biraraya getirdiği nakledilmektedir.[18] Aynı şekilde Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665 [?]) feraiz konusuna dair hadisleri derlediğine dair rivayetler mevcuttur.[19] Hz. Peygamber'in sözlerini derleyen farklı sahâbîlerin *Sahîfe'*lerini *Müsned* formu şeklinde anlamlandırırsak, *Müsned* formunun da Sahâbe döneminde var olduğunu ifade edebiliriz. Sa'd b. Ubâde (ö. 14/635 [?]), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) ve Semüre b. Cündeb (ö. 60/680) gibi sahâbilerin kişisel derlemeleri bu bağlamda ifade edilebilir.[20] Rivayetleri belirli bâblara ayırma veya rivayetleri ilgili olduğu bâbta zikretme düşüncesi sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Ebû'l-Âliye'nin (ö. 90/709) de *Bâbu's-salât* ve *Bâbu't-talâk* adında iki bâb tasnîf ettiği kaydedilmiştir.[21] eş-Şa'bî'nin (ö. 104/722) de bâbla rivayet naklettiği ifade edilmektedir.[22] İbn Sîrîn'in (ö. 110/729), Abîdetü's-Selmânî'ye (ö. 72/791) yüz bâb hususunda soru sorduğu ve bunları kendisine tahdis etmesini istediği, fakat Abidetü's-Selmânî'nin ona: 'yanımda

[14]Bkz. Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** (Thk.) Şuayb el-Arnaut, Salih es-Semer, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1403/1983, c.13, s.291; Ebû Abdillah Muhammed b. Ca'fer b. İdris Haseni Kettâni, **er-Risâletü'l-müstetrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe**, Dâru'l-beşar-ı islâmiyye, Beyrut 1414/1993, s.41; İbrahim Hatiboğlu, "Musannef", **DİA**, İstanbul 2006, c.31, s.235-236.

[15]Ali Yardım, **Hadis II,** DamlaYay., İstanbul 2017, s.69.

[16]Nevzat Aydın, "Hadislerin İlk Dönem Tasnîf Süreci Üzerine Bir Değerlendirme", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 2011, sy. 31, s.205.

[17]Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi**, s.244; Muhammed Hamidullah, **İslama Giriş**, (Çev.) İbrahim Arif Koytak, Veysel Uysal, Beyan Yay., İstanbul 2003, s.51; Muhammed Hamidullah, **Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmâm İbn Münebbih**, (Çev.) Kemal Kuşçu, Beyan Yay., Ankara 2004, s.49-72.

[18]Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, **Takyidü'l-ilm**, (Thk.) Yusuf Iş, Dâru İhyai's-sünneti'n-nebeviyye, Beyrut 1974, s.89.

[19]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.2, s.436.

[20]Hamidullah, **Muhtasar Hadis Tarihi**, s.61-65.

[21]el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-ahlâki'r-ravi**, c.2, s.285.

[22]el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li ahlâkı'r-râvi,** c.2, s.285; Ebû Muhammed b. Hallâd Hasan b. Abdurrahman Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î**, (Thk.) Muhammed Accac Hatîb, Dâru'l-fikr, Beyrut 1404/1984, s.609; Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî,** c.1, s.94.

yok' dediği belirtilmiştir.[23] Katâde'nin (ö. 117/735) yazılı metinlerini bâb esaslı bir tasnîfe tuttuğu bilinmektedir. Ayrıca kendi rivayetlerini ilgili olduğu bâba yazdığı ve ezberlediği nakledilmiştir.[24] Aynı şekilde İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) kendisine Hûl[25] ve İlâ[26] hususunda soru sorulduğunda bu konuyla alakalı yanında otuz kadar rivayetin olduğunu ifade etmiştir.[27]

Hadis edebiyatının oluşum aşamaları ve günümüze intikali olarak dört dönem şeklinde mütalaa ettiğimiz hadis edebiyatının mahsulleri muhteva bakımından farklı hususiyetlere sahiptir. Genel hatlarıyla ve istisnaları var olmakla birlikte hicrî I.

---

[23]el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li ahlâkı'r-râvi,** c.2, s.285.

[24]Ebû Yusuf Yakub b. Süfyân b. Cuvvan el-Farisi Fesevi, **Kitâbu'l-ma'rife ve't-tarih**, Riv. Abdullah b. Cafer b. Dürüsteveyh en-Nahvi, (Thk.) Ekrem Ziyâ el-Ömeri, Mektebetü'd-dâr, Medine 1410, c.2, s.282-283.

[25]"Ayırmak, elbiseyi çıkarmak, soyunmak" gibi manalara gelen hul' terim olarak kadının belli bir bedel vermesi karşılığında eşinin ayrılmaya ikna olması üzerine evlilik bağından kurtulmasını ifade eder. Bkz. Fahrettin Atar, "Hûl", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2005, c.30, s.399.

[26]"Yemin etmek" anlamına gelen ilâ sözcüğü terim olarak eşin kendini belli bir şeyle şartlandırarak eşiyle ilişkide bulunmayı kendisine yasaklamasını ifade eder. Bkz. Hamdi Döndüren, "İlâ", TDV Yay., **DİA**, İstanbul 2000, c.22, s.61.

[27]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.5. s.335. Basra, Mekke, Medine, Suriye, Yemen, Kûfe, Horasan, Merv gibi bölgelerde ilk kez eser tasnîf eden müellifler için bkz. Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü'l-fâsıl**, s.611-613, 614-618; Ebü'l-Hasen Ali b. Abdullah b. Ca'fer b. Necih Sa'di Ali b. Medînî, **el-İlel**, (Thk.) Muhammed Mustafa el-A'zamî, Mektebetü'l-islâmi, s.36-38; el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li ahlâkı'r-râvi,** c.2. s.294; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi Tirmizî, **el-Câmi'ü'l-kebîr,** (Thk.) Beşşar Avvad Ma'ruf, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut 1996, Kitâbu'l-ilel, (VI, 230); Muhammed Ebû Şehbe, **Sünnet Müdafaası**, (Çev.) Mehmed Görmez, M. Emin Özafşar, Rehber Yay., Ankara 1990, c.1, s.71. Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) musannef eserlerin Sahâbe-i Kiram ve Tabiin büyüklerinin vefatının akabininde 120'lerden sonra ortaya çıktığını ifade etmiştir. İslam'da tasnîf edilen ilk kitâbın İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) asara dair kitâbı olduğunu belirtmiştir. Daha sonra Yemen'de Ma'mer b. Râşid'in eserini, Medine'de Mâlik b. Enes'in fıkha dair *Muvatta*'sını, İbn Uyeyne'nin *Kitâbu'l-Cevâmi' fi's-Suneni ve'l-Ebvâb* ve *Kitâbu't-Tefsiri*'ni, Süfyân es-Sevrî'nin fıkıh ve hadise dair *Câmi'*ini zikretmiştir. Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisi Ebû Talib el-Mekki, **Kutü'l-kulub fi muameleti'l-mahbub ve vasfu tariki'l-mürid ila makami't-tevhid**, (Thk.) Mahmud İbrahim Muhammed Rıdvani, Mektebetü'l-dâri't-türas, Kahire 2001, c.1, s.440-441. Zehebî ise eser tasnîfine ilişkin şu bilgileri nakletmektedir: "Bu asırda (hicrî II. asır), İslâm uleması hadis, fıkıh ve tefsiri tedvin etmeye başlamışlardır. Mekke'de İbn Cüreyc (ö. 150/767), Basra'da Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) ve başkaları, Şam'da Evzâî (ö. 157/774), Medine'de Mâlik b. Enes (ö. 179/795) *Muvatta*'yı, İbn İshak (ö. 151/768) *el-Meğâzi*'yi tasnîf etmiştir. Yemen'de Ma'mer (ö. 153/770), Kûfe'de Ebû Hanife (ö. 150/767) ve başkaları fıkhî ve re'yi tasnîf etmiştir. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) *Kitâbu'l-Câmi*'yi tasnîf etmiştir. Kısa bir süre sonra Hüşeym (ö. 183/799) kitaplarını tasnîf etmiştir. Leys (ö. 175/791) Mısır'da tasnîf etmiştir. İbn Lehî'a (ö. 174/790), İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İbn Vehb (ö. 197/813) de eser tasnîf etmişlerdir. İlmin tedvini ve tebvibi giderek çoğalmıştır. Arapça, dil, tarih ve eyyamu'n-nâs ile ilgili kitaplar tedvin edilmiştir. Bundan önceki asırda, âlimler ya hâfızalarından konuşuyorlardı ya da ellerindeki tertip edilmemiş sahîh sahîfelerden rivayet ediyorlardı." Bkz. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, **Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm,** (Thk.) Beşşar Avvad Ma'ruf, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut 1424/2003, c.3, s.776. Kaynaklarda nakledilen ilk musannif için bkz. Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.7, s.111; Ebü't-Tayyib Muhammed el-Kannevci Sıddik Hasan Han, **Ebcedü'l-ulûm**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, (Nşr.) Abdülcebbâr Rüzgâr, Beyrut 1978, c.1, s.344.

asırdan hicrî IV. asra kadar telifi gerçekleştirilen bu eserlerin muhtevaları ve tasnîfleri dönemin temâyülleri neticesinde farklı bir seyir izlemiştir. Hicrî I. veya hicrî II. asrın başlarında *Risâle* ya da *Kitaplar* telif edilmiştir. Bunlar sistematik bir tertip gözetilmeden Hz. Peygamber'in sözlerini içerecek şekilde (*Kitaplar*, *Sırf Hadis Mu'cemleri* gibi) veya Hz. Peygamber'in sözleriyle birlikte Hulefâ-yi Râşidîn, diğer sahâbî ve tâbiîn fetvalarını da ihtiva edecek şekilde (*Risâleler* gibi) telif edilmiştir. Hicrî I. asrın ortalarında muâmelâtla ilgili farklı konularda yazılmış eserler, hicrî II. asırda temâyülün değişimiyle hemen hemen bütün fıkhî konuları içeren eserlere dönüşmüştür. Bâblara göre tertip edilmiş bu eserlerde Hz. Peygamber'in hadisleri, sahâbe ve tâbiîn görüşleriyle birlikte nakledilmiştir. Hicrî II. asrın sonlarından itibaren ilmî temâyül değişmeye başlamıştır. Öyleki bu dönemde, belirli bir sistematik tertip ile sadece Hz. Peygamber'in hadislerini ihtiva eden eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Hicrî III. ve IV. asırda bu edebî temâyül devam etmiştir. Genel hatlarıyla verdiğimiz bu dönemlerin telif özelliklerinden farklı hususiyetlere sahip telifler de söz konusu olmuştur. Nitekim hicrî III. asır müelliflerinden Abdürrezzâk (ö. 211/826-27) ve İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef* olarak marûf olan eserleri ile hicrî IV. asır müelliflerinden İbnü'l-Münzir'in (ö. 318/930 [?]) *el-Evsât*'ı hicrî II. asrın edebi üslubuna göre telif edilmiştir.[28] Burada hemen belirtmeliyiz ki, Hadis ilmindeki metodolojik sorun sadece kavramsal değil geneldir. Çünkü tasnif devri hadis edebiyatı şu esaslara göre yazılmıştır denildiğinde mutlaka bu durumun istisnaları ortaya çıkmaktadır. Bu durum bize erken dönem muhaddislerin zihinlerinde mutlaka uymaları gerektiğini düşündükleri bir metodolojinin olmadığını göstermektedir. Verdiğimiz örnekler buna işaret etmektedir. Tasnif döneminde telif edilen eserlerin yöntemine ve muhtevasına ilişkin verdiğimiz bu kısa bilgilerden sonra konumuzla ilgili olduğu için şimdi de eser türlerinden bahsetmek istiyoruz.

1.1. ALE'L-EBVÂBIN ANLAMI

Rivayetleri belli konular etrafında bir araya getirmenin ilk basamağı olan *tebvib* hadis tasnîfinin başlangıcını oluşturmaktadır. *Tebvib* "*sınıflamak, grublara ayırmak, tasnîf etmek*" anlamlarına gelmektedir. "*Tebvib edilmiş bâblar*" ifadesiyle

[28]Muhammed Mustafa A'zamî, **Hadis Metodoloji ve Edebiyatı, (**Çev.) Recep Çetintaş, İz Yay., İstanbul 2015, s.111-112.

sınıflara ayırma kastedilmektedir. *Bâb,* sözlükte kapı anlamına gelmektedir. Çoğulu ebvâb'dır. Bir çeşit konuya giriş manasını ifade etmektedir.[29]

Lügat anlamıyla *Tasnîf* sınıflandırmak, aynı cinsten olan malzemeyi toplayıp diğer cinslerden ayırmak anlamlarına gelmektedir.[30] Bir hadis ıstılâhı olarak ise hadisleri konularına veya râvilerine göre ayırıp aynı konudaki rivayetleri bir bâb içinde toplamak ya da aynı râviye ait rivayetleri bir kitâb içinde bir araya getirmek demektir.[31]

Ale'l-ebvâb hadis edebiyatı eserlerinin, rivayetleri anlam ve muhtevalarına göre düzenleyen hadis mecmuaları olduğu daha önce ifade edilmişti. Bu türde telif edilen eserler müstakil bir konuya tahsis edilebildikleri gibi birçok konuyu ihtiva edecek şekilde de telif edilmişlerdir. Belirli bir konuyu ihtiva eden eserlere genellikle *Cüz, Kitap* vb. gibi isimler verilirken[32] birden çok konuyu ihtiva eden eserlere de *Sünen, Câmi', Musannef, Müstedrek, Müstahreç* gibi muhtelif isimler verilmiştir.[33]

el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), eserlerini ale'l-ebvâba göre eser tasnîf eden muhaddislerde bulunması gereken özellikleri şu şekilde ifade etmiştir: "*Bazı âlimler süneni, ahkâma ve fıkhî konulara göre bazıları ise müsned şeklinde tasnîf etmeyi tercih etmiştir. Süneni ahkâma ve fıkhî konulara göre tasnîf etmeyi tercih edenler, hadislerin bütün nev'îlerini ilgili olduğu yerde müstakil olarak yer vermelidir. Kitâbu'l-cihâd ile ilgili hadisleri sıyâm ile ilgili olanlardan ayırmalıdır. Hac, namaz, tahâret, zekât, ibadet, diğer ibadet ve muâmelât gibi mevzularda da böyle yapılmalıdır. Nev'îlerin tümüne ayrı ayrı kitâb, alt başlıklar ve bâblar açılmalıdır. Bu bâblarda müsned, mürsel, mevkûf ve meşhur rivayetlerle fukahanın görüş ve ictihâdlarına sırasıyla yer verilmelidir. İlgili bâbta sahîh-müsned hadis mevcut değilse mevkûf ve mürsel ile iktisar edilmelidir.*"[34] el-Hatîb el-Bağdâdî'nin muhaddisin özelliği olarak zikrettiği kriterleri eserlerin özelliği olarak değerlendirmekte mümkündür. Ancak belirtmeliyiz ki bu özelliklerin tamamı erken dönem hadis literatüründe genel olarak ve özellikle de

[29]Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur, **Lisanü'l-Arab**, Dâru Sadır, Beyrut, c.1, s.224; Ragıb el-İsfahani, **Müfredatu elfazi'l-Kur'ân**, s.150; Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi**, s.274-275; Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.28.
[30]İbn Manzur, **Lisanü'l-Arab**, c.9, s.198.
[31]Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, s.429; Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s.151; Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.30; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.42.
[32]Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, s.260.
[33]Nureddin Itr, **Menhecü'n-nakd fi ulumi'l-hadis**, Dâru'l-fikr, Dımaşk 1399/1979, s.197-200.
[34]el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li ahlâkı'r-râvi,** c.2, s.284.

Câmi' olarak yazılan eserlerde her zaman görülmeyebilmektedir. Ayrıca Bağdâdî orijinal eserlerin telifinden sonra böyle bir tanım yaptığı için tarihsel olarak bu durumun geriye dönük bir değerlendirme olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır, diye düşünüyoruz.

1.1.1. Cüzler ve Belirli Bir Konuya Tahsis Edilmiş Kitaplar

Cüz sözlükte "*parça, pay, hisse, bölüm, bir bütünün parçalarından her bir bölümü*" anlamlarını taşımaktadır ve çoğulu *Ecza'*dır. Hadis kaynaklarımızın ilk örneklerini oluşturan *Cüzler,* tek bir râviden gelen veya belli bir konuyla alakalı az sayıda hadisleri toplayan kaynaklardır. Aynı şekilde bir hadis usûlü konusunu ele alan kitaplara ve yine tek bir hadisin senedlerini toplayan eserlere de *Cüz* denilmiştir.[35]

Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/678) Hz. Peygamber'den rivayet ettiği hadisleri müstakil bir şekilde toplayan Taberânî'nin ***Mu'cemu*** *Ebî Hüreyre* adlı kitâbı bir *Cüz*'dür. Aynı şekilde ***Müsnedü*** *Ömer*, ***Müsnedü*** *Aişe,* ***Müsnedü*** *İmam A'zam* gibi hadis kitapları tek bir râviden gelen *Cüz* nev'înden eserlerdir.[36] Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) *Fedâilü Mekke ve Sekenühâ,* Buhârî'nin (ö. 256/870) *Refu'l-yedeyni fi's-salah* adlı eserleri belirli bir konudaki az sayıda hadisleri toplayan küçük hacimli eserler oldukları için *Cüz* nev'înden eserler olarak değerlendirilmiştir. Hadis ***Fevâ'idleri, Vuhdâniyyat, Sünâ'iyyat… Uşâriyyât, Erba'unlar, Semâniyyât, Mi'a, Mi'atân*** gibi pek çok çalışma çeşitleri de hadis cüzlerinin çeşitlerinden sayılmıştır.[37] Verilen bu örneklere bakılırsa *Cüz* isminin eserde yer alan rivayetlerin miktarı ile ilgili olmadığı görülecektir.

Müstakil bir konuyu ihtiva eden eserlere ve bilhassa belirli bir kişiden gelen hadislerin toplandığı eserlere *Cüz* denildiği gibi *Sahîfe* de denilmiştir. Ayrıca *Sünen* ve

---

[35]İbn Manzur, **Lisanü'l-Arab**, c.1, s.45; el-Gavri, **Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadisiyye,** s.60-61; Subhi es-Salih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, s. 95; Itr, **Menhecü'n-nakd**, s.209; Mahmûd b. Ahmed Tahhan, **Teysiru mustalahi'l-hadis**, Mektebetü'l-maârif, Riyad 1421/2010, s.209; Abdullah Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, Timaş Yay., İstanbul 1987, s.45; Koçkuzu**, Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi**, s.286; Sıddiki, **Hadis Edebiyatı Tarihi,** 65; Mücteba Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1996, s.51; Dini Kavramlar Sözlüğü, "Cüz", Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2010, s.108. Kettânî'nin *Cüz* tanımı için bkz. Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe,** s.86.

[36]Yardım, **Hadis II**, s.65.

[37]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe,** s.86; el-Gavri, **Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadisiyye,** s.60-61; Itr, **Menhecü'n-nakd**, s.209.

Câmi' türü eserlerin ana bölümlerine *Kitâb* denildiği için *Cüz*'lere *Kitâb* adı da verilmiştir.[38] *Sahîfe,* sadece bir yapraklık yazılı bir vesika değil, birkaç sahîfelik hacimden (*Risâle, Broşür, Cüz*) kitap denecek hacme kadar değişen yazılı kaynaklara verilen isimdir. İlk asırlarda *Nüsha* ifadesi *Sahîfe* anlamında kullanılmıştır. Bununla beraber *Sahîfe* veya *Nüsha* kelimeleri *Risâle* ve *Kitâb* anlamlarında da kullanılmıştır.[39] *Risâle,* Ebû Dâvûd'un Mekkelilere yazdığı *er-Risâle*'sinde[40] olduğu gibi *Mektub*; ya da İmam Şafiî'nin *er-Risâle*'sinde[41] görüldüğü gibi bir *Kitâb* adı olarak literatüre geçmiştir.[42] İlk yazılı hadis mecmuası olarak kabul edilen Hemmâm b. Münebbih'in (132/750) Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) yazmış olduğu *Sahîfe*'si muhteva bakımından tasnîf döneminde telif edilen *Câmi'*i türü hadis mecmularının muhtevalarında yer alan muhtelif konulardaki rivayetleri içermektedir. *Sahîfe*'de "imân ve tasavvur (Allah ve Hz. Peygamber tasavvuru), ahlâk, ahkâm ve muâmelât, fiten, ibadet (tahâret, namaz, oruç, sadaka, infâk, zekât, adak), fezâil, amel ve niyet, medeniyet, terğib ve terhib, kültür, menâkıb, emsal, temsil, tarih, kıssalar sayılar, gaybi haberler (ölüm, kıyamet alametleri, cennet), dua, tövbe, yaratılış, ölçüler" gibi farklı konularla alakalı rivayetler nakledilmiştir.[43] Burada yeri gelmişken *Sahife* kavramının Şia'ya ait hadis ilminde *Câmi'a, Câmi'* kavramıyla da ifade edildiğine dikkat çekmek istiyoruz. [44]

---

[38]Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.218-219.

[39]Muhammad Mustafa A'zamî, **Studies in early hadith literature: with a critical edition of some early texts**, American Trust Publication, Indianapolis 1978, s.28-30.

[40]Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Dâvûd es-Sicistani, **Risâletu Ebû Dâvûd ila ehli Mekke fi vasfi's-sünen**, (Thk.) Muhammed b. Lütfi es-Sabbâğ, el-Mektebü'l-İslâmi, Beyrut, 1405.

[41]Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbâs Şafiî, **er-Risâle,** (Thk.) Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır, Matbaatu Mustafa el-Bâbi, 1938.

[42]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.37.

[43]Bünyamin Erul, **Hadislerin Dili: İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi Tertip-Terceme-Yorum**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2009. Bkz. içindekiler bölümü, Ayrıca bkz. Sinan Erdim, "Hemmâm b. Münebbih ve Rivâyetlerinin Değeri", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2014), s.94-95.

[44]Şiî kaynaklarda Hz. Peygamber ve Hz. Ali (ö. 40/661) döneminde yazıyla kaydedilen ve miras şeklinde gelen mevcut bazı *Sahîfe*'lerin olduğu belirtilmiştir. Bu *Sahîfe*'lerin bir kısmının bizzat Hz. Ali'nin hattı ile yazıldığı belirtilmektedir. (Muhammed Sâdık Necmi, **Advâ Ala's-Sahîhayn**, (Thk.) Yahya Kemal el-Bahrani, el-Maarifu'l-İslam, Beyrut 1419, s.41-43.) Hz. Peygamber tarafından Hz. Ali'ye yazdırılmış ve Ehl-i Beyt'e intikal ettiği belirtilen *Sahîfe*'lerden biri de *Sahîfe, Kitâb-ı Ali* isimleriyle de bilinen *el-Câmi'a*'dır. (Ebû Cafer Sikatü'l-İslâm Muhammed b. Yakub b. İshak Küleyni, **Kâfi**, Dâru'l-kütübi'l-islâmiyye, Tahran 1363, Doğan Kaplan, "Ehl-i Beyt'in Gizli İlmi: Hz. Ali'ye Nispet Edilen Kitâb-ı Ali (Sahîfe-Câmi'a), Cefr ve Mushaf-ı Fâtıma Hakkında Bir İnceleme", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2010, sy.30, s.76,79.) Kuleynî (ö. 329/941) *Kâfi* adlı eserinde *el-Câmi'a*'nın kimsenin söz söylemesini gerektirmeyecek şekilde helâl ve harâma dair ilmî ihtiva eden bir eser olduğunu" nakletmektedir. (Küleyni, **Kâfi**, c.1, s.57.) Eserinin başka bir yerinde "*el-Câmi'a*'nın Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye imla ettirdiği 70 arşın uzunluğunda ve insanların her türlü ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte olan bir *Sahîfe* olduğunu"

Kitâb hadis literatüründe, bir tek ana mevzu etrafındaki hadislerin toplandığı müstakil eserlere denilmiştir.[45] Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) *Kitâbu'l-ferâiz* ve *Kitâbu't-tefsîr*'i; Zâide b. Kudâme'nin (ö. 161/777) *Kitâbu'l-menâkıb*, *Kitâbu'z-zühd* ve *Kitâbu't-tefsîr*'i; Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181/797) *Kitâbu'z-zühd ve'r-rekâ'ik, Kitâbu'l-birr ve's-sıla, Kitâbu't-tefsîr, Kitâbu'l-cihâd'*ı; Muhammed b. Fudayl'ın (ö. 195/811) *Kitâbu'd-dua, Kitâbu'z-zühd, Kitâbu's-sıyâm* ve *Kitâbu't-tefsîr'*i gibi eserler *Kitâb* türü eserlerdir.[46] *Kitâb* sonraki asırlarda *Câmi'* türü eserlerin

ifade etmektedir. (Küleyni, **Kâfi**, c.1, s.239, 241.) *el-Câmi'a*'nın Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye öğrettiği her birinden bin kapıya açılan bin ilimden olduğu da ifade edilmiştir. (Küleyni, **Kâfi**, c.1, s.239. Muhammed Bakır b. Muhammed Takî b. Maksud Ali Meclisi, **Biharü'l-envari'l-câmi'a li-düreri ahbâri'l-eimmeti'l-ethar,** Müessesetü'l-vefa, Beyrut 1403/1983, c.26, s.38-39.) Şeyh Sadûk (ö. 381/991) *Men lâ yahduruhu'l-fakih* adlı eserinde Kuleynî'nin naklettiğine benzer bir şekilde "el-Câmi'a'nın uzunluğunun 70 arşın olduğunu ve içinde Âdemoğlunun her türlü ihtiyacını karşılayacak ilimlerin olduğunu" nakletmektedir. (Ebû Cafer Şeyh Saduk Muhammed b. Ali b. Hüseyin İbn Babeveyh, **Men la yahduruhü'l-fakih**, İntişârât-ı Câmi'a-i Müderrisin, 1429, c.4, s.419.) *el-Câmi'a* ile imamların kendilerine yöneltilen her bir fıkhî meseleyi Allah ve Hz. Peygamber'in kasdettiğine uygun olarak kolaylıkla cevapladığı ifade edilmektedir. Bu itibarla Şia'nın *el-Câmi'a* sayesinde böyle bir bilgi kaynağından mahrum olan Ehl-i sünnet'e karşı önemli bir psikolojik üstünlüğü elde etmeye çalıştığı da belirtilmektedir. (Zişan Türcan (Ed.), **Hadis**, Grafiker Yay., Ankara 2016, s.625.) Hz. Ali'ye nispet edilen el-*Câmi'a*'nın Şiî kaynaklarından derlenerek oluşturulan muhtevasının özetle: "Furû konuları (hac, oruç, namaz, cihâd, hadler ve diyetler, nikâh ve talâk, maasi ve menahi, et'ime ve eşribe, alışveriş, kaza ve şehadet, irs), kısas-ı enbiya, âkaid ve fezâil, ahlâk, bâtını" rivayetler olduğu ifade edilmiştir. Geniş bkz. Kaplan, "Ehl-i Beyt'in Gizli İlmi", s.84-85. Ca'fer es-Sâdık'tan dört yüz müellifin, dört yüz usûl olarak da meşhur olan dört yüz kitap yazdığı nakledilmektedir. Bunların bir kısmı dağınık bir kısmı ise kayıptır. İmam Rıza'nın öğrencileri mevcut olanları kendi metotlarına göre müstakil eserlerde toplamışlardır. Bu kitaplara *Câmi'* ismini vermişlerdir. *Câmi'*ler imamların gaybet zamanına kadar yazdıkları kitaplardan farklıdır. İmam Rıza'nın döneminden Kuleynî zamanına kadar dini ve fıkhî meselelerde müracaat kaynakları bu *Câmi'*ler olmuştur. Necmi, **Advâ Ala's-Sahîhayn**, s.44-46. Geniş bilgi için bkz. Tevhit Bakan, "Çağdaş Şiî Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, sy., 26, s.120-121.

[45]Yardım, **Hadis II**, s.66.

[46]Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.218-219.

müstakil bölümlerinden her birine verilen unvan olarak da kullanılmıştır.[47] *Kitâbu'l-imân,*[48] *Kitâbu's-sâlat,*[49] *Kitâbu'l-câmi'*[50] gibi…

Buraya kadar zikretmiş olduğumuz yazılı kaynaklarımızın adı olarak kullanılan *Cüz, Sahîfe, Mektub, Nüsha, Risâle, Kitâb, Müsned, Mu'cem, Fevâ'id, Vuhdâniyyat, Sünâ'iyyat, Uşâriyyât, Erba'un, Semâniyyât, Mi'a, Mi'atân* gibi pek çok kavram özünde bir konuya ya da raviye hasredilmiş eserleri ifade etmektedirler. Ancak her bir sözcüğün bir diğerinin yerine kullanılmış olması usûl açısından kavramsal netliğin olmadığını göstermektedir. Bu kullanımın karşılığı Hadis ilminde yer alan kavramların yeniden ele alınarak tutarlı bir şekilde düzenlenmelerini gerekli kılmaktadır. Aynı karışıklık tez konumuz içinde söz konusudur.

1.1.2. Musannef

Musannef, sözlükte kategorilendirmek, aynı türden olan şeyleri bir araya getirmek, bir şeyin bir kısmını bir kısmından ayırmak anlamına gelen tasnîf kelimesinin ism-i mefûlüdür.[51] *Musannef* sözcüğü başlangıçta, mevcut bilgilerin belli bir tertibe göre kitap haline getirilmesi anlamında kullanılmıştır. Bu durumda kitap şeklinde belli bir sistematikle tertip edilen her eser *Musannef* olmaktadır. Ancak *Musannef* zamanla "*rivayetlerin konularına göre tertip edildiği kitap*" manasını kazanmıştır. Genel çerçevede *ale'l-ebvâb* tasnîf sistemiyle telif edilen eserlerin umumi adı olan *Musannef* kavramı terimleşme sürecinde *Câmi', Sünen, Müstedrek,*

[47]Yardım, **Hadis II**, s.66; Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.218-219. Ali Yardım klasik hadis mecmualarının muhteva planında daima kitâb tabirinin kullanıldığını belirtmektedir. Ona göre bu husustaki tek istisna Tirmizî'nin *Sünen*'inin bölüm başlıklarında kullanılan ebvâb tabiridir. Bkz. Yardım, **Hadis II**, s.66. Ancak belirtilmelidir ki Tirmizî'nin eseri istisna değildir. Tirmizî dışında İbn Mâce, Buhârî ve Taberânî gibi müellifler eserlerinin bölüm başlıklarında ebvâb tabirini kullanmışlardır. Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebei el-Kazvini İbn Mâce, **es-Sünen,** (Thk.) Şuayb Arnaut, Muhammed Kâmil Karabelli, Müessesetü'r-risâle, 27 Ebvâbu'z-zebâih, (IV, 333), 28 Ebvâbu's-sayd, (IV, 361), 30 Ebvâbu'l-eşribe (IV, 463), 31 Ebvâbu't-tıb, (IV, 497); Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, **el-Câmi'u's-sahîh,** (Thk.) M. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru tavki'n-necât, Beyrut 1422, 26 Ebvâbu'l-umre, (III, 2), 27 Ebvâbu'l-muhsar ve cezâi's-sayd, (III, 8); Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, **Kitâbu'd-Dua**, (Thk.) Muhammed Saîd b. Muhammed Hasan el-Buhârî, Dâru'l-beşairi'l-islâmiyye, Beyrut 1407/1987, s.1247, 1769.

[48]Buhârî, 2 Kitâbu'l-imân, (I, 10).

[49]Buhârî, 8 Kitâbu's-salât, (I, 78).

[50]Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri Mâlik b. Enes, **el-Muvatta,** (Thk.) Muhammed Fuâd Abdulbâki, Dâru ihyai't-türasi'l-arabi, Beyrût 1406/1985, 45 Kitâbu'l-câmi', (II, 884).

[51]İbn Manzur, **Lisanü'l-arab**, c.9, s.198.

Müstahrec, Zevâid gibi kitap çeşitlerini de kapsayacak şekilde kullanılmıştır.[52] Bu anlamıyla bakıldığında *ale'l-ebvâb* hadis eserleri için en kapsayıcı isim ve kavram *Musannef* gibi görünmektedir. Ancak biz tezimizde bunun böyle olmadığını göstermeye çalışacağız. Çünkü en genel kullanıma ve kapsama sahip kavram *Musannef* değil *Câmi'*dir.

Hicrî II. ve III. asırda ortaya çıkan bu tür hadis kitaplarının meşhur örnekleri olarak Hicrî II. asırda Hammâd İbn Seleme'nin (ö. 167/784) ve Veki' b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) *Musannef*'leri bilinmektedir. İbnü'n-Nedim *Fihrist*'inde, her iki müellifin *Kitâbu's-sünen* adında eserleri olduğunu nakletmiş ve *Musannef* adında eserleri olduğundan bahsetmemiştir. Ayrıca her iki eserin muhtevasının (*Kitâbu's-sünen*) "*Tahâret, Sıyam, Salât, Zekât*…" gibi kısımları ihtiva ettiğine işaret etmiştir.[53] Bu da bize eser isimlerindeki karmaşayı ve sorunu bir kez daha görmemizi sağlamaktadır. Çünkü *Musannef* diye meşhur olan eserleri İbn Nedim *Sünen* olarak tanımlamaktadır. Yine bu çerçevede zikretmemiz gereken *Musannef* adlı eserler içinde Hicrî III. asırda yazılan Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826-27), Süleyman b. Dâvûd el-Ezdî el-A'tekî ez-Zehrânî'nin (ö. 234/757), İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849), Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) *Musannef*'leri yer almaktadır.[54] Yine hemen belirtelim ki İbnü'n-Nedim aynı şekilde Abdürrezzâk b. Hemmâm[55] *Musannef* ismiyle bir eser nispet etmemiştir. Söz konusu müelliflerin *es-Sünen fi'l-fikh* adında eserleri olduğunu nakletmiştir.

---

[52]Musannef konusunda geniş bilgi için bkz. el-Gavri, **Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadisiyye,** s.736; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s.286; Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi**, s.287-288; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.69-70; Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri**, s.116; Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.248-249; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, s.237; Polat, Nazlıgül, Doğanay, **Hadis araştırmaları ve tenkit klavuzu**, s.64; Sıddiki, **Hadis Edebiyatı Tarihi,** s.155-156; Hatiboğlu, "Musannef", **DİA**, c.31, s.235; Dini Kavramlar Sözlüğü, "Musannef", s.473.

[53]Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, (Thk.) Rıza Teceddüd, s.283.

[54]Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, s.213, 250.

[55]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist,** s.284. Eser ismi için ayrıca bkz. Salahattin Polat, Habil Nazlıgül, Süleyman Doğanay, **Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu,** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İfav), İstanbul 2008, s.64; Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdris Haseni Kettânî, **Hadis Literatürü**, (Çev.) Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s.36 (dipnot); Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, **Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl**, (Thk.) Ali Muhammed Bicavi, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1382/1963, c.2, s.609; Musa Çetin, "**Abdurrezzâk ve hadisçiliği**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2000), s.77-78. İbn Kesîr'e göre İbn Cüreyc'in *es-Sünen*'i, İbn İshâk'ın Siyer'inin dışında *es-Sünen*'i, Ebû Kurra Musa b. Târık'ın *es-Sünen*'i, Abdürrezâk b. Hemmâm'ın *Musannef*'i *Sünen*'e dair tasnîf edilmiş eserlerdir. Bu kitapların en faydalı olanı İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*sıdır. İbn Kesîr, **İhtisâru ulûmi'l-hadis**, s.102. Ayrıca bkz. Hamûd b. Abdullah b. Hâmud et-Tüveyciri, **el-İhticac bi'l-eser ala men enkere'l-mehdîyye'l-muntazar,** el-Bühûsu'l-İlmiyye, Riyad 1403/1983, s.62.

Görüldüğü üzere *Musannef* olarak meşhur olduğu ifade edilen eserleri İbnü'n-Nedim *Sünen* olarak nakletmektedir.[56]

Musannef kavramı *Sünen, Câmi', Muvatta', Müsned* olarak isimlendirilen pek çok eser için konu edilmiştir.[57] *Müsnedlerin* en hacimlisi kabul edilen Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) sahâbî, tâbiîn ve sonraki neslin fetvalarını bir arada derlediği *el-Müsned*'i *el-Musannef* olarak da anılmaktadır.[58] Erken dönem hadis edebiyatı eserlerinden olan Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'*i, *Musannef* eser olarak ifade edilmiştir.[59] Mağrib'de *Fihrist* ve *Bernâmec*'lerde rivayet edilen kitaplarda *Kütüb-i Sitte* sahiplerinin eserleri ve başka nice eserler *Musannef* adıyla ifade edilmiştir. Örneğin; *Musannefu Ebû Dâvûd, Musannefu'l-Buhârî, Musannefu'l-Müslim, Musannefu Sa'id b. Mansur* gibi.[60] Kaynaklarda Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*sı da *Musannef*[61] türü eser şeklinde ifade edilmiştir. Bu durum da yukarıda dikkat çekmeye çalıştığımız kavramsal karmaşıklığı göstermektedir.

1.1.3. Sünen

Sünen, sünnet kelimesinin çoğulu olup uygulanarak süre gelen âdet, tutulan doğru yol gibi anlamlara gelmektedir. Hadis edebiyatında fıkıh konularına göre tertiplenmiş ahkâm hadislerini içeren hadis mecmularına *Sünen* denilmiştir.[62] Kettânî *Sünen* ıstılâhına ilişkin şu bilgileri vermiştir: "*Muhaddislerin ıstılâhında imân, tahâret,*

---

[56]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.283, 284.
[57]Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.248-249.
[58]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.41; Hatiboğlu, "Musannef", **DİA**, c.31, s.235.
[59]Polat, Nazlıgül, Doğanay, **Hadis araştırmaları ve tenkit klavuzu**, s.64.
[60]Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.35.
[61]Polat, Nazlıgül, Doğanay, **Hadis araştırmaları ve tenkit klavuzu**, s.64; Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi,** s.287; Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri,** s.116.
[62]Geniş bilgi için bkz. Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.32; Itr, **Menhecü'n-nakd**, s.199; Mar'aşli, **İlmu fihristi'l-hadis**, s.15; el-Gavri, **Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadisiyye**, s.407; Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.231; Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi,** s.289-290; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.107; Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri**, s.116-117; Koçyiğit**, Hadis Usûlü**, s.284; Musa Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, 266; Sıddiki, **Hadis Edebiyatı Tarihi,** s.68; Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s.140; Dini Kavramlar Sözlüğü, "Sünen", s.605. Nevevî (ö. 676/1277) *Sünen* türü eserler kapsamında birçok müellifin ismini zikretmiştir. Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Huzeyme, Dârekutnî, Hâkim ve Beyhakî gibi müelliflerin eserlerini güvenilir *Sünen* türü eserler olarak ifade etmiştir. Nevevî'nin *Sünen* türü eser olarak ifade ettiği İbn Huzeyme'nin ve Hâkim'in eserleri günümüz hadis usûlü eserlerinde *Sünen* türü eserler arasında zikredilmemektedir. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, **et-Takrib ve't-teysir li-ehâdisi'l-beşiri'n-nezir**, (Thk.) Muhammed Osman el-Hışt, Dâru'l-kitâbi'l-arabi, Beyrut 1405/1985, s.26; Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî,** c.1, s.111-112. *Sünen* türü eserler için bkz. Bağcı, H. Musa Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, Bilay Yay., Ankara 2018, s.246-259; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s.284,285; Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri**, s.116-117.

namaz, zekât gibi fıkıh bâblarına göre tertip edilmiş kitaplardır. Bu kitaplar mevkûf rivayetleri ihtiva etmezler. Çünkü muhaddislerin ıstılâhında mevkûf sünnet olarak isimlendirilmemiştir, hadis olarak isimlendirilmiştir."[63] Bu eserlerin ilk örnekleri ikinci yüzyılda görülmeye başlanmıştır. Sözgelimi Mekhûl b. Ebû Müslim'nin (ö. 112/730) *Kitâbu's-sünen fi'l-fıkh* [64] adlı eseri *Sünen* türü olarak buna örnek gösterilmektedir.[65] Hadis edebiyatı tarihinde *Sünen* ismiyle bilinen eserler *es-Sünen* [66] veya *Kitâbu's-sünen,*[67] *es-Sünenu'l-kübra, es-Sünenu's-suğra,*[68] *es-Sünen fi'l-fıkh,*[69] veya *Kitâbu's-sünen fi'l-fıkh,*[70] *Kitâbu's-sünen bi şevahi'l-hadis*[71], *es-Sünen an ehli'l-beyt, Kitâbu's-sünen fi'l-hadis*[72] gibi muhtelif isimlerle müelliflere nispet edilmiştir.

Burada ifade etmeliyiz ki *Sünen* tanımı ile adı *Sünen* olarak ifade edilen bazı eserlerin muhtevaları birbirleriyle uyumlu değildir. Örneğin; Dârimî'nin (ö. 255/869) "*el-Müsned"* olarak da ifade edilen "*es-Sünen*"i Kitâbu's-siyer,[73] Kitâbu'l-cihâd,[74] Kitâbu Fedâilü'l-Kur'an,[75] Kitâbu'r-rikâk[76] gibi ana bölümleri muhtevidir. Mukaddimesinde ahkâmla bağdaşmayan konu bölümleri de yer almaktadır.[77]

[63]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.32; Mar'aşli, **İlmu fihristi'l-hadis**, s.15; el-Gavri, **Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadisiyye**, s.407.

[64]Ömer Rızâ Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye**, Dârü ihyâi türâsi'l-arabi, Beyrut, c.12, s.319; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.283.

[65]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.283; Fuat Sezgin, **Tarihu'l-türas**, c.3, s.20; M. Yaşar Kandemir, "Sünen", **DİA,** TDV Yay., İstanbul 2010, c.38, s.41.

[66]Ebû Muhammed Yusuf b. Yakûb el-Kâdî el-Ezdî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 297/910) *es-Sünen*, bkz. Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.13, s.344; Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.37

[67]Abdülmelik b. Abdulaziz İbn Cüreyc (ö. 150/767) *Kitâbu's-Sünen*, İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.282.

[68]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.1, s.244.

[69]Ebû Abdullah Mekhûl ed-Dımaşki (ö. 112/730), *es-Sünen fi'l-fıkh,* Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.12, s.319.

[70]el-Evzâî Ebû Amr Abdurrahman b. Amr (ö. 157/774), *Kitâbu's-sünen fi'l-fıkh*, İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.284.

[71]Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. el-Haccâc el-Merrûzî (ö. 275/888), *Kitâbu's-sünen bi şevahi'l-hadis*, Sandıkçı, **İlk Üç asırda İslam Coğrafyasında Hadis**, s.270; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.2, s.89.

[72]Sandıkçı, **İlk Üç asırda İslam Coğrafyasında Hadis**, s.290. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Dinçoğlu, "**Ebû Dâvud'un Sünen Adlı Eseri Kaynakları ve Tasnîf Metodu**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi" Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2008), s.44-50.

[73]Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl ed-Dârimî, **Sünenü'd-Dârimî**, (Thk.) Fevvaz Ahmed Zemerli, Hâlid es-Sebi' Alemi, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1987, 17 Kitâbu's-siyer, (II, 283).

[74]ed-Dârimî, 16 Kitâbu'l-cihâd, (II, 263).

[75]ed-Dârimî, 23 Kitâbu Fedâilü'l-Kur'an, (II, 521).

[76]ed-Dârimî, 20 Kitâbu'r-rikâk, (II, 385).

[77]ed-Dârimî, **Sünenü'd-Dârimî**, (I, 13-166).

İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *es-Sünen*'inde (*Mukaddime*'de Sünnet, İman, İslam, Kader, Fedâilü's-sahâbe, Hariciler, Cehmiyye, Kurân-ı Kerim'i öğrenen ve öğretenin fazileti ve ilimle alakalı rivayetler)[78] Ebvâbu't-tıb, Ebvâbu'l-edeb, Ebvâbu'd-dua, Ebvâbu ta'biri'r-ru'yâ, Ebvâbu'l-fiten, Ebvâbu'z-zühd bölümleri yer almaktadır.[79]

Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *es-Sünen*'inde ibadet ve muâmelât (ahkâm) ile ilgili rivayetler dışında *Câmi'* türü eserlerdeki gibi Kitâbu'l-fiten, Kitâbu'l-melâhim, Kitâbu'l-edeb, Kitâbu't-tıb, Kitâbu'l-mehdî, Kitâbu'l-hurûf, Kitâbu'l-hâtem, Kitâbu'l-ilim, Kitâbu's-sünnet gibi bölümler mevcuttur.[80] Eserin Kitâbu's-sünnet ana bölümünde Sünnetin mahiyeti, Şeytanın yaratılışı, Halifeler, Fedâilü's-sahâbe, Fitne, Mürciye'ye red, Heva ehli ve bazılarından uzak durma, İman, Kader, Cehmiyye, Ru'yetullah, Ba's ve Sûr, Cennet ve Cehennemin yaratılışı, Havz, Kabir ve Kabir azabı, Mizan, Deccâl ve Hariciler gibi konu başlıklarına yer verilmiştir.[81] *Sünen* türü

---

[78]İbn Mâce, **es-Sünen**, (I, 3-175).

[79]İbn Mâce, 31 Ebvâbu't-tıb, (IV, 497), 33 Ebvâbu'l-edeb, (IV, 629), 34 Ebvâbu'd-dua, (V, 5), 35 Ebvâbu ta'biri'r-ru'yâ, (V, 55), 36 Ebvâbu'l-fiten, (V, 81), 37 Ebvâbu'z-zühd, (V, 223). Bkz. Musa Erkaya, **"İbn Mace'nin hadis kültüründeki yeri"**, ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2004), s.61. Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) İbn Mâce'nin *es-Sünen*'ini değerlendirirken *Câmi'* eselerle mukayese etmiştir. İbn Mâce eserini Ebû Zür'a er-Râzî'ye takdim etmiş, eseri inceleyen Ebû Zür'a er-Râzî eserin insanların eline geçmesi durumunda *Câmi'*lerin tamamını veya çoğunu gölgede bırakacağını ifade etmiştir. Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.13, s.278. Ebû Zür'a er-Râzî'nin *Câmi'* eserler (*Cevâmi'*) ile Rey, Kazvin, Tabaristan gibi şehirlerde *Câmi'* tasnîf eden hafızların eserlerini kastetmiş olabileceği ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra tertip ve tanzim bakımından Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'lerini de kastetmiş olabileceği belirtilmektedir. Sad'i b. Mehdî el-Haşimi, **Dirâsetun hâvle kavli Ebi Zür'a fi sünen-i İbn Mâce**, el- Câmi'atü'l-İslamiyye, s.26, 47-48. İbn Hacer *Tehzibü't-Tehzib*'de İbn Mâce'nin *Sünen*'ini bâbları ve garib hadisleri çok olan ceyyid bir *Câmi'* olarak ifade etmiştir. İbn Hacer, **Tehzibü't-Tehzib**, c.9, s.531. Muhammed b. Ali b. Adem Musa İtyûbî Vellevî, **Meşarikü'l-envari'l-vehhace ve metalii'l-esrari'l-behhace fi şerhi Süneni'l-İmam İbn Mâce**, Dâru'l-mugni, Riyad 1427/2006, c.1, s.8. Velid b. Ahmed Hüseyin ez-Zübeyri, **el-Mevsuatü'l-müyessere fi terâcimi eimmeti't-tefsir ve'l-ikra ve'n-nahv ve'l-luga,** (cem' ve i'dad Velid b. Ahmed Hüseyin ez-Zübeyri, İyad b. Abdüllatif el-Kaysi, Mustafa b. Kahtan el-Habib, Beşir b. Cevâd b. el-Kays, İmad b. Muhammed el-Bağdâdî), Mecelletü'l-Hikme, Medine 1424/2003, c.3, s.2488. Ebi Amr Nureddin b. Ali b. Abdullah es-Sed'i el-Vassâbi (cem' ve tertib), **Tuhfetü'l-lebib bi-men tekelleme fihimü'l-hâfız İbn Hacer mine'r-ruvât gayri't-takrib**, Mektebetü İbn Abbâs, Mansure 1431/2010, c.2, s.73.

[80]Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Dâvûd es-Sicistani, **Sünenu Ebû Dâvûd**, (Thk.) Şuayb el-Arnavut, Muhammed Kâmil Karabelli, Dâru'r-risâleti'l-alemiyye, 1420/2009, Kitâbu't-tıb, (VI, 5) Kitâbu'l-hurûf, (VI, 99), Kitâbu'l-hâtem, (VI, 275), Kitâbu'l-fiten, (VI, 293), Kitâbu'l-mehdî, (VI, 335), Kitâbu'l-melâhim, (VI, 349), Kitâbu's-sünnet, (VII, 5), Kitâbu'l-edeb, (VII, 153).

[81]Ebû Dâvûd, Kitâbu's-sünnet, (VII, 5-150). Ebû Dâvûd'un eserine şerh yazan Hattâbî (ö. 388/998) Ebû Dâvûd'dan (ö. 275/889) önce telif edilen *Câmi', Müsned* ve benzeri eserlerin muhteva hususiyetine değinmiştir. Bu eserlerin sünen ve ahkâm dışında ahbâr, kıssalar, mev'izalar ve güzel ahlâka dair rivayetleri ihtiva ettiğini belirtmiştir. *Sünen* sahasında Ebu Davud'un seleflerinden hiçbirinin onları toplayıp bu şekilde mükemmel mecmua haline getirmediğini ve Ebu Davud gibi veciz bir şekilde takdim etme ve geniş merviyatı başarıyla ihtisar etme kudretini gösteremediğini ifade etmiştir. Hattâbî'nin ifadelerinden *Câmi', Müsned* ve benzeri eser türlerinin Ebu Davud'dan önce muhteva bakımından ayrışmadığını belirtebiliriz. Bkz. Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim

eserlerin sadece ahkâm hadislerini ihtiva ettiği hususu nispeten Ebû Dâvûd'un ifadelerine dayandırılmaktadır.[82] Ebû Dâvûd'un Mekkelilere yazdığı *Risâlesi*'nde söz konusu ifadesi şu şekildedir: "*es-Sünen'de sadece ahkâm hadislerini tasnîf ettim. Zühd kitâbları, amellerin faziletleri, diğer mevzularla ilgili kitâbları tasnîf etmedim. Kitapta 4800 hadis mevcut olup tamamı ahkâm içeriklidir*."[83] Bu ifadeleri *es-Sünen*'e arz ettiğimizde ifade edilen hususların her birinin eserde karşılığının olmadığı görülmektedir. Çünkü eserinde ahkâmla ilişkilendirilemeyen rivayetler mevcuttur. Ayrıca eserde 4800 rivayetin mevcut olduğu Ebû Dâvûd tarafından belirtilmekte, ancak esas aldığımız matbu nüshada 5274 hadis yer almaktadır.[84]

Tirmizî'nin (ö. 279/892) *es-Sünen* olarak mütalaa edilen *el-Câmi'*inde Ebvâbu'l-fedâil-i cihâd, Ebvâbu'r-ru'yâ, Ebvâbu's-siyer, Ebvâbu'l-kader, Ebvâbu'l-fiten, Ebvâbu'z-zühd, Ebvâbu't-tıb, Ebvâbu sıfatı'l-kıyâmet ve'r-rekâ'ik ve'l-verei', Ebvâbu sıfatı'l-cennet, Ebvâbu sıfatı cehennem, Ebvâbu'l-menâkib, Ebvâbu'l-imân, Ebvâbu'l-ilim, Ebvâbu'l-edeb, Ebvâbu'l-fedâili'l-Kur'an, Ebvâbu tefsîri'l-Kur'ân gibi genellikle ahkâmla bağdaştırılamayan bölümler mevcuttur.[85]

Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünen*'inde ahkâmla ilişkilendirilemeyen rivayetlere pek yer verilmemiştir. Ancak yer verdiği kısımlar da mevcuttur.[86]

Hattâbî, **Mealimü's-Sünen,** (Nşr.) Muhammed Ragıb et-Tabbah, Matbaatu'l-İlmiyye, Haleb 1351/1932, s.7; Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hakk Âzımâbâdi, **Gâyetü'l-maksûd fi şerhi Süneni Ebû Dâvud**, (Thk.) Muhammed Uzeyr Şems-Ebû'l-Kâsım el-'A'zamî, Riyad 1414/1993, s.33.

[82]Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.223.

[83]Ebû Dâvûd, **Risâletu Ebû Dâvûd**, s.33-34.

[84]Ebû Dâvûd, **Sünenu Ebû Dâvûd**, (VII, 544). Ebû Dâvûd'a nispet edilen *er-Risâle*'nin aidiyet problemi için bkz. Tahsin Kazan, **"Risâle ilâ Ehli Mekke fî Vasfi Sünenih" İsimli Eserin Ebû Dâvûd'a Aidiyeti Problemi**, Sonçağ yay., 2020.

[85]Tirmizî, Ebvâbu's-siyer, (III, 207), Ebvâbu'l-fezâili'l-cihâd, (III, 263)**,** Ebvâbu'l-kader, (IV,11), Ebvâbu'l-fiten, (IV, 33), Ebvâbu'r-ru'yâ, (IV,117), Ebvâbu'z-zühd, (IV, 139), Ebvâbu sıfatı'l-kıyâmet ve'r-rekâ'ik ve'l-verei', (IV, 215), Ebvâbu sıfatı'l-cennet, (IV, 291), Ebvâbu sıfatı cehennem, **(**IV, 329), Ebvâbu'l-imân, (IV,351), Ebvâbu'l-ilim, (IV, 385), Ebvâbu'l-edeb, (IV,453), Ebvâbu'l-fedâili'l-Kur'an, (V, 5), Ebvâbu'l-tefsiri'l-Kur'ân, (V,65), Ebvâbu'l-menâkib, (VI, 5).

[86]Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, **Sünenü'n-Nesâî**, (Thk.) Muhammed Nâsiruddin Elbâni, Mektebetü'l-meârif, Riyâd, s.756-765; Yardım, **Hadis II**, s.87. Nesâî'nin eseri farklı isimlerle ve türlerle ilişkilendirildirilmiştir. İtyûbî Vellevî'nin *Şerhu Süneni'n-Nesâî* adlı eserin mukaddime kısmında Nesâî'nin eser ismi hususunda şu bilgiler kaydedilmiştir: Bu dönemdeki müelliflerin adeti olduğu üzere Nesâî'nin kitabının ismi Nesâî'den nakledilmemiştir. Nesâî'nin kitabı "*es-Sünen*" ismi ile meşhur olmuştur. *Sünen* muhaddislerin âdetinde imân, tahâret, namaz, zekât gibi fıkıh bâblarına göre tertib edilmiş eserlerdir. Nesâî'nin kitabına "*es-Sünenü'l-kübrâ*" ve "*es-Sünenü's-suğra*" denilmiştir. "*es-Sünenü'l-kübrâ*"ya "*Musannefu'l-imamı Nesâî*" de denilmiştir. "*Musannef*" ismi sınıflandırma hususiyetinden alınmıştır. Her iki isimde "*Kitâbu Nesâî kebîr*"e uygundur. Ancak "*es-Sünenü'l-kübrâ*" ıstılâh bakımından *Câmi'* ismine daha yakındır.

Sünen tanımında "*Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerine yani merfû sayılan rivayetlere yer verildiği, sahâbe ve tâbiîne ait söz ve uygulamalara yani mevkûf ve maktû olan rivayetlere yer verilmediği*" ifade edilmektedir.[87] Ancak eserlerin bizzat kendilerine müracaat edildiğinde, azımsanmayacak ölçüde bu tür haberlerin yer aldığı görülmektedir. Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce eserlerinde gerektiğinde mevkûf ve maktû haberlere yer vermiştir.[88] Dârimî'nin *es-Sünen*'inde giriş, 23 kitâb, 1373 bâb, 304 mükerrer rivayetlerle beraber 3506 rivayet yer almaktadır. Eserdeki rivayetlerin 1319'u mevkûf ve maktû, 1883'i merfû rivayettir.[89]

Yine eserlerin muhtevalarına baktığımızda müelliflerin bizzat kendilerinin bazı rivayetlerin mevkûf olduğuna işaret ettiklerini müşahede etmekteyiz. Örneğin, Ebû Dâvûd *es-Sünen*'inde naklettiği rivayetlerde şöyle demektedir:

"*Hâmmad b. Zeyd, Âsım'dan mevkûf olarak nakletti*."[90]

"*Bu hadisi Süfyân ile Şu'be, İbn Ömer'e ulaşan mevkûf bir tarikle Ebû İshâk'dan rivayet ettiler. Senedi Resulullah'a ulaştırmadılar.*"[91]

"*Bu hadisi Veki' ve diğerleri, Abdullah b. Saîd b. Ebû'l-Hind'den İbn Abbâs'a ulaşan mevkûf bir tarikle naklettiler*."[92]

Câmi' muhaddislerin ıstılâhında hadisin bütün nev'îlerini toplayan eserlere denir. *Câmi'* tarifi "*es-Sünenü'l-kübrâ*" için uygun olup "*es-Sünenü's-suğra*" için uygun değildir. *es-Sünenü'l-kübrâ*'nın bazı nüshalarında geldiği gibi "*es-Sünenü'l-kübrâ*", "*Divanu'n-Nesâî*" olarak da isimlendirilmiştir. "*es-Sünenü's-suğra*" ise "*el-Müctebâ*" ("*el-Müctenâ*") olarak isimlendirilmiştir. Bkz. Muhammed b. Ali b. Adem Musa İtyûbî Vellevî, **Şerhu Süneni'n-Nesâî: Zehiretü'l-ukba fi şerhi'l-mücteba**, Dâru'l-mi'rac, Beyrut 1416/1996, c.1, s.66. İbn Ruşeyd'e göre (ö. 721/1321) Kitâbu'n-Nesâî *Sünen* alanında tasnîf edilen kitaplar arasında tasnîfi eşsiz ve tertibi en güzel olandır. Onun kitabı illetleri açıklamada büyük bir pay sahibi olmakla beraber Buhârî ve Müslim'in metotlarını birleştirmiş (***Câmi'***) gibidir. Bkz. Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer Askalâni, **en-Nüket ala kitâbi İbni's-Salâh**, (Thk.) Rebi' b. Hadi Umeyr Câmi'at'ul İslamiyye, 1404/1984, c.1, s.484

[87]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.32; Mar'aşli, **İlmu fihristi'l-hadis**, s.15; el-Gavri, **Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadisiyye**, s.407; Koçyiğit, **Hadis Istılahı**, s.398-399; **Hadis Usûlü**, s.284-285; Çakan, **Hadis Edebiyatı,** s.107.

[88]Yavuz Ünal, **Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış**, Ensar Yay., İstanbul 2010.s.213.

[89]Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s.255.

[90]Ebû Dâvûd, **es-Sünen**, c.1, s.48.

[91]Ebû Dâvûd, **es-Sünen**, c.2, s.536.

[92]Ebû Dâvûd, **es-Sünen**, c.5, s.212.

"*Bu hadisi Muhammed b. Bekr el-Bursâni, Câbir'e ulaşan mevkûf bir tarikle İbn Cüreyc'den nakletti. Ebû Asım bu hadisi İbn Cüreyc'den İbn Vehb'in rivayetine benzer Resulullah'ı zikretmeyerek nakletti*."[93]

Sahîh olarak derecelendirilen *Sünen*'ler sıhhat bakımından[94] da oldukça problemli durmaktadır. İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i 4341 hadis içermektedir. Bu hadislerden 3002 hadisin beş kitap sahibinin hepsi veya bazısı tarafından tahriç edilmiştir. Sadece İbn Mâce'nin rivayet ettiği 1339 rivayetin 438'i sahîh, 199'u hasen, 613'ü zayıf, 99'u münker veya uydurma olduğu kaydedilmiştir.[95]

Ebû Dâvûd sahîh hadis bulamadığı konularda zayıf hadisleri eserine almayı re'ye tercih etmiştir.[96] Ayrıca *es-Sünen*'inde sahîh, sahîhe benzer, sahîhe yakın, kendisinde aşırı zayıflık bulunup durumlarını açıkladığı rivayetlerin olduğunu belirtmiştir. Hakkında bir değerlendirmede bulunmadığı rivayetlerin salih rivayetler olduğunu bunların bir kısmının diğer bir kısmından daha sahîh rivayetler olduğunu ifade etmiştir.[97] Aynı şekilde Dârimî'nin eserindeki hadisler çoğunlukla makbul sayılmakla birlikte aralarında zayıf hatta az sayıda mevzû rivayetlerin bulunduğu ifade edilmiştir. Öyle ki bizzat müellifin kendisi rivayet ettiği bazı hadislerin zayıf olduğuna işaret etmiştir.[98] Nesâî'nin terkinde muhaddislerin ittifak etmemiş olması prensibiyle zayıf hadisleri tahriç ettiği nakledilmiştir. Ayrıca *es-Sünen*'de zayıf, muallel ve münker rivayetlerin olduğu belirtilmiştir.[99] Zeylaî (ö. 762/1360), Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *es-Sünen*'inin ma'lul ve garib hadislerin kaynağı olduğunu nakletmiştir. Kettânî (ö. 1345/1927) ise ed-Dârekutnî'nin *es-Sünen*'inde zayıf, münker hatta mevzu rivayetlerin olduğunu belirtmiştir.[100] Bedruddin el-Aynî (ö. 855/1451) ise Dârekutnî'nin eserinde zayıf, iletli, münker, garib ve mevzu hadisleri rivayet ettiğini

[93]Ebû Dâvûd, **es-Sünen**, c.6, s.486.
[94]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.40.
[95]Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini İbn Mace**, Sünenu İbn Mace**, (Thk.) Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Daru İhyâi't-Türasi'l-Arabi, Kahire, II, 1520; Çakan, **Hadis Edebiyatı,** s.121; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, s.275.
[96]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.37.
[97]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.36.
[98]Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s.255.
[99]Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed Leknevi, **el-Ecvibetü'l-fazıle li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile**, Mektebü'l-matbuati'l-islâmîyye, Haleb 1384/1964 s.73-74; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s.251.
[100]Leknevi, **el-Ecvibetü'l-fazıle**, s.78 (dipnot); Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.35.

ifade etmiştir. Bu hususdaki ifadelerine yer verirken Dârekutnî'nin eser ismini *Sünen* değil *Müsned* olarak ifade etmiştir.[101] Dârekutnî'nin *es-Sünen*'inde diğer *Sünen*'lerin aksine ahkâmla alakalı illetli hadisler yer almaktadır. *es-Sünen* 23 kitâb, 5687 merfû, mevkûf, maktû rivayetten oluşup eserde sahîh, hasen, zayıf hata mevzu hadisler yer almaktadır. Müellif bu hadislerin sıhhatiyle alakalı açıklamalarda bulunmuşsa da çoğu hakkında değerlendirmede bulunmamıştır.[102]

İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Nevevî (ö. 676/1277) ve Irâkî (ö. 806/1404) de *Sünen* eserlerin içeriğine ilişkin yer verdiğimiz malumata benzer bilgiler nakletmişlerdir. İbnü's-Salâh, Hâkim'in Tirmizî'nin kitabını *el-Câmi'u's-sahîh* olarak isimlendirerek sahîh hadisleri kapsadığını ima ettiğini belirtmiştir. Fakat bunu tesâhül olarak değerlendirmektedir. Aynı şekilde İbnü's-Salâh, el-Hatîb el-Bağdâdî'nin hem Tirmizî'nin hem de Nesâî'nin kitabı için *Sahîh* lafzını kullanmasını, Ebû Tâhir es-Silefî'nin *Kütüb-i Hamse*'yi zikrettikten sonra "*Doğu ve Batı'nın âlimleri bu eserlerin sıhhati hususunda ittifak etmişlerdir*" ifadesini[103] de bir tesâhül olarak değerlendirmektedir. Çünkü İbnü's-Salâh'a göre müellifler eserlerinde bizzat zayıf, münker ve zayıf vasfına benzer hadislerin bulunduğunu açıkça söylemişlerdir. Nitekim Ebû Dâvûd kitabındaki hadisleri açıkça sahîh ve diğerleri şeklinde kısımlandırmıştır. Tirmizî de açıkça hadislerin sahîh ve hasen olarak birbirinden ayrı olduğunu belirtmiştir.[104] Irâkî de *Sünen* kitaplarına sahîh isminin kullanılmasını tesâhül olarak karşılamıştır. Bu itibarla Irâkî, Ebû Tâhir es-Silefî'nin ifadesini, Hâkim'in Tirmizî'nin eserini *el-Câmi'u's-sahîh* olarak isimlendirmesini, el-Hatîb el-Bağdâdî'nin Tirmizî ve Nesâî'nin eserleri için *Sahîh* lafzını kullanmasını tesâhül olarak değerlendirmektedir.[105] Nevevî de *Sünen*'lerde sahîh, hasen, zayıf ve münker

[101]Leknevi, **el-Ecvibetü'l-fazıle,** s.77.

[102]Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s.256. Dârekutnî'nin *es-Sünen*'inin *Sünen* türü eserlere benzemediği ifade edilmiştir. Bkz. Abdulfettah Ebû Gudde, "Sünnet İfadesinin Dini Anlamı ve Dârekutnî'nin Sünen'inin Konumu", Çeviren: Enbiya Yıldırım, Mesut Duman, **Usûl: İslâm Araştırmaları,** 2006, sy. 5, s.92-94.

[103]Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. İbrahim b. Sadullah Kinani Hamevî İbn Cemaa**, el-Menhelü'r-revi fi muhtasar ulumi'l-hadisi'n-nebevi,** (Thk.) Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, Dâru'l-fikr, Dımaşk 1986, s.36-37.

[104]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.40.

[105]Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin Irâkî, **Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire**, (Thk.) Abdüllatif Hemim, Mahir Yasin Fahl, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1423/2002, c.1, s.168-168.

hadislerin bulunduğunu belirtmektedir.[106] Vermiş olduğumuz bilgilerden hareketle şu sonuca varabiliriz:

1. *Sünen* adlı eserlerin muhtevaları ve müelliflerin beyanları genel kabul gören tanım ile uyumlu değildir.
2. *Sünen* adıyla maruf olan eserlerin isimlendirilmesinde problemler söz konusudur. Nitekim *Sünen* olarak isimlendirilen eserler aynı zaman *Câmi', Musannef, Müsned* isimleriyle de zikredilmiştir.[107] Örneğin; Ebû Dâvûd'un eseri *es-Sünen* olarak meşhur olmakla beraber ayrıca *el-Musannef*,[108] *el-Müsned*[109] isimleri ile de müellife nispet edilmektedir.[110] İbn Ebû Zeyd'nin (ö. 386/996) *es-Sünen*'i *el-Câmi' fi's-sünen ve'l-âdâb ve'l-mağazi ve't-ta'rih*[111] olarak ifade edilmektedir.
3. Hem bir hadis usûlü ıstılahı hemde bir hadis edebiyatı türünün adı olarak *Sünen* kavramı problemlidir.

1.1.4. Muvatta'

Muvatta' sözcüğü tef'il bâbında "*hazırladı, düzeltti*", mufââle bâbında ise "*bir şey üzerinde anlaştı, muvâfakat etti*" anlamlarına gelmektedir. Muhaddislerin ıstılâhında merfû, mevkûf, maktû hadisleri ihtiva eden ve fıkıh bâblarına göre tertip edilen kitaplara *Muvatta'* denilmiştir.[112] Meşhur kullanımıyla *Sünen* olarak

---

[106]Leknevi, **el-Ecvibetü'l-fazıle**, s.67.

[107]İslam Ansiklopedisi'nin "Sünnet" maddesinde farklı türde birçok eser *Sünene* dâir meydana getirilmiş eserler olarak zikredilmiştir. Bu hususta şu ifadelere yer verilmiştir: "*Sunna'ye dâir meydana getirilmiş ilk eserler Sahifa ismini almaktadır: 'Abd Allâh b. 'Amr b. al-As'ın al-Sahifa al-sadıka'si, Abû Hurayra'nin al-Sahifa al-sahîha'sı, Anas'in al-Sahifa'si vs… Bundan sonra Ma'mar'in al-Câmi'i, 'Abd al-Razzâk'ın Musannaf'i, İbn Hanbal'in Musnad'i, al-Tayâlisi'nin Musnad'i, el-Buhârî'nin al-Câmi' al-sahîh al-musnad min umûr Resûl Allâh va ayyâmih'i, Müslim'in es-Sahîh'i v.s. gelir."* Bkz. Muhammed Hamidullah, "Sünnet", **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim basım, İstanbul 1970, c.11, s.244-245.

[108]Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr Kurtubi, **el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân, (**Thk.) Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1427/2006, c.6, s.206; Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.31

[109]Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, **Tehzibü'l-esma ve'l-lugat**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, c.2, s.226.

[110]Geniş bkz. Lütfü İmamoğlu, **"Ebâ Dâvûd ve Süneni"**, ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2000), s.82-84.

[111]Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.30.

[112]Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadi, **el-Kamusü'l-muhit**, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2005/1426, s.55; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr Süyûtî, **Tenvirü'l-havalik şerhu ala Muvatta'i Mâlik,** Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1423/2002,

adlandırılan ve rivayetlerin fıkıh bâblarına göre tedvin ve tasnîf edildiği edebiyatın hicaz bölgesindeki genel adına da *Muvatta'* denilmiştir.[113] Ayrıca bir bölge âlimlerinin ittifakla kabul ettikleri rivayetler ve benimsedikleri ortak görüşlerle hazırlanan kitaplara *Muvatta'* denilmiştir.[114] *Muvatta'*nın bu şekilde isimlendirilmesi müelliflerin insanlara kolaylık sağlamayı gaye edinerek eserlerini hazırlamalarına dayandırılmıştır. İbn Ebû Zi'b Muhammed b. Abdurrahman'ın (ö. 159/776) *Muvatta*'sı, Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Muvatta*'sı, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Mervezi (ö. 293/906)'nin *Muvatta*'sı bu türde telif edilen eserlerdir.[115]

Bu türün en meşhur eseri Mâlik b. Enes'in *Muvatta'*sıdır. İbnü's-Salâh[116] ve Süyûtî[117] İmam Mâlik'in *Muvatta'*sını *Câmi'* türü bir eser olarak ifade etmişlerdir.[118] *Câmi'*[119] türü eser olarak ifade edilmekle beraber *Muvatta'* bazı kaynaklarda *Musannef*[120] türü bir eser olarak nakledilmiştir. *Muvatta'* sözcüğünün belirtilen çerçevede kullanımı ve adı *Muvatta'* olan eserlerin muhtevaları göz önüne alındığında daha önce ele aldığımız kavramlarda olduğu gibi bu kavramda da sorunların olduğu görülmektedir. Zira *Muvatta'* özel bir kitap ismi mi yoksa bir hadis edebiyatı türü mü tam olarak belli değildir. Çünkü hadis usûlünün iki önemli ismi İbnü's-Salâh ve Süyûtî

s.6; Mar'aşli, **İlmu fihristi'l-hadis**, s.15; Ammad Ali Cum'a, **el-Mektebetü'l-islâmiyye**, et-Türâsi'l-arabiyye, 1424/2003, s.110; el-Gavri, **Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadisiyye,** s.802.

[113]Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.235.

[114]Aydın**, Hadis Istılahları Sözlüğü**, s.122.

[115]Mar'aşli, **İlmu fihristi'l-hadis**, s.15; Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.235-241. Geniş bilgi için bkz. Kenan Oral, "**Muvatta'ın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2020), s.57-89.

[116]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.251; Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin Irâkî, **et-Takyid ve'l-izah şerhu mukaddimeti İbni's-Salâh**, (Nşr.) Muhammed Râgıb Tabbâh, Dâru'l-hadis, Beyrut 1405/1984, s.213.

[117]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.2, s.596.

[118]İbn Kesîr, İbn Cüreyc'in *es-Sünen*'ini, İbn İshâk'ın *Siyer'*inin dışında *es-Sünen*'ini, Ebû Kurra Musa b. Târık'ın *es-Sünen*'ini, Abdürrezâk b. Hemmâm'ın *Musannef*'inin *Sünen*'e dair tasnîf edilmiş eser olarak ifade etmiştir. Bu tür kitapların en faydalı olanının İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*sı olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Kesîr, **İhtisâru ulûmi'l-hadis**, s.102; Tüveyciri, **el-İhticac bi'l-eser**, s.62. İbn Hacer, *Hedyü sâri*'de Buhârî'nin eserini İmam Mâlik'in el-Muvatta'sıyla sıhhat bakımından mukayese ederken Câmi' eserler hususunda önemli bir ayrıntıyı paylaşmaktadır. Eserinde İmam Şafiî'nin "*Yeryüzünde Allah'ın kitabından sonra en sahîh kitabın el-Muvatta' olduğu*" ifadesine yer vermiş ve bu sözün İmam Mâlik'in döneminde mevcut olan *Câmi'* eserlerle ilişkili olduğunu belirtmiştir. Bu itibarla Süfyân es-Sevrî'nin *el-Câmi'*i, Hammâd b. Seleme'nin e*l-Musannef*'ini *Câmi'* türü eserler olarak zikretmiştir. İbn Hacer, **Hedyü's-sâri,** s.10. İmam Şafiî'nin sözü için bkz. İbnü's-Salâh, **Ulumu'l-Hadis**, s.18; Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.8, s.111; Itr, **Menhecü'n-nakd**, s.59.

[119]Zeyneddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebû Bekr el-Ayni, **Şerhu Elfiyeti'l-Irâkî fi ulumu'l-hadis**, Yemen 1432/2011, s.282.

[120]Polat, Nazlıgül, Doğanay, **Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu,** s.64; Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi**, s.287; Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri**, s.116.

İmam Mâlik'in *Muvatta'*sını *Câmi'* türü olarak zikretmektedirler. Bu da bize *Muvatta'*nın aslında *Câmi'* türü bir eser olduğunu ancak müellifin *Muvatta'* adını özel bir amaçla koyduğunu göstermektedir. Sonuç olarak *Muvatta'* bir kavram değildir, diye düşünüyoruz.

1.1.5. Müsned

Sözlükte "*nispet etmek ve izafe etmek*" anlamlarına gelen *Müsned* sözcüğü hadis ıstılâhında pek çok anlama gelmektedir. İlk telifinde rivayetleri senedsiz olan sonradan senedleri eklenerek meydana getirilmiş eserlere, hadis metinleri senedli olan hadis eserlerine *Müsned* denilmiştir. *Müsned* ayrıca herkesin dayandığı, güven beslediği âlim, senedi muttasıl olarak Hz. Peygamber'e ulaşan hadis, senedi muttasıl olarak ilk kaynağına varan hadis, itimada şayan, güvenilir hadis veya hadis eseri gibi muhtelif anlamlarda da kullanılmıştır. Genel olarak her bir sahâbînin veya sonraki bir râvinin rivayet ettiği hadisleri, sıhhat durumlarını dikkate almaksızın farklı tertiplerde ravi ismi altında sıralayan eserlere "*Müsned"* denilmiştir.[121] Şimdi kısaca *Müsned* türü eserleri tanıtmak istiyoruz.

Sahâbe adlarına göre tertip edilen eserlerde: Sahâbenin İslam'daki öncelik sırası, kabile isimleri, nesebi şerâfeti gibi hususiyetler gözetilerek tasnîf edilen[122] bir metot görülmektedir. Müellif bazen tüm sahâbîler yerine belirli bir sahâbînin hadislerini biraraya getirir. Bunlar için de *Müsned* ismi kullanılmaktadır. Mesela "*Müsnedü Ebî Bekr"* gibi. Yahut müellif eserini bir sahâbe grubunun rivayetlerine özel kılar "*Müsnedü'l-erbe'a"* veya "*Müsnedü'l-aşere"* gibi veya özel bir grubun rivayetleri olduğu gibi muayyan bir vasıfla birleşenlerin rivayetlerine özgü kılar "*Müsnedü'l-mukillin"*,"*Müsnedü's-sahâbeti'llezine nezelû Mısır"* gibi.[123] Ebû Bekr en-Neccâd Ahmed b. Selman b. Hasan'ın (ö. 348/960) *Müsnedü'l-mukıllin mine's-*

[121]İbn Manzur, **Lisanü'l-Arab**, c.220-221; Tahhan, **Teysiru mustalahi'l-hadis**, s.170; Nebil b. Haşim b. Abdullah Gamri, **Fethü'l-mennan şerh ve tahkik Kitâbu'd-Dârimî Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman: el-Müsnedü'l-Câmi'**, Dâru'l-beşairi'l-islâmiyye: el-Mektebetü'l-mekkiyye, Beyrut: Mekke 1419/1999, c.1, s.103-106; el-Gavri, **Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadisiyye,** s.704; Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s.114; Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s.115; Koçyiğit, **Hadis Istılahı**, s.313-319; Yardım, **Hadis II**, s.67-68; Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.250; İbrahim Hatiboğlu, "Müsned", **DİA**, TDV., İstanbul 2006, c.32, s.99; Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.60; Mar'aşli, **İlmu fihristi'l-hadis**, s.14.

[122]el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-ahlâki'r-ravi**, c.2. s.296; Kâfi, **Menhecul imâmi'l-Buhârî**, s.25.

[123]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.61-62.

sahâbe[124] ve *Müsnedü Ömer b. el-Hattab*'ı,[125] Muhammed b. Rabi ' el-Cîzî'nin (ö.324/ 935) *Müsnedü's-sahâbeti'llezine nezelû Mısır*'ı, Ebû Süleyman et-Taberânî'nin (ö. 360/971) *Müsnedü'ş-Şâmiyyin'*ı, Ebû Bekr Abdullah b. Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî'nin (ö. 316/929) *Müsnedü' Âişe', Müsnedü'l-ensar*'ı[126] bu tür teliflerdendir.

Sahâbi râvilerine göre telif edilen *Müsnedlerin* bir kısmı *İlel*'i konu alırlar.[127] Yakub b. Şeybe'nin *el-Müsnedü'l-kebîrü'l-mu'allel*'i bu türdendir. Müellifin eserinin "*Aşere-i mübeşşere, İbn Mes'ûd, Ammâr, Abbâs, Utbe b. Gazvân ve bazı Mevâlinin Müsnedleri*" bölümlerini bitirdiği belirtilmektedir.[128] Zehebî bu eseri benzeri telif edilmeyen mu'allel bir *Müsned* olduğunu nakletmektedir. Ayrıca *el-Müsnedü'l-kebîr*'in tamamlanan kısmının yaklaşık otuz cilt olduğunu belirtmiş, eserin tamamlanması durumunda yüz cilt olacağını ön görmüştür.[129] Muhammed b. Ahmed el-Mâsercisî'nin (ö. 365/976) 1300 ciltten oluştuğu belirtilen muallel bir *Müsned'*e sahip olduğu ifade edilmektedir. [130]

Terâcime göre tasnîf edilen Müsnedler: Bu tür *Müsnedlerde* sahâbeden sonraki râvinin adı bâb başlığı yapılır. Akabininde "*Falanın falanca sahâbeden rivayetleri*" denilerek söz konusu tercemeye giren rivayetler aynı kısımda ifade edilir.[131] Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *el-Müsned'*i,[132] el-Bezzâr'ın (ö. 292/905) *el-Bahru'z-Zehhâr*'ı[133] Ebû Bekr er-Rûyânî'nin (ö. 307/919-20) *Müsnedü's-*

[124]Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.107.
[125]M. Fuad Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, nakalehu ile'l-arabiyye Mahmud Fehmi Hicazi, racea arefe Mustafa, Said Abdurrahim, Câmi'atü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad 1411/1991, c.3, s.237.
[126]Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.107-108.
[127]Zekeriya Tüfekçioğlu, "**Hadis Edebiyatında Müsnedler (Hicrî ilk üç asır)"**, s.19.
[128]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe,** s.69.
[129]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** c.12, s.476.
[130]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.73
[131]Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed Hâkim Nisâbûri, **el-Medhal ila kitâbi'l-iklil**, (Thk.) Ahmed b. Fariş es-Selûm, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2003/1423, s.64; el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li ahlâkı'r-râvi,** c.2, s.299; İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.254.
[132]Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Carud el-Farisi Tayalisi, **Müsnedü Ebû Dâvûd et-Tayalisi,** (Thk.) Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türki, Hicr li't-tıbaa ve'n-neşr, Cize 1419/1999.
[133]Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basrî Bezzar, **el-Bahrü'z-zehhar: Müsnedü'l-Bezzar** (Thk.) Mahfuzurrahman Zeynullah, Müessesetü ulumi'l-Kur'ân, Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, Beyrut 1409/1988.

sahâbe'si[134] ve Küleyb eş-Şâşî'nin (ö. 335/946) *el-Müsned*'i[135] terâcim esasına göre telif edilmiştir.[136]

Konularına göre tasnîf edilen Müsnedler: Bu tür *Müsnedlerden* bir kısmı ale'l-mesânid ve ale'l-ebvâb sistemini birleştirme şeklinde iken bir kısmı da sadece ale'l-ebvâba göre tasnîf edilmiştir. Ale'l-mesânid ve ale'l-ebvâb sistemini birleştirme şeklindeki tasnîfte sahâbe isimlerine göre tasnîf edilen *Müsnedlerdeki* rivayetler ayrıca fıkıh bâblarına göre kendi içinde tertib edilerek düzenlenir.[137] Bakî b. Mahled'in el-*Müsned*'inde her sahâbinin rivayetleri fıkhî konulara göre sıralanmıştır.[138] Daha önce ifade edilen Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin *Müsned* adlı eseri de bu türden bir teliftir.[139]

Ale'l-ebvâb sistemine göre telif edilen Müsnedlerde hadisler konu esasına göre sıralanmıştır.[140] Kaynaklarda ismi zikredilen Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) *el-Müsned'*i (*Kitâbu's-sünen fi'l-fıkh*),[141] el-Muâfâ b. İmrân'ın (ö. 185/801) *el-Müsned*'i[142] Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/813) *el-Müsned'*i *(el-Câmi' fi'l-hadis)*[143] ve benzeri eserler râvilerine göre telif edilen *Müsnedler* değildir. Muhtelif kaynaklarda bu tür eserlerin isimleri *el-Câmi'* veya *es-Sünen* adlarıyla da ifade edilmektedir.[144]

Zehebî, Muhammed b. İshâk es-Serrâc'ın (ö. 313) tercemesinde onun ale'l-ebvâb tarzında bir *Müsnedü'l-kebîr*'inin olduğunu nakletmektedir.[145] Eserin *Kitâbu't-*

---

[134]Ebû Bekr Muhammed b. Harun Ruyani, **Müsnedü's-sahâbe: Müsnedü'r-Ruyani,** Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1417/1997. Geniş bilgi için bkz. Fuat İstemi, **Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî ve el-Müsned Adlı Eseri**, Fecr Yayınları, Ankara 2020.

[135]Ebû Said Heysem b. Küleyb b. Süreyc Şaşi, **el-Müsned,** (Thk.) Mahfuzurrahman Zeynullah, Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, Medine 1414/1994.

[136]Zekeriya Tüfekçioğlu, "**Hadis Edebiyatında Müsnedler (Hicrî ilk üç asır)"**, s.45.

[137]Zekeriya Tüfekçioğlu, "**Hadis Edebiyatında Müsnedler (Hicrî ilk üç asır)"**, s.45.

[138]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** c.13, s.291. Hatiboğlu, "Musannef", **DİA**, c.31, s.235-236.

[139]Yardım, **Hadis II**, s.69.

[140]Muhammed Mustafa el-A'zamî *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı* adlı eserinde Müsned kitaplarının fıkıh konulara göre tasnîf edilmediğini belirtmektedir. Bu tür eserlerin telifinde gözetilen yegâne kriterin bir bölgedeki belli bir sahâbînin rivayetlerine göre olduğunu ifade etmektedir. Ancak belirtmeliyiz ki A'zamî'nin Müsned eserlere ilişkin yer verdiği bilgiler ale'l-ebvâba göre telif edilen *Müsned* eserlerle çelişmektedir. Bkz. A'zamî, **Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı, (**Çev.) Recep Çetintaş, s.126.

[141]Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübârek Abdullah b. Mübârek, **Müsnedü'l-imam Abdullah b. el-Mübârek**, (Thk.) Subhi el-Bedri es-Samerrai, Mektebetü'l-maârif, Riyad 1407/1987, s. ع; Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.1, s.176; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.284.

[142]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** c.9, 84

[143]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.3. s.144.

[144]Zekeriya Tüfekçioğlu, "**Hadis Edebiyatında Müsnedler (Hicrî ilk üç asır)"**, s.3.

[145]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** c.14, 389.

tahâre ve *Kitâbu's-salât*'tan bazı bölümleri günümüze ulaşmıştır. Eser "*Bâbu't-teyemmüm*" ile başlamakta "*Bâbu salâti'l-havf*" ile sona ermektedir.[146] Zehebî, Ebû Kureyş'in (ö. 313/925) de ale'l-ebvâba göre bir *Müsned*'inin olduğunu nakletmiştir.[147]

Nispeten Mu'ceme benzer şekilde tasnîf edilen Müsnedler: Sahâbe *Müsnedleri* kendi içinde müellifin hocalarının adlarına göre tertip edilir. Bu tür eserler *Mu'cem*'lerden alfabetik bir tertip gözetilmeme hususiyetiyle ayrılmaktadır. Müellif hocasının söz konusu sahâbeden gelen rivayetlerini sıraladıktan sonra diğer bir hocasının söz konusu sahâbeden gelen rivayetlerine geçer, sahâbenin *Müsnedi* bitince, diğer sahâbenin *Müsnedine* geçer. Eserlerin tertipsel dizaynı standart olmayıp yer yer araya başka bir hocanın rivayetleri de nakledilebilmektedir. Hâris b. Ebû Üsâme'nin (ö. 282/895) *el-Müsned*'i de bu türde telif edilmiş bir eserdir.[148]

Sistematik bir tertip gözetilmeyen bir bakıma karışık Müsnedler: Rivayetlerin tertibinden takip edilen standart bir düzen söz konusu değildir. Rivayetlerin karışık bir şekilde sıralandığı türe Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'i[149] örnek verilebilir.[150]

Müsned isimli eserlere *Câmi'* de denilmiştir. Örneğin; İbadi kaynaklarda râvi isimlerine göre tasnîf edildiği belirtilen[151] Rebi' b. Habib'in (ö. 180/796) *el-*

---

[146]Ebü'l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhim es-Serrâc es-Sekafi, **Müsned'ü's-serrac**, (Thk.) İrşâdülhak el-Eseri, Faysalâbâd, 1423/2002, s.33,473.

[147]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** c.14, s.304.

[148]Zekeriya Tüfekçioğlu, "**Hadis Edebiyatında Müsnedler (Hicrî ilk üç asır)"**, s.46.

[149]Şuayb el-Arnaût'un tahkikli neşrinde *Müsned*'in tertibi genel hatlarıyla "Müsnedü'l-Aşere", "Müsnedü's-sahâbe", "Müsnedü Ehli beyt", "Müsnedü Beni Hâşim", "Müsnedü'l-Muksirun", "Müsnedü'l-Mekke", "Müsnedü'l-Medine", "Müsnedü'ş-Şam", "Müsnedü'l-Kûfe", "Müsnedü'l-Basra", "Müsnedü'l-Ensar", "Müsnedü'n-Nisa" ve "Müsnedü'l-kâbail" şeklindedir. Bölüm başlıklarında bazen *"Müsned*" bazen "*Hadis*" lafzı kullanılmıştır. Bkz. Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü'l-imam Ahmed b. Hanbel**, (Thk.) Şuayb el-Arnaut, Adil Mürşid, Müessesetü'r-risâle, Beyrut.

[150] Zekeriya Tüfekçioğlu, "**Hadis Edebiyatında Müsnedler (Hicrî ilk üç asır)"**, s.47. Belirtilmelidir ki ale'r-ricâle göre tasnîf edilen ancak *Müsned* türü olarak ifade edilmeyen eser de mevcuttur. Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebevîyye*'si bu kapsamda zikredilebilir. Bkz. Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, **el-İlelü'l-varide fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye**, (Thk.) Mahfuzürrahman Selefi, Dâru Taybe, Riyad 1405/1985, c.1, s.153.

[151]Salih b. Ahmed b. Yusuf el-Bus'îdî, **Rivayetu'l-hadis inde'l-İbadiyye**, 1420/2007, s.56; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân Temicâri Dercînî, **Kitâbu tabakâti'l-meşâih bi'l-magrib**, (Thk.) İbrâhim Tallay, c.2, s.273.

Müsned'i[152] *el-Câmi'u's-sahîh*[153] veya *el-Câmi'*[154] olarak nakledilmiştir. Dârimî'nin *el-Müsned*'i[155] *el-Câmi'u's-sahîh,*[156] *el-Müsnedü'l-câmi'*[157] adlarıyla kaydedilmiştir. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) kaynaklarda *el-Müsned* şeklinde ifade edilen eseri *Kitâbu'l-müsnedi'l-câmi'* olarak da ifade edilmiştir.[158] Ahmed Emin (ö. 1373/ 1954) Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inin hadisleri toplama hususiyetinden dolayı *Câmi'* olarak isimlendirildiğini belirtmiştir.[159]

Câmi' türü eserlere de *Müsned* denilmiştir.[160] *Câmi'* telif eden mülliflerin eser isimlerine de baktığımızda *Müsned* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. Örneğin; Buhârî'nin "*el-Câmi'u'l-**müsnedü's-sahîhu'l**-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih"*,[161] Müslim'in "***el-Müsnedü's-sahîhu'l**-muhtasar mine's-süneni bi-nakli'l-adli' ani'l-adli an Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem"*, [162] İbn Huzeyme'nin "*Muhtasaru'l-muhtasar mine'l-**müsnedi's-***

---

[152]Abdülkâdir Mustafa Abdürrezzâk el-Muhammedi, **eş-Şâz ve'l-münker ve ziyâdetü's-sika muvâzene beyne'l-mütekaddimin ve'l-müte'ahhirin**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, s.405; el-Bus'îdî, **Rivayetu'l-hadis inde'l-İbadiyye**, s.56; Abdullah b. Yusuf el-Cüday, **Tahriru ulumi'l-hadis**, Müessesetü'r-reyyan, Beyrut 1424/2003, s.849.

[153]Hayreddin Ziriklî, **el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebin ve'l-müsteşrikın**, Dârü'l-ilm li'l-melayin, Beyrut 2002, c.3, s.14; Mehmet Emin Özafşar, **Hadisi Yeniden Düşünmek: Fıkhî Hadisler Bağlamında Bir İnceleme**, Ankara Okulu, 1998, s.20.

[154]M. Fuad Sezgin, **Buhari'nin kaynakları hakkında araştırmalar**, Otto Yay., Ankara 2015, s.84.

[155]Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer Askalâni, **el-Mu'cemü'l-müfehres:** (Thk.) Muhammed Şekur Meyadini, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1998, s.41.

[156]Ziriklî, **el-A'lâm**, c.4, s.95.

[157]Abdullah Aydınlı, "Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman", **DİA,** TDV Yay., İstanbul 1993, c.8, s.495.

[158]Ebû Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali el-Kazvini, **Meşyeha**, (Thk.) Amır Hasan Sabri, Dâru'l-beşairi'l-islâmiyye, Beyrut 2005, s.397.

[159]Ahmet Emin bu hususta şunları nakletmiştir: Müsned tertibine göre telif edilen eserler ale'l-ebvâba göre telif edenlerden tertib bakımından farklıdır. Müsnede göre tertib edilenlerde hadisler sahâbe ravilerine göre tertib edilmektedir. Ale'l ebvabta konu esası söz konusuyken müsned tertibinde sahâbî ravileri esas alınmaktadır. Ahmet b. Hanbel'de müsned tertibini sürdürmüştür. Hadisleri topladığı için *Müsned'i Ahmed* "*Câmi'*" olarak isimlendirilmiştir. Ahmed Emin, **Duha'l-islâm**, Müessesetü Hindâvi, Kahire 2012, s.465.

[160]Ahmed Naim *Müsned* eserlere ilişkin şu bilgileri nakletmiştir: *"Kitâb-ı Müsned bir ma'nâca içindeki mütûn, senedleriyle mezkûr olan hadis kitâbı demektir ki ebvâb üzerine müretteb oldukları halde Buhârî'nin kendi Câmi'ine Es-Sahîhü'l-Müsned, Dârimî'nin de kendi Sünen'ine El-Müsned nâmını vermesi de bu ma'nâcadır. Bu ıstılâha nazaran Muvatta'da, Kütüb-i Sitte'nin her biri de, Musannef ve Câmi' namını alan kitâbların hepsi de, Müsned'i Şâfii de birer Müsned'dir."* Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latifi'z-Zebidi, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i sarih Tercemesi,** (Mütercim) Ahmed Naim, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1976, s.265.

[161]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.26; Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, **et-Telhis şerhü'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî,** (Thk.) Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbi, Dâru Taybe, Riyad 1429/2008, c.1, s.213.

[162]Abdülfettah Ebû Gudde, **Tahkiku ismeyi's-sahîhayn ve ismi Câmi'i't-Tirmizî**, Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmîyye, Haleb 1414/1993, s.33.

sahîhi *ani'n-nebî sallallâhu 'aleyhi ve selem",*[163] İbn Hibbân'ın "***el-Müsnedü's-sahîh*** *'ale't-tekâsim ve'l-envâ' min gayri vücudi kat'in fi senedihâ vela sübûti cerhin fi nakıliha"*'[164] eserleri bu bağlamda ifade edilebilir. İbn Hayr el-İşbîlî'nin *Fehrese*'de naklettiği Tirmizî'nin eser isminde *Müsned* olmamasına rağmen Tirmizî'nin eseri *el-Müsnedü's-sahîh* ismiyle de kaynaklarda ifade edilmiştir.[165] Hâkim, Buhârî ve Müslim'in eserlerine ilişkin malumata yer verirken Buhârî'nin eseri için *el-Câmi'u's-sahîh*, Müslim'in eseri için ise *el-Müsnedü's-sahîh* ismini kullanmıştır.[166]

Ancak belirtilmelidir ki *Müsned* ıstılahına dair yapılan tanım genelliyici olup *Müsned* isimli eserlerin muhtevalarıyla uyumlu değildir. *Müsned* adıyla marûf olan eserler homojen bir özellik taşımayıp hetorojen bir yapıya sahip olarak telif edilmiştir. Nitekim *Müsnedlerin* telif metodlarına bakıldığında farklılaştıkları görülmektedir. Müsnedler sahâbe adlarına göre, terâcime göre, tamamen veya kısmen konularına göre, nispeten Mu'cem'e benzer tasnîf esasına göre muhtelif şekillerde tertip edilmişlerdir. Sistematik bir tertibe bağlı olmayacak şekilde de telifler söz konusu olmuştur.[167] Bunların dışında adı *Müsned* olup tertip bakımından ale'r-ricâl ve ale'l-ebvâb tertibe göre olmayan özel bir telifin de olduğu görülmektedir. İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'inin[168] klasik tasnîf metotların aksine kısım-nev'î-hadis şeklinde tasnîf edildiğini ifade etmiştik. Görüldüğü üzere *Müsned* gibi hadis usûlünün en önemli kavramı da hem eser ismi olarak hem eserlerin muhtevalarındaki farklılıklar hem de *Müsned* adlı eserlere *Sünen, Musannef* ve *Câmi'* isimlerinin de verilmesi ve bu isimlerle zikredilmeleri, bir kavram kargaşasına neden olmaktadır. Daha önceki kavramlarda dikkat çektiğimiz aynı sorun *Müsned* kavramı içinde söz konusudur.

---

[163]Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemi İbn Huzeyme, **Sahîhu İbn Huzeyme**, (Thk.) Muhammed Mustafa A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmi, Beyrut 1400/1980, (I, 16).

[164]Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, **Sahîhu İbn Hibbân**, (Thk.) Mehmed Ali Sönmez, Halis Aydemir, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1433/2012, (I, 15).

[165]Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer İşbili İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, (Thk.) Beşşar Avvd Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l-islâmi (Dar al-Gharb al-Islâmi), Tunus 2009, s.156; Ebû Bekr Muinüddin (Muhibbüddin) Muhammed b. Abdulgani b. Ebû Bekr b. Şücâ Bağdâdi İbn Nukta, **et-Takyid li-ma'rifeti ruvâti's-süneni ve'l-mesânid**, Dâru'n-nevâdir, Beyrut 1435/2014, s.247; Hasan Hanefî, **İslami İlimlere Giriş**, (Çev.) Muharrem Tan, İnsan Yay., İstanbul 1994, s.47.

[166]Ebü't-Tayyib Muhammed el-Kannevci Sıddik Hasan Han, **es-Siracü'l-vehhac fi keşfi metalibi Müslim b. el-Haccac**, (Thk.) Abdullah b. İbrahim el-Ensâri, Katar, c.1, s.16.

[167]Geniş bilgi için bkz. Zekeriya Tüfekçioğlu, "**Hadis Edebiyatında Müsnedler (Hicrî ilk üç asır)"**, ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2012), s.40-61.

[168]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.1, s.115. Bkz. İbn Hibbân, **Sahîhu İbn Hibbân**, (I, 15).

1.1.6. Câmi‘

Câmi’ kavramı aslında bizim tezimizin asıl konusudur. Ancak burada sadece literatürdeki karşılığı yönüyle ele alıp diğer kavramlarda olduğu gibi genel bir tanıtım yapacağız. Konuya *Câmi’* kavramı ile ilgili bir tanım vermeyip doğrudan kaynakları zikretmemizin nedeni üçüncü bölümde bütünüyle bu kavramı ele alacak olmamızdandır.

Câmi’ isimli kaynaklar yaygın bir şekilde hicrî II. asırda tasnîf edilmeye başlanmıştır.[169] Bu türün ilk örneği Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153/770) *el-Câmi‘*si olduğu genel kabul görmüşse de o dönemde Hişâm b. Hassan (ö. 147/764-65), Abdülaziz b. Cüreyc (ö. 150/767)[170] ve Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773) gibi Ma‘mer dönemi müelliflerin de benzer teliflere sahip olduğu bilgisi mevcuttur. Bu sebeple günümüze ulaşan ilk *Câmi‘*nin Ma‘mer’in olduğu ifade edilebilir.[171] Kaynaklarda nakledilen hicrî ilk dört asırda hadise dair *Câmi‘* veya *Cevâmi‘* ismiyle eser telif eden müellifler ve eserler şu şekilde sıralanabilir:

1. Muhammed b. Sirin (ö. 110/729), Cevâmi‘u’t-tâbir fi’r-rüya

---

[169]Bkz. Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Said Cemaleddin Kâsımî, **Kavâidü’t-tahdîs**, Müessesetü'r-risâle, 1425/2004, s.97-99. İbn Hacer hicrî II. asra denk gelen dönemde *Câmi‘* türü eserlerin telifine ilişkin şu bilgileri nakletmiştir: “*Hz. Peygamber’in âsârı sahâbe ve tâbiînin ilk devrinde Câmi‘ adı verilen kitaplarda iki sebepten dolayı tedvin edilip, tasnîf edilmemiştir. Sebeplerden biri öncelikle onlar işin başında bunların bir kısmını Kur’an’la karıştırırlar diye yazmaktan nehyolunmuşlardı. İkincisi hafızalarının geniş, zihinlerinin müsait olmasından dolayı idi. Çünkü onların çoğu yazı yazmasını bilmiyordu. Tâbiîn devrinin sonlarına doğru âsârın tedvini, haberlerin bâblara göre tebvibi başladı. Hadisleri ilk cem edenler er-Rabi’ b. Sabîh (ö. 160/776) ve Saîd b. Arûbe (ö. 156/773) ve diğerleridir. Onlar her bâbı birbirinden ayrı olarak tasnîf ediyorlardı. Akabininde üçüncü tabakaya mensup olanlar âhkamı tasnîf ettiler. İmam Mâlik (ö. 179/795) ehli Hicaz’ın muteber hadislerini toplamayı gaye edinip bunlara ashabın sözleri, tâbiîn ve onlardan sonrakilerin fetvalarıyla karıştırarak el-Muvatta’yı tasnîf etti. Ebû Muhammed Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc (ö. 150/767) Mekke’de, Ebû Amr Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (ö. 157/774) Şam’da, Ebû Abdullah Süfyân b. Said es-Sevrî (ö. 161/778) Kûfe’de, Ebû Seleme Hammâd b. Seleme b. Dinâr (ö. 167/784) Basra’da eser tasnîf etti*.” İbn Hacer, **Hedyü’s-sâri**, s.6-7. Süyûtî, İbn Hacer’in yer verdiği bu malumatların Râmhürmüzî’nin *el-Muhaddisü’l-fâsıl beyne’r-râvî ve’l-vâ’î*, el-Hatib el-Bağdâdî’nin *el-Câmi‘ li ahlâki ravi*, İbnu’l-Esir’in *Câmi‘u’l-usûlü*’ndeki sözlerinini özeti olduğunu belirtmektedir. Süyûtî, **Tenvirü'l-havalik**, s.5. Bkz. Muhammed Accac Hatib, **es-Sünnetu kable't-tedvin**, Mektebetü Vehbe, Kahire 1408/1988, s.337-340. Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi**, s.280-283; Sezgin, **Buhari'nin kaynakları**, s.86-87.

[170]Abdullah b. Yûsuf, **Tahriru ulûmi’l-hadis**, Muessesetu’r-Reyyân, Beyrut 1423/2003, c.1, s.449.

[171]M. Fuad Sezgin, “Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer B. Râşid'in Câmi‘i”, **Türkiyat Mecmuası**, 1955, c.12, s.118-121; Bünyamin Erul, “Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153) el-Câmi‘i Hakkında Gereksiz Tereddütler ve Gerekli Tespitler”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 2003, sy.18, s.93 (dipnot); Ebü’l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani, **Tehzibü't-Tehzib**, Dâru’l-kitâbu’l-islâmi, Kahire 1414/1993, c.4, s.244.

İbn Sîrîn'in kaynaklarda rüya tabiriyle ilgili olduğu düşünülen bir eser telif ettiği belirtilmektedir. Eser ismi konusunda tam anlamda bir görüş birliği sağlanamakla beraber söz konusu eseri İbnü'n-Nedim[172] ve Fuat Sezgin "*Ta'birü'r-rü'yâ*",[173] Rûdânî "*'İbâretü'r-rü'yâ*",[174] Kâtib Çelebî "*Cevâmi'u't-tâbir*",[175] Bağdatlı İsmail Paşa "*Cevâmi'u't-tâbir fi'r-rüya*"[176] şeklinde ifade etmektedir. Fuat Sezgin kütüphanelerde yazmalarının olduğunu nakletmektedir.[177] Ancak İbn Sîrîn'e izafe edilen yazmaların müellife aidiyetinin şüpheli olduğu da belirtilmektedir. [178]

2. Abdülaziz b. Cüreyc (ö. 150/767), el-Câmi'

İbnü'n-Nedim, İbn Cüreyc'in "*Kitâbu's-sünen*" adlı bir eserinin olduğu bilgisini verir.[179] Farklı kaynaklarda ise İbn Cüreyc'e "*el-Câmi'*" adında bir eser nispet edilmektedir.[180] Örneğin; İbn Hacer *Tehzibü't-Tehzib*'inde Suneyd b. Dâvûd'un (ö. 226/841) el-Haccac el-Aver'den (ö. 260/821) İbn Cüreyc'in "*el-Câmi'*"ini okuduğunu nakletmektedir.[181]

3. Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), el-Câmi'

Ma'mer b. Râşid'in "*el-Câmi'*" [182] *Kütüb-i Sitte* olarak meşhur eserlere hem malzeme hem de bâb isimlendirmeleri konusunda kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda

---

[172]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.378.
[173]Fuad Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.4, s.98
[174]Ahmet Yücel, "İbn Sîrîn", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1999, c.20, s.359
[175]Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn**, (Tsh.) Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Dâru İhyai't-türasi'l-arabi, Beyrut, c.1, s.611.
[176]Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin**, Dâru ihyâi türâsi'l-arabi, Beyrut 1951c.2, s.7.
[177]Fuat Sezgin, Esâd Efendi 1832 (72 varak, h. 749), Nuriosmaniye 3751 (63 varak, h.1029), Atıf Efendi 1974 (156 varak, h. 1014), Beyazid 3931 (92 varak, h. 11 asır), Çorum 3098/1 (h. 10 asır), Chester Beatty 3992 (248 varak, h. 6 asır), Paris 2744 (76 varak, h. 10), 2743 (39 varak, h. 1123), 5660 (6-14 varak), 6153 (34 varak, h. 11 asır), Basra 72d (h. 1192) gibi kütüphanelerde yazmalarının olduğunu nakletmektedir. Fuad Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.4, s.98.
[178]İbrahim Tabak, "**İbn Sîrîn'in Cevâmiu't-ta'bir fi'r-ru'ya adlı eseri**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1999), s.7.
[179]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.282.
[180]Yûsuf, **Tahriru ulûmi'l-hadis**, c.1, s.449; Ebû Osman Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasani Saîd b. Mansur, **Sünenu Saîd b. Mansur**, (Thk.) Sa'd b. Abdullah Al-i Humeyyed, Dâru's-sumay'i, Riyad, Mukaddime, s.53; Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali Muallimi Yemani, **et-Tenkil bima verede fi te'nibi'l-kevseri mine'l-ebatil,** (Thk.) Muhammed Nâsırüddin el-Elbâni, Züheyr eş-Şâviş, Muhammed Abdürrezzâk Hamza, Mektebetü'l-islâm, 1406/1986, c.1, s.436.
[181]İbn Hacer el-Askalani, **Tehzibü't-Tehzib**, c.4, s.244; Beşir Ali Ömer Vakfü's-Selam el-Hayri, **Menhecü'l-İmam Ahmed fi i'lali'l-ehâdis**, 1425/2005, c.2 s.666.
[182]İbn Hacer**, el-Mu'cemü'l-müfehres**, s.88.

Kütüb-i Sitte müellifleriyle tâbiîn tabakası arasında bir aracılık görevi görmektedir.[183] Bu eser farklı kaynaklarda "*el-Câmi'*" veya "*Kitâbu'l-câmi'*"[184] ismiyle de müellife nispet edilmiştir. Günümüze ulaşan nüshalarla ilgili şu bilgileri verebiliriz:

Birinci Nüsha: Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nde İsmail Saib Sencer kitaplığı kısmında 2164 numarayla kayıtlıdır. Nüsha 364 senesinde Kesîr b. Halef b. Sa'd el-Murâdi tarafından istinsâh edilmiştir. Fuat Sezgin tarafından on cüze bölünmüş nüshanın birinci cüzü tamamen, ikinci cüzden bazı varaklar, üçüncü cüzün tamamı ve dördüncü cüzden dört varak kadarının kaybolduğu ifade edilmiştir.[185] Bünyamin Erul üçüncü cüzden dört sayfanın mevcut olduğunu, dördüncü cüzün tam olduğunu, toplam iki cüze yakın yüzde yirmi oranında bir eksikliğin mevcut olduğunu belirtmektedir. [186]

İkinci Nüsha: İstanbul Feyzullah Efendi Kütüphanesi'de 541 numarayla kayıtlı olup Fuat Sezgin tarafından tespit edilmiştir. Söz konusu nüsha 606 senesinde istinsâh edilmiştir. Bu nüsha *el-Câmi'*nin neşrinde esas alınan nüshadır. [187]

Matbu nüsha ilk olarak Abdürrezâk b. Hemmâm'ın *el-Musannef'*inin sonunda Habiburrahman el-A'zamî'nin tahkîkiyle neşredilmiştir. (*Musannef'*in c.X s.379'dan c.XI bitimine kadar ki kısım Ma'mer'in *el-Câmi'*ne aittir.) [188] *Musannef'*in ilk neşrinde eser Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'*i olduğu anlaşılmadan Abdürrezzâk'ın eserinin bir

[183]Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer B. Râşid 'in Câmi'i", s.120-121.

[184]Bkz. Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî Sem'ani, **et-Tahbir fi'l-mu'cemi'l-kebîr**, (Thk.) Münire Naci Salim, Matbaatu'l-İrşad, Bağdad 1975, c.2, s.159; Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur Mervezî Sem'ani, **el-Müntehab min mu'cemi şüyuhi'l-İmam el-Hafız Ebû Sa'd Abdülkerim İbn Muhammed b. Mansur es-Sem'ani et-Temîmî**, (Thk.) Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir, Câmi'atü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad 1417/1996, c.1, s.146; Ebü'l-Meali Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman İbnü'l-Gazzi, **Divanü'l-İslâm**, (Thk.) Seyyid Kesrevi Hasan, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1990, c.4, s.130; Ebû Muhammed Afifüddin Abdullah Tayyib b. Abdullah b. Ahmed Bâ Mahreme, **Kılâdetü'n-nahr fi vefeyâti a'yâni'd-dehr**, (Thk.) Cum'a Mekri-Halid Zevâri, Dâru'l-minhâc, Cidde 1428/2008, c.2, s.180.

[185]Sezgin "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in 'Câmi'i", c.12, s.128; Mirza Tokpınar, "Ma'mer b. Râşid'in (ö. 154/771) el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler," **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 2002, sy.15, s.29.

[186]Söz konusu nüsha ile alakalı daha fazla detaylı bilgi için bkz. Bünyamin Erul, "Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi' Adlı Eserinin Kadim Bir Nüshası", **İslâmiyât**, 1998, c.1, sy. 2, s.125-133.

[187]Tokpınar, Ma'mer b. Râşid'in (ö. 154/771) "el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler", s.28-29.

[188]Hamit Kılıç, "**Ma'mer b. Râşid'in (153/770) el-Câmi'i ve Hocaları**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Harran Üniversitesi SBE, Urfa, 2014), s.37; Tokpınar, "Ma'mer b. Râşid'in (ö. 154/771) el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler", s.29-30.

parçası gibi nakledilmiştir. Bu şekilde bir kullanım müstakil bir kitâb olarak değil Abdürrezzâk'ın eserinin bir bölümü anlamına gelmektedir. Eserin sonraki basımında *Kitâbu'l-câmi*‘ başlığı eklenmiştir.[189] Sezgin, İbn Hacer ve Aynî'nin *el-Câmi*‘nin Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inin sonunda bulunduğuna işaret ettiklerini belirtmiştir.[190]

Mevcut *Câmi‘*i nüshasının Ma‘mer'e aidiyeti hususunda problemlerin olduğu da ifade edilmiştir. Eser hakkında ilk makaleyi neşreden Fuad Sezgin eldeki mevcut delillerin *Câmi‘*nin Ma‘mer'e aidiyetini ispat için yeterli olduğunu iddia etmiştir.[191] Mirza Tokpınar ise sonraki kaynaklarda Ma‘mer ve eseri hakkında nakledilen bilgilerle neşredilen eserin *Câmi‘* olamayacağını savunmuştur.[192] Mirza Tokpınar bu hususta "*Hadis ilminde Câmi‘, en az sekiz kitâbı ihtiva eden bir hadis mecmuası türünün adıdır. Ancak Ma‘mer b. Râşid'in eseri hakkında elimizdeki bilgilerden hareketle onun Câmi‘ türü eserlerden olduğunu söylememize imkân yoktur*." ifadelerine yer vermiştir.[193] Bünyamin Erul bu hususu "*H. II. asırda Câmi‘ türü eserlerde tahâret, namaz, oruç, zekât, hac vb. başlıklar altına girmeyen daha çok örf, âdet, kültür, folklör vb. çeşitli hususlarla ilgili hadisler, el-Câmi‘ denilen tek bir kitap başlığı altında yer alan muhtelif bâb başlıkları çerçevesinde biraraya getirilmişlerdir.*" şeklinde izah etmiştir.[194] Ayrıca Erul, Ma‘mer b. Râşid'in eserini tasnîf ederken *Sünen* içerikli rivayetlere yer vermemesini bilinçli olarak *Câmi‘* bir eser telif etmeyi gaye etmesine bağlamaktadır. Bu hususta şu ifadeleri aktarmıştır: "*Ma‘mer, ahkâma taalluk etmeyen, fıkhî konuların dışında kalan rivayetleri biraraya getirmeyi amaçladığı bu eserinin Câmi‘ olduğunun bilinciyle tasnîfe girişmiş, çeşitli*

[189]Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm Abdürrezzâk es-San'ani, **el-Musannef**, (Thk.) Habiburrahman A‘zamî, Beyrut, el-Meclisü'l-İlmi, Kitâbu'l-câmi‘, (X, 379); Seyit Ali Güşen, "**İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)"**, ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2014), s.43.

[190]Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebdei Ma'mer b. Râşid Câmi‘", s.125 (dipnot).

[191]Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid 'in Câmi‘i", s.115.

[192]Tokpınar, "Ma‘mer b. Râşid'in (ö. 154/771) el-Câmi‘i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler", s.31-33.

[193]Tokpınar, "Ma‘mer b. Râşid'in (ö. 154/771) el-Câmi‘i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler", s.28. Mirza Tokpınar, Musannef'in sonunda bulunan ve Ma‘mer'in *Câmi‘* olarak bilinen bölümün *Câmi‘*nin aslı olmadığını iddia etmiştir. Söz konusu bölümün Abdürrezzâk'ın Musannef'ine râviler tarafında iliştirildiğini belirtmektedir. Mirza Tokpınar, "**Abdurrezzâk bin Hemmâm ve Musannef'i"** ("Yayınlanmamış Doktora Tezi" Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir 1998), s.31 (dipnot). Mücteba Uğur'da *el-Câmi‘*nin Ma‘mer'e aidiyeti hususuna kısmen değinmiştir. Bu bağlamda Ma‘mer b. Râşid'e ait *el-Câmi‘* adında bir eserinden bahsedilmediğini belirtmiştir. Ancak Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın Mâ'mer'den rivayetlerine *el-Câmi‘* veya *Câmi‘u Ma‘mer* diyenlerin olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s.44.

[194]Erul, "Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi‘i hakkında gereksiz tereddütler ve gerekli tespitler", s.99.

bâbları ve ilgili rivayetleri bu esasa göre nakletmiştir. Ma'mer'den ahkâma dair konularda gelen hadislerin sayısının, Musannef içerisindeki rivayetlere oranının dörtte bir olduğu düşünülürse, fıkhî konularda binlerce rivayeti bulunduğu halde, bu eserde onlara yer vermemesi, onun Câmi'i bilinçli bir şekilde tasnîf ettiğini ortaya koymaktadır."[195] Buradan hareketle Bünyamin Erul'un bir *Câmi'* tanımı yapmaya çalıştığı çıkarılabilir. Ancak bu yaklaşımın genel kabul gören *Câmi'* kavramı ile uyumlu olmadığı açıktır. Fuat Sezgin ise Ma'mer b. Râşid'in fıkhın belli başlı meseleleriyle alakalı olmayan hadisleri tasnîf etmiş olması keyfiyetini fıkhî malzemeyi tasnîf eden meslektaşlarının mesaisini tamamlamış olmasıyla ilişkilendirmektedir.[196] Ayrıca İbnü'n-Nedim'in Ma'mer'e muâsır bazı musannifleın eserlerinin bâbları hakkında zaman zaman verdiği ma'lumâttan, o devir hadis musannefâtının tamâmen fıkıh bâblarını ihtiva etmediğini, özellikle *Sünen* diye adlananların fıhki malzemeyi, *Câmi'* ismini alanların ise bunların dışında kalan hadisleri tasnîf ettiklerini ifade etmektedir.[197] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* adlı eserinde, olduça önemli bir iddiada ve tespitte bulunmuştur. Ma'mer b. Râşid'in muasırlarının eser isimlerinin anonim olduğunu musannifleri tarafından kendilerine verilmiş muayyen bir isimden mahrum bulunduklarını ifade etmektedir. Bu nedenle söz konusu eserlerin muhtelif dönemlerde farklı şahıslarca *Musannef, Câmi', Sünen fi'l-fıkh* gibi anonim isimlerle adlandırıldığını belirtmektedir.[198] Bu yaklaşım genel kanaatten farklı olmakla birlikte karşı karşıya olduğumuz kavramsal sorunu çözmemektedir. Çünkü mezkur ıstılâhlar kavram olmaktan çıkmış ve anonim isimlere dönüşmüştür. Erul, Tokpınar'ın görüslerini başlıklar halinde değerlendirdiği bir makale kaleme almış, *Câmi'*nin Ma'mer'e ait olduğunu ısrarla savunmuştur.[199] Bizim ilgilendiğimiz husus eserin aidiyet sorunundan ziyade isimlendirilmesi ve isminde geçen kavrama ilişkin ifade edilenlerdir.

4. İbrahim b. Kurre el-Kâsâni, el-Câmi'

[195]Erul, "Hicrî II. asırda rivayet üslubu (II) dirayet açısından Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi'i", s.82.
[196]Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer B. Râşid 'in 'Câmi'i", s.125.
[197]Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid 'in Câmi'i", s.125.
[198]Sezgin, **Buhârî'nin Kaynakları**, s.83.
[199]Erul, "Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i Hakkında Gereksiz Tereddütler ve Gerekli Tespitler", s.96-107.

Süfyân es-Sevrî'nin talebelerindedir. Kehhâle, İbrahim el-Kâsâni'nin "*el-Câmi'*"i eserinin olduğunu nakletmektedir. Eser hakkında herhangi bir malumata yer vermemiştir.[200]

5. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), el-Câmi'u'l-kebîr

"*el-Câmi'u'l-kebîr*"in[201] Süfyân es-Sevrî'nin en hacimli eseri olduğu ve Kûfe'de telif edildiği belirtilmektedir. Eser günümüze ulaşmamıştır.[202]

el-Câmi'u's-sagîr

Süfyân es-Sevrî'nin diğer eseri gibi *el-Câmi'u's-sagîr*'i[203] de günümüze ulaşmamıştır.[204]

6. Hammâd b. Seleme (ö. 167/784), el-Câmi'

Hammâd b. Seleme'nin "*Kitâbu's-sünen"* adında bir eseri olduğu nakledilmektedir.[205] İbnü'n-Nedim söz konusu eserin diğer *Kitâbu's-sünen*'ler gibi "*Tahâret, Sıyam, Salât, Zekât*…" gibi kısımlarla muhtevi olduğu bilgisini vermektedir.[206] Günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen bu eserin Kettânî'nin ona nisbet ettiği *el-Musannef*'le aynı eser olma ihtimali de söz konusudur.[207] Fihristlerde tarafımızca Hammâd b. Seleme'nin *el-Câmi'*i adlı bir eseri olduğu bilgine rastlanmamıştır. Ancak fihristlerin dışında müellife "*el-Câmi'"* adında bir eser atfedilmektedir.[208] İbn Ebû Hatim (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dil* adlı eserinde[209] İbn

[200]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.1, s.77.

[201]Bkz. İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.281; İbn Hayr, Fehresetu **İbn Hayr el-İşbili**, s.176; İbn Hacer, **el-Mu'cemü'l-müfehres**, s.49; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.3, s.104; Itr, **Menhecü'n-nakd**, s.463; Ebûbekir Kâfi, **Menhecu'l-imam el-Buhârî fi tashihi'l-ehâdisi ve ta'lîlihâ**, (işraf) Hamza Abdullah el-Melyubari, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1422/2000, s.24; İbn Hacer, **el-Mu'cemü'l-müfehres**, s.49.

[202]Harun Dursun, "**Süfyân es-Sevrî ve Hadis İlmindeki Yeri"**, ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2014), s.68; Abdulmuid Aykul, **Süfyân-i Sevrî ve Ceza Hukukuna İlişkin Görüşleri,** ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2010), s.73.

[203]Bkz.İbnü'n-Nedim, el-Fihrist, s.281; Ziriklî, **el-A'lâm,** c.3, s.104.

[204]Aykul, **Süfyân-i Sevrî ve Ceza Hukukuna İlişkin Görüşleri,** s.74.

[205]İbnü'n-Nedim**, el-Fihrist**, s.283.

[206]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist,** s.283.

[207]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.40.

[208]Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebû Hatim Râzî, **el-Cerh ve't-ta'dil**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1372/1953, c.1, s.315; Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer Askalâni, **Fethü'l-bâri bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Mektebetü's-selefiyye, Kahire, c.2, s.234.

[209]İbn Ebû Hatim, **el-Cerh ve't-ta'dil,** c.1, s.315.

Hacer *Fethu'l-bâri*'de "*el-Câmi'"* adıyla Hammâd b. Seleme'ye bir eser nispet etmektedirler.[210] Bu durumda İbnü'n-Nedim'in müellife atfettiği "*Kitâbu's-sünen*"in[211] ve Kettânî'nin ifade ettiği "*el-Musannef"*in[212] "*el-Câmi'"* olması da muhtemeldir.

7. er-Rebi' b. Habib (ö. 180/796), el-Câmi'u's-sahîh

Eseri VI. asır İbâdi âlimlerinden Vercelânî (ö. 570/1175) tasnîf etmiştir. er-Rebi' b. Habib'den nakleden iki râvinin ismi kaydedilmekle[213] birlikte eserin daha sonra Vercelânî'ye kadar kimler tarafından intikal edildiği bilinmemektedir. "*el-Müsned"* veya "*el-Câmi'u's-sahîh'*in Rebi' b. Habib'in eseri olduğuna ilişkin Vercelânî'den önce Sünnî ve İbadî kaynaklarda hiçbir somut kaydın mevcut olmadığı ifade edilmiştir. İbadi kaynaklarda hicrî ikinci asırdan Vercelânî'ye kadarki zaman aralığında er-Rebi' b. Habib'den nakiller kaydedilmiştir. Bu nakillerle birlikte er-Rebi' b. Habib'e "*el-Müsned*" veya "*el-Câmi'u's-sahîh"* adlı bir eser nispet edilmemiştir. er-Rebi' b. Habib'e nispet edilen "*el-Müsned"*[214] veya "*el-Câmi'u's-sahîh"* isimli eser Vercelânî'den sonra kayıtlara geçmiştir. Dolayısıyla eserin mevcut durumunda yer alan rivayet malzemesinin er-Rebi' b. Habib'den nakledildiği kabul edilse dahi söz konusu telifi Vercelânî'nin oluşturduğu yadsınamaz bir gerçektir.[215] İlk defa 1304 yılında Zengibar'da neşredilen eser Vercelânî'nin tertip ettiği şekliyle basılmıştır.[216]

---

[210]İbn Hacer, **Fethü'l-bâri**, c.2, s.234.

[211]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.283.

[212]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.40.

[213]Ebû Abdullah Muhammed b. Amr Ebû Sitte, **Haşiyetu't-tertib 'alâ'l-câmi'i's-sahîh**, (Thk.) İbrahim Muhammed Talay, Matâbiu dâri'l-ba's, Cezâyir, c.1, s.ى ز ; Ebû Yakub b. İbrahim Vercelânî İbâzi Vercelânî, **Kitâbu't-tertib fi's-sahîhi min hadisi'r-rasûl**, Mektebetu Maskat, 'Umân Sultanlığı 1424/2003**,** (I, 6).

[214]Yûsuf, **Tahriru ulûmi'l-hadis**, s.879.

[215]Güşen, "**İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)"**, s.58; Ahmet Özdemir, "**er-Rebi' b. Habib ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri"**, ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Dicle Üniversitesi SBE, Diyarbakır 2017), s.265. Sereen Alia, **"Ehl-i Sünnet ve İbadiye'ye Göre Hadis: Ma'mer b. Raşid ve Reb b. Habib Örneği"** ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", İstanbul Üniversitesi SBE), İstanbul 2020, s.126, 127. John C. Wilkinson Rebî'in eserine ilişkin birçok tespitte bulunmuştur. Geniş bkz. John C. Wilkinson, **Ibadism: origins and early development in Oman,** Oxford University Press, New York 2010; "Ibadi Hadith: an Essay on Normalization", **Der Islam**, (Berlin) 62 (1985), s.231-259; Alia, **"Ehl-i Sünnet ve İbadiye'ye Göre Hadis: Ma'mer b. Raşid ve Reb b. Habib Örneği"**, s.137-138.

[216]Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I): I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö.153) el-Câmi'i", s.30; Bünyamin Erul, "Rebi' b. Habib", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2007, c.34, s.495;

8. Abdullah b. Vehb (ö. 197/813)

el-Câmi‘ fi'l-hadis

Çeşitli konulara dair rivayetlerin yer aldığı *el-Câmi‘ fi'l-hadis*'in[217] yalnız birkaç bölümünü ihtiva eden kısmı günümüze ulaşmıştır. Dâru'l-kütübi'l-mısrîyye'deki nüshası önce J. David-Weill tarafından açıklamalarla birlikte neşredilmiştir. Akabininde Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebü'l-Hayr tarafından eser tahriç edilerek neşredilmiştir. Eserin bir bölümü Chester Beatty Library'de bulunmaktadır. Şam'da Dâru'l-kütübi'z-zâhiriyye'de mevcut olan (Mecmû‘, no 40, varak 156-171) ve *el-Müsned* adını taşıyan yazmanın da bu eserin bir parçası olduğu düşünülmektedir.[218] Kaynaklarda Abdullah b. Vehb'e nispet edilen eserlerin bazılarının *el-Câmi‘*nin bir bölümü olduğu, bazılarının da müstakil (*el-Câmi‘*) bir eseri olabileceği nakledilmiştir. Bu eserler şunlardır:

Kitâbu ehvali yevmi'l-kıyame min el-câmi‘

Kâdî İyâz *Kitâbu ehvali yevmi'l-kıyame*/*Kitâbu ehvali yevmi'l-kıyame min el-câmi‘*[219] adlı eseri bazı kişilerin *el-Câmi‘*nin bir parçası kabul ettiğini belirtmiştir.[220] Ebü'l-Arab et-Temîmî (ö. 333/945)[221] İbn Hibbân (ö. 354/965)[222] İbn Nâsırüddin (ö.

---

[217]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.3, s.144; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.6, s.162; Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.9, s.225; Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubi Kâdî İyâz, **Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi'l-Mâlik,** (Thk.) Abdülkadir Sahravi, Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, Rabat 1403/1983, c.3, s.242; Zehebi, **Tarihü'l-İslâm,** c.4, s.1144; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.4, s.144; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.438; Ebü'l-Vefa Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed İbn Ferhun, **ed-Dibacü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yan ulema'i'l-mezheb**, (Thk.) Muhammed el-Ahmedi Ebü'n-Nur, Dâru't-türas, Kahire 1972, c.1, s.417; Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meafiri İbnü'l-Arabi, **el-Mesalik fi şerhi Muvatta'i Mâlik,** Karaehu ve allaka aleyh Muhammed b. Hüseyin es-Süleymani, Aişe bint Hüseyin es-Süleymani, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut 1428/2007, c.1, s.135.

[218]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.3, s.144; Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.37; Saffet Köse, "İbn Vehb", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1999, c.20, s.441

[219]Kâdî İyâz, **Tertibü'l-medarik**, c.3, s.242. Bkz. İbn Ferhun, **ed-Dibacü'l-müzheb,** c.1, s.417; Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemani Yafii, **Mir'atü'l-cenan ve ibretü'l-yakzan fi ma'rifeti havadisi'z-zaman**, (Thk.) Halil Mansur, Dâru'l-kitâbi'l-İslâmiyye, 1417/1997, c.1, s.351; Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, **Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman,** (Thk.) İhsan Abbâs, Dâru Sadır, Beyrut 1398/1978, c.3, s.37; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.438; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin,** c.6, s.162.

[220]Kâdî İyâz, **Tertibü'l-medarik**, c.3, s.242.

[221]Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribi Ebü'l-Arab, **Tabakâtu ulemai İfrikıyye**, Dâru'l-kitâbi'l-lübnani, Beyrut, s.106; İbn Hacer, **Tehzibü't-Tehzib**, c.6, s.73.

[222]Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân (ö. 354/965), **Kitâbü's-sikat**, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, Haydarabad 1973, c.8, s.246.

842/1438) eseri müstakil bir eser olarak nakletmişlerdir.[223] İbn Hallikân (ö. 681/1282) *el-Câmi'*nin bir bölümü olarak belirtmiştir.[224] İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071) el-*İntika' fi fezâili's-selaseti'l-eimmeti'l-fukaha* adlı eserinde kitabı hem *Câmi'*'nin bir bölümü olarak hem de müstakil bir eser olarak kaydetmiştir.[225]

el-Câmi' fi'l-ahkâm

İrlanda-Dublin'deki Chester Beatty kütüphanesinde bulunan yazmanın değişik zaman ve yerlerdeki baskıları muhakkiklerce birtakım hususlardan dolayı "*Muvatta'*", "*Muvatta' es-sagîr*"[226] ve "*el-Câmi' li-bni Vehb fi'l-ahkâm*" diye farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Muhakkikler yazmanın Abdullah b. Vehb'in *el-Câmi'*inden bir kesit olabileceği iddiası üzerinde durmuşlardır. Her muhakkik yazmanın isimlendirilmesine ilişkin farklı deliller ve görüşler sunmuşlardır.[227] Bazı delillere binâen Hişâm b. İsmail tahkîkiyle basılan yazma "*Muvatta' li'l-İmâm İbni Vehb"* olarak isimlendirilmiştir.[228] Ahmed b. Muhammed el-Emin tahkîkiyle basılan yazma "*Muvatta' İbn Vehb es-sagîr"* olarak neşredilmiştir.[229] Rıf'at Fevzi Abdulmuttalib ve Ali Abdülbâsit Mezid tahkîkiyle neşredilen yazma "*el-Câmi' li ibn Vehb fi'l-ahkâm*" şeklinde adlandırılmıştır.[230] Bu nüshanın İbn Vehb'in yazdığı "*el-Muvatta'"* ile ilgisinin olmadığı ayrıca bu nüshanın İbn Vehb'e de ait olmadığı ifade edimiştir.

---

[223]Ebû Bekr Şemseddin Muhammed b. Abdullah İbn Nasırüddin, **İthafü's-salik bi-ruvati'l-Muvatta' ani'l-İmam Mâlik**, Mektebetü'l-İslamiyye, 2006/1426, s.141. Ayrıca bkz. Ebü'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. Fazl el-İsfahânî Teymi, **Siyerü's-selefi's-salihin,** (Thk.) Kerim b. Hilmi b. Ferhat b. Ahmed, Dâru'r-Raye, Riyad, c.1, s.1134.

[224]İbn Hallikan, **Vefeyatü'l-a'yan,** c.3, s.38; İbn Hacer, **Tehzibü't-Tehzib**, c.6, s.73; Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.9, s.225; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahânî Ebû Nuaym İsfahânî, **Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya**, Mektebetü'l-hanci, Kahire, c.8, s.324.

[225] Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber Nemerî, **el-İntika' fi fezâili's-selaseti'l-eimmeti'l-fukaha**, Mektebetü'l-kudsi, Kahire 1350, s.49-50.

[226]*Muvatta*'nın müellife nispeti için bkz. İbn Hallikan, **Vefeyatü'l-a'yan,** c.3, s.37; Zehebi, **Tarihü'l-İslâm**, c.4, s.1144; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.4, s.144; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.438; Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.1, s.145; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.6, s.162; Ebû İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf Şirazi, **Tabakâtü'l-fukaha**, (Thk.) İhsan Abbâs, Dâru'r-Raidi'l-Arabi, Beyrut 1970, s.150; Yafii, **Mir'atü'l-cenan**, c.1, s.351.

[227] Emrullah Bolat, "**Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adlı Eseri**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2015), s.50-55.

[228]Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısrî İbn Vehb, **el-Muvatta**, (Thk.) Hişâm b. İsmail es-Sayni, Dâru İbni'l-cevzi, Riyad, 1420/1999.

[229]Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısrî İbn Vehb, **Muvatta' İbn Vehb es-sagir**, (Thk.) Muhammed el-Emin el-Hüseyin eş-Şankîtî, Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, Medine 2002.

[230]Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısrî İbn Vehb, **el-Câmi' li-İbn Vehb fi'l-ahkâm**, (Thk.) Rıf'at Fevzi Abdülmuttalib, Ali Abdülbasıt Mezid, Dâru'l-vefa, 1425/2005. Geniş bilgi için bkz. Bolat, "**Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adlı Eseri**", s.50-55.

Aksine bu eserin Ebû'l-Abbâs el-Esam Muhammed b. Yakûb'a (ö. 346/957) ait olduğu ve İbn Vehb'in *el-Câmi'*inin muhtasarı olduğu belirtilmiştir. [231]

et-Terğib minel-câmi'

"*et-Terğib min el-câmi'"*nin[232] "*Kitâbu ehvali yevmi'l-kıyame"*[233] gibi *el-Câmi' fi'l-hadis*'in bir cüzü olma ihtimali söz konusudur. Aynı zamanda Abdullah b. Vehb'in müstakil bir eseri de olabilir.[234]

Tefsîru'l-kurân min câmi'

*"Tefsîru'l-kurân min Câmi'"*inin, "*el-Câmi"*"nin cüzlerinden olduğu ifade edilmektedir.[235] Ancak bu bazı kaynaklarda *el-Câmi'*e nispet edilmeden müstakil bir eser olarak da kaydedilmiştir.[236]

9. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), el-Câmi'

Kaynaklarda "*el-Câmi'"* adında bir eserinin olduğu bilgisi yer almaktadır.[237] Ancak Süfyân b. Uyeyne'nin bir eser telif ettiği konusunda kaynaklarda nakledilen bilgilerde çelişkiler mevcuttur. Şöyleki; bir kısım kaynaklarda Süfyân b. Uyeyne'nin herhangi bir eser telif etmediği bilgisi yer alırken, diğer bir kısım kaynaklarda ise Süfyân b. Uyeyne'nin eser telif ettiği ifade edilmektedir. Bu hususta kaydedilenler tezin II. bölümünde ele alınacaktır. Kaynaklarda Süfyân b. Uyeyne'ye nispet edilen *el-Câmi'* günümüze ulaşmamıştır.

10. Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815), el-Câmi'

---

[231]Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısrî İbn Vehb, **el-Câmi'u fi tefsirü'l-Kur'ân**, (Thk.) Mıklos Muranyı, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut 2003, Mukaddime c.1, s.8-9. Geniş bilgi için bkz. Sedat Yıldırım, "**Abdullah b. Vehb'in Tefsirinde Geçen Rivayetlerin Değerlendirilmesi**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2018), s.17-18.

[232]Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber Nemerî, **et-Temhid lima fi'l-Muvatta mine'l-meani ve'l-esanid**, (Thk.) Muhammed Felâh, 1980, c.8, s.292.

[233]Kâdî İyâz, **Tertibü'l-medarik**, c.3, s.242. Bkz. İbn Ferhun, **ed-Dibacü'l-müzheb**, c.1, s.417; Yafii, **Mir'atü'l-cenan,** c.1, s.351; İbn Hallikan, **Vefeyatü'l-a'yan**, c.3, s.37; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.438; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin,** c.6, s.162.

[234]Yıldırım, "**Abdullah b. Vehb'in Tefsirinde Geçen Rivayetlerin Değerlendirilmesi**", s.20-21.

[235]İbn Vehb, **el-Câmi'u: fi tefsirü'l-Kur'ân: al-Gami: Tafsiral-Qur'a**, s.11.

[236]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.3, s.145; Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.440.

[237]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.41; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.3, s.105.

Kaynaklarda nakledilen "*el-Câmi'"* nin müellifin hadise dair tasnîf ettiği bir eseri olduğu nakledilmektedir.[238]

11. eş-Şâfii (ö. 204/820), el-Câmi'u'l-kebîr

Fihristlerde İmam Şafiî'nin söz konusu eserinden söz edilmemektedir. Ancak farklı kaynaklarda kendisine "*Câmi'u'l-kebîr"* adlı bir eser isnâd edilmektedir. el-Aynî (ö. 855/1451) *Umdetü'l-kari fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* adlı eserinde "*Câmi'u'l-kebîr"* adıyla İmam Şâfii'ye bir eser atfetmektedir.[239] Zehebî, İbn Râhûye'nin "*Câmi'u'l-kebîr"* adlı eserinden söz ederken İmam Şâfii'nin kitabının sistematiğine göre tasnîf ettiğini belirtmektedir. Zehebî'nin kitap şeklinde tasavvur ettiği bu eserin İmam Şâfii'nin "*Câmi'u'l-kebîr"*i olma ihtimali söz konusudur.[240]

12. Yunus b. Abdurrahman el-Bağdâdî (ö. 208/823), Kitâbu câmi'i'l-âsar

Musa b. Cafer'in öğrencilerindendir. Şiî mezhebi üzerine pek çok eser telif etmiştir. Kaynaklarda müellifin "*Kitâbu câmi'i'l-âsar"* adında bir eser tasnîf ettiği nakledilmektir.[241] Ziriklî (ö. 1396/1976) eseri "*Cevâmi'u'l-âsar* "ismiyle müellife nispet etmektedir.[242]

13. Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27), el-Câmi'u'l-kebîr

Kaynaklarda Abdürrezzâk b. Hemmâm'a nispet edilen "*el-Musannef*"in "*el-Câmi'u'l-kebîr"* ile aynı eser veya farklı eser olma ihtimalleri üzerinde durulmuştur.[243]

Fuat Sezgin: Murat Molla 602/606 (1-5, h. 746-747), Feyzullah Efendi 541/1 (1-91 varak, h. 606), Topkapı sarayı Medine bölümü 596, Edirne Selimiye 1234 (Kitâbu'l-gusl'den sonuna kadar, h. 10 yy.), er-Rabat, el- Kettânî 259 (c.1, 115 varak,

[238]Zehebi, **Tarihü'l-İslâm,** c.5, s.222.
[239]Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefî Ayni, **Umdetü'l-kâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** (Zabd.) Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1421/ 2001, c.11, s.217.
[240]Bkz. Zehebi, **Tarihü'l-İslâm**, c.14, s.335; Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** c.10, s.70; Bkz. Mehmet Ekim, "**İshak b. Râhûye ve Fıkıh Düşüncesi**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2013), s.46.
[241]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.276; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.572; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.13, s.348.
[242]Ziriklî, **el-A'lâm**, c.8, s.262
[243] Ziriklî, **el-A'lâm**, c.3, s.353; Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.41.

h. 13 yy.) ve 332 (c.2, 193 varak, c.3, 278 varak) kütüphanelerinde *el-Musannef* 'in günümüze gelen yazma nüshalarının mevcut olduğunu nakletmektedir.[244] Eser hakkında tezin ikinci bölümünde geniş bilgi verilecektir.

14. İbn Râhûye (ö. 238/853)

el-Câmi'u'l-kebîr

Fihristlerde tarafımızca İbn Râhûye'nin "*Câmi'u'l-kebîr"* adında eser kaydına rastlanmamıştır. Müellif adına söz konusu eser kaydına rastlanmamakla beraber dolaylı olarak kendisine "*Câmi'u'l-kebîr"* adında bir eser isnâd edilmektedir. Kaynaklarda İbn Râhûye'nin *el-Câmi'u'l-kebîr*'ini Şâfiî'nin (ö. 204/820) kitabının sistematiğine göre tasnîf ettiği belirtilmektedir.[245] Ebû Ahmed b. Adi el-Cürcânî (ö. 365/976) *el-Kâmil-fi du'afâi'r-ricâl* isimli eserinde bu esere değinmekte ve İbn Râhûye'nin eserinin başında ilk zikrettiği hadisi nakletmektedir.[246]

el-Câmi'u's-sagîr

Fihristlerde İbn Râhûye'nin "*el-Câmi'u's-sagîr"*[247] adlı bir eserinin olduğuna dair bir kayda rastlanmamıştır. Diğer eseri gibi farklı kaynaklarda "*Câmi'u's-sagîr"* adıyla eser İshâk b. Râhûye'ye isnâd edilmektedir. İshâk b. Râhûye'nin eserini Sevrî'nin "*el-Câmi'u's-sagîr"* adlı eserinin sistematiğine göre tasnîf ettiği ifade edilmektedir.[248]

15. Dârimî (ö. 255/869), el-Câmi'u's-sahîh

Dârimî'ye ait olduğu belirtilen "*es-Sünen"*nin *"el-Câmi'u's-sahîh"* ismiyle de anıldığı belirtilmiştir.[249] Eserin yazmaları: "Leiden 1726 (285 varak, hicrî 634), Kahire 1/104 (181 hadis), Ribat 46 (306 varak), Molla Murad 579 (261 varak, hicrî 789),

---

[244]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.1, s.184-185.
[245]Zehebi, **Tarihü'l-İslâm,** c.5, s.167; Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.10, s.70.
[246]Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürcani İbn Adi, **el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, c.2, s.471-472; Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhi Ka'bi, **Kabulü'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-rical,** (Thk.) Ebû Amr el-Hüseyni b. Ömer b. Abdürrahim, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1421/2000, c.2, s.210 (dipnot).
[247]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** c.10, s.70.
[248]Zehebi, **Tarihü'l-İslâm,** c.5, s.167.
[249]Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 254.

Veliyüddin 824 (192 varak, hicrî 906), Feyzullah 525 (276 varak, hicrî 1105), Köprülü 2/67 (224 varak, hicrî 605), Reisu'l-küttâb Mustafa Efendi 257 (219 varak), Murat Buhârî 82 (742-796 varak, hicrî 1114), İsmail Hakkı 323 (332 varak)" yer almaktadır.[250] Eser hakkında tezimizin ikinci bölümünde geniş bilgi verilecektir.

16. Buhârî (ö. 256/870)

Kaynaklarda Buhârî'ye "*el-Câmi'u'l-kebîr"*,[251] "*el-Câmi'u's-sagîr"*,[252] "*el-Câmi'u's-sahîh"*[253] isimleriyle üç farklı *Câmi'* eser nispet edilmektedir.

el-Câmi'u'l-kebîr

Buhârî'nin kaynaklarda "*el-Câmi'u'l-kebîr*"[254] adında bir esere sahip olduğu belirtilmektedir.[255] el-Makdisi'nin adından söz ettiği bu eserin detaylarına muvaffak değiliz. el-Mübârekfûrî'nin (ö. 1342/1923) *Siretü'l-İmami'l-Buhârî* adlı eserinde İbn Kesîr'in hattıyla *el-Câmi'u'l-kebîr*'e ait bir yazmanın II. Dünya Savaşı'nda önce Almanya İlimler Akademisi Yazma Eserler Kütüphanesi'nde olduğu ifade edilmiştir.[256]

Buhârî'nin 100.000 sahîh rivayet içeren bir eser telif ettiği bu eserin *"el-Câmi'u'l-kebîr*'"i olabileceği[257] ve "*el-Câmi'u's-sahîh"* eserini *"el-Câmi'u'l-kebîr*'"den derleyerek meydana getirdiği nakledilmektedir.[258] Ayrıca "*el-Câmi'u's-sahîh'*in geniş çaplı bir eserin muhtasarı olduğu, Buhârî'nin elindeki bütün rivayetleri "*el-Mebsût"* adlı bir eserinde önce tasnîflediği, bunlardan en sağlam rivayetleri derleyerek meşhur eserini telif ettiği de belirtilmektedir.[259] Buhârî'nin ihtisarında esas

[250]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.1, s.219, 220; Ahmet Yıldırım, "**Dârimî ve Sünen'i**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 1990), s.42-43.
[251]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.571; Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.41.
[252]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.564; Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.41.
[253]Eserin tam ismi için bkz. Nevevî, **et-Telhis,** c.1, s.213; İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.26.
[254]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.2, s.884; Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.571.
[255]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.571.
[256]Abdüsselam Mübârekfûrî, **Siretü'l-imam el-Buhârî: seyyidü'l-fukahai ve imamü'l-muhaddisin**, nakalehu ile'l-arabiyye Abdülalim Abdülazim Bestevi, Dâru Alemi'l-fevaid, Mekke 1422.c.1, s.290; Ahmet Tahir Dayhan, "İmam Buhârî'nin Kayıp Kitapları", **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]**, 2002, c.II, sy. 2, s.240.
[257]Dayhan, "İmam Buhârî'nin Kayıp Kitapları", s.240.
[258]Mustafa A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1992, c.6, s.371.
[259]M. Yaşar Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahîh (Buhârî)", **DİA**, c.7, s.115.

aldığı belirtilen "*el-Câmi'u'l-kebîr"* ve "*el-Mebsut"* adlı eserler kaynaklarda kendisine müstakil eserler olarak nispet edilmektedir. [260]

el-Câmi'u's-sagîr

el-Mübârekfûrî'nin (ö. 1342/1923) *Siretü'l-İmami'l-Buhârî* adlı eserinde İbn Hacer hattıyla "*el-Câmi'u's-sagîr*'"e ait bir yazmanın II. Dünya Savaşı'na kadar Almanya İlimler Akademisi Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunduğu belirtilmektedir.[261] Kütüphane katalogları el yazmaları hususunda kayıtların olduğu e*l-Fihrisü'ş-şâmil li't-türasi'l-arabiyyi'l-islâmiyyi'l-mahtût*'da *el-Câmi'u's-sagîr*'in bulunduğu iki kütüphane bilgisi yer almaktadır. 1. Karl Marx/Leipzig, 10 (n.80), 2. Hızânetü Tamgrût / Warzâzât 2/177, (n.2980); 3 cüz, mecmuada.[262]

el-Câmi'u's-sahîh

Hemen hemen dünyanın bütün kütüphanelerinde yazmalarıyla karşılaşılabilen eserin en eski nüshasının Mingana 225 nolu, hicrî 370-390 tarihli "*el-Mervezî ani'l-Firebrî*" nüshası olduğu ifade edilmiştir. Söz konusu nüsha 1936 senesinde Camridge'de neşredilmiştir.[263] Mervezî nüshasında eser isminin *el-Câmi'u's-sahîhu'l-müsned min hadisi Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi*" olarak kaydedildiği belirtilmiştir. Bu nüshada kaydedilen eser isminde görüldüğü üzere "*eyyâmih*" lafzı yer almamaktadır.[264] Fas'ın Ahmediye Kütüphanesinde bir nüshanın mevcut olduğu belirtilmiştir. Nüsha İbnü'l-Hutay'e'nin Ebû Zerr'den onunda üç hocasından naklettiği rivayete nispet edilmektedir. İkinci cüzün başında "*el-Câmi'u's-sahîhu'l-müsned min hadisi Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih'in ikinci cüzü"* ifadesi kaydedilmiştir. Ebû Ali es-Sadefî nüshasında da aynı

[260]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.16.
[261]Mübârekfûrî, **Siretü'l-İmam el-Buhârî**, c.1, s.308.
[262]Müessesetü Ali'l-beyt**, el-Fihrisü'ş-şâmil li't-türasi'l-arabiyyi'l-islâmiyyi'l-mahtût: el-hadisü'n-nebeviyyi'ş-şerifve ulumuhu ve ricâluhu,** Mecmaü'l-Meleki li-Buhusi'l-Hadarati'l-İslâmiyye, Amman 1411/1991, c.1, s.595. Geniş bilgi için bkz. Dayhan, "İmam Buhârî'nin Kayıp Kitapları, s.240.
[263]Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.2.
[264]Mühelleb b. Ahmed b. Ebû Sufre Esid b. Abdullah el-Esedi, **el-Muhtasaru'n-nasih fi tehzibi'l-kitâbi'l-Câmi'i's-Sahîh,** (Thk.) Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Dâru't-tevhid, Riyad1430/2009, c.1, s.76.

şekilde gelmiştir.[265] Melik b. Abdulaziz Kütüphanesi'nde varaklar üstünde bulunan pek çok âlime ait olduğu belirtilen el yazmaları ve Hafız Ebû Ali es-Sadefî (ö. 514/1120), el-Hâfız ibn Sa'd el-Endelüsî (ö. 566/1170), Abdullah b. Sâlim el-Basrî el-Mekkî'ye (ö. 1134/1722) ait el yazmaları eserin en meşhur yazmalarıdır.[266] Eser hakkında tezimizin ikinci bölümünde geniş bilgi verilecektir.

17. İbnü'l-Furât (ö. 258/872), Kitâbu'l-câmi'

Fihristlerde müellife ait "*el-Câmi'*" adlı eser kaydına rastlanmamıştır.[267] Ancak tabakât kaynaklarında İbnü'l-Furât'a "*el-Câmi'*" adında bir eser nispet edilmektedir.[268]

18. Müslim b. Haccac (ö. 261/875)

el-Câmi'u's-sahîh/ Sahîhu Müslim

El yazmaların bulunduğu kütüphanelerin hemen hemen tümünde yazmalarına karşılaşılabilen eserin birçok nüshaları mevcuttur.[269] Neşri pek çok kez gerçekleştirilen eserin baskısı M. Fuat Abdülbaki'nin tahkîkiyle (c.I-V., Kahire) 1995 senesinde basılmıştır.[270] Eser hakkında tezimizin ikinci bölümünde geniş bilgi verilecektir.

el-Câmi' ale'l-ebvâb

Müslim'e nispet edilen "*el-Câmi' ale'l-ebvâb*"ın[271] günümüze ulaşıp ulaşılmadığı bilinmemektedir. Hâkim en-Nisâbûri "*el-Câmi' ale'l-ebvâb*"ı Müslim'in

---

[265]İbnü'l-Hutay'e'nin ismi; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah el-Lahmi el-Fâsi'dir. Hicrî 560 senesinde vefat etmiştir. Abdulhalim, **Rivâyâtü'l-câmi'i's-sahîh ve nüsha dirâset nezairiyetün tatbikatun**, Dâru'l-felah, 1424/2013, s.45-46.

[266]Sedat Yıldırım, "Muhammed b. İsmail el-Buhârî'ye (ö. 256/870) ait el-Câmi'u's-Sahin'in Râvileri ve Nüshaları", **Adıyaman Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi**, 2018, c.2, sy.3, s.130.

[267]Bkz. Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.1, s.262.

[268]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** c.19, s.528.

[269]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.135.

[270]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.1, s.264.

[271]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.431-432; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.7, s.221; Ebû Amr Takıyyüddin Osmân b. Salâhiddin Abdirrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh Şehrezûri, **Sıyaâetu Sahîhi Müslim mine'l-ihlali ve'l-galat ve himâyetuhû mine'l-ıskati ve's-sakat**, (Thk.) Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut 1404/1984, s.61.

"*el-Müsnedü's-sahîh"* eserinden ayrı bir eser olarak kendisine nispet etmiştir. Ayrıca Hâkim, Müslim'in kendi hattıyla olan bu eserinin bir kısmını gördüğünü ifade etmiştir.[272]

19. el-Eş'ari el-Kummî (ö. 274/887), Kitâbu'l-câmi'

el-Eş'ari el-Kummî ilk dönem Şiî hadis ve fıkıh âlimlerindendir. et-Tûsî *Fihristu kütübi'ş-şi'a ve usûlihim* adlı eserinde el-Eş'ari el-Kummî'ye "*Kitâbu'l-câmi'"* ismiyle bir eser nispet etmiştir. Tûsî eserin muhtevasının Kitâbu'l-vûdu, Kitâbu's-sâlat, Kitâbu'z-zekât, Kitâbu's-savm, Kitâbu'l-hâc, Kitâbu'z-zıyâ' ve'n-nur -*Câmi'* ahkâm kitâblarını da ihtiva eder- Kitâbu'n-nikâh, Kitâbu't-talâk, Kitâbu'r-rıza', (Kitâbu'l-hudûd ve Kitâbu'd-diyât), Kitâbu's-sevâb, Kitâbu'z-zümürrüd gibi çeşitli kitâblardan oluştuğunu ifade etmiştir.[273]

20. Tirmizî (ö. 279/892), el-Câmi'u's-sahîh

Tunus, Paris, Fas, Cezair, İstanbul Kütüphanelerinde birçok yazması yer almaktadır.[274] Eserin "Nuru osmaniye 825-828;1166; Ayasofya 27;68;574-549; Köprülü 295; Murad Molla 402; Süleymaniye 316; Selim Ağa 166, 167; Şehit Ali 422; Carullah 286-288,289,293-295; Hekimoğlu 189, 191; Fatih 765; 1150, 1151; Hacı Mahmud 471; Reisu'l-küttâb 154-156; Laleli 461-464; Nafız Paşa 158; Mahmud Paşa 130; Feyzullah Efendi 344; Topkapı sarayı, Revan Köşkü 255 (hicrî 593); Atıf Efendi 424 (hicrî 424); Bayezid Umumi 1035,1306;1993" kütüphanelerinde yazmaları mevcuttur.[275] Zehebî'nin naklettiğine göre es-Sâcî (ö. 507/1113) eseri 6 kez kopya etmiştir.[276] Eser hakkında tezimizin ikinci bölümünde geniş bilgi verilecektir.

21. Sa'd b. Abdullah el-Kummî (ö. 301/913-14), Cevâmi'u'l-hac

---

[272]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.2, s.884; Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.12, s.579; Nevevî, **Tehzibü'l-esma ve'l-lugat**, c.2, s.91; Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, **el-Vasit fi ulum ve mustalahi'l-hadis**, Alemü'l-Ma'rife, Cidde, s.663.

[273]Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen b. Ali Tûsî, **Fihristu kütübi'ş-şi'a ve usûlihim**, (Thk.) Abdulaziz Tabâtabâi, Mektebetü'l-muhakkik el-tabâtabâi, Kum, s.411.

[274]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.1, s.300-301.

[275]Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s.283-284.

[276]Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, **Tezkiretü'l-huffaz**, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, c.3, s.1247.

Kehhâle ve İsmâil Paşa müellife *Cevâmi'u'l-hac* adında bir eser nispet etmişlerdir. Eser hakkında herhangi bir malumata yer verilmemiştir.[277]

22. Hasan b. Süfyân (ö. 303/916), el-Câmi'

Kehhâle müellifin "*el-Câmi'*"i adında eseri olduğunu nakletmektedir. [278]

23. Muhammed b. Büceyrî (ö. 311/923), el-Câmi'u'l-müsned

Büceyrî'nin marûf eseri "*el-Câmi'u'l-müsned*"dir.[279] Kaynaklarda *el-Câmi'u's-sahîh* adıyla da ifade edilen eserin[280] yazması Dâru'l-kütübi'z-zâhiriyye'de (Hadis 276, tamamı 30 cüz, 121 yaprak) yer almaktadır.[281] Eserin Müstahrec niteliğinde olduğu kaydedilmektedir.[282]

24. İbn Huzeyme (ö. 311/924), Kitâbu'l-Câmi'

İbn Huzeyme'nin *es-Sahîh* ve *Kitâbu't-tevhîd* adlı eserlerinde bazı kitâb isimlerine atıfta bulunmuştur. Söz konusu kitâb isimleri: "Kitâbu'l-buyû', Kitâbu'l-ehvâl, Kitâbu'l-muhtasar min Kitâbi's-salât, Kitâbu'l-kader, Kitâbu zikri na'imi'l-cenne, Kitâbu't-tıb ve'r-rukıy, Kitâbu's-salât, Kitâbu'l-imâme, Kitâbu'l-eymân ve'n-nuzûr, Kitâbu's-sıyâm, Kitâbu's-sadakat, Kitâbu'l-kırâ'e halfe'l-imâm, Kitâbu sıfati nüzûli'l-Kurʾân, Kitâbu't-tevekkül, Kitâbu'z-zıhâr, Kitâbu'l-deavât Kitâbu zikri na'imi'l-âhire, Kitâbu'l-cihâd, Kitâbu'l-dua, Kitâbu't-tefsîr, Kitâbu'l-menâsik, Kitâbu'l-libâs, Kitâbu'l-bir ve's-sıla, Kitâbu'l-eşribe, Kitâbu'l-vera', Kitâbu'l-kebîr, Kitâbu't-tevbe, Kitâbu'l-fiten, Kitâbu me'âni'l-Kur'ân, Kitâbu'l-vesâyâ, Kitâbu'l-cenâʾiz, Fazlü Ali b. Ebû Tâlib, Kitâbu'l-imân, Kitâbu's-salâti'l-kebîr"dir. İbn Huzeyme'nin eserinde atıfta bulunduğu kitâblardan bir diğeride *Kitâbu'l-Câmi'*[283]dir. İbn Huzeyme'nin atıfta bulunduğu bölümlerin müstakil birer kitap olabileceği veya bir

[277]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.384; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.4, s.211; Tûsî, **Fihristu kütübi'ş-şi'a ve usûlihim**, s.215.
[278]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.3, s.228.
[279]Ziriklî, **el-A'lâm**, c.5, s.60
[280]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.7, s.307-308
[281]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.1, s.339; M. Yaşar Kandemir, "Büceyri", **DİA,** TDV Yay., İstanbul 1992, c.6, s.481.
[282]Eser *Müsned* türü eserler arasında zikredilmiştir. Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.106.
[283]İbn Huzeyme, 6 Kitâbu'z-zekât, 387 (IV, 79-80).

özetini oluşturduğu başka bir eserinin bölümleri olabileceği belirtilmiştir.[284] Mustafa el-A'zamî, bu başlıkların *Câmi'* türü eserlerin muhtevasıyla uyumu hasebiyle bir kısmını bir eserin bölümleri, bazılarını da müstakil eserler olarak kabul etmek gerektiğini belirtmektedir.[285]

25. Muhammed b. Ukayl el-Belhî (ö. 322/934), el-Câmi'u's-sahîh fi'l-hadis

İsmâil Paşa (ö. 1338/1920) müellifin "*el-Câmi'u's-sahîh fi'l-hadis"* adında eser tasnîf ettiğini nakletmektedir. [286]

26. Muhammed b. İbrahim b. Cafer (ö. 360/971), Câmi'u'l-ahbâr

Müfessir, muhaddis, mütekkelim, Şiî âlimlerdendir. Kehhâle ve İsmâil Paşa, Muhammed b. İbrahim b. Cafer'in "*Câmi'u'l-ahbâr"* adında eseri olduğunu nakletmektedirler. Eser hakkında herhangi bir malumata yer verilmemiştir.[287]

27. el-Kaffâl eş-Şâşî (ö. 365/976), Cevâmi'u'l-kelim fi'l-hadis mine'l-mevâ'iz ve'l-hikem

Eserin nüshalarından biri "İskenderiye Belediyesi Kütüphanesinde (4/3044)" dir.[288] Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde (nr. 481) Kaffâl adına kayıtlı olan "*Cevâmi'u'l-kelim fi'l-mevâ'iz ve'l-hikem"* adlı eserin incelemeler sonucunda müellife değil Müttakî el-Hindî'ye ait olduğu belirtilmektedir.[289]

28. İbn Ebû Zeyd (ö. 386/996), el-Câmi' fi's-sünen ve'l-âdâb ve'l-mağazi ve't-ta'rih

Yaklaşık 50.000 meseleyi ihtiva ettiği belirtilen İbn Ebû Zeyd'in *Muhtasaru'l-müdevvene* adlı eserinin "*Kitâbu'l-câmi'*" adlı son bölümü "*el-Câmi' fi's-sünen ve'l-âdâb ve'l-mağazi ve't-ta'rih"* adıyla eser haline getirilmiştir. Eserin yazmaları Fas,

[284]İbn Huzeyme, **Sahîhu İbn Huzeyme**, (I, 12-15).
[285]Bkz. İbn Huzeyme, **Sahîhu İbn Huzeyme**, (I, 14-15); Mustafa Işık, "İbn Huzeyme", **DİA,** TDV Yay., İstanbul 1999, c.20, s.80.
[286]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.30.
[287]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.46; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.8, s.195.
[288]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.3, s.205; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin,** c.2, s.48; **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.611.
[289]Cengiz Kallek, "Kaffâl, Muhammed b. Ali", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2001, c.24, s.148

Karâvin 645 (hicrî 532); British 888/8, Add. 9692 (211-249 varak hicrî 10. asır), Ribat (88 varak, hicrî 8 asır) gibi kütüphanelerde mevcuttur.[290]

29. İbn Kuleveyh el-Kummî (ö. 368/978), Kitâbu Câmi'i'l-ziyarât

Tûsî (ö. 460/1067), Kummî'ye "*Kitâbu Câmi'i'z-ziyârat"* adıyla[291] bir eser nispet etmiştir.

Görüldüğü üzere kaynaklarda müelliflere *Câmi'* adlı eserler atfedilmiştir. Kanaatimizce az ya da çok bir konuda veya muhtelif konularda müellifin topladığı veya müellif adına başka bir şahsın topladığı eserler *Câmi'* adıyla müelliflere nispet edilmiştir.

Genel Değerlendirme

Bu bölümde daha önce tanıtımını yapmış olduğumuz eserlerin isimleriyle olan uyumunu ve yine eser isimlerinin ne ölçüde bir kavram olarak kullanılmış olduklarını ele aldık. Gerçi hemen her kavram ile ilgili verilen bilgilerden sonra kısa değerlendirmeler yaptık. Ancak burada, söz konusu değerlendirmeleri bir bütün olarak yapmak istiyoruz. Çünkü bu değerlendirmeler tezimizin asıl konusu olan *Câmi'* kavramının sorunlarının daha iyi görülmesine yardımcı olacaktır. Buraya kadar vermiş olduğumuz eserlerle ilgili bilgiler hadis usûlünde bir kavram kargaşasının olduğunu göstermiştir. Çünkü yazılı hadis edebiyatının türleri için kullanılan; *Musannef, Sünen, Muvatta', Müsned, Câmi'* gibi en önemli kavramlar net bir karşılığa sahip değiller. Her biri bir diğerinin yerine kullanılabilmektedir. Bu nedenle ilk dört asırdaki eserleri isimleriyle ve yine farklı isimlendirilme problemleriyle birlikte zikrettik. Söz konusu kavramların hiçbiri somut bir yazılı kaynağa tür anlamında karşılık gelmemektedir. Bu durum ilk dört asır müellifleri için bir sorun teşkil etmese bile daha sonraki zamanlarda, özelikle de çağdaş dönemlerde yazılan hadis usûlü eserlerinde her biri bir kavram olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlar doğru kabul edildiğinde bu tanıma uygun

[290]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi** c.3, s.172; Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.30; H. Yunus Apaydın, "İbn Ebû Zeyd", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1999, c.19, s.452.
[291]Tûsî, **Fihristu kütübi'ş-şi'a ve usûlihim**, s.109.

olgusal/nesnel karşılığın hadis edebiyatında olmadığı görülecektir. Çünkü Mantık ilmîne göre bir tanım mutlaka mâsadakına yani olgusal/nesnel karşılığına tam olarak mutabık olmalıdır. Bu mantık ilkesi maalesef ele aldığımız kavramlar ve onlarla ilgili yapılan tanımlarda yoktur. Bu da bize bu kavramların herbirinin ilk dört asırdaki olgusal karşılığı olan hadis literatürüne uygun olacak şekilde yeniden tanımlanmaları gerektiğini göstermektedir. Bir örnek verecek olursak Dârimî'nin *Sünen* olarak meşhur ve maruf olan eseri kaynaklarda; *el-Musannef, el-Câmi'u's-sahîh,*[292] *el-Müsned,*[293] *es-Sahîh,*[294] *el-Müsnedü'l-câmi',*[295] ve *es-Sünen*[296] ve *el-Câmi'*[297] gibi isimlerle de tesmiye edilmiştir. Aynı eserin bu kadar farklı isimlerle hem de her isim hadis usûlünde ayrı bir türün kavramsal adı olarak kabul edildiği halde bu şekilde isimlendirilmesi asla göz ardı edilebilecek bir sorun değildir. Tezimizin hacmi genişlemesin ve kavramsal sorunlar daha net görülebilsin diye bu kısa değerlendirme ile yetiniyoruz. İkinci ve üçüncü bölümlerde de gerekli açıklamalar ihtiyaç oldukça yapılacaktır.

[292]Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s.254.
[293]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.38; Kâsım b. Yusuf b. Muhammed es-Sebtî Tücibî, **Bernamecü't-tücîbî,** (Thk.) Abdülhafız Mansur, Dâru'l-arabiyye, Tunus/Libya 1981, s.126; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Cabir b. Muhammed Vadiaşi, **Bernamecu İbn Cabir el-Vadiaşi,** (Thk.) Muhammed el-Habib Heyle, Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, Tunus 1981/1401, s.201.
[294]Suyuti, **Tedribü'r-râvi fi şerhi Takribi'n-Nevevi,** c.1, s.189-190.
[295]Brockelmann, **Tarihü'l-edebi'l-Arabi**, c.3, s. 199-200; Aydın,"**Dârimi'nin Peygamber Anlayışı (Sünen'inin Mukaddimesi Çerçevesinde)",** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.7.
[296]Kettâni, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.26.
[297]Zirikli, **el-A'lâm**, c.4, s.95.

İKİNCİ BÖLÜM

CÂMİ‘ TÜRÜ ESERLERİN MUHTEVA TAHLİLİ

Birinci bölümde tasnîf dönemi hadis edebiyatı, özellikle de ale'l-ebvâb türü eserler isimleri ve muhtevalarına uyumları dikkate alınarak incelenmiştir. Kronoloji gözetilerek ele alınan eserler için kullanılan isimlerin net olmadığı, hadis usûlü olarak bilenen; *Musannef, Sünen, Müsned* ve *Câmi‘* gibi isimlerin aynı kaynak için kullanılabildikleri görülmüştür. Bu bölümde ise kaynaklarda doğrudan veya dolaylı olarak *Câmi‘* olmakla ilişkilendirilen eserlerin detaylı bir şekilde muhteva tahlilleri yapılacaktır. Çünkü üçüncü bölüm tezimizin en önemli kısmıdır, *Câmi‘* kavramının sorunları ve sorunların giderilmesi için yeni bir *Câmi‘* tanımı önerilecektir. Bu amacımıza sağlıklı bir şekilde ulaşabilmemiz için bu bölümde *Câmi‘* olarak isimlendirilen ya da *Câmi‘* kabul edilen eserlerin detaylı bir tahlili yapılarak karşılaştırmalar yapılacaktır. Vereceğimiz detay bilgiler ulaşmak istediğimiz sonuç için zorunludur. Bu detaylar görülmeden hadis usûlünde *Câmi‘* kavramının bir sorunu olduğu görülemez. Görülemeyince de hem önerilen yeni tanım anlaşılamaz hem de doğru tanım önermek neredeyse imkânsız hale gelir. Bu sebeple detaylı olarak ele alacağımız eserlerin muhtevalarını belirlememiz çalışmamız için son derece önemlidir. Bu muhteva tahlilleri *Câmi‘* kavramını netleştirmede önemli ölçüde katkı sağlayacaktır.

Bu amacımızı gerçekleştirmek ve *Câmi‘* eserler hakkında sağlıklı bir değerlendirmede bulunabilmek için eserlerin râvileri, hadis sayısı, tasnîfi, kitâb isimleri, bâb başlıkları ve sened-metin hususunda veriler kaydedilecektir. Bu doğrultuda eserlerin metodolojik bir birliktelik sağlayıp sağlamadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca bu bölümde son derece önemli olduğunu düşündüğümüz eser isimlerinin tespiti yapılmaya çalışılacaktır. Belirlediğimiz eser isimleri üçüncü bölümde *Câmi‘* kavramının kavramsal çerçevesini belirlemede bize gerekli zemini sağlayacaktır. Burada bir hususa daha değinmemizde yarar vardır. O da birinci

bölümde ele aldığımız konu ile bu bölümde ele aldığımız konu eserler bazında benzerlik gösterse de konunun ele alınışı, verilen bilgiler ve ulaşılan sonuçlar itibariyle tamamen farklı olduğudur.

Bu başlık altında, bir şekilde *Câmi‘* ismiyle ilişkili olan klasik kaynaklara yer vereceğiz. Ele alacağımız bu kaynakları kategorize ederek incelemeyi hem çok istedik hem de çok düşündük ancak eserlerin heterojen mahiyeti buna izin vermedi. Hangi şekilde sınıflandırmaya kalkıştıysak mutlaka bir tedahül ile karşılaştık. Biz de, bu sorundan kaçınmak amacıyla herhangi bir sınıflandırma yapmadan her bir eseri müstakil olarak incelemeye karar verdik. Bu çerçevede eser-muhteva tahlilleri; Ma‘mer b. Râşid (ö. 153/770), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik b. Enes (ö. 179/795),[298] er-Rebi‘ b. Habib (ö. 180/796), Abdullah b. Vehb (ö. 197/813), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27), İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849),[299] Dârimî (ö. 255/869), Buhârî (ö. 256/870), Müslim b. el-Haccac (ö. 261/875), Tirmizî (ö. 279/892), İbn Huzeyme (ö. 311/924)[300] ve İbn Hibbân’ın (ö. 354/965)[301] eserleri kapsamında ele alınacaktır. Hicrî ikinci asır *Câmi‘* isimli eserlerden Ma‘mer b. Râşid’in *el-Câmi‘* ve Abdullah b. Vehb’in *el-Câmi‘ fi'l-hadis* adlı eserinin bir kısmı günümüze intikal etmiştir. Süfyân es-Sevrî’nin *el-Câmi‘u’l-kebîr* ve *el-Câmi‘u’s-sagîr*’i ile Süfyân b. Uyeyne’nin *el-Câmi‘*i eserlerinin günümüze ulaşmadığı daha önce ifade edilmişti. Bu sebeple bu kısımda Süfyân es-Sevrî’nin ve Süfyân b. Uyeyne’nin eserleri hakkında muhtelif kaynaklarda nakledilenlerle iktifa edilecektir.[302]

[298]Bkz. el-Ayni, **Şerhu Elfiyeti'l-Irâkî fi ulumu’l-hadis**, s.282; İbnü's-Salâh, **Ulûmü’l-hadis**, s.251; Irâkî, **et-Takyid ve'l-izah**, s.213; Süyûtî, **Tedrîbü’r-râvî**, c.2, s.596.
[299]Bkz. Süyûtî, **Tedribu'r-râvi fi şerhi Takribi'n-Nevevî**, c.2, s.596.
[300]Bkz. Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s. 266; Polat, Nazlıgül, Doğanay, **Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu,** s.53-55.
[301]Bkz. Polat, Nazlıgül, Doğanay, **Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu,** s.53-55.
[302]Kâfi, **Menhecu'l-imam el-Buhârî**, s.24-25; Sezgin, “Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid 'in 'Câmi'i”, s.120; M. Yaşar Kandemir, “Câmi‘”, **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1993, c.7, s.94.

2.1. KAYNAKLARDA CÂMİ‘ OLARAK TAVSİF EDİLEN ESERLER

2.1.1. Ma‘mer b. Râşid (ö. 153/770)

2.1.1.1. Eserin İsmi

Bazı kaynaklarda Ma‘mer b. Râşid’in Yemen’de ilk hadis tasnîf eden kişi olduğu[303] ve “*el-Câmi‘”* adlı bir eser telif ettiği belirtilmektedir. Söz konusu eser “*el-Câmi‘*”[304], “*el-Musanef*”[305] nadirde olsa *Müsnedü Ma‘mer b. Râşid* olarak zikredilmiştir.[306] Ayrıca Ma‘mer b. Râşid’in eseri *el-Câmi‘u’s-sahîh* ismiyle de nakledilmiştir.[307] Bu kaynaklarda eser ismi ile ilgili verilen hususlar şu şekildedir:

İbnü’n-Nedim (ö. 385/995) *el-Fihrist’*de Ma‘mer b. Râşid’i siret sahipleri arasında sayar, onun kitapları arasında “*Kitâbu’l-megâzi”* eserini zikreder. Ancak İbnü’n-Nedim, Ma‘mer b. Râşid’e “*el-Câmi‘”* adında bir eser nispet etmemiştir.[308] İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) *Fehrese*’de “*el-Câmi‘*”nin Abdürrezzâk’ın *Musannef*’ine eklenmiş olduğu bilgisini vererek eseri Ma‘mer b. Râşid’e nispet etmektedir.[309]Zehebî (ö. 748/1348) *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ* adlı eserinde (Ma‘mer b. Râşid’in tercemesinde) “*Ma‘mer’in rivayetleri Kütüb-i Sitte’de, Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde ve Taberânî’nin Mu’cemler’inde oldukça çoktur. Benim elime el-Câmi‘ ‘nin birinci, ikinci ve üçüncü cüzleri geçti*” bilgisine yer vermektedir.[310] İbn Hacer (ö. 852/1149) *el-Mu’cemü’l-müfehres*’de “*Kitâbu’l-câmi‘”* olarak Ma‘mer b. Râşid’e nispet etmektedir.[311]Kettânî (ö. 1345/1927) *er-Risâletü’l-müstatrefe*’de fıkıh bâblarına göre tertip edilen kitaplar arasında “*el-Câmi‘*”ye yer vererek eseri Ma‘mer b. Râşid’e nispet

---

[303]Ziriklî, **el-A'lâm**, c.7, s.272; Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü’l-fâsıl**, s.611-613.

[304]Sem'ani, **et-Tahbir fi'l-mu'cemi'l-kebîr**, c.2, s.159; Sem’ani, **el-Müntehab,** c.1, s.146; İbnü'l-Gazzi, **Divanü'l-İslâm**, c.4, s.130; Kâfi, **Menhecu'l-imam el-Buhârî**, s.24; Hüseyin Hansu, **Mutezile ve Hadis**, Kitâbiyât, Ankara 2004, s.189; Bâ Mahreme, **Kılâdetü’n-nahr**, c.2, s.180; Zehebi, **Siyeru a’lâmi’n-nübelâ**, c.7, s.14; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebû Hâtim, **Kitâbu’l-ilel**, (işraf ve inaye) Saîd b. Abdullah el-Humeyyid, Halid b. Abdurrahman el-Cüreysi, Riyad 1427/2006, c.5, s.550 (dipnot).

[305]Aydın, “Hadislerin İlk Dönem Tasnîf Süreci Üzerine Bir Değerlendirme”, s.225.

[306]Ekrem Ziyâ Ömeri, **Buhus fi tarihi's-sünneti'l-müşerrife**, Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, Medine 1405/1984, s.54, 56. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Süleyman el-Mekki Rudani, **Sılatü'l-halef bi-mevsuli's-selef,** (Thk.) Muhammed Hacci, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut 1408/1988, s.200; Ebû Hafs Siraceddin Ömer b. Ali b. Ahmed İbnü’l-Mülakkın, **et-Tavzih li-şerhi'l-Câmi‘i's-Sahîh,** Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni’l-İslamiyye, 1429/2008, c.3, s.375.

[307]Bağcı**, Hadis Tarihi ve Usûlü**, s.189-190.

[308]İbnü'n-Nedim**, el-Fihrist**, s.106.

[309]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.169.

[310]Zehebi, **Siyeru a’lâmi’n-nübelâ**, c.7, s.14.

[311]İbn Hacer, **el-Mu’cemü’l-müfehres**, s.88.

etmektedir.[312] Carl Brockelmann (ö. 1375/1956) *Tarihü'l-edebi'l-arabi*'de eseri "*el-Câmi'"*olarak ifade etmiştir.[313] M. A'zamî *Studies in early hadith literature*'de Ma'mer b. Râşid'in hadisleri ilk toplayanlardan biri olduğunu, "*el-Câmi'"*eserini derlediğini ve eserin günümüze geldiğini belirtmektedir.[314] Fuad Sezgin *Târihu't-türâsi'l-arabi'*de "*el-Câmi'"*ismiyle eseri Ma'mer b. Râşid'e nispet etmektedir.[315]

Her ne kadar İbnü'n-Nedim farklı bilgiler versede sonuç olarak Ma'mer b. Râşid'in eserinin adı *Câmi'*dir, diyebiliriz.

2.1.1.2. Râvileri ve Hadis Sayısı

Ankara nüshasındaki kırâat kayıtlarına göre *el-Câmi'*nin rivayet zincirinin Kesîr b. Halef b. Sâ'd el-Murâdi (364'te sağ), Ebû Abdullah Muhammed b. Amr b. Ayşûn (ö. 370/980), Ebû Muhammed Abdurrahman b. Esed b. el Munzir el-Fârisi el-Kâzurûni, Ebû Ya'kub b.İshâk b. İbrahim b.Abbâd ed-Deberi (ö. 285/898), Abdürrezzâk es-San'ani (ö. 211/826-27), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) şeklinde olduğu belirtilmektedir.[316] İbn Hayr el-İşbîlî Abdürrezzâk'ın *Musannef*'ine eklenmiş bir şekilde nakledilen *el-Câmi'*nin ed-Deberi'den Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Esed b. el Munzir el-Kâzerûni kanalıyla Ebû Abdullah Muhammed b. Umer b. Sa'dûn el-Kurtubi tarafından rivayet edildiğini nakletmektedir.[317] *el-Câmi'*nin birkaç nüshası hem müstakil olarak hem de öğrencisi Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inin sonuna eklenmiş olarak günümüze ulaşabilmiştir. *el-Câmi'*de Habiburrahman el-A'zamî'nin verdiği bilgiye göre 282 bâb başlığı, 1614 rivayet yer almaktadır. Mükerrerlerle beraber bu sayı 283 bâb, 1615 rivayettir.[318]

2.1.1.3. Bâb Başlıkları

Rivayetler, *tümden gelim metodu* ile ale'l-ebvâba göre tasnîf edilmiştir. Ancak *el-Câmi'* ana başlık ve alt başlık şeklinde tasnîf edilmemiştir. Bu yönüyle kitâb ve bâb

---

[312]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.41
[313]Carl Brockelmann, **Tarihü'l-edebi'l-arabi**, nakalehu ile'l-arabiyye Abdülhalim en-Neccâr, Dâru'l-maârif, Kahire, c.3, s.152.
[314]A'zamî, **Studies in early hadith literature**, s.148.
[315]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi,** c.1 s.149.
[316]Erul, "Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi' Adlı Eserinin Kadim Bir Nüshası", s.128-130.
[317]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.169.
[318]Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", s.34-35. Abdullah Sadıker, "**Ma'mer b. Râşid ve el-Câmi'i**" ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Çukurova Üniversitesi SBE, Adana 2014), s.66.

şeklinde tasnîf edilen diğer *Câmi'*lerden farklılık arz etmektedir. Yani eser *Câmi'* türü eserlerde olduğu gibi "*Kitâb*" ünvanı ile ana kısımlara ayrılmamıştır.[319] *el-Câmi'* "*Bâbu vücûbi'l-isti'zan*" ile başlamaktadır. "*Bâbu keyfe's-selâm ve'r-redde selâm", "Bâbu ifşai's-selam"* gibi selamla ilgili birkaç bâb başlığından sonra "*Bâbu'l- hâtem*" ile devam etmektedir.[320] Eserde konu bütünlüğü kurulamamış bâb başlıklarının ard arda sıralandığı görülmektedir. Örneğin; Bâbu'l-ilm'den sonra Bâbu kitâbi'l-ilm, Bâbu sıfatı'n-nebî, Bâbu âmeli'n-nebî, Bâbu'l-kezibi ala nebî, Bâbu'd-dîk, Bâbu'ş-şi'ir ve'r-recez, Bâbu'l-kebr ve'l-hilyeti'l-hâsene gibi bâblar sıralanmaktadır.[321] Aynı bâb içerisinde veya muhtelif bâblarda rivayetlerin tekrarlandığı görülmektedir. Ayrıca aynı bâb başlığında konu bağlamıyla çelişen rivayetlere yer verilmiş ve rivayetler sıhhat, hüküm ve içerik açısından herhangi bir tertip gözetilmeden sıralanmıştır. Bâb başlıkları rivayetlerin muhtevasını veya Mâ'mer b. Râşid'in kanâatini yansıtıcı nitelikte değildir. Daha çok konuyu bir kelime ile tanımlayacak şekilde özetlenmiştir. Bâb başlıklarında "*ma*" veya "*men*" ismi mevsule,[322] "*bâbun fi"* kalıbına,[323] "*soru içeriklerine*"[324] yer verilmiştir. Ayrıca "*yargı içeren ifadeler*"[325] ve "*az da olsa fıkhî hüküm ihtiva eden ifadeler*"[326] kullanılmıştır. *el-Câmi'*de yer alan rivayetler tarih, âdâb-ı muâşeret, yiyecekler ve giyecekler, siyaset, dua ile zikir, kader, ahiret, bireyin çevreyle ilişkisi, fiten, ticaret, tedavi, bâtıl inançlar, inanç, ilim, temel ihtiyaçlar, kıyamet, ahlâk, risâlet gibi çeşitli konularla alakalıdır. Ancak ahkâmla muhtevi rivayetlere eserde pek yer verilmemiştir.[327]

2.1.1.4. Sened ve Metin

Birkaç rivayet dışında rivayetler isnâdlarıyla nakledilmiştir. Bu isnâdların bir kısmı sahîh, müsned-muttasıl iken; diğer bir kısmı mürsel, munkatı, muallak veya

[319]Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) : I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", s.35. Sadıker, "**Ma'mer b. Râşid ve el-Câmi'i**", s.60. Bkz. Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (X, 379-468), (XI, 3-471).
[320]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (X, 379-393).
[321]Bkz. Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (XI, 252-274).
[322]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (X, 395, 455, 462).
[323]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (XI, 59, 201, 204, 245, 317).
[324]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (X, 401).
[325]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (X, 380, 382, 418, 419, 450)..
[326]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (X, 379, 395, 452).
[327]Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (II) Dirayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", s.77-81.

illetli olan senedlerdir. Eserde "*an fulân, an fulân…*"[328] sîgası çokca kullanılmakla birlikte ara ara "*belâğanî*"[329], "*ahberanî*"[330], "*haddesenî*"[331], "*semi'tu*"[332] gibi sîgaları da kullanılmıştır. Rivayetlerin çoğu mürsel ve munkatı'dır. Muttasıl isnâdların bu tür rivayetlere nispetle oranı azdır. Merfû rivayetlerin dışında ayrıca mevkûf ve maktû rivayetlerde yer almaktadır. Ma'mer'in isnâdında çokça görülen hususlardan bir diğeri isnâd ettiği şahısla alakalı tereddüt ettiğine işaret eden şek ifadelerine yer vermesidir.[333] Kendisi senedde sahâbe, tâbiîn ve daha sonraki tabakalarda bir râvi konusunda şüpheye düştüğünde bu hususu belirtmiştir. Senedlerde rivayetlerin merfû olduğuna ilişkin ifadelere de rastlanmaktadır.[334] *el-Câmi'*deki bazı isnâdlarda meçhul râviler de görülmektedir.[335] Ma'mer ile Hz. Peygamber arasında iki, üç, bazen dört râvi yer almaktadır. [336]

Ma'mer b. Râşid senedlerde tereddüt ettiği gibi bazı metinlerde de tereddüt etmiştir. Bu tereddütünü bizzat ifade etmiştir. Eserde genel olarak rivayetler sened ve metinleriyle nakledilmiş, sıhhat ve muhtevalarına yönelik değerlendirme cihetine gidilmemiştir. Ayrıca rivayetlerden fikhî iktibaslar elde etme eğilimi pek görülmemektedir. Ancak gerekli gördüğü yerlerde kısa açıklamalar da eklenmiştir. Bazı rivayetlerde hocalarının rivayetle alakalı yorumlarına ve uygulamalarına yer vermiştir. Bazı hadislerin sıhhatini veya içeriğini hocalarının uygulamalarına arz etmiştir. Hocalarının rivayetle ne şekilde amel ettiklerini öğrenmeye yönelik soruları ve aldığı cevapları olduğu gibi zikretmiştir. Bazen rivayetlerin içeriğiyle ilgili fetva verdiği, kendisine sorulan soruları cevaplandırdığı da görülmektedir.[337]

Vermiş olduğumuz bilgilerden hareketle Ma'mer b. Râşid'e isnad edilen ve Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef*'inin sonunda yer alan eser *Câmi'* adıyla

[328]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (X, 391).
[329]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (XI, 142,198).
[330]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (XI, 249, 79, 95, 207, 452, 337, 83, 207)..
[331]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (XI, 103, 336, 366).
[332]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (XI, 172, 260, 284).
[333]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (X, 381-382, 394, 390, 411).
[334]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (X, 412, 443).
[335]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (X, 390-391, 396).
[336]Geniş bilgi için bkz. Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I): I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", s.34-54.
[337]Erul, Bünyamin, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (II) Dirayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", s.66-75.

bilinmektedir. Detaylı muhtevasını verdiğimiz bu eseri bundan sonra vereceğimiz *Câmi'*lerle karşılaştırma imkânımız olacaktır. Şu kadarını belirtmeliyiz ki Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'* nevi şahsına münhasır bir konum arz etmektedir.

2.1.2. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)

2.1.2.1. Eserin İsmi

Süfyân es-Sevrî'e "*el-Câmi'u'l-kebîr"* ve "*el-Câmi'u's-sagîr*"" adlarıyla nispet edilen eserlerin muhtelif kaynaklardaki isimleri şu şekildedir:

İbnü'n-Nedim (ö. 385/995) *el-Fihrist*'de eser isimlerini "*el-Câmi'u'l-kebîr"* ve "*el-Câmi'u's-sagîr*" şeklinde ifade etmektedir. "*el-Câmi'u'l-kebîr*""in hadis mecrasında yazılmış bir eser olduğu bilgisini de vermektedir.[338] İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) *Fehrese*'de eseri sünnet, sahâbe, tâbiîn fıkhını kapsayan *Musannef* kitaplar arasında zikretmiştir. Eser ismini "*Câmi'u'l-kebîr fi'l-fıkhı ve'l-ihtilaf"* olarak ifade etmiştir.[339] Akabininde "*Câmi'u Süfyân es-Sevrî"* eserini zikretmiştir.[340] İbn Hacer (ö. 852/1149) *el-Mu'cemü'l-müfehres'*de *"Câmi'u Süfyân es-Sevrî"* olarak nakletmektedir.[341] Kettânî (ö. 1345/1927) *er-Risâletü'l-müstatrefe*'de fıkıh bâblarına göre tertip edilmiş *Musannef* eserler arasında "*Câmi'"*ismiyle nakletmektedir.[342] Carl Brockelmann (ö. 1375/1956) *Tarihü'l-edebi'l-arabi*'de "*el-Câmi'"*ismiyle Süfyân es-Sevrî'ye nispet etmektedir.[343] ez-Ziriklî (ö. 1396/1976) ve Kehhâle (ö. 1408/1987) "*el-Câmi'u'l-kebîr"* ve *"el-Câmi'u's-sagîr"* olarak ifade etmektedirler. [344] M. A'zamî *Studies in early hadith literature'*de "*el-Câmi'u'l-kebîr"* ve *"el-Câmi'u's-sagîr"* isimleri ile nakletmiştir.[345] Fuad Sezgin *Târihu't-türâsi'l-arabi*'de "*el-Câmi'"*ismiyle aktarmaktadır.[346]

[338]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.281; Muhammed Mustafa A'zamî, **Dirasat fi'l-hadisi'n-nebevi**, Mektebü'l-islâm, Beyrut 1400/1980, s.258.
[339]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.176.
[340]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili,** s.177.
[341]İbn Hacer, **el-Mu'cemü'l-müfehres**, s.49.
[342]Kettânî**, er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.41.
[343]Brockelmann, **Tarihü'l-edebi'l-arabi,** c.3, s.152.
[344]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.4, s.234; Ziriklî, **el-A'lâm,** c.3, s.104.
[345]A'zamî, **Studies in early hadith literature**, s.168.
[346]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi,** c.3, s.248.

2.1.2.2. el-Câmi‘u’l-kebîr

el-Câmi‘u’l-kebîr’in Süfyân es-Sevrî’nin sahâbî, tâbiîn ve etbâu’t-tâbiîn fakihlerine ait fikhî görüşleri derlediği bir eseri[347] olduğu düşünülmektedir. İbn Receb’in, Tirmizî’nin eserine yazdığı şerhte “*Tirmizî eserinde fakihlerin sözlerini de zikretmiştir. Bunu Tirmizî’den evvel İmam Mâlik el-Muvatta’sında, Süfyân Câmi‘’inde yapmıştır.”*[348] şeklinde yer verdiği ifadelerinde bu husus kısmen görülmektedir. İmam Mâlik’in *el-Muvatta*’sına benzer olduğu düşünülen eser *Sünen* ve *Musannef* türünün ilk örneklerinden sayılmıştır.[349] Adı *Câmi‘* olan bu eserin *Sünen* ve *Musannef* türüyle ilşkilendirilmesi birinci bölümde türlerin birbirinden açık bir şekilde ayrıştırılamadığı ifadelerimizi desteklemektedir. Nitekim ismen *Câmi‘* olan bu eser *Sünen* ve *Musannef* türü olarak da zikredilmiştir.

el-Câmi‘u’l-kebîr’in hadis alanında[350] telif edildiği belirtilmekle beraber fıkhî alanda telif edilmiş bir eser olduğu da ifade edilmektedir.[351] *el-Câmi‘*nin tasnîf sisteminde Süfyân es-Sevrî’nin Ebû Hanife’den faydalandığı hatta fıkıh anlayışında Ebû Hanife’nin etkisinde kaldığı belirtilmektedir.[352] Süfyân es-Sevrî’den *el-Câmi‘*i pek çok kişi tarafından rivayet edilmiştir. Yemen ehli olanlardan; Yezîd b. Ebû Hâkim, Abdullah b. el-Velîd el-Adeni, İbrahim b. Halid es-San’âni ve Abdülmelik el-Cüddî’dir. Yemen dışından el-Hüseyin b. Hafs el-İsfehânî,[353] Abdülaziz b. Ebân el-Kuraşî, Mu’sâb b. Mâhân el-Horasânî’dir.[354]

el-Câmi‘u’l-kebîr, Sevrî’nin öğrencileri vasıtasıyla Irak, Horasan ve Şam gibi muhtelif şehirlerde meşhur olmuştur. İlk dönem Mâlikî âlimler aracılığıyla eser Kuzey

---

[347]Recep Özdirek, Ali Hakan Çavuşoğlu,” Süfyân es-Sevrî”, **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2010, c.38, s.24.

[348]Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, (Thk.) Nureddin Itr, Dâru'l-mellah, Dımaşk 1398/1978, s.41.

[349]Özdirek, Çavuşoğlu,” Süfyân es-Sevrî”, **DİA**, c.38, s.24.

[350]İbnü'n-Nedim, el-Fihrist, s.281; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.3, s.104; Sezai Engin, “Erken Dönemde Hadis İlmi ve Usûlü: Süfyân es-Sevrî’nin Görüşleri Özelinde Bir İnceleme”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi],** 2014, sy.38, s.82.

[351]Abdülkadir Tekin, “Süfyân es-Sevrî’nin Usûlü Fıkhının Genel Özellikleri”, **Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 2015, sy. 6, s.75; Abdülkadir Tekin, “Süfyân es-Sevrî’nin Fıkıhçılığı”, **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 2015, sy. 5, s.122.

[352]Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Muhammed Saymeri, **Ahbâru Ebû Hanife ve ashabih**, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1405/1985, s.73-76; Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.102.

[353]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.281. Bkz. İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili,** s.177; İbn Hacer, **el-Mu’cemü’l-müfehres**, s.49; Rudani, **Sılatü'l-halef bi-mevsuli's-selef**, s.201,202; Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.41.

[354]Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.37.

Afrika'ya ve Endülüs'e kadar ulaşmıştır. Belli bir süre *el-Muvatta*'ya yakın ilgi gördüğü kaydedilmektedir.[355] Eser Süfyân es-Sevrî hayatta iken meşhur olmuştur. Vefatından sonra muhaddislerin çokca dikkate değer buldukları eserler arasında yer almıştır.[356] Süfyân es-Sevrî'nin eserlerinin vasiyeti gereği öğrencisi Ammâr b. Seyf tarafından imha edildiği belirtilmektedir.[357] Daha önce ifade ettiğimiz üzere Süfyân es-Sevrî'nin söz konusu eseri günümüze ne yazık ki ulaşamamıştır.[358] Ancak Süfyân es-Sevrî'den semâ edenlerin naklettikleri rivayetlerle eserin kısmen günümüze geldiği belirtilmektedir.[359]

2.1.2.3. el-Câmi'u's-sagîr

el-Câmi'u's-sagîr'in tamamının sahâbe ve tâbiîn fakihlerinin görüşleriyle muhtevi olduğu[360] veya tamamen rey ya da tamamen hadis içerikli olduğu ifade edilmektedir.[361] *el-Câmi'u's-sagîr*'in râvileri: "el-Eşcaî, Gassân b. Ubeyd, el-Hasan b. Hafs el-İsfehânî, el-Muâfâ b. İmrân el-Mevsılî, Abdülaziz b. Iban, Abdussamed b. Hasan, Zeyd b. Ebû'z-Zerka, el-Kâsım b. Yezîd el-Ceramî"dir.[362]

Mezkur eserler günümüze ulaşmadığı için bir önceki eser için verdiğimiz detayları bu eserler için veremiyoruz. Ancak sahip olduğumuz bilgilerden hareketle Süfyân es-Sevrî'nin her iki eseri de pür hadis kaynağı olmamakla birlikte *Câmi'* olarak isimlendirilmiştir. Bu da bize *Câmi'* kavramının hangi içerik için ve ne ölçüde kullanmış olduğuna ilişkin bir fikir vermektedir.

2.1.3. Mâlik b. Enes (ö. 179/795)

2.1.3.1. Eserin İsmi

Muvatta' isminin İmam Mâlik tarafından konulduğu nakledilmiştir. *Muvatta'*nın isimlendirilmesi hususunda Süyûtî şu rivayetleri nakletmiştir:

---

[355]Ömer Faruk Akpınar, "Süfyân es-Sevrî'nin Hayatı ve Eserleri", Usûl**: İslam Araştırmaları**, 2014. sy. 22, s.155: Özdirek, Çavuşoğlu," Süfyân es-Sevrî", **DİA**, c.38, s.24.
[356]Akpınar, "Süfyân es-Sevrî'nin Hayatı ve Eserleri" s.155
[357]Ömer Faruk Akpınar, "Süfyân es-Sevrî'nin Hadis Tarihindeki Yeri Bir Muhaddis Olarak Süfyân es-Sevrî", **Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı],** 2015, c.51, sy.1, s.65.
[358]Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.102; Akpınar, "Süfyân es-Sevrî'nin Hadis Tarihindeki Yeri Bir Muhaddis Olarak Süfyân es-Sevrî", s.65.
[359]Akpınar, "Süfyân es-Sevrî'nin Hayatı ve Eserleri", s.154.
[360]Akpınar, "Süfyân es-Sevrî'nin Hayatı ve Eserleri", s.155.
[361]Özdirek, Çavuşoğlu," Süfyân es-Sevrî", **DİA**, c.38, s.24.
[362]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.281.

Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el-Kinânî el-İsbahânî şöyle demiştir: Ebû Hatim er-Râzî'ye "*Mâlik b. Enes'in Muvatta'sı ne için Muvatta' olarak isimlendirildi?* diye sordum. Ebû Hatim er-Râzî şöyle cevap verdi: *"İmam Mâlik, Muvatta'yı tasnîf edip, insanlar için hazır hale getirmiştir. Böylece Câmi'u'l-Süfyân denildiği gibi esere Muvatta'ı Mâlik denilmiştir*."[363] İmam Mâlik şöyle demiştir: "*Bu kitabımı Medine fukahasından 70 fakihe arz ettim. Hepsi üzerinde muvâfakat etti, onu "Muvatta'" diye isimlendirdim*." İbn Fehr şöyle demiştir: "*İmam Mâlik'ten önce kimse bu ismi kullanmamıştı. İmam Mâlik'in döneminde eser telif eden müelliflerin bazısı (eserlerini) "Câmi'", bazısı "Musannef", bazısı da "Müellef" olarak isimlendirirdi. Muvatta' kelimesi "hazırlanmış, gözden geçirilmiş" anlamlarına gelir***.**"[364]

Muhtelif kaynaklarda da İmam Mâlik'in eser ismi *el-Muvatta'*[365] olarak nakledilmiştir. Bu hususta kaynaklarda kaydedilenleri şu şekilde ifade edebiliriz:

İbnü'n-Nedim'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*'de[366], İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) *Fehrese*'de[367], Vâdîâşî (ö. 749/1348) *Bernamecu İbn Cabir el-Vâdîâşî'*de[368] İbn Hacer (ö. 852/1149) *el-Mu'cemü'l-müfehres*'de[369] "*el-Muvatta'*" ismiyle yer vermişlerdir. Abdülazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824) *Bustanü'l-muhaddisin*'de esere *Kütübü'l-e'immeti'l-erbaa* bölümünde yer vermiş ve "*Muvatta'*" ismiyle nakletmiştir.[370] İsmail Paşa (ö. 1338/1920) *Hediyyetü'l-arifin*'de "*el-Muvatta' fi'l-hadis*" ismiyle ifade etmektedir. Eserin hadis alanında telif ettiğini belirtmektedir.[371] Carl Brockelmann (ö. 1375/1956) *Tarihü'l-edebi'l-arabi*'de "*el-Muvatta'*" olarak nakletmektedir. Eserin hadis kitabı olmadığını bilakis fıkıh kitabı olduğunu belirtmektedir.[372] Kettânî (ö.

[363]Mevlâna Muhammed Zekeriyyâ Kandehlevi, **Evcezü'l-mesalik ila Muvatta'i Mâlik**, (Thk.) Takıyyüddin en-Nedvi, Dımaşk 1424/2003, s.96; Süyûtî, **Tenvirü'l-havalik,** s.6

[364]Süyûtî, **Tenvirü'l-havalik,** s.6; Kandehlevi, **Evcezü'l-mesalik**, s.96. Burada İmam Mâlik'ten önce kimsenin *Muvatta'* ismini eser telifinde kullanmadığı ifade edilmektedir. Ancak kaynaklarda aksine telif edildiği nakledilmektedir Bkz. Abdülganî ed-Dakr, el-İmam Malik b. Enes, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1419/1998; Oral, "**Muvatta'ın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri**", s.65.

[365]Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun el-Hadrami el-Magribi, **Târihu İbn Haldun, (**i'tina) Ebû Suheyb Keremi, Beytü'l-Efkari'd-Devliyye, s.225.

[366]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.251.

[367]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.112.

[368]Vadiaşi, **Bernamecu İbn Cabir el-Vadiaşi**, s.187.

[369]İbn Hacer, **el-Mu'cemü'l-müfehres**, s.36.

[370]Abdülaziz b. Ahmed b. Abdürrahim Ömeri Faruki Abdülaziz Dihlevî, **Bustanü'l-muhaddisin fi beyâni kütübi'l-hadis ve ashabeha'l-gırri'l-meyamin**, nakalehu mine'l-Farisiyye ile'l-Arabiyye Muhammed Ekrem en-Nedvi, Dârü'l-garbi'l-islâmi, Beyrut, s.21.

[371]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.1

[372]Brockelmann, **Tarihü'l-edebi'l-arabi,** c.3, s.275.

1345/1927) *er-Risâletü'l-müstatrefe*'de *"Muvatta'"* olarak yer vermiştir.[373] Fuad Sezgi *Târihu't-türâsi'l-arabi*'de "*el-Muvatta'*" olarak nakletmektedir. Eserin hadis ve fıkıh kitabı olduğunu belirtmektedir. [374]

İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'yı telif etme sebebi hususunda farklı rivayetler nakledilmiştir. Bu rivayetlerde de eser ismi *el-Muvatta'* olarak ifade edilmiştir. Örneğin; Bir rivayete göre Medineliler'in icmâ ettikleri meseleleri bir araya getiren Abdülaziz b. Abdullah el-Mâcişûn'un (ö. 164/780) *el-Muvatta'*sını inceleyen İmam Mâlik eseri beğenmekle beraber âsâra yer vermemesini eksiklik olarak değerlendirmiş ve *el-Muvatta*'yı telife karar vermiştir.[375] Diğer bir rivayete göre Ebû Cafer el-Mansur, İmam Mâlik'den insanların tabi olacağı bir kitap yazmasını talep etmiştir. İmam Mâlik bu hususta ki kanâatini belirtmesine rağmen Mansur'un ısrar ettiği daha sonra İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'yı telif ettiği ancak halifenin vefatından önce tamamlayamadığı belirtilmektedir.[376] Başka bir rivayete göre İmam Mâlik meşhur bilinen eserini hacda karşılaştığı halife Mansur'un isteği üzerine yazmıştır. Halife ondan İbn Ömer'in azimet yaklaşımından ve İbn Abbâs'ın da aşırı rutsatçılığından kaçınmasını ve ümmet için *Câmi'* yani kapsamlı bir eser yazmasını istemiştir. İmam Mâlik'de *el-Muvatta*'yı telif etmiştir. [377]

Görüldüğü üzere eser ismi hususunda kaynaklarda görüş birliği sağlanmaktadır. Ancak eserin bir hadis kitabı mı yoksa fıkıh kitabı mı olduğu noktasında görüş birliğine varılamamaktadır.[378]

[373]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.13.
[374]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.3, s.130.
[375]Kâdî İyâz, **Tertibü'l-medarik**, c.2, s.75-76; İbn Abdülber Nemerî, **et-Temhid,** c.1, s.86.
[376]Muvatta'nın telifine ilişkin rivayetler için bkz. Bkz. Kâdî İyâz, **Tertibü'l-medarik**, c.2, s.71; Kandehlevi, **Evcezü'l-mesalik**, s.92.
[377]Sibâi, **es-Sünne ve mekanetuhâ**, s.469
[378]Ali Hasan Abdulkadir'e göre İmam Mâlik'in kitabı, hadis kitabı değildir ve hadis kitapları arasında zikredilmez. Gerçekte *Muvatta'* bir fıkıh kitabıdır. *el-Muvatta'*nın hadis kitabı olmamasının nedeni *Câmi'* hadis kitaplarının bütün bâblarını kapsamamasından değil, kitabın yazılış amacından ve konusundan dolayıdır. Bkz. Ebû Zehv, **el-Hadis ve'l-Muhaddisûn**, s.254; Muhammed Ebû Zehv, **Hadis ve Hadisçiler**, (Çev.) Selman Başaran, M. Ali Sönmez, Ensar Yay., İstanbul 2016, s.277.

2.1.3.2. Râvileri ve Hadis Sayısı

el-Muvatta'yı İmam Mâlik'ten pek çok kişi nakletmiştir.[379] Râvilerinin sayısı hakkında kaynaklarda farklı görüşler nakledilmektedir.[380] *el-Muvatta*'nın nüsha sayıları farklılık arz etmekle beraber bunlardan bazıları şu şekildedir:

Ali b. Ziyâd el-Absî (ö. 183/799) nüshası, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) nüshası, Abdurrahman b. Kâsım b. Hâlid el-Utakî (ö. 191/806) nüshası, Abdullah b. Vehb el-Mısrî (ö. 197/813) nüshası, Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (ö. 221/836) nüshası, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849) nüshası, Süveyd b. Said el-Hadesânî (ö. 240/854) nüshası, Ebû Mus'ab Ahmed b. Ebû Bekr ez-Zührî nüshası (ö. 242/857)'dır.[381] Bu nüshaların bazılarında eksik kısımlar mevcuttur. Nüshaların kitâb, bâb ve hadis sayıları da birbirinden farklılık arz etmektedir.[382] *el-Muvatta*'nın en çok dikkate alınan nüshası Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi (ö. 234/849) nüshası'dır.[383]

el-Muvatta' nüshalarında rivayetlerin sayıları bağlamında görüş birliği sağlanamamıştır. Bu durumun râvi tasarruflarından ve İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'yı sürekli revize etmesinden kaynaklandığı belirtilmiştir.[384] Süyûtî'nin Ebû Bekir el-Ebherî'den aktardığına göre *el-Muvatta'*da 600 müsned, 222 mürsel, 613 mevkûf ve 285 maktû rivayet olmak üzere toplamda 1720 rivayet yer almaktadır.[385] Kâdî İyâz, İmam Mâlik'in eserini yazdığında eserde 4000 veya daha fazla hadisin yer aldığını

[379]Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî Bâcî, **el-Müntekâ şerh-i Muvatta, (**Thk.) Muhammed Abdulkadir Ahmed Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1420/1999, s.21; Kandehlevi, **Evcezü'l-mesalik**, s.98.

[380]Raviler için geniş bilgi için bkz. el-Bâcî, **el-Müntekâ şerh-i Muvatta**, s.30-39

[381]Geniş bkz. el-Bâcî, **el-Müntekâ şerh-i Muvatta**, s.30-39; Recep Özdemir, **İmam Mâlik ve Metodolojisi**, Hiper Yay, İstanbul 2017, s.51-54; Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", **DİA**, TDV Yay., Ankara 2003, c.27, s.512; Smain Khaldi, "**İmâm Mâlik ve Muvatta adlı eseri**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2002), s.79-105.

[382]Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri Mâlik b. Enes, **el-Muvatta**: **rivayetu Ebû Mus'ab ez-Zührî el-Merini**, (Thk.) Beşşar Avvad Ma'ruf, Mahmûd Muhammed Halil, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1418/1998, (I, 34); Süyûtî, **Tenvirü'l-havalik,** s.8-9.

[383]Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi İbn Aşur, **Keşfü'l-mugattâ mine'l-meani ve'l-elfazü'l-vakıa fi'l-Muvatta**, (Thk.) Tâhâ b. Ali Bû Sarih, Kahire 1427/2006, s.47; Abdulbaki Durmaz, "**Muvatta'da Bâb Başlıkları**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi SBE, Kahramanmaraş 2008), s.13-19.

[384]Kâdî İyâz, **Tertibü'l-medarik,** c.2, s.73; Mâlik b. Enes, **el-Muvatta: rivayetu Ebû Mus'ab ez-Zührî el-Merini**, (I, 36); Süyûtî, **Tenvirü'l-havalik,** s.8-9.

[385]Süyûtî, **Tenvirü'l-havalik,** s.8; Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meafiri İbnü'l-Arabi, **Kitâbu'l-kabes fi şerhi Muvatta'i Mâlik b. Enes**, (Thk.) Muhammed Abdullah Veled Kerim, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut 1992, c.1, s.58.

bunları revize etmesi sonucu 1000 küsür hadis kaldığını Süleyman b. Bilal'den nakletmektedir.[386]

2.1.3.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları

el-Muvatta', İmam Mâlik'in kendi döneminden önceki rivayetleri[387] kendinden sonra telif edilen eserlere intikalini sağlayan önemli bir teliftir.[388] İmam Mâlik eserinde Hz. Peygamber'in hadislerini, Medine halkının uygulamalarını yansıtan sahâbe sözlerini, tâbiîn fetvalarını ve kendi ictihâtlarını bulmak mümkündür.[389] Eserin telifinde Ebû Hanife'nin hukuk öğretiminde takip ettiği metottan etkilendiği belirtilmektedir.[390] Bazı kaynaklarda *el-Muvatta*'nın ilk telif edilen sahîh eser olduğu ifade edilmiştir. Ancak bu konuda tam anlamıyla görüş birliği sağlanamamıştır.[391]

el-Muvatta'nın nüshaları arasında kitâb ve bâb başlıklarının farklılık arz ettiği belirtilmiştir. Kitâb ve bâb başlığı en fazla olan nüsha Yahyâ el-Leysî'ye aittir. Yahyâ el-Leysî nüshasına göre *el-Muvatta*'da "61 kitâb, 703 bâb" mevcuttur.[392] Eser *tümden gelim metodu* ile ale'l-ebvâba göre tasnîf edilmiştir. Kitâb başlıkları şu şekildedir: Kitâbu vukûti's-salât, Kitâbu't-tahâret, Kitâbu's-salât, Kitâbu's-sehv, Kitâbu'l-cumu'a, Kitâbu's-salât fi ramazân, Kitâbu salâti'l-leyl, Kitâbu salâti'l-cemâa, Kitâbu kasri's-salât fi's-sefer, Kitâbu'l-ıdeyn, Kitâbu salâti'l-havf, Kitâbu salâti'l-kusûf, Kitâbu'l-istiskâ', Kitâbu'l-kıble, Kitâbu'l-kur'ân, Kitâbu'l-cenâiz, Kitâbu'z-zekât, Kitâbu's-sıyâm, Kitâbu'l-i'tikâf, Kitâbu'l-hac, Kitâbu'l-cihâd, Kitâbu'n-nuzûr ve'l-eymân, Kitâbu'd-dahâyâ, Kitâbu'z-zebâih, Kitâbu's-sayd, Kitâbu'l-akîka, Kitâbu'l-ferâiz, Kitâbu'n-nikâh, Kitâbu't-talâk, Kitâbu'r-radâ', Kitâbu'l-buyû', Kitâbu'l-kırâdi, Kitâbu'l-müsâkât, Kitâbu Kirâi'l-arz, Kitâbu'ş-şuf'a, Kitâbu'l-akdiye, Kitâbu'l-vasiyyet, Kitâbu'l-ıtk ve'l-velâ, Kitâbu'l-mükâteb, Kitâbu'l-müdebber, Kitâbu'l-

[386]Kâdî İyâz, **Tertibü'l-medarik**, c.2, s.73; İbnü'l-Arabi, **Kitâbu'l-kabes**, 1992. c.1, s.58; İbn Aşur, **Keşfü'l-mugattâ**, s.27.
[387]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.72.
[388]Sezgin, **Buhârî'nin Kaynakları,** s.111.
[389]Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber Nemerî, **İstizkar**, (Thk.) Abdülmu'ti Emin Kal'aci, Dâru Kuteybe, Beyrut, s.81; Mâlik b. Enes, **el-Muvatta: rivayetu Ebû Mus'ab ez-Zührî el-Merini**, (I, 33-34); Muhammed Ebû Şehbe, **Sünnet Müdafaası**, c.1, s.71; İbnü'l-Arabi, el-**Mesalik fi şerhi Muvatta'i Mâlik,** c.1, s.341.
[390]Özdemir, **İmam Mâlik ve Metodolojisi**, s.41-42.
[391]Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri Mâlik b. Enes, **el-Muvatta**, (Thk.) Abdülvehhab Abdüllatif, Vezâretü'l-Evkâf, Kahire 1994, (I, 15-16); İbn Aşur, **Keşfü'l-mugattâ,** s.37-38.
[392]Durmaz, "**Muvatta'da Bâb Başlıkları**", s.13.

hudûd, Kitâbu'l-eşribe, Kitâbu'l-ukûl, Kitâbu'l-kasâme, Kitâbu'l-câmi', Kitâbu'l-kader, Kitâbu husni'l-huluk, Kitâbu'l-libâs, Kitâbu sıfati'n-nebi, Kitâbu'l-ayn, Kitâbu'ş-şi'r, Kitâbu'r-ru'yâ, Kitâbu's-selâm, Kitâbu'l-isti'zân, Kitâbu'l-bey'at, Kitâbu'l-kelâm, Kitâbu cehennem, Kitâbu's-sadaka, Kitâbu'l-ilim, Kitâbu da'veti'l-mazlûm ve Kitâbu esmâi'n-nebi'dir.

Kitâb başlıkları ibadet, âhlak, siyer, cihâd, ilim, rüya, kader gibi çeşitli konularla muhtevidir. Tertipsel bakımından namaz, zekât, oruç, cihâd, hac ve muâmelât gibi ibadet içerikli kitâb başlıkları eserde öncelenmiştir.[393] Kitâbu'l-câmi'den sonra (eserin son bölümlerinde) ise fedâil, kader, ahlâk, kelâm, cehennem ve siyer gibi fezâil içerikli konu başlıkları sıralanmıştır.[394]

el-Muvatta'nın kitâb başlıkları arasında çeşitli konularla ilişkili rivayetlerle muhtevi Kitâbu'l-câmi' adlı bir bölüm yer almaktadır. Bu başlıkta Medine ve Medine ehline Hz. Peygamber'in Duası, Medine'de ikamet etme ve oradan göç, Medine'nin harem kılınması, Medine'de veba hastalığı, Yahudilerin Medine'den çıkarılıp sürülmesi, Medine ile ilgili başka hususlar ve veba hastalığı gibi konu başlıkları kaydedilmiştir.[395]

Araştırmızda esas aldığımız matbu eserde 61 kitâbın mevcut olduğunu belirtmiştik. Kitâb başlıklarının nicel bakımında fazlalığı muhtevanın çeşitliğinden ziyade, tek bir başlıkta toplanması mümkün olan konunun çok sayıda kitâb başlığı olarak ifadelendirilmesinden ileri gelmektedir. Örneğin; *Muvatta*'da namazla alakalı olarak Kitâbu vukûti's-salât, Kitâbu's-salât, Kitâbu's-sehv, Kitâbu'l-cumu'a, Kitâbu's-salât fi ramazân, Kitâbu salâti'l-leyl, Kitâbu salâti'l-cemâa, Kitâbu kasri's-salât fi's-sefer, Kitâbu'l-ıdeyn, Kitâbu salâti'l-havf ve Kitâbu salâti'l-kusûf gibi başlıklar yer almaktadır.[396] Söz konusu bu kitâb başlıkları Kitâbu's-salât'ta bir araya getirilebilmesi mümkünken muhtevanın çeşitli başlıklar olarak ifadelendirildiği görülmektedir.

[393]Mâlik b. Enes, **el-Muvatta**, (I, 3-322).
[394]Mâlik b. Enes, **el-Muvatta**, (II, 884-1004).
[395]Mâlik b. Enes, 45 Kitâbu'l-câmi', (II, 884).
[396]Mâlik b. Enes, **el-Muvatta**, (I, 3-189).

el-Muvatta'da farklı konulara dair bâbların toplandığı Kitâbu'l-câmi' dışında[397] farklı kitâb başlıklarında kullanılan ve *Câmi'* lafzı ile ifadelendirilen bâb başlıkları da vardır. Eserde bir konu hususunda özel bir bâb açmayı gerektirmeyecek kadar az veya birçok farklı bâb başlığı altında ifade edilebilecek rivayetler Bâbu'l-câmi' başlığı altında serdedilmiştir.[398] Eserin bâb başlıkları genel olarak merfû, mevkûf, maktû' rivayetlerden, İmam Mâlik'in ifadelerinden, umûmi ve husûsi fıkhî hükümlerden oluşmaktadır. İmam Mâlik bazı bâb başlıklarında hüküm çıkarırken dayandığı delile ara ara açıkça işaret etmektedir. Bazen de sadece söz konusu husus için bâb başlığı açarak mevzuya dikkat çekmektedir.[399]

2.1.3.4. Sened ve Metin

Eserde müsned, merfû, munkatı gibi birçok rivayet yer almaktadır.[400] Mevkûf ve maktû rivayetlerin oranları merfû rivayetlere oranla daha fazladır.[401] Ayrıca eserde mürsel rivayetler de nakledilmiştir.[402] Bu hususun o dönemde uydurma rivayetlerin yaygın olmayışından ve rivayetlerin kabülü noktasında insanların aşinalığa dayalı olarak kendilerini senede bağlı hissetmeyişinden ileri geldiği belirtilir.[403] İbn Abdülber (ö. 463/1071) eserdeki munkatı, mürsel, mu'dal rivayetlerin mevsul olduğunu ortaya koyan bir eser telif etmiştir. Belâğ sîgasıyla naklettiği dört hadisin dışındakilerin müsned olduğunu belirtmiştir.[404]

İmam Mâlik'in Hz. Peygamber dönemine yakınlığı âli isnâdları elde etmesini sağlamıştır. Nitekim en sıhhatli âli isnâdların eserde olduğu belirtilir.[405] Müellifin en âli isnâdı ikidir.[406] İmam Mâlik eserinde merfû rivayetleri sahâbe, tâbiîn söz ve

---

[397]Mâlik b. Enes, 45 Kitâbu'l-câmi', (II, 884).

[398]Geniş bilgi için bkz. Ebü'l-Velîd Hişâm b. Ahmed Vakkaşi, **et-Ta'lik ale'l-Muvatta fi tefsiri lugatihi ve gavamizi i'rabihi ve meanihi**, (Thk.) Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Mektebetü'l-ubeykan, Riyad 1421/2001, c.2, s.287; Durmaz, "**Muvatta'da Bâb Başlıkları**", s.10-11. İbnü'l-Arabi, el-**Mesalik fi şerhi Muvatta'i Mâlik,** c.1, s.123; İbn Aşur, **Keşfü'l-mugattâ**, s.28.

[399]Durmaz, "**Muvatta'da Bâb Başlıkları**", s.29-48.

[400]Süyûtî, **Tenvirü'l-havalik**, s.7; Mehmet Efendioğlu, "Sahîh", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2008, c.35, s.526.

[401]Süyûtî, **Tenvirü'l-havalik,** s.8.

[402]İbn Abdülber Nemerî, **İstizkar**, s.86.

[403]Khaldi, "**İmâm Mâlik ve Muvatta adlı eseri**", s.143-144.

[404]Geniş bilgi için bkz. Süyûtî, **Tenvirü'l-havalik,** s.7; İbn Abdülber Nemerî, **et-Temhid**, c.24, s.161; İbn Abdülber Nemerî, **İstizkar**, s.86; İbn Aşur, **Keşfü'l-mugattâ**, s.34-35.

[405]Khaldi, "**İmâm Mâlik ve Muvatta adlı eseri**", s.126.

[406]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.73.

uygulamalarıyla yorumlayarak pratiğe dönüştürmüştür.[407] *el-Muvatta*'da rivayetleri değerlendirirken bazı ifadelere yer vermiştir.[408] Kullandığı lafızların muhtevi oldukları anlamlar rivayetler ışığında tahmin edilmeye çalışılmıştır.[409]

el-Muvatta' muhteva bakımından hem bir hadis, hem de bir fıkıh kitabı olarak değerlendirilmiştir.[410] İmam Mâlik haberleri nakletmekle yetinmemiş, fakih kimliğini de katarak rivayetleri yorumlamıştır.[411] Genellikle Hz. Peygamber'in hadisini, akabinde sahâbe ve tâbiînin âsârını nakletmektedir. Bazen rivayetin akabininde ittifak edilen bir re'yi veya ameli vermektedir.[412] Bazen hadisleri Kur'an-ı Kerim,[413] icma,[414] kıyas,[415] Medine ehlinin ameli,[416] istihsan[417] gibi delillere arz etmekte ve bu ölçütlerle fıkhî hükümlere varmaktadır. Hakkında rivayet bulunan mevzularda fakih yönünü ikinci planda tuttuğu belirtilmiştir. Hakkında rivayet bulunmayan konularda ise ağırlıklı olarak re'ye, istihsana, Medine ehlinin ameline başvurduğu ifade edilmiştir.[418] Ancak bunun tersi durumlarda görülebilmektedir. Örneğin; İmam Mâlik "Abdullah b. Ömer'den alıcı ve satıcının muhayyerliği" hususunda merfû hadisi değil, Medine ehlinin ameline dayanmıştır.[419]

[407]Özdemir, **İmam Mâlik ve Metodolojisi**, s.43-54.
[408]Kâdî İyâz, **Tertibü'l-medarik**, c.2, s.74; İbn Aşur**, Keşfü'l-mugattâ**, s.28-89. Ayrıca bkz. Mâlik b. Enes, 29 Kitâbu't-talâk, 29 (II, 586), 10 Kitâbu'l-ıdeyn, 1 (I, 177), Mâlik b. Enes, 31 Kitâbu'l-buyû', 3 (II, 612), Mâlik b. Enes, 17 Kitâbu'z-zekât, 21 (I, 276).
[409]Bkz. Özafşar, **Hadisi Yeniden Düşünmek**, s.43-61.
[410]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.3, s.130.
[411]İbn Aşur, **Keşfü'l-mugattâ**, s.28.
[412]Itr, **et-Tirmizî ve'l-muvâzene**, s.337; Kandehlevi, **Evcezü'l-mesalik**, s.97; İbn Abdülber Nemerî, **İstizkar**, s.81.
[413]Mâlik b. Enes, 10 Kitâbu'l-Kur'ân, 1 (I, 199), 25 Kitâbu's-sayd, 1 (II, 491-492).
[414]Mâlik b. Enes, 31 Kitâbu'l-buyû', 28 (II, 656).
[415]Mâlik b. Enes, 9 Kitâbu kasri's-salât fi's-sefer, 5 (I, 149).
[416]Mâlik b. Enes, 31 Kitâbu'l-buyû', 38 (II, 671).
[417]Mâlik b. Enes, 17 Kitâbu'z-zekât, 14 (I, 265-266).
[418]Khaldi, "**İmâm Mâlik ve Muvatta adlı eseri**", s.147.
[419]Mâlik b. Enes, 31 Kitâbu'l-buyû', 38 (II, 671). Eserin metodu hususunda geniş bilgi için bkz. Khaldi, "**İmâm Mâlik ve Muvatta adlı eseri**", s.121-203.

2.1.4. er-Rebi‘ b. Habib (ö. 180/796)

2.1.4.1. Eserin İsmi

er-Rebi‘ b. Habib’e (ö. 180/796) nispet edilen *el-Müsned* İbâdıyye fırkasının temel hadis kaynağı olarak kabul görmüştür.[420] Kaynaklarda “*el-Müsned”*,[421] “*el-Câmi‘u’s-sahîh”*[422] isimleriyle er-Rebi‘ b. Habib’e nispet edilen eserin isimlendirilmesine ilişkin nakledilenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Dercînî (ö. 670/1271-72 [?]) eseri Rebi‘ b. Habib’e “*el-Müsned*” ismiyle nispet etmektedir.[423] Şemmâhî (ö. 928/1522) “ *Kitâbu’l-Müsned”* olarak, eseri tahkîk eden Ahmed b. Suûd es-Seyâbi ise “*Müsnedü’l-imamı er-Rebi‘ b. Habib* (*el-Câmi‘u’s-sahîh*)” olarak nakletmiştir.[424] İbadi tarihçi Bârunî, Rebi‘ b. Habib’in Hadis ilminde ilk telif edilen “*Müsned*”in sahibi olduğunu belirtmiştir.[425] Eserin şarihi es-Sâlimî de eserden “*Müsned*” olarak söz etmiştir.[426] Sultân b. Mubârek b. Hamed eş-Şeybânî VI. asırda Vercelânî’nin eseri fıkıh bâblarına göre tertip ettiğini ve onu *el-Câmi‘u’s-sahîh müsnedü’l-imâm er-Rebi‘ b. Habib* olarak isimlendirdiğini belirtmiştir.[427] Salih b. Ahmed b. Yusuf el-Bus’îdî eserden “*Müsned”* olarak bahsetmektedir.[428] Saîd b. Mebruk el-Kannubi de eseri “*el-Müsned*” olarak ifade etmiştir. Eserin Rebi‘ b. Habib tarafından râvi isimlerine göre tertip edildiğini ancak orijinal tertibine rastlanmadığını nakletmiştir. Ayrıca Vercelânî’nin eseri fıkıh bâblarına göre tertip ettiğini belirtmiştir.[429] Carl Brockelmann (ö. 1375/1956) *Tarihü'l-edebi'l-arabi*’de “*el-Müsned”* ismiyle Rebi‘ b. Habib’e nispet etmektedir.[430] Ziriklî (ö. 1396/1976) *el-A'lâm*’da Rebi‘ b. Habib’in hadis alanında telif edilen bir eserinin olduğunu ve ona

[420]Vercelânî, **Kitâbu’t-tertib**, (I, 5); Mustafa Salih Bacû, ” Vercelânî, Ebû Ya‘kûb”, **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2013, c.43, s.51.
[421]el-Muhammedi, **eş-Şâz ve’l-münker ve ziyâdetü’s-sika**, s.405; el-Bus’îdî, **Rivayetu’l-hadis inde’l-İbadiyye**, s.56; Yusuf el-Cüday, **Tahriru ulumi’l-hadis**, s.849.
[422]Özafşar, **Hadisi Yeniden Düşünmek**, s.20; Erul, “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I): I. Rivayet Açısından Ma’mer b. Râşid’in (ö. 153) el-Câmi‘i”, s.30 (dipnot).
[423]Dercînî, **Kitâbu tabakâti'l-meşâih bi'l-magrib**, c.2, s.273.
[424]Ebü'l-Abbâs Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdülvahid Şemmâhî, **Kitâbu's-siyer**, (Thk.) Ahmed b. Suud es-Seyyabi, Vizaretü’t-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, Maskat 1412/1992, c.1, s.109.
[425]Ebû Rebî Süleyman el-Bâruni, **Muhtasar târihu’l-ibâdiy**, Mektebetü’l-damiriyyü li'n-neşri ve't-tefzi, Uman Sultanlığı 1416/1995, s.28-29.
[426]Vercelânî, **Kitâbu’t-tertib**, (I, 15).
[427]Vercelânî, **Kitâbu’t-tertib**, (I, 6).
[428] el-Bus’îdî**, Rivayetu’l-hadis inde’l-İbadiyye**, s.56.
[429]Saîd b. Mebruk el-Kannubi, **el-İmam er-Rebi‘ b.Habib mekânetuhu ve musneduhû**, el-Mektebetü'l-kütübi’l-islâmiyye, s.34.
[430]Brockelmann, **Tarihü'l-edebi'l-arabi**, c.3, s.161.

Vercelânî'nin "*el-Câmi'u's-sahîh*" ismini verdiğini ifade etmektedir.[431] Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* eserinde ve *Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid 'in Câmi'* çalışmasında "*el-Câmi'"* ismiyle müellife nispet etmektedir.[432]

Rebi' b. Habib'e nispet edilen eser ismi kişiden kişiye farklılıklar arz etmekle birlikte aynı kaynakta iki farklı isimle de zikredilmiştir.[433] İbadi kaynaklara göre eserin "*el-Müsned*" olarak isimlendirildiği hususunda ihtilaf söz konusu değildir. Ancak esere ilk defa "*el-Câmi'u's-sahîh*" ismini verenin net olmadığı ifade edilmiştir.[434] er-Rebi' b. Habib'e nispet edilen eser üzerine Ahmet Özdemir "*er-Rebi' b. Habib ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri*" adıyla bir doktora tezi yapmıştır. Söz konusu tez çalışması "*İbadiyye'nin ana hadis kaynağı Rebi' b. Habib'in Müsnedi*" adıyla neşredilmiştir.[435] Özdemir çalışmasında, eser ismini bazen "*Müsned*" bazen de "*Câmi'*"i olarak zikretmiştir.[436] er-Rebi' b. Habib'in eserini genel karakter olarak *Câmi'* türü eserlere benzetmiştir. Ancak *Câmi'*lerde bulunması gereken iman, tefsir, fiten ve zühd gibi bazı ana bölümlerin eserde eksik olduğunu veya yeterince sistematik olmadığını belirtmiştir. Eserde söz konusu bölümlerin eksikliğinden veya yeterince sistematik olmayışından hareketle eserin bir *Câmî'* olmadığını daha çok *Sünenlere* benzediğini ifade etmiştir.[437] Özdemir, çalışmasında ifade ettiğimiz hususları belirtmiş

[431]Ziriklî, **el-A'lâm**, c.3, s.14.

[432]Sezgin, **Buhârî'nin Kaynakları**, s.84; Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid 'in 'Câmi'i", s.120.

[433]Mehmet Emin Özafşar eserinde "*Bir ibâdi âlimi olan Rebi' b. Habib'in (ö. 180/796) el-Câmi'u's-Sahîh'inde Kitâbu'l-Ahkâm diye müstakil bir bölüm mevcuttur. Burada konu olarak, yalnızca hudûd, dâlle, lukata ve zebaihe ilişkin hadislere yer verilmektedir. Bu da bize en azından hicrî ikinci asırda 'ahkâm' tabirinin hadislerle ilgili olarak, daha dar anlamda kullanıldığını gösterir*." ifadelerine yer vermiştir. Bkz. Özafşar, **Hadisi Yeniden Düşünmek,** s.20. Özafşar'ın ifadelerinde görüldüğü üzere eser *el-Câmi'u's-Sahîh'* olarak Rebi' b. Habib'e nispet edilmektedir. Kitabının başka bir yerinde Özafşar, eseri Rebi' b. Habib'in *Müsned'*i olarak ifade etmektedir. Özafşar**, Hadisi Yeniden Düşünmek**, s.106. Söz konusu ifadelerinde Özafşar, Rebi' b. Habib'in eserinin muhtavasına dayanarak hicrî ikinci asırda 'ahkâm' tabirinin hadislerle ilgili olarak kullanıldığını belirtmektedir. Ancak eserin tertibi hicrî VI. asırda Vercelânî (ö. 570/1175) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bakımdan hicrî II. asırda 'ahkâm' tabirinin hadislerle ilgili olarak kullanıldığını düşünmemiz söz konusu değildir. Eser başka çalışmalarda da *el-Müsned* veya *el-Câmi'u's-sahîh* şeklinde iki isimle ifade edilmiştir. Bkz. Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", s.30; "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (III): er-Rabi' b. Habib (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Câmi'i", s.40.

[434]Özdemir, "**er-Rebi' b. Habib ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri"**, s.79..

[435]Bkz. Ahmet Özdemir, **İbadiyye'nin ana hadis kaynağı Rebi' b. Habib'in Müsned'i**, Şırnak Üniversitesi Yay., Mardin 2018.

[436]Özdemir, **"er-Rebi' b. Habib ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri"**, s.2 ().

[437]Özdemir, **"er-Rebi' b. Habib ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri"**, s.116.

ve geleneksel kabullere bağlı kalarak ikilem içine düşmüştür. Bu durum sözünü ettiğimiz kavramsal sorunların ciddiyetini bir kez daha bize göstermektedir.

2.1.4.2. Râvileri

Muhammed Yusuf Itfiyyiş'ten (ö. 1332/1914) aktarılan bir rivayete göre Rebi' b. Habib'den Mahbûb ondan da Muhammed (oğlu) nakletmiştir.[438] Dercînî (ö. 670/1271-72 [?]) "Rebi'– Damâm – Câbir" tarikli rivayetin Abdullah b. Sufre rivayetinden okunduğunu kaydeder.[439] Eserin Rebi' b. Habib'den sonra Vercelânî'ye (ö. 570/1175) intikalin kimlerle olduğu, ne tür değişimlerle Vercelânî'ye uzandığı ve kendisinin nasıl bir nüshadan istifade ettiği net değildir.[440] Bu sebeple eser pek çok itirazlara konu olmuştur. Rebi' b. Habib ve Ebû Ubeyde'nin meçhul oldukları, ricâl, siyer ve tarih gibi eserlerde ifade edilmedikleri, Ebû Ubeyde ile Câbir'in ve Rebi' b. Habib ile Ebû Ubeyde'nin birbirleriyle görüşmedikleri bu bağlamda aralarında inkıta olduğu, *el-Müsned*'in Rebi' b. Habib tarafından değil başkası tarafından tasnîf edildiği, eserde zayıf rivayetler olduğu, Rebi' b. Habib'in Ubâde ve Ebû Eyyüb'den doğrudan rivayet ettiği, Ebû Ubeyde rivayetlerinin mu'dal olduğu, *el-Müsned*'de h. II asırda görülmeyen hicrî üçüncü ve dördüncü asırlarda ortaya çıkan itikâdi konulara işaret eden rivayetlerin olduğu belirtilmiştir.[441]

2.1.4.3. Metodu

Kaynaklarda Rebi' b. Habib'in rivayetleri râvi isimlerine göre tasnîf ettiği (ale'l-ricâl) bilgisinin yer aldığını daha önce de ifade etmiştik.[442] Rebi' b. Habib'den sonra eseri Vercelânînin fıkıh bâblarına (ale'l-ebvâb) göre yeni bir tetip ile düzenlediği nakledilmiştir.[443] Bu hususta İbâdi tabakât yazarı Şemmâhî (ö. 928/1522) şu bilgileri kaydetmiştir: "*Rebi' b. Habib'in eseri olarak isimlendirilen Ebû Ubeyde'den*

[438]Kannubi, **el-İmam er-Rebi' b.Habib mekânetuhu ve musneduhû**, s.44.
[439]Dercînî, **Kitâbu tabakâti'l-meşâih bi'l-magrib**, c.2, s.416.
[440]Özdemir, "Hicrî İkinci Asırdaki İlmi ve Fikri Tartışmaların Rebi' b. Habib'in (ö. 175/972) el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eserine Yansıması", **The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]**, 2018, sy. 66, s.281.
[441]el-Kannubi, **el-İmam er-Rebi' b.Habib mekânetuhu ve musneduhû**, s.58-59; Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (III): er-Rabi' b. Habib (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Câmi'i", s.44,45.
[442]el-Bus'îdî, **Rivayetu'l-hadis inde'l-İbadiyye**, s.56; Kannubi, **el-İmam er-Rebi' b. Habib mekânetuhu ve musneduhû**, s.34. Sâlim b. Hamd b. Süleyman el-Hârisî, **el-'Ukûdu'l-fızziyye fî usûli'l-İbâdiyye**, Umân Sultanlığı, 1438/2017, s.161-162.
[443]el-Bus'îdî, **Rivayetu'l-hadis inde'l-İbadiyye**, s.65.

nakledilen Kitâbu'l-müsned'i kimlerin rivayet ettiğini bilmiyorum. Belkide onun râvisi O'dur. Kitâbu'l-müsned düzensizdi. Kitâbu'l-müsned'i Ebû Ya'kub Yusuf b. İbrahim el-Vercelânî tertip etti."[444] Şemmâhî'nin eserini tahkîk eden Ahmed b. Suûd es-Seyâbi كان مشوشا lafzının bâblara göre tertib edilmediğine işaret ettiğini belirtir. Nitekim o dönemde bâblara göre tasnîf söz konusu değildi. Öyle ki tasnîf hicrî üçüncü asrın başından itibaren ortaya çıktı. İmam Rebi' b. Habib'in *Müsned'*ini tedvin etme yöntemi daha önce görülmemişti. Hicrî II. asrın ilk yarısında rivayetleri toplayanlar nebevî rivayetleri sahâbe sözleriyle ve tâbiîn fetvalarıyla harmanlıyordu. Vercelânî ma'rûf olan bâblara göre *Müsned*'i tasnîfledi.[445] *Müsned*'in şarihlerinden es-Sâlimî de Vercelânî'nin eseri tertip ettiğini belirtmiştir.[446] Vercelânî'nin *Kitâbu't-tertib*'teki tasnîfi şu şekildedir: Rebi' b. Habib'e nispet edilen *Müsned*'i iki cilt olarak düzenlemiştir.[447] Üçüncü ciltte Rebi' b. Habib'in itikâdi konularda muhaliflerine delil olarak ileri sürdüğü rivayetler yer almaktadır.[448] Dördüncü cilt üç kısımla muhtevidir.

1. Mahbûb b. er-Rahîl b. Seyf b. Hubeyre el-Mahzûmî el-Kureşî'nin Rebi' b. Habib'den rivayetleri,[449]
2. İmam Eflah b. Abdulvehhâb b. Abdurrahman er-Rustemi'nin Ebû Gânim Bişr b. Gânim el-Horasâni'den ve başkalarından rivayetleri,[450]
3. Câbir b. Zeyd'in mürselleridir.[451]

Üçüncü ve Dördüncü ciltler tertip, muhteva, üslup bakımından ilk iki ciltten farklılık arz etmektedir. Üçüncü cilt kitâb olarak ana bölümlerle taksîmlendirilmemiştir. Rivayetler bâb başlıklarının altında serdedilmiştir.[452] Dördüncü ciltte kitâb ve bâb başlıkları yok, sadece hadisler sıralanmıştır.[453] Son iki cildi *Müsned*'e dâhil eden bizzat Vercelânî'dir.[454]

---

[444]Şemmahi**, Kitâbu's-siyer**, c.1, s.109.
[445]Şemmahi**, Kitâbu's-siyer**, c.1, s.109 (dipnot).
[446]Vercelânî, **Kitâbu't-tertib**, (I, 17).
[447]Vercelânî, **Kitâbu't-tertib**, (I, II, 23-175,177-329).
[448]Vercelânî, **Kitâbu't-tertib**, (III, 332-414).
[449]Vercelânî, **Kitâbu't-tertib**, (IV, 417-424).
[450]Vercelânî, **Kitâbu't-tertib**, (IV, 424-432).
[451]Vercelânî, **Kitâbu't-tertib**, (I, IV, 6, 433-462).
[452]Vercelânî, **Kitâbu't-tertib**, (III, 332-414).
[453]Vercelânî, **Kitâbu't-tertib**, (IV, 417-462).
[454]el-Bus'îdî, **Rivayetu'l-hadis inde'l-İbadiyye**, s.65; Vercelânî, **Kitâbu't-tertib**, (I, 6). Eserde Bâbu câmi'i el-vûdu, Bâbu câmi'i en-necâsât, Bâbu câmi'i es-salât gibi bâb başlıklarına yer verilmiştir.

Câmi‘ olarak bilinen eserlerin muhtevalarını ele aldığımız bu bölümde, söz konusu eserin tasnifinin Rebi‘ b. Habib'e ait olmadığını bildiğimiz halde naklettik. Vercelânî düzenlemiş olsa da bir muhtevaya sahiptir, kıyaslamak açısından yararlı olur, diye düşündük. Bu nedenle daha önceki *Câmi‘*ler için açtığımız Kitâb ve Bâb başlıkları gibi alt başlıkları bu eser için gerekli görmedik.

2.1.5. Abdullah b. Vehb (ö. 197/813)

2.1.5.1. Eserin İsmi

Abdullah İbn Vehb'in eseri muhtelif kaynaklarda farklı isimlerle kaydedilmiştir. Eserin kaynaklarda zikredilen isimleri şu şekildedir:

İbnü'n-Nedim'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*,[455] İbn Hayr el-İşbîlî'nin (ö. 575/1179) *Fehrese*, İbn Hacer'nin (ö. 852/1149) *el-Mecmaü'l-müessesli'l-mu'cemi'l-müfehres* adlı eserlerinde tarafımızca *el-Câmi‘* adında eser kaydına rastlanmamıştır. Kettânî'nin (ö. 1345/1927) *er-Risâletü'l-müstatrefe*'sinde de esere yer verilmemiştir. Ancak eserin mütercimi Yusuf Özbek *Hadis literatürü*'nde sıraladığı ek *Câmi‘* eserler arasında "*el-Câmi‘ fi'l-hadis*" ismiyle eseri Abdullah b. Vehb'e nispet etmiştir.[456] Carl Brockelmann (ö. 1375/1956) *Tarihü'l-edebi'l-arabi*'de eseri Abdullah b. Vehb'e "*el-Câmi‘ fi'l-hadis"* ismiyle nispet etmiştir.[457] Fuad Sezgin *Târihu't-türâsi'l-arabi'*de Abdullah b. Vehb'in eserleri kısmında *el-Câmi‘ fi'l-hadis* olarak yer vermiştir. Sezgin *el-Müsned* adını taşıyan yazmayı *Câmi‘ fi'l-hadis*'in bir parçası olarak belirtmiştir. Bu husus kaynaklarda Abdullah b. Vehb'e nispet edilen "*el-Câmi‘ fi'l-hadis*" ve "*el-Müsned*" adlı eserlerinin asıllarının aynı eser olabileceğine işaret etmektedir.[458]

Eserin dolaylı veya doğrudan Abdullah b. Vehb'e nispet edildiği kaynaklarda, Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi'l-Mâlik*,[459] Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*[460] ile *Tarihü'l-*

Buradaki rivayetlerin ana başlıkta yer alan tüm rivayetleri ilgilendirdiği için Bâbu Câmi‘ şeklinde isimlendirildiği belirtilmektedir. Bkz. Vercelânî, Kitâbu't-tertib, (I, 73, 79, 139); Özdemir, "er-Rebi‘ b. Habib ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri", s.120; Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (III): er-Rabi' b. Habib (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Câmi'i", s.65.

[455]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.252.
[456]Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.37.
[457]Brockelmann, **Tarihü'l-edebi'l-arabi**, c.3, s.155.
[458]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.3, s.144.
[459]Kâdî İyâz, **Tertibü'l-medarik**, c.3, s.242.
[460]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.9, s.225.

islâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm,[461] İbn Ferhun'un (ö. 799/1397) *ed-Dibacü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yan ulema'i'l-mezheb,*[462] İbn Hacer'in (ö. 852/1149) *Tehzibü't-Tehzib*[463] ve *Taglikü'l-ta'lik ala sahîhi'l-Buhârî,*[464] İsmail Paşa'nın (ö. 1338/1920) *Hediyyetü'l-arifin,*[465] ez-Ziriklî'nin (ö. 1396/1976) *el-A'lâm,*[466] Kehhâle'nin (ö. 1408/1987) *Mu'cemü'l-müellifin*[467] adlı eserlerinde "*el-Câmi'*"veya "*el-Câmi' fi'l-hadis"* şeklinde zikredilmiştir.

2.1.5.2. Râvisi ve Hadis Sayısı

el-Câmi' fi'l-hadis'in eksik olan yazmalarından bir bölümü papirüs üzerinde (91 yaprak) olup, hicrî 276'dan önce kaleme alınmıştır. Bir başka parçası Chester Beatty Library'de (3497, 61 yaprak) hicrî 3. asra aittir. Râvisi Ahmed b. Abdurrahman b. Vehb'dir.[468] Mustafa Hasan Hüseyin Ebû'l-Hayr tahkîki ile 1995'de neşredilen *el-Câmi' fi'l-hadis*'de yer alan hadis sayısı 717'dir.[469]

2.1.5.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları

el-Câmi' fi'l-hadis'de rivayetler *tümden gelim metodu* ile ale'l-ebvâba göre tasnîf edilmiştir.[470] *el-Câmi' fi'l-hadis*'in mukaddime kısmında "Kitâbu'l-ensâb", "Kitâbu's-samt"[471] ve "Kitâbu'l-hâtim" gibi kitâb başlıkları belirtilmiştir.[472] Eserde yer alan bâb sayısı 16'dır. Ancak "الإخاء في الله" bâbı iki kere zikredilmiştir. 1'den 16'ya

---

[461]Zehebi**, Tarihü'l-İslâm,** c.4, s.1144.
[462]İbn Ferhun, **ed-Dibacü'l-müzheb,** c.1, s.417.
[463]İbn Hacer, **Tehzibü't-Tehzib**, c.2, s.452.
[464]Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer Askalâni, **Taglikü'l-ta'lik ala Sahîhi'l-Buhârî**, (Thk.) Saîd b. Abdurrahman Musa Kazaki, el-Mektebü'l-İslâmi, Dâru Ammar, Beyrut 1405/1985, c.4, s.481
[465]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.438.
[466]Ziriklî, **el-A'lâm**, c.4, s.144.
[467]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.6, s.162.
[468]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.3, s.144; Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısrî İbn Vehb, el-**Câmi' fi'l-hadis**, (Thk.) Mustafa Hasan Ebü'l-Hayr, Dâru İbni'l-cevzi, Demmâm 1996/1416, s.28-32; Köse, "İbn Vehb", **DİA** c.20, s.441; Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.37.
[469]Köse, "İbn Vehb", **DİA**, c.20, s.441.
[470] İbn Vehb, el-**Câmi' fi'l-hadis**, s.405.
[471]Emrullah Bolat eserde sadece tek bir kitâbın olduğunu bunun da "Hâza kitâbu's-samt min câmi' Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Kureşi" olduğunu belirtmektedir. Ancak eserin mukaddime kısımında birçok kitâb ismi zikredilmiştir. Krş. İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.28; Bolat, "**Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adlı Eseri**", s.102.
[472]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.28. Fuat Sezgin Kitâbu'l-ensâb, Kitâbu's-sumt, Kitâbu'l-hâtim, Kitâbu's-selâm, Kitâbu ecnâsi Beni İsrail gibi fasılları ihtiva ettiğini ifade etmektedir. Bkz. Sezgin, **Buhârî'nin Kaynakları**, s.84. Ayrıca kitâb isimleri için bkz. Alia, **"Ehl-i Sünnet ve İbadiye'ye Göre Hadis: Ma'mer b. Raşid ve Reb b. Habib Örneği"**, s.85.

kadar numaralanmış rivayetler bir bâb başlığı altında sıralanmamıştır.[473] Bâb lafzı "Bâbu'n-neseb"le yani 17. rivayetle başlar. Bâb başlıklarının üç tanesinde bâb lafzı kullanılmıştır.[474] *el-Câmi' fi'l-hadis*'de isimler,[475] kardeşlik,[476] uzlet,[477] susma,[478] Allah için kardeşlik,[479] neseb,[480] birr/iyilik,[481] dişlerin altınla kaplanması,[482] yalan, gıybet, uğursuzluk, kıssacılarla oturma[483] gibi muhtelif konularla alakalı rivayetler nakledilmiştir.[484]

Bâb başlığı altında merfû, mevkûf ve maktû rivayetler birarada sıralanmıştır. Örneğin; Bâbu'l-esma'da merfû, maktû, mevkûf rivayetler ard arda sıralanmaktadır.[485] Bâb başlığı altında bazen ilgili konuyla alakalı olmayan başka bir bâb başlığının kapsamına giren rivayetler de sıralanmaktadır. Örneğin, "Bâbu'l-esma"'da bâbla ilişkilendirilemeyen anne-baba hakkına dair pek cok rivayet yer almaktadır.[486] Eserde fetva içerikli lafızlar sahâbe ve çoğunlukla tâbiîn olanlardan nakledilmiştir. Mevcut durumuyla eser fıkıhta çokça tartışılan bâbları genel olarak ihtiva etmemektedir. Rivayetlerde Abdullah b. Vehb'in kanâatine münhasır fetva formunda nakiller pek söz konusu değildir.[487]

2.1.5.4. Sened ve Metin

el-Câmi' fi'l-hadis'de yer alan 717 rivayetin 369'u merfûdur. Merfû rivayetlerin 163'ü tariki muttasıl, 206'sı sahâbe, tâbiîn ve senedin herhangi bir yerindeki kopukluk, mübhem veya mechûlu'l-hâl râviler dolayısıyla munkatı'dır.

[473]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.34-48.
[474]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.50,101,523.
[475]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.101.
[476]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.332.
[477]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.523.
[478]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.405.
[479]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.234, 276.
[480]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.50.
[481]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.212.
[482]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.700.
[483]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.658.
[484]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.28-30.
[485]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.101-105.
[486]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.150, 151, 153.
[487]Geniş bilgi için bkz. Bolat, "**Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adlı Eseri**", s.103-105.

Merfû-muttasıl rivayetler sülâsî,[488] rübâî,[489] humâsî,[490] südâsî[491] isnâdlarla Hz. Peygamber'e nispet edilmiştir.[492]

Abdullah b. Vehb'in kullandığı rivayet lafızlarının çoğunu "haddesenî",[493] "ahberanî"[494] oluşturmaktadır. Ayrıca "ahberanâ",[495] "haddesenâ",[496] "semi'tu",[497] "belâğanî",[498] "kâle lî",[499] "ketebe ileyye",[500] "suile"[501] "an"[502] gibi eda siğaları da kaydedilmiştir. Musannif belâğ sîgasını farklı şekillerde kullanmıştır.[503] Bir hadisin iki veya daha fazla isnâdı olduğunda bir isnâddan diğer isnâda ha harfi konularak geçilen tahvîl[504] *el-Câmi' fi'l-hadis'*de kullanılmıştır. Ancak eserde sadece bir rivayette rastlanmıştır. Musannif senedin değiştiği yerde "*kâle*"yi kullanarak iki senedi bağlamaktadır. [505]

Senedlerin bir kısmında az da olsa şek ifadeleri[506] görülmektedir. *el-Câmi' fi'l-hadis'*de bazı senedlerde rivayetin nakli esnasındaki durumla alakalı bilgiler mevcuttur. Haberin ref durumuna,[507] meçhul râviye,[508] râvinin rivayetle ilgili durumuna dair[509] açıklamalara rastlanmaktadır.[510] Musannif bazı rivayetlerde senedin sonunda metni zikretmeksizin farklı bir senedle hadisin metni ile lafız bakımından benzer olduğunu *nahvehu* [511] veya *mislehu* [512] lafızlarını kullanarak işaret etmiştir.

[488]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.37, 89, 48, 93, 96.
[489]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.50, 53, 57, 62, 63, 71, 77, 83, 101, 117, 140, 158.
[490]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.75, 127, 153, 160, 226, 335, 376, 671, 674, 707.
[491]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.673, 771.
[492]Geniş bilgi için bkz. Bolat, "**Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adlı Eseri**", s.57-59.
[493]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.36, 37, 38, 39, 40, 66, 69, 71.
[494]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.35, 35, 41, 42, 44, 45, 46, 48.
[495]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.355, 379, 381, 398, 414, 485, 506, 540.
[496]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.137, 207, 403, 340, 403, 507, 508, 517, 546, 548.
[497]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.135, 136, 139, 140, 219, 220, 223, 235, 236.
[498]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.212, 255, 257, 396, 457, 461, 760, 774, 775.
[499]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.500.
[500]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.706.
[501]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.43, 706-707.
[502]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.43, 706.
[503]Bolat, "**Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adlı Eseri**", s.85, 92.
[504]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.203.
[505]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.113. Bkz. Bolat, "**Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adlı Eseri**", s.91.
[506]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.127, 608.
[507]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.34, 197, 243, 258, 390, 402, 403, 608, 612.
[508]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.139, 141, 269, 333, 358, 362, 381, 395, 688, 726, 749.
[509]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.46, 59, 81, 203.
[510]Geniş bilgi için bkz. Bolat, "**Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adlı Eseri**", s.95.
[511]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.35, 93, 235, 262, 353, 467, 487, 673, 741, 742, 744, 773.
[512]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.199, 464, 605, 632, 745.

Eserde metinlerde metindeki kapalılığı gidermeye,[513] rivayetin aslını öğrenebilmeye,[514] rivayetin diğer tariklerini görebilmeye yönelik[515] açıklamalara rastlanmaktadır. Ancak bu hususlar eserde çoğunlukta değildir. [516]

Abdullah İbn Vehb'in eserinin muhtevası da kendine özgü özelliklerinin yanında genel kabul gören *Câmi'* tanımıyla uyumlu görünmemektedir.

2.1.6. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)

2.1.6.1. Eserin İsmi

Süfyân b. Uyeyne'nin eser ismi hususunda farklı bilgiler nakledilmiştir. Bu hususta kaynaklarda kaydedilenler şu şekildedir:

İbnü'n-Nedim (ö. 385/995) *el-Fihrist*'de *el-Câmi'* adında bir esere yer vermemiştir.[517] Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) İbn Uyeyne'nin eserini "*Kitâbu'l-cevâmi' fi's-süneni ve'l-ebvâb*" adıyla nakletmektedir.[518] İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) *Fehrese*'de sünnetler ile sahâbe ve tâbiîn fıkhını kapsayan *Musannef* eserler arasında "*Musannafu Süfyân b. Uyeyne"* ismiyle yer vermiştir.[519] Kettânî (ö. 1345/1927) *er-Risâletü'l-müstatrefe*'de fıkıh bâblarına göre tertip edilmiş kitaplar arasında "*Câmi'"*ismiyle nakletmiştir.[520] İbn Hacer (ö. 852/1149) *el-Mu'cemü'l-müfehres*'de Süfyân b. Uyeyne'nin eserleri arasında "*el-Câmi'"*ye yer vermemiştir. Ancak bazı eserlerinde dolaylı olarak "*el-Câmi'"*i Süfyân b. Uyeyne'ye nispet etmiştir.[521] M. A'zamî *Studies in early hadith literatüre* adlı eserinde Süfyân b. Uyeyne'nin hadislerinin sayısının 7000'e ulaştığını ancak kitabının olmadığı bilgisine yer vermiştir. A'zamî bu hususdaki ifadelerini el-Hatîb el-Bağdâdî'nin eserine

[513]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.81, 387.
[514]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.368.
[515]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.130, 181, 183-184.
[516]İbn Vehb, **el-Câmi' fi'l-hadis**, s.63, 429, 463-464; Bolat, "**Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adlı Eseri**", s.108-114.
[517]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.282.
[518]Ebû Talib el-Mekki, **Kutü'l-kulub**, c.1, s.440-441.
[519]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.174.
[520]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.41.
[521]Bkz. Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer Askalâni, **el-İsabe fi temyizi's-sahâbe**, (Thk.) Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1415/1995, c.6, s.339; Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer Askalâni, **İthafü'l-mehere bi'l-fevaidi'l-mübtekire min etrafi'l-aşere**, (Thk.) Mahmut Ahmed, Merkezü Hidmeti's-Sünne ve's-Sire, Medine 1417/1997, c.14, s.541.

dayandırmıştır.[522] Fuad Sezgin *Târihu't-türâsi'l-arabi'*de Süfyân b. Uyeyne'nin eserleri arasında "*el-Câmi'*" adında bir esere yer vermemiştir.[523]

Verilen bilgilerden hareketle Süfyân b. Uyeyne'nin eseri *Câmi'* olarak kabul edilebilir. Biz de ona göre detay vereceğiz. Ancak bir yanlış anlaşılmaya neden olmaması için belirtmeliyiz ki bu eserlerin *Câmi'* olarak görülmesi kavramsal bir sorun olmadığı anlamına gelememektedir.

2.1.6.2. el-Câmi'

Hadisleri fıkıh bâblarına göre Mekke'de ilk tasnîf eden kişi olarak belirtilen Süfyân b. Uyeyne'ye[524] bazı kaynaklarda hadis mecmuası olarak "*el-Câmi'*" adında bir eser nispet edilmektedir.[525] *el-Câmi'*nin râvilerinin Sa'id b. Abdurrahman el-Mahzûmî ve Muhammed b. Yahyâ b. Ebû Ömer el-Adenî olduğu belirtilmektedir.[526]

Süfyân b. Uyeyne'nin eser telif ettiği konusunda kaynaklarda nakledilen çelişkili bilgilerin olduğu belirtilmişti. Bir kısım kaynaklarda Süfyân b. Uyeyne'nin bir eser telif etmediği bilgisi yer almaktadır. Bir kısım kaynaklarda ise Süfyân b. Uyeyne'nin eser telif ettiğine ilişkin bilgiler mevcuttur. Süfyân b. Uyeyne'nin eser telif ettiğine ilişkin başlıca kaynaklarda nakledilen bilgiler şu şekildedir: Râmhürmüzî (ö. 360/971) hadisleri ilk defa tasnîf edip bâblara ayıran musannifler arasında Süfyân b. Uyeyne'nin ismini de zikretmiştir. Ancak esere ilişkin herhangi bir bilgiye yer vermemiştir.[527] İbn Beşküval'ın (ö. 578/1183) *Gavamizü'l-esmai'l-mübheme*'sinde Süfyân b. Uyeyne'nin *el-Câmi'*ine atıfta bulunulmuştur.[528] İbn Hacer (ö. 852/1149) *el-İsâbe*'sinde Süfyân b. Uyeyne'nin *el-Câmi'*inden bir rivayet nakletmektedir.[529] Ayrıca İbn Hacer *İthafü'l-mehere bi'l-fevaidi'l-mübtekire min etrafi'l-aşere* adlı eserinde Süfyân b. Uyeyne'nin *el-Câmi'*inden bir rivayet nakletmektedir.[530] *Tehzibü't-*

[522]A'zamî, **Studies in early hadith literature,** s.169.
[523]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi** c.1, s.179.
[524]Râmehurmuzi, **el-Muhaddisü'l-fâsıl**, s.612.
[525]Kâfi, **Menhecu'l-imam el-Buhârî**, s.25.
[526]18 cüzden oluşmuştur. Bkz. İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.174; Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.37.
[527]Râmehurmuzi, **el-Muhaddisü'l-fâsıl**, s.612.
[528]Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud İbn Beşküval, **Gavamizü'l-esmai'l-mübheme**, (Thk.) Muhammed Kemaleddin İzzeddin, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1987, c.1, s.504.
[529]İbn Hacer, **el-İsabe fi temyizi's-sahâbe**, c.6, s.339.
[530]İbn Hacer, **İthafü'l-mehere**, c.14, s.541.

Tehzib'inde "*Buhârî hocası Abdullah b. Musa el-Absi'nin (ö. 213/828) yanında Süfyân'ın Câmi'i vardı, o bu eseri küçümserdi*." ifadelerine yer vermiştir.[531] Müttakî el-Hindî (ö. 975/1567) *Kenzü'l'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'al*'de Süfyân b. Uyeyne'ye *el-Câmi'*i nispet etmiştir.[532] ez-Ziriklî (ö. 1396/1976) *el-A'lâm*'da Süfyân b. Uyeyne'nin hadis alanında "*el-Câmi'*" adında bir eserinin olduğunu belirtmektedir.[533] Kehhâle *Mu'cemü'l-müellifin*'de Süfyân b. Uyeyne'nin eser tasnîf ettiğini *Tefsîrü'l-Kur'an-ı Kerim* ve hadis alanında bir cüzünün olduğunu nakletmiştir.[534] İtyûbî Vellevî *Şerhu Süneni'n-Nesâî*'de Süfyân b. Uyeyne'nin *el-Câmi'*inden Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) naklen bir rivayete yer vermiştir.[535] Yusuf el-Kandehlevi *Hayatü's-sahâbe*'sinde Süfyân b. Uyeyne'nin *el-Câmi'*inden bir rivayete yer vermiştir.[536] Abdulmuhsin et-Türki *el-Mezhebu'l-hanbeli*'de *el-Câmi'*i Süfyân b. Uyeyne'ye nispet etmektedir.[537]

Süfyân b. Uyeyne'nin eser tasnîf etmediğine ilişkin bilgi veren başlıca kaynaklar şu şekildedir: İbnü'n-Nedim (ö. 385/995) *el-Fihrist*'de Süfyân b. Uyeyne'nin bilinen hiçbir kitabının olmadığı kaydını düşmüştür. Ancak İbnü'n-Nedim sözünün devamında kendisine ait olduğu bilinen bir tefsîrin semâ edildiğini nakletmiştir.[538] el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) *Tarihu medineti's-selam*'ında[539] Süfyân b. Uyeyne'nin kitabının olmadığını nakletmişlerdir.[540] el-Hatîb el-Bağdâdî bu hususta Ahmed b. Abdullah el-İcli'den şu rivayete yer vermiştir: "*Süfyân b. Uyeyne sikâ ve hadiste güvenilirdir. Ehli hadis şöyle demiştir: O, Zührî'nin hadisi konusunda*

[531]İbn Hacer, **Tehzibü't-Tehzib**, c.7, s.53.
[532]Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdülmelik b. Kadîhân Müttaki Hindi, **Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl**, (Thk.) Bekri Hayyani, Saffet Sakka, Müessesetü'r-risâle, c.1, s.330, c.2, s.357, c.3, s.792.
[533]Ziriklî, **el-A'lâm**, c.3, s.105.
[534]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.4, s.235.
[535]Vellevî, **Şerhu Süneni'n-Nesâî**, c.16, s.113.
[536]Muhammed Yusuf el-Kandehlevi, **Hayatü's-sahâbe**, (Thk.) Beşşar Avvad Ma'rûf, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1420/1999, c.3, s.544
[537]Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, **el-Mezhebu'l-hanbeli**, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1423/2002, c.1, s.107.
[538]İbnü'n-Nedim**, el-Fihrist**, s.282.
[539]Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu medineti's-selam**, (Thk.) Beşşar Avvad Ma'ruf, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut 1422/2001, c.10, s.250.
[540]Abdulkadir Evgin, "Süfyân b. Uyeyne (107-198/725-813) ve Hadis Cüz'ü", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,** 2003, c.3, sy. 3, s.73-74.

insanların en güveniliridir. Hadisi hasendir. Hadis ashabının hükemâsından (bilginlerinden) sayılmıştır. Yaklaşık 7000 hadisi vardır. Onun hiçbir kitabı yoktur."[541]

Görüldüğü üzere Süfyân b. Uyeyne'nin eser telif ettiği hususunda görüş birliği sağlanamamaktadır. Daha önce belirttiğimiz üzere *el-Câmi'* günümüze ulaşmamıştır. Ancak Süfyân b. Uyeyne'nin öğrencileri olan Şafiî ve Humeydî'nin eserlerinde Süfyân b. Uyeyne tarikli rivayetlerle *el-Câmi'*nin dolaylı olarak geldiği belirtilmektedir. Şafiî'nin *er-Risâlesi*'nde rivayetlerin bir kısmı Süfyân b. Uyeyne'ye aittir. Humeydî'nin el-*Müsned*'indeki 1309 rivayetin 1240'ı doğrudan Süfyân b. Uyeyne'ye dayanmaktadır. *el-Müsned*'in Habiburrahman el-A'zamî neşrinde *Sünen* tertibiyle verilen fihrist *Câmi'* türü eserlerin mutevasıyla örtüşmektedir.[542] Mezkur eser günümüze ulaşmadığı için alınan diğer eserle ilgili verilen detay bilgiler burada verilememiştir.

2.1.7. Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27)

2.1.7.1. Eserin İsmi

Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın eser ismi muhtelif kaynaklarda farklı isimlerle nakledilmiştir. Bu hususta kaynaklarda kaydedilenler şu şekildedir:

İbnü'n-Nedim (ö. 385/995) *el-Fihrist*'de daha önce değindiğimiz üzere Abdürrezzâk'ın "*Kitâbu's-sünen fi'l-fıkh*" adında eserinin olduğunu nakletmektedir.[543] İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) *Fehrese'*de eserin ismini "*Musannef* " olarak nakletmektedir.[544] Zehebî (ö. 748/1348) ilmin hazinesi diye tasvir ederek "*el-Câmi'u'l-kebîr*" ismiyle Abdürrezzâk'a bir eser nispet etmektedir.[545] İbn Hacer (ö. 852/1149) *el-Mu'cemü'l-müfehres*'de *"Musannef"* olarak nakletmektedir.[546] Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*'da *Musannef*'i *Sünen* türü eserler[547] arasında *el-Câmi' fi'l-hadis*'i *Câmi'* isimli eserler arasında zikrederek müellife nispet

[541]el-Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu medineti's-selam**, c.10, s.250; Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.8, s.458; Zehebi, **Tarihü'l-İslâm**, c.4, s.1111.
[542]Fuat Karabulut, "**Süfyân b. Uyeyne (H. 107/198) ve Hadis İlmindeki Yeri**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2007), s.85-86; M. Hayri Kırbaşoğlu, **Alternatif Hadis Metodolojisi**, OTTO Yay., Ankara 2013, s.85-86.
[543]İbnü'n-Nedim, el-**Fihrist**, s.284.
[544]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.167.
[545]Zehebi, **Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl**, c.2, s.609.
[546]İbn Hacer, **el-Mu'cemü'l-müfehres,** s.50.
[547]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.2, s.1008.

etmektedir.[548] Abdülazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824) *Bustanü'l-muhaddisin*'de eseri *Musannef* ismiyle belirtmiştir. Esere *el-Musannefat ve's-sünen ve'l-ahkâm* bölümünde yer vermiştir.[549] Kettânî (ö. 1345/1927) *er-Risâletü'l-müstatrefe*'de "*Musannef*" olarak nakletmektedir Ayrıca Kettânî *el-Musannef*'in "*Câmi'*"den başka bir eser olduğunu belirtmektedir.[550] Ziriklî (ö. 1396/1976) *el-A'lâm*'da Abdürrezzâk'ın "*el-Musannef fi'l-hadis*" eserine "*el-Câmi'u'l-kebîr*" denildiğini nakletmektedir.[551] Kehhâle (ö. 1408/1987) *Mu'cemü'l-müellifin*'de "*es-Sünen fi'l-fikh*" ve "*el-Câmi'u'l-kebîr fi'l-hadis*"i Abdürrezzâk'ın eserleri arasında müstakil birer eser olarak zikretmektedir.[552] Fuad Sezgin *Târihu't-türâsi'l-arabi*'de "*el-Musannef fi'l-hadis*" ismiyle ifade etmektedir.[553] Görüldüğü üzere kaynaklarda yer alan bilgilere göre eserin ismi hususunda bir görüş birliği sağlanamamaktadır.

2.1.7.2. Râvileri ve Hadis Sayısı

Musannef'in[554] intikali şu râvilerce gerçekleştirilmiştir: Ebû Yakub İshâk b. İbrahim b. Abbâd ed-Deberî (ö. 285/898) Kitâbu'l-buyû' ve Kitâbu ehli'l-kitâbeyn hariç diğer kitâbların râvisidir.[555] el-Hatîb el-Bağdâdî, ed-Deberî'nin Abdürrezzâk'ın bütün kitaplarını rivayet ettiğini, insanların kendisinden istifade ettiklerini ve kitapları semâ edip naklettiklerini belirtmektedir.[556] Muhammed b. Ali en-Neccar es-San'ânî (ö. 247/861) Kitâbu ehli'l-kitâb, Kitâbu'l-buyû' kitâblarını nakletmiştir. Muhammed b. Ömer es-Simsar Kitâbu ehli'l-kitâbeyn'nin geri kalan bir bölümünü rivayet etmiştir. Muhammed b. Yusuf el-Huzâkî Kitâbu ehli'l-kitâbeyn'nin ilk kısmını nakletmiştir.[557]

---

[548]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.576.
[549]Dihlevî, **Bustanü'l-muhaddisin**, s.108.
[550]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.40-41.
[551]Ziriklî, **el-A'lâm,** c.3, s.353.
[552]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.5, s.219.
[553]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.1, s.184.
[554]Habiburrahman el-A'zamî, el-Musannef'in Murad Molla Kütüphanesi'ndeki yazmasını Millet (Feyzullah Efendi); Zâhiriyye ve Dımaşk İslâm kütüphanelerindeki yazmalarla mukayese ederek neşretmiştir. (1-11 c., Beyrut 1971-1975). Bu baskının 10. cildinin 379-468 ve 11. cildin 3-471. sayfaları arasında Ma'mer b. Râşid'e nispet edilen *el-Câmi'* yer almaktadır. Bkz. Mirza Tokpınar, "el-Musannef (Abdürrezzâk es-San'ânî)", **DİA,** TDV Yay., İstanbul 2006, c.31, s.236.
[555]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.168.
[556]Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye**, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, Haydarabad, s.64.
[557]Geniş bilgi için bkz. İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, 167-170; Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.36 (dipnot); Tokpınar, "**Abdurrezzâk bin Hemmâm ve Musannef'i",** s.70-74; Çetin, "**Abdurrezzâk ve hadisçiliği**", s.186-189.

el-Musannef'in ilk neşrine göre 2133 bâb, 19.418 hadis (Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'*i dahil 21.003) bulunmaktadır.[558] İsnadı ve metni aynı olan mükerrer hadisler çok azdır. Eserde az da olsa kitâb, bâb ve hadis tekrarları bulunmaktadır.[559]

2.1.7.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları

Abdürrezzâk'ın eseri [560] *tümden gelim metodu* ile ale'l-ebvâba göre tasnîf edilmiştir.[561] Esas alınan matbu eser 31 kitâbtan oluşmaktadır. "Kitâbu't-tahâret" "Kitâbu'l-hayz", "Kitâbu's-salât", "Kitâbu'l-cum'a" gibi ibadet konu başlıkları eserde öncelenmektedir. 15. kitâbta yer alan "Kitâbu ehli'l-kitâb"[562] ile son kitâbta yer alan "Kitâbu ehli'l-kitâbeyn"[563] arasında benzer hususiyetler olduğundan bu bölümlerin aynı bölümün farklı rivayetleri olabileceği belirtilmiştir. "Kitâbu'l-megâzi"nin[564] Ma'mer b. Râşid tarafından rivayet edilen Zührî'nin *Megâzi'*sinin olabileceği ileri sürülmüştür. Bu bağlamda Kitâbu'l-megâzi'nin rivayet üslûbunun diğer kitâblardan farklılık arz ettiği belirtilmiştir.[565] *Musannef*'deki kitâb isimleri şu şekildedir: Kitâbu't-tahâret, Kitâbu'l-hayz, Kitâbu's-salât, Kitâbu'l-cum'a, Kitâbu salâti'l-ıydeyn, Kitâbu Fedâili'l-Kur'an, Kitâbu'l-cenâiz, Kitâbu'z-zekât, Kitâbu's-sıyâm, Kitâbu'l-akîka, Kitâbu'l-i'tikaf, Kitâbu'l-menâsik, Kitâbu'l-cihâd, Kitâbu'l-meğazi, Kitâbu Ehli'l-kitâb, Kitâbu'n-nikâh, Kitâbu't-talâk, Kitâbu'l-buyû', Kitâbu'ş-şehâdât, Kitâbu'l-mukâteb, Kitâbu'l-eymân ve'n-nuzûr, Kitâbu'l-velâ, Kitâbu'l-vesâyâ, Kitâbu'l-mevâhib, Kitâbu's-sadaka, Kitâbu'l-müdebber, Kitâbu'l-eşribe, Kitâbu'l-ukûl Kitâbu'l-lukata, Kitâbu'l-ferâiz ve Kitâbu ehli'l-kitâbeyn'dir.

Eserde rivayet ihtiva etmeyen bâb söz konusu değildir. Ancak bâbların bir kısmında sadece ictihâd ve fetvalar yer almaktadır.[566] Bazı yerlerde ilgili kitâbın muhtevasıyla ilişkilendirilemeyen bâblar görülür. Bazı bâb başlıkları kitâbın muhtevasına uygun olmakla beraber başka konuları da ihtiva etmektedir. Konu değiştiğinde söz konusu mevzuya binâen başka bir bâb başlığı atılır. Akabininde kitâb

[558]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.75.
[559]Çetin, "**Abdurrezzâk ve hadisçiliği**", s.128-135.
[560]Leknevi, **el-Ecvibetü'l-fazıle**, s.89,90 (dipnot).
[561]Itr, **Menhecü'n-nakd**, s.200.
[562]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu ehli'l-kitâb, (VI, 3).
[563]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu ehli'l-kitâb, (X, 310).
[564]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-megâzi, (V, 312).
[565]Tokpınar, "el-Musannef (Abdürrezzâk es-San'ânî)", **DİA,** c.31, s.236.
[566]Bkz.Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu't-talâk, (VII, 438-440).

ile ilgili bâba tekrar geri dönülür. Bâbların tertibinde belli bir metodun gözetilip gözetilmediği tespit edilememektedir. Nitekim bâbların bazılarında konuyu tamamlayıcı mahiyette bir tertip gözetilirken,[567] bazı bâblar arasında konu bütünlüğünün kurulamadığı görülür.[568] Bâb başlangıçları, bazen merfû hadislerin akabininde mevkûf, maktû rivayetlerle yapılmaktadır.[569] Bâbların bir bölümü sadece merfû,[570] mevkûf[571] ve maktû rivayetlerden[572] oluşmaktadır.[573] Bazı bâb başlıkları genel olarak rivayetlerin içeriğini tanımlayıcı mahiyettedir. Ayrıca bazı bâb başlıkları fıkhî hüküm ve görüşleri, hadisten[574] ve ayetten bir kesiti,[575] tarihi vakaları,[576] sahâbe sözlerini[577] ihtiva etmektedir.[578]

2.1.7.4. Sened ve Metin

Eserde senedsiz bir rivayet nakledilmemiştir. Rivayetlerle alakalı olarak yer verilen açıklamalar da senedli bir şekilde kaydedilmiştir.[579] *Musannef*'te merfû, mevkûf, maktû rivayetlerle birlikte[580] müsned, mürsel ve munkatı rivayetler mevcuttur.[581] Maktû hadislerin mevkûf hadislere nispetle oranı fazladır. Zayıf isnâdların birçoğu mevkûf ve maktû rivayetlerde görülür. Zayıflık durumu isnâddaki meçhul râviden kaynaklanmaktadır.[582] Müellif rivayeti birçok hocasından almışsa hocalarının adlarını bazen vav[583] ile atfederek bazen de atfetmeyerek nakletmektedir. Atıfta bulunduğu hocalarının lafız farklılıkları söz konusuysa bunu belirtmektedir.[584] Mu'an'an hadislerin sayısı oldukça fazladır. Bunların bir bölümü Abdürrezzâk'ın

[567]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu's-salât, (I, 531-573).
[568]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu't-tahâret, (I, 211, 222).
[569]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu't-tahâret, (I, 11-13).
[570]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu's-salât, (III, 27-29).
[571]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-ukûl, (IX, 318, 319).
[572]Abdürrezzâk es-San'ani**,** Kitâbu's-salât, (I, 210-211).
[573]Bkz.Tokpınar, "el-Musannef (Abdürrezzâk es-San'ânî)", **DİA,** c.31, s.236.
[574] Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu ehli'l-kitâb, (VI, 66-67).
[575] Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-mukâteb, (VIII, 375).
[576] Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-meğazi, (V, 347, 363, 372).
[577] Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-meğazi, (V, 469).
[578]Geniş bilgi için bkz. Çetin,"**Abdurrezzâk ve hadisçiliği**", s.84-101; Tokpınar, "**Abdurrezzâk bin Hemmam ve Musannef'i",** s.89-95;
[579]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu't-tahâret, (I, 283); Tokpınar, "**Abdurrezzâk bin Hemmam ve Musannef'i",** s.96; Çetin, "**Abdurrezzâk ve hadisçiliği**", s.102.
[580] Itr, **Menhecü'n-nakd**, s.200.
[581]Tokpınar, "el-Musannef (Abdürrezzâk es-San'ânî)", **DİA,** c.31, s.236.
[582]Tokpınar, "**Abdurrezzâk bin Hemmam ve Musannef'i",** s.126.
[583]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu't-talâk, (VII, 410-411).
[584]Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu's-salât, (I, 349).

hadis aldığı Ma‘mer, İbn Cüreyc, Sevrî ve Mâlik gibi hocalarına dayanmaktadır.[585] Abdürrezzâk’a ait birkaç ta’lik [586] mevcut olmakla birlikte bu metot daha ziyade hocalarında[587] rastlanmaktadır. Bu ta’likler “beleğanî”, “uhbirtu” ve “huddistu” gibi sîgalarla gerçekleştirilmektedir.[588] “Semi‘tu” veya “semi‘nâ”, “kâle”, “haddesenî” veya “haddesenâ”, “ahberanî” veya “ahberanâ”, “enbe’enî” veya “enbe’enâ”, “an”, “ketebe ileyye fulânun”, “vecedtü fî kitâbi fulânin”, “huddistu”, “beleğanî” gibi sîgalar *Musannef*’in farklı yerlerine serpiştirilmiştir. Ancak çoğunluğunu “ahberanâ” ve “haddesenâ” sîgaları oluşturmaktadır.[589]

Râvi isimlerinde açıklamalara,[590] şek ve mübhem ifadelere rastlanmaktadır.[591] Bu hususu Harald Motzki, Abdürrezzâk’ın rivayetlerinin sahîh olduğuna işaret ettiğini ifade etmektedir. Harald Motzki; Goldziher, Schacht tarafından desteklenen ve genelde hicrî I. asır hadis literatürünün tarihen güvenilir bir kaynak olduğunu reddeden teorisine bu bakımdan katılmamaktadır.[592] Abdürrezzâk hadislerin metinlerinde geçen mübhem ifadeleri bazen kendisi[593] bazen de hocasından aktarımlarla izah etmektedir.[594] Eserde Abdürrezzâk’ın görüş ve tercihleri,[595] hocalarıyla ortak görüş ve tercihleri,[596]hocalarının görüş ve tercihleri,[597]râvilerin görüş ve tercihleri kaydedilmiştir.[598]

[585]Musa Çetin, “Abdurrezzâk’ın Hadis İlmindeki Yeri”, **EKEV Akademi Dergisi**, 2012, c.16, sy.50, s.126.
[586]Abdürrezzâk es-San’ani, Kitâbu’l-cenâiz, (III, 510).
[587]Abdürrezzâk es-San’ani, Kitâbu’t-tahâret, (I, 77), Kitâbu’z-zekât, (IV, 52).
[588]Tokpınar, “**Abdurrezzâk bin Hemmam ve Musannef’i”,** s.127-129; Çetin, “**Abdurrezzâk ve hadisçiliği**”, s.139.
[589]Çetin, “Abdurrezzâk’ın Hadis İlmindeki Yeri”, s.121-126.
[590]Abdürrezzâk es-San’ani, Kitâbu’s-sıyâm, (IV, 282).
[591]Abdürrezzâk es-San’ani, Kitâbu’s-salât, (II, 276), Kitâbu’t-tahâret, (I, 106).
[592]Harald Motzki, “Hicrî I. Asırdaki Sahîh Hadislerin Kaynağı Olarak Abdürrezzâk es-San’âni’nin Musannef’i”, (Çev.) Bekir Kuzudişli, **Hadis Tetkikleri Dergisi,** 2007, c.5, sy.1, s.121,141.
[593]Abdürrezzâk es-San’ani, Kitâbu’l-menâsik, (IV, 530).
[594]Çetin, “**Abdurrezzâk ve hadisçiliği**”, s.125-127.
[595]Abdürrezzâk es-San’ani, Kitâbu’s-salât, (III, 120).
[596]Abdürrezzâk es-San’ani, Kitâbu’s-salât, (II, 202, 294).
[597]Abdürrezzâk es-San’ani, Kitâbu’s-salât, (III, 45).
[598]Geniş bilgi için bkz. Çetin, “**Abdurrezzâk ve hadisçiliği**”, s.101-170.

2.1.8. İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849)

2.1.8.1. Eserin İsmi

İbn Ebû Şeybe'nin eser ismi kaynaklarda farklı isimlerle nakledilmiştir. Genel olarak "*Musannef*" ismiyle İbn Ebû Şeybe'ye nisbet edilen eserin farklı kaynaklardaki isimleri şu şekildedir:

İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) *Fehrese*'de,[599] İbn Hacer (ö. 852/1149) *el-Mu'cemü'l-müfehres*'de,[600] Kettânî (ö. 1345/1927) *er-Risâletü'l-müstatrefe*'de[601] "*Musannef*" ismiyle belirtmişlerdir. Abdülazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824) *Bustanü'l-muhaddisin*'de "*Musannef"* ismiyle aktarmıştır. *Musannef*'in dışında *Müsned* adında bir eserinin olduğunu da ifade etmiştir. Esere *el-Musannefat ve's-sünen ve'l-ahkâm* bölümünde yer vermiştir.[602] İsmail Paşa (ö. 1338/1920) *Hediyyetü'l-arifin*'de "*Kitâbu's-sünen fi'l-fıkh ve'l-hadis*"[603] ismiyle yer vermiştir. Carl Brockelmann (ö. 1375/1956) *Tarihü'l-edebi'l-arabi*'de "*Musannef*" [604] ismiyle aktarmıştır. Fuad Sezgin *Târihu't-türâsi'l-arabi*'de eseri hem "*el-Musannef*" hem de "*el-Müsned*" ismiyle nakletmiştir. Eserin dünya kütüphanelerindeki yazmalarına işaret etmiştir. [605]

Bazı kaynaklarda *el-Musannef*'in İbn Ebû Şeybe'ye nispet edilen "*el-Müsned*" adlı eseriyle aynı olduğu belirtilmiştir. Bu hususta Kâtib Çelebî, İbn Ebû Şeybe'ye nispet edilen günümüze ulaşmayan "*el-Müsned*" adlı eserinin "*el-Musannef"* olabileceğini ifade etmiştir.[606] Fuat Sezgin de eseri "*Musannef (Müsned)"* olarak naklederek bu hususa işaret etmiştir.[607] Ancak Zehebî *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'da[608] ve Dâvûdi *Tabakâtü'l-müfessirin'*de[609] "*Musannef*"i "*Müsned*"den farklı bir eser olarak nakletmişlerdir.[610]

---

[599]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.171.
[600]İbn Hacer, **el-Mu'cemü'l-müfehres**, s.50.
[601]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.40.
[602]Dihlevî, **Bustanü'l-muhaddisin**, s.109-110.
[603]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin** c.1, s.440.
[604]Brockelmann, **Tarihü'l-edebi'l-arabi**, c.3, s.163.
[605]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi,** c.1, s.206.
[606]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.2, s.1711.
[607]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.1, s.206.
[608]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.11, s.122.
[609]Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed Dâvûdi, **Tabakâtü'l-müfessirin**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, c.1, s.252-253.
[610]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.285.

2.1.8.2. Râvileri, Nüshaları ve Hadis Sayısı

İbn Hayr eserin doksan cüzden müteşekkil olduğunu nakleder. İbn Ebû Şeybe'den eseri nakleden tek râvi Bakî b. Mahled (ö. 276/889)'dir.[611] *Musannef*'i Endülüs'e Bakî b. Mahled götürmüştür.[612] Bakî b. Mahled'den de *Musannef*'i öğrencisi Abdullah b. Yunus ve el-Hasan b. Sa'd rivayet etmiştir. [613] Eserin pek çok yazma nüshası mevcuttur. Başlıcaları Murat Molla (597-559, 574-596,600-601), Köprülü (438,400-444), Nuru Osmaniye (1215-1221) kütüphanelerindedir.[614] *Musannef*'in Nuru Osmaniye'deki (1215-1221) nüshasının ilk cildinde *Müsnedû İbn Ebû Şeybe*, diğer ciltlerde örneğin; beşinci, altıncı, yedinci ciltlerinde *Musannef* kaydının yer aldığı nakledilmiştir.[615]

Eser nüshalarındaki farklı dizilimden dolayı kitâb, bâb ve hadis sayıları farklıdır. Bazı baskılarda kitâb olarak ifade edilen bölümler başka baskılarda bâb şeklinde geçmekte ya da kitâb başlıkları başka nüshalarda noksan veya ziyade olabilmektedir. Said el-Lehhâm tarafından yapılan baskıya göre "41 kitâb, 5434 bâb" bulunmaktadır.[616] Araştırmada esas alınan Kemâl Yûsuf el-Hût'un neşrettiği *el-Musannef*'de (*Musannef*'te son numaralandırılan hadis sayısına binâen) "38 kitâb, 37943 rivayet" mevcuttur.[617]

2.1.8.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları

Musannef oldukça hacimli bir eserdir. *Câmi'*lerin *Câmi'*i şeklinde nitelendirilmiştir.[618] Eser *tümden gelim metodu* ile ale'l-ebvâba göre tasnîf edilmiştir. Kitâb başlıkları *Câmi'* türü eserlerdeki gibi ibadet, cihâd, tıb, dua, fedâil, imân, siyer,

---

[611]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.171-172.

[612]Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed el-Endelüsi Dabbi, **Bugyetü'l-mültemis fi tarihi ricâli ehli'l-Endelüs,** (Thk.) İbrahim el-Ebyari, Dâru'l-kitâbi'l-mısrî; Dâru'l-kitâbi'l-lübnani, Kahire; Beyrut 1410/1989, s.36.

[613]İbn Ebû Şeybe, **el-Musannef**, (I, 15, 22-23); İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.171-172; Scott C. Lucas, "Ahkâm Hadisleri Nerede? İbn Ebû Şeybe'nin el-Musannef'i Üzerine Bir Tetkik", (Çev.) Merve Çınar, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2014, c.12, sy.1, s.83.

[614]Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.35 (dipnot). Geniş bilgi için bkz. İbn Ebû Şeybe, **el-Musannef,** (I, 27-41).

[615]Süyûtî'nin kendi hattından olan nüshalardan birinin Alman kütüphanesinde diğerinin Medine'de el-Mektebetü'l-mahmûdiyye'de bulunduğu belirtilmiştir. Nihat Yatkın, "**Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Kitâbu'l-Musannef'i**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 1998), s.184.

[616]Mehmet Efendioğlu, "el-Musannef" (İbn Ebû Şeybe), **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2006, c.31, s.237

[617]Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebû Şeybe, **el-Kitâbu'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asâr,** (i'dad) Kemâl Yûsuf el-Hût, Dâru't-tac, Beyrut 1409/1989, (VII, 564).

[618]İbn Ebû Şeybe, **el-Musannef**, (I, 20); Çelebi, **Keşfü'z-zunûn,** c.2, s.1711.

tarih, cennet, cehennem, zühd, megâzi, fiten gibi çeşitli konu başlıklarından oluşmaktadır. Bu hususa daha önce işaret etmiştik. Eser tertipsel bakımından tahâret, namaz, oruç, zekât gibi ibadet konulu kitâb başlıklarıyla başlamaktadır. Diğer ale'l-ebvâb türü eserlerde pek rastlanmayan "Kitâbu'r-red 'ala Ebû Hanife",[619] "Kitâbu'l-cennet",[620] "Kitâbu zikri'n-nâr"[621] ve "Kitâbu'l-cemel"[622] gibi kitâb başlıklarının *Musannef*'de yer aldığı görülmektedir.

Musannef'te yer alan kitâb isimleri şu şekildedir: Kitâbu't-tahârât, Kitâbu'l-ezân ve'l-ikâme, Kitâbu's-salavât, Kitâbu's-sıyâm, Kitâbu'z-zekât, Kitâbu'l-cenâiz, Kitâbu'l-eymân ve'n-nuzûr ve'l-keffârât, Kitâbu'l-hac, Kitâbu'n-nikâh, Kitâbu't-talâk, Kitâbu'l-cihâd, Kitâbu's-sayd, Kitâbu'l-buyû' ve'l-akdiye, Kitâbu't-tıb, Kitâbu'l-eşribe, Kitâbu'l-akîka, Kitâbu'l-edeb, Kitâbu'd-diyât, Kitâbu'l-hudûd, Kitâbu akdiyeti Rasulillah aleyhi selâm, Kitâbu'l-dua, Kitâbu fedâili'l-Kurân, Kitâbu'l-imân ve'r-ru'yâ, Kitâbu'l-umerâ, Kitâbu'l-vasâyâ, Kitâbu'l-ferâiz, Kitâbu'l-fezâil, Kitâbu's-siyer, Kitâbu't-tarih, Kitâbu'l-cennet, Kitâbu zikri'n-nâr, Kitâbu zikri Rahmetillah, Kitâbu'z-zühd, Kitâbu'l-evâil, Kitâbu'r-reddi ala Ebû Hanife',[623] Kitâbu'l-megâzi, Kitâbu'l-fiten ve Kitâbu'l- cemel'dir.

İbn Ebû Şeybe'ye nisbet edilerek kaynaklarda müstakil olarak tanıtılan *Kitâbu'l-fiten, Kitâbu'l-cemel, Kitâbu't-tarih, Kitâbu'l-imân, Kitâbu'l-edeb,*[624] *Kitâbu'l-evâil ve Kitâbu'r-reddi ala Ebû Hanife* gibi eserlerin *el-Musannef*'te aynı adı taşıyan kitâbların tertipsel farklılıklarıyla ayrı bir rivayet olduğu ifade edilmiştir. Eserde Kitâbu'l-cemel, Kitâbu't-tarih, Kitâbu's-sıffin, Kitâbu'r-red 'ala Ebû Hanife,

[619]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu'r-red 'ala Ebû Hanife, (VII, 277).
[620]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu'l-cennet, (VII, 28).
[621]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu zikri'n-nâr, (VII, 48).
[622]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu'l-cemel, (VII, 532).
[623]Ebû Hanife'ye reddiye niteliğindeki bu bölüm "*er-Redd ala Ebû Hanife mine'l-Musannef"* başlığı ve Urduca tercemesi ile beraber 1333'de Delhi'de neşredilmiştir. Söz konusu bölüme reddiye olarak Muh. Zâhid el-Kevseri *en-Nüketu't-tarife fi't-tehaddüs an rududi İbn Ebû Şeybe ala Ebû Hanife* adıyla bir eser telif etmiştir. Bu eser 1365'de Kahire'de neşredilmiştir. Bkz. Kettânî, **Hadis Literatürü**, (Çev.) s.35 (dipnot). İbn Ebû Şeybe, Ebû Hanife'nin 124 meselede Hz. Peygamber'den gelen hadislere muhalefet ettiğini belirten 485 rivayet nakletmektedir. Bkz. Efendioğlu, "el-Musannef İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849)", **DİA**, c.31, s.238.
[624]İbn Ebû Şeybe nispet edilen *Kitâbu'l-edeb* üzerine yapılan bir çalışmada Kitâbu'l-edeb nüshasının müellife ait *el-Musannef*'de aynı adı taşıyan bölümden farklı bir muhtavaya sahip olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bkz. Suat Koca, "İbn Ebû Şeybe'ye Nispet Edilen Kitâbu'l-Edeb Üzerine", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD],** 2013, c.54, sy.1, s.161.

Kitâbu'z-zühd, Kitâbu'l-evâ'il gibi bölüm başlıkları yer aldığı için *Musannef, "Câmi'"* türü bir eser olmakla ilişkilendirilmiştir.[625]

Bâbların tertibinde belli bir metodun gözetilip gözetilmediği tayin edilememektedir. Bazı bâb başlıkları fıkhî bir hüküm koymaktan ziyade rivayetlerin içeriğini tasviri mahiyette konulmuştur. Bununla beraber bazı bâb başlıkları fıkhî hüküm ve görüşleri,[626] hadis ve ayetten kesitleri,[627] tarihi vakaları, sahâbe sözlerini[628] ihtiva etmektedir. Bazı bâb başlıklarında tek bir kanâate dayalı olmayacak bir muhtevayla farklı görüşlere yer verilmiştir. Örneğin; müellif bir konuda varid olan görüşü caiz gören, caiz görmeyen görüşler şeklinde ifade etmekte bunlar arasında tercihte bulunmadan olduğu gibi aktarmaktadır. Bu bakımdan sahâbe ve tâbiînden gelen farklı görüşleri muhtelif yönleriyle sunmaktadır.[629] Bâblarda rivayetlerin dizilişinde sistematik bir metot gözetilmemiştir. İbn Ebû Şeybe bâblara başlarken bazen merfû hadisleri zikretmekte akabininde mevkûf, maktû rivayetleri sıralamaktadır. Bazen de sahâbe ve tâbiînden nakillerle başlamaktadır.[630] Rivayetlerin bâblara dağılışında nicel olarak bir uyumsuzluk da söz konusudur. Nitekim bazı bâblarda hadis yoğunluğu çok fazla iken bazı bâblarda ise teke düşmektedir.[631] Bazı bâb başlıkları tekrar edilmektedir. Bu bâbların ihtiva ettikleri hadisler muhteva bakımından farklı, aynı veya kısmen benzer olabilmektedir.[632]

2.1.8.4. Sened ve Metin

İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*'i tabaka, metot, muhteva ve güvenilirlik bakımından Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'iyle ilişkilendirilmektedir. Üçüncü tabakada yer alan eserlerde sahîh, hasen, zayıf, ma'ruf, garib, şaz, münker, sabit, maklûb rivayetlerin mevcut olduğu kaydedilmiştir. Bu bakımdan *el-Musannef* üçüncü

[625]Efendioğlu, "el-Musannef İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849)", **DİA**, c.31, s.237. Süyûtî İbn Ebû Şeybe'nin eserini *Câmi'* türü bir eser olarak zikretmiştir. Bkz. Süyûtî, **Tedribu'r-râvi**, c.2, s.596.
[626]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu't-tahârât, 35, 36 (I, 36-37), Kitâbu'l-buyû' ve'l-akdiye, 22 (VI, 34).
[627]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu's-salavât 1, c.1, s.208, Kitâbu'l-dua 129, c.6, s.102-103.
[628]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu'l-dua 53, 54, 55 (VI, 65-69, 546, 563).
[629]Abdülmecid Mahmûd Abdülmecid, **el-İtticahatü'l-fıkhîyye inde ashabi'l-hadis: fi'l-karni's-salis el-hicrî,** Mektebetü'l-hanci, Kahire 1399/1979, s.302-304.
[630]Abdülmecid, **el-İtticahatü'l-fıkhîyye**, s.302-303.
[631]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu'l-vasâyâ, (VI, 208-238), Kitâbu'l-Cennet (VII, 28-64).
[632]İlgili örnekler için geniş bilgi için bkz. Yatkın, "**Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Kitâbu'l-Musannef'i**", s.139-143.

tabakada yer alan eserlerle eş değer görülmüştür.[633] Eserde Hz. Peygamber'in sözleri, akabinde sahâbe ve tâbiînin rivayetleri nakledilmektedir. Ancak bu tertip standart bir şekilde uygulanmamıştır. *el-Musannef* bir nevi önceki mirası sonraki nesle nakletmede arşiv görevi görmektedir.[634] İbn Ebû Şeybe farklı rivayetleri nakletmeye itina gösterir, metinleri olduğu gibi aktarmayı yeğler,[635] hocalarının lehçe ve ıstılâhlarını doğrudan aktarır.[636] Bazı senedlerde tahvîl kullanımı görülmektedir. Hadisin muhtelif tarikleri söz konusu olduğunda isimleri vav[637] veya ha[638] ile birbirine atfederek nakletmektedir. Birbirine atfedilen hocaların lafız farklılıkları söz konuysa bunu da ayrıca belirtmektedir.[639] Semi'tu, kâle,[640] haddesenî veya haddesenâ,[641] ahberanî veya ahberanâ,[642] enbe'eni,[643] 'an,[644] ketebe ileyye fulânun,[645] vecettü fi kitâbi fulânin,[646] beleğani[647] gibi sîgalar *el-Musannef*'in farklı yerlerinde kullanılmıştır.[648] Bazen râvi isim ve güvenilirlikleri hususunda izahlara,[649] şek ve mübhem ifadelere rastlanmaktadır.[650] Bu açıklamaları kendisi, şeyhi veya râvilerin nakilleriyle yapmaktadır. *el-Musannef*'te munkatı ve muallaklar istisna edilirse hemen hemen her rivayet senedli olarak serdedilmiştir. Rivayette geçen anlaşılması zor mübhem ve müşkil kelimeleri izah eden açıklamalar çok az görülmektedir.[651] İhtisar ve tak'ti metodunun uygulandığı rivayetler eserin hacmine kıyasla çok azdır.[652]

[633]Leknevi, **el-Ecvibetü'l-fazıle**, s.89, 90 (dipnot).
[634]Abdülmecid, **el-İtticahatü'l-fıkhîyye**, s.302-304.
[635]Abdülmecid, **el-İtticahatü'l-fıkhîyye,** s.302-304.
[636]Ağırman, "Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili", s.98.
[637]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu't-tahârât, 7 (I, 18).
[638]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu'l-ezân ve'l-ikâme, 38 (I, 205).
[639]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu'l-buyû' ve'l-akdiye, 6 (IV, 271)**.**
[640]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu't-tahârât, (I, 85).
[641]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu't-tahârât, 1 (I, 11).
[642]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu't-tahârât, 2 (I, 12).
[643]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu't-tahârât, 71 (I, 59).
[644]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu't-tahârât, 2 (I, 12).
[645]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu's-salavât, 100 (I, 291).
[646]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu's-salavât, 86 (I, 275).
[647]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu't-tahârât, 71 (I, 59)**.**
[648]Ağırman, "Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili", s.98-99.
[649]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu't-tahârât, 48, 219 (I, 45, 169).
[650]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu's-salavât, 371 (I, 465).
[651]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu'l-edeb, 2 (V, 211).
[652]Geniş bilgi için bkz. Yatkın, "**Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Kitâbu'l-Musannef'i**", s.104, 124-125, 135-139,143-144.

2.1.9. Dârimî (ö. 255/869)

2.1.9.1. Eserin İsmi

Dârimî'nin tercemesinde "*el-Câmi'*,"[653] "*el-Müsned*," "*et-Tefsîr*"[654] adlı eserlerinin olduğu nakledilmektedir. Günümüzde mevcut olanın "*el-Câmi'"* olabileceği "*el-Müsned*" eserinin kaybolmuş olabileceği belirtilmektedir.[655] Eserin ismi muhtelif kaynaklarda şu şekilde nakledilmiştir:

İbnü'n-Nedim'in (ö. 385/995) *el-Fihrist* ve İbn Hayr el-İşbîlî'nin (ö. 575/1179) *Fehrese* adlı eserlerinde eser kaydına rastlanmamıştır. el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Dârimî'nin tercemesinde "*el-Câmi'"* ve "*el-Müsned"* adlı eserlere yer vermiştir.[656] İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) *Müsned* ismiyle Dârimî'ye nispet etmektedir.[657]Zehebî (ö. 748/1348) bu hususta Dârimî'nin Abd b. Humeyd'in *Müsned*'i tabakasında âli bir *"el-Müsned*"in sahibi olduğunu nakletmektedir.[658] Süyûtî (ö. 911/1505) de *Müsned* ismiyle belirtmektedir. Ayrıca Dârimî'nin *el-Müsned*'inin *Müsned* tertibinde olmadığını, bilakis bâblara göre tasnîf edildiğini zikretmiştir.[659] et-Tücîbî (ö. 730/1329) *Bernamecü't-tücîbî'de* eseri "*Müsned"* ismiyle nakletmiştir. [660] Vâdîâşî (ö. 749/1348) *Bernamecu İbn Cabir el-Vâdîâşî*'de esere "*Sünen"* ismiyle yer vermiştir.[661] Irâkî (ö. 806/1404): "*Buhârî'nin hadisleri Müsned olduğundan kitabına "el-Müsned" adını verdiği gibi Dârimî'nin kitabı da "el-Müsned" adıyla meşhur olmuştur. Ancak bu eserde çok sayıda mürsel, munkatı, maktû hadisler yer almaktadır. Dârimî'nin tercemesinde "el-Câmi'", "el-Müsned" ve "et-Tefsîr" eserlerinin olduğu ifade edilmektedir. Muhtemelen şu anda mevcut olan eseri "el-Câmi'" olmalıdır. "el-Müsned" eseri kaybolmuş olabilir*" demiştir.[662] İbn Hacer (ö. 852/1149) *el-*

[653]Yusuf Özbek, Dârimî'nin *Müsned*'inde bazı bölümlerde yoğunlaşmak üzere pek çok mevkûf ve maktû haberler yer almasından ötürü esere "*Câmi'"* isminin verilmesinin daha uygun olacağını belirtir. Bkz. Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.26.

[654]el-Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu medineti's-selam,** c.11, s.209; Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf Mizzi, **Tehzibü'l-kemal fi esmai'r-ricâl**, (Thk.) Beşşar Avvad Ma'ruf, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1408/1988, c.15, s.216; Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.12, s.227.

[655]ed-Dârimî, **Sünenü'd-Dârimî**, (I, 9); Gamri, **el-Müsnedü'l-Câmi'**, c.1, s.105.

[656]el-Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu medineti's-selam,** c.11, s.209; Mizzi, **Tehzibü'l-kemal**, c.15, s.216; Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.12, s.227.

[657]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.38.

[658]Zehebi, **Tezkiretü'l-huffaz**, c.2, s.535.

[659]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî,** c.1, s.189-190; ed-Dârimî, **Sünenü'd-Dârimî**, (I, 9-10).

[660]Tücîbî, **Bernamecü't-tücîbî**, s.126.

[661]Vadiaşi, **Bernamecu İbn Cabir el-Vadiaşi**, s.201.

[662]Leknevi, **el-Ecvibetü'l-fazıle**, s.77.

Mu'cemü'l-müfehres'de "*Müsned*" ismiyle eseri Dârimî'ye nispet etmektedir. Eserin ale'l-ebvâba göre tasnîf edildiğini ifade etmiştir.[663] Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657) *Sünen* eserler arasında "es-*Sünen*" olarak,[664] *Müsned* eserler arasında ise "*Müsnedu'l-Dârimî"* olarak nakletmektedir. Çelebî, İbnü's-Salâh'ın eseri *Müsned* eserler arasında saydığını ve hakkında yanılgıya kapıldığını çünkü eserin mesânid tertibinde olmadığını, ale'l-ebvâba göre düzenlendiğini belirtmiştir.[665] Abdülazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824) *Bustanü'l-muhaddisin*'de eseri "*Müsned"* ismiyle nakletmiştir. Eserin muhaddislerin ıstılâhından farklı olarak *Müsned* ismiyle meşhur olduğunu ifade etmiştir. Esere *el-Musannefat ve's-sünen ve'l-ahkâm* bölümünde yer vermiştir.[666] İsmail Paşa (ö. 1338/1920) *Hediyyetü'l-arifin*'de eseri "*Kitâbu's-sünnet fi'l-hadis*" ismiyle nakletmektedir.[667] Kettânî (ö. 1345/1927) *er-Risâletü'l-müstetrafe*'de "*Sünen*" ismiyle Dârimî'ye nispet etmektedir.[668] Kettânî *Müsned* lafzının sahâbe râvilerine göre tertip edilen kitaplar dışında bâblara, harflere veya kelimelere göre tertip edilen kitaplara da verildiğini ifade etmiştir. Buhârî ve Müslim'in "*Sahîh*"lerine "*el-Müsnedü's-sahîh"* denildiği gibi Dârimî'nin "*Sünen*"ine de *Müsned'i Dârimî* denilmiştir. [669] Carl Brockelmann (ö. 1375/1956) *Tarihü'l-edebi'l-arabi*'sinde "*Sünen*" ismiyle Dârimî'ye nispet etmektedir. Dârimî'nin fıkıhla ilgili olmayan rivayetleri de *Sünen*'inde topladığını belirtmektedir.[670] Ziriklî (ö. 1396/1976) *el-A'lâm*'da Dârimî'nin "*el-Câmi'u's-sahîh"* adlı bir esere sahip olduğunu eserin *Sünen* olarak da isimlendirildiğini nakletmiştir.[671] "*es-Sünen"* ile "*el-Câmi'*"nin aynı eser olduğu belirtilmekle beraber[672] bunun aksini ifade eden kaynaklarda mevcuttur. Fuad Sezgin *Târihu't-türâsi'l-arabi*'de Dârimî'nin "*el-Müsned*"'i ile "*es-Sünen*" nin aynı eser olduğunu belirtmiştir. Ardından Dârimî'ye "*el-Câmi'*" adında bir eser nispet etmiştir.[673] Dârimî'ye nispet edilen "*el-Câmi'*"'nin "*el-Müsned"* ve "*es-Sünen"*den

[663]İbn Hacer, **el-Mu'cemü'l-müfehres**, s.41.
[664]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.2, s.1008.
[665]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.2, s.1682-1683.
[666]Dihlevî, **Bustanü'l-muhaddisin**, s.112.
[667]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin,** c.1, s.441.
[668]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.32.
[669]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.74.
[670]Brockelmann, **Tarihü'l-edebi'l-arabi,** c.3, s.199-200.
[671]Ziriklî, **el-A'lâm**, c.4, s.95.
[672]Ziriklî, **el-A'lâm**, c.4, s.95.
[673]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi,** c.1, s.219.

farklı bir eser olarak görülüp günümüze gelmediği de ifade edilmektedir.[674] Dârimî'nin eseri için kullanılan isimlerden bir diğeri de "*es-Sahîh"*dir.[675] Moğultay (ö. 762/1361) bir cemaatin Dârimî'nin *el-Müsned*'ine "*es-Sahîh"* dediğini ifade etmiştir.[676] Bu duruma katılmayan İbn Hacer itimad edilen kişilerin sözlerinde bunu görmediğini belirtmiş ve eserde zayıf, munkatı ve mevzu hadislerin olduğunu nakletmiştir.[677]

Daha önce birinci bölümde de bahsettiğimiz gibi eser adı konusunda en çok ihtilaf edilen müellif Dârimî'dir, denilebilir.

2.1.9.2. Râvileri

Dârimî'nin *Müsned*'ini öğrencilerinden İsa b. Ömer b. Abbâs b. Amr b. A'yan es-Semerkandî rivayet etmiştir.[678] İsa b. Ömer b. es-Semerkandî'den sonra Abdullah b. Ahmed, Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî Ebû Vakt Abdülevvel b. İsa, Abdullah b. Mahmud b. Mahmud rivayet etmiştir. Köprülü Kütüphanesi'ndeki yazma nüshada Ebû Vakt'ın ed-Dâvûdî'nin nüshasından hicrî 553 yılında semâ ettiğine, kendisinden de hicrî 601 yılında rivayet edildiğine, yazmada ed-Dâvûdî'nin İsa b. Ömer es-Semerkandî'den semâ ile işittiğine işaret edilmiştir.[679]

2.1.9.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları

Eser *tümden gelim metodu* ile ale'l-ebvâba göre tasnîf edilmiştir. Dârimî'nin eserini hadis eserleri arasında farklı kılan hususlardan biri de Mukaddime'dir. Mukaddime 57 bâb, 679 rivayetten müteşekkildir.[680] Mukaddime'de Dârimî'nin birkaç rivayeti açıklama gayesiyle ifade ettiklerinin dışında kanâatlerine pek rastlanmamaktadır. Muhteva ile ilgili bâb başlıkların altında merfû, mevkûf ve maktû

---

[674]Zafer Kiraz,"**Hadis Tarihinde Mukaddime Geleneği (Sünen-i Dârimî Örneği)**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Harran Üniversitesi SBE, Urfa 2014), s.11.

[675]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, s.189-190; ed-Dârimî**, Sünenü'd-Dârimî**, (I, 9); Emir es-San'ani, **Tavzihü'l-efkâr li-meani tenkihi'l-enzar**, el-Mektebetü's-selefiyye, Medine, c.1, s.39; Gamri, **el-Müsnedü'l-Câmi'**, c.1, s.39, 94.

[676]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.1, s.189-190.

[677]Emir es-San'ani, **Tavzihü'l-efkâr**, c.1, s.39; ed-Dârimî, **Sünenü'd-Dârimî**, (I, 9). İbn Hacer'e göre Dârimî'nin *Sünen'*i derece bakımından diğer Sünenlerden aşağı değildir. *Kütüb-i hamse'*ye dâhil edilirse İbn Mâce'den önce gelir. Birçok yönden İbn Mâce'den üstündür. Bkz. Leknevi, **el-Ecvibetü'l-fazıle**, s.76-77.

[678]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.14, s.487.

[679]Eserin yazmaları için geniş bilgi için bkz. Gamri, **el-Müsnedü'l-Câmi'**, c.1, s.115-119; Yıldırım, "**Dârimî ve Sünen'i**", s.42-46.

[680]ed-Dârimî, **Sünenü'd-Dârimî**, (I, 13-169).

rivayetler nakledilmiştir.[681] Mukaddime'de Hz. Peygamber'in ahlâki özellikleri ve bazı meziyetleri, vefatı, sünnete uymanın gerekliliği, fetva verme, âlimlere itaat, ilmin ve âlimin değeri, hadis öğrenim ve öğretimine itina gösterilmesi, rivayetlerin kitâbeti, fakihlerin ihtilaf ettikleri hususlar gibi bâb başlıkları sıralanmıştır.[682]

Esas aldığımız matbu eserde yer alan kitâb başlıkları şu şekildedir: Kitâbu't-tahâret, Kitâbu's-salât, Kitâbu'z-zekât, Kitâbu's-sıyâm, Kitâbu'l-menâsik, Kitâbu'l-edâhi, Kitâbu's-sayd, Kitâbu'l-et'ime, Kitâbu'l-eşribe, Kitâbu'r-ru'yâ, Kitâbu'n-nikâh, Kitâbu't-talâk, Kitâbu'l-hudûd, Kitâbu'n-nuzûr ve'l-eymân, Kitâbu'd-diyâd, Kitâbu'l-cihâd, Kitâbu's-siyer, Kitâbu'l-buyû', Kitâbu'l-isti'zân, Kitâbu'r-rikâk, Kitâbu'l-ferâiz, Kitâbu'l-vesâyâ ve Kitâbu fezâili'l-Kur'an'dır. Kitâbların tertibinde Kitâbu't-tahâret, Kitâbu's-salât, Kitâbu'z-zekât[683] gibi ibadet içerikli bölümler öncelenmiştir. *Câmi'* türü eserlerde mevcut olan Kitâbu'l-cihâd,[684] Kitâbu's-siyer,[685] Kitâbu'r-rikâk,[686] Kitâbu'l-ferâiz,[687] Kitâbu fezâili'l-Kur'an[688] gibi bölümlerin eserde yer aldığı görülmektedir.

Dârimî genellikle bâbların tertibinde rivayetlerin muhtevalarını dikkate almıştır.[689] Bir kitabın içine girebilecek hadisleri gelişi güzel sıralamamaktadır. Örneğin, Kitâbu's-salât'ta namazın fazileti, vakitleri, ezan vakti ve daha birçok namazla ilgili rivayetler ilgili oldukları konu başlığıyla sıralanmaktadır.[690] Rivayet birden fazla içerikle muhtevi ise rivayeti muhtevasına göre kısımlara ayrılarak (Takti' metodu) her kısmı anlam bağlamıyla ilgili bölümde nakletmektedir. Aynı veya benzer başlıkları kullanması ve aynı bölümlerde benzer rivayetlere yer vermesi metodu Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin eserlerindeki metotlarıyla ilişkilendirilmektedir.[691] Bazı bâb başlıkları fıkhî bir hüküm koyma hususiyetinden ziyade rivayetlerin içeriğini

[681]Kiraz, "**Hadis Tarihinde Mukaddime Geleneği (Sünen-i Dârimî Örneği)**", s.21.
[682]ed-Dârimî, **Sünenü'd-Dârimî**, (I, 13-169); Gamri, **el-Müsnedü'l-Câmi'**, c.1, s.95.
[683]ed-Dârimî, 1 Kitâbu't-tahâret, (I, 171), 2 Kitâbu's-salât, (I, 283), 3 Kitâbu'z-zekât, (I, 461).
[684]ed-Dârimî, 16 Kitâbu'l-cihâd, (II, 263).
[685]ed-Dârimî, 17 Kitâbu's-siyer, (II, 283).
[686]ed-Dârimî, 20 Kitâbu'r-rikâk, (II, 385).
[687]ed-Dârimî, 21 Kitâbu'l-ferâiz, (II, 441).
[688]ed-Dârimî, 23 Kitâbu fezâili'l-Kur'an, (II, 521).
[689]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.124.
[690]ed-Dârimî**,** 2 Kitâbu's-salât, (I, 283-460); Yıldırım, "Dârimî ve Sünen'i", s.57-58.
[691]Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 255.

tasviri mahiyette konulmuştur.[692] Bununla beraber bazı bâb başlıkları fıkhî hüküm ve görüşleri,[693] hadis ve ayetten kesitleri[694] ve sahâbe sözlerini[695] içermektedir.

2.1.9.4. Sened ve Metin

Dârimî gerekli gördüğü noktalarda rivayetin hem senedine hem de metnine yönelik çeşitli izahlarda bulunmuştur. Bazı senedlerde bir râviden gelen rivayetin farklı tarikleri mevcutsa bunları vav ile birleştirerek nakletmektedir.[696] Senedlerde ha[697] kullanımı da görülmektedir. Dârimî senedin lafız farklılıklarına dikkat çekmekte[698] râvi isimlerine,[699] nisbelerine[700] yönelik ek bilgi vermektedir. Senedlerde şek ve mübhem ifadelere,[701] râvi ile hocası arasındaki ittisal durumunu belirten ifadelere yer vermektedir.[702] Eserde râvinin cerh bakımından durumuyla alakalı izahlara da yer yer rastlanmaktadır.[703] Senedin sıhhatine ilişkin bilgi vermektedir.[704] Hangi râvinin itibara alındığını belirten kanâat ve tercihlerini de ayrıca nakletmektedir.[705] Eserde âli isnâdlı rivayetler ve sülâsiyâtlar vardır. Eserin sülâsiyât'ı Buhârî'nin sülâsiyâtından nispeten daha fazladır.[706] Eserde mürsel, mu'dal, munkatı, maktû rivayetler çok fazladır.[707]

Dârimî bazen rivayetler arasında tercihte bulunmakta,[708] rivayet metnindeki lafızları yorumlamakta,[709] hocalarının kanâat ve tercihlerini nakletmektedir.[710] Muhtevasında mübhem gördüğü garib ve müşkil lafızların mübhemliğini giderici

[692]Bkz. ed-Dârimî, 1 Kitâbu't-tahâret, 2, 4 (I, 174, 176).
[693]ed-Dârimî, 1 Kitâbu't-tahâret, 19 (I, 184).
[694]ed-Dârimî, 2 Kitâbu's-salât, 22 (I, 301) 20 Kitâbu'r-rikâk, 29 (II, 397), 10 Kitâbu'r-ru'yâ, 1 (II, 165).
[695]ed-Dârimî, 21 Kitâbu'l-ferâiz, (II, 450-455).
[696]ed-Dârimî, 6 Kitâbu'l-edâhi, 12 (II, 113).
[697]ed-Dârimî, 1 Kitâbu't-tahâret, 111 (I, 269).
[698]ed-Dârimî, 4 Kitâbu's-sıyâm, 42 (II, 33).
[699]ed-Dârimî, 10 Kitâbu'r-ru'yâ, 13 (II, 170-171), 4 Kitâbu's-sıyâm, 42 (II, 33).
[700]ed-Dârimî, 17 Kitâbu's-siyer, 75 (II, 314).
[701]ed-Dârimî, 5 Kitâbu'l-menâsik, 22 (II, 60), 5 Kitâbu'l-menâsik, 72 (II, 93), 19 Kitâbu'l-isti'zân, 41 (II, 372).
[702]ed-Dârimî, 17 Kitâbu's-siyer, 8 (II, 286).
[703]ed-Dârimî, 1 Kitâbu't-tahâret, 6 (I, 178), 2 Kitâbu's-salât, 49 (II, 375).
[704]ed-Dârimî, 1 Kitâbu't-tahâret, 66 (I, 208).
[705]ed-Dârimî, 17 Kitâbu's-siyer, 31 (II, 296).
[706]Mübârekfûrî, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi,** c.1, s.349; Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.32.
[707]ed-Dârimî**, Sünenü'd-Dârimî**, (I, 9); Leknevi, **el-Ecvibetü'l-fazıle**, s.76-77.
[708]ed-Dârimî**,** 1 Kitâbu't-tahâret, 67 (I, 209).
[709]ed-Dârimî, 4 Kitâbu's-sıyâm, 27 (II, 26).
[710]ed-Dârimî, 5 Kitâbu'l-menâsik, 26 (II, 63-64).

açıklamalara yer vermektedir.[711] Ancak metne yönelik sadece bu tür açıklamalarla yetinmemiştir. Ayrıca sorulan sorulara cevap vermiş,[712] rivayette geçen bazı lafızları tenkit, hatalı ibareleri tashih etmiştir.[713] Rivayet hususunda tereddüdü söz konusuysa da açıkça belirtmiştir.[714] Açıklama yaparken bazen Abdullah ismini[715] bazen de Ebû Muhammed künyesini kullanmıştır.[716]

2.1.10. Buhârî (ö. 256/870)

2.1.10.1. Eserin İsmi

Buhârî'nin eserinin ismi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Muhtelif kaynaklarda eserin ismi şu şekilde nakledilmiştir:

İbnü'n-Nedim (ö. 385/995) *el-Fihrist*'de eser ismini "*Kitâbu's-sahîh*" (كتاب الصحيح) olarak ifade etmiştir.[717] Kâdî İyâz (ö. 544/1149) *Meşarikü'l-envâr ala sıhahi'l-âsâr*'da eseri "*el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min âsârı Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem*" ismiyle nakletmiştir.[718] İbnü's-Salâh ve Nevevî'nin naklettikleri isimden [*min umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih*] farklı olarak Kâdî İyâz *min âsârı Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem*'i kullanmıştır. İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147) *Fehresetu İbni Atiyye* 'de *el-Câmi'u's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih* olarak nakletmiştir.[719]İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) *Fehrese*'de "*el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih"* ismiyle yer vermiştir.[720] İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) *Ulûmü'l-hadis* ve Nevevî (ö. 676/1277) *et-Telhis şerhü'l-câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî* adlı eserlerinde eser ismini "*el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-*

[711]ed-Dârimî, 17 Kitâbu's-siyer, 50 (II, 303), 4 Kitâbu's-sıyâm, 35 (II, 30).
[712]ed-Dârimî, 5 Kitâbu'l-menâsik, 21 (II, 58).
[713]ed-Dârimî, 4 Kitâbu's-sıyâm, 42 (II, 33).
[714]ed-Dârimî, 17 Kitâbu's-siyer, 47 (II, 302).
[715]ed-Dârimî, 17 Kitâbu's-siyer, 57 (II, 306).
[716]ed-Dârimî, 17 Kitâbu's-siyer, 47 (II, 302). Geniş bilgi için bkz. Yıldırım, "**Dârimî ve Sünen'i**", s.68-80.
[717]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.286.
[718]Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubi Kâdî İyâz, **Meşârikü'l-envâr ala sıhâhi'l-âsâr**, Dâru't-türas/ Mektebetü'l-atika, Kahire/Tunis1978, c.1, s.9.
[719]İbn Atıyye el-Endelüsî, **Fehresetu İbni Atiyye**, (Thk.) Muhammed Ebû'l Ecfan ve Muhammed Zâhi, el-Garb el-islâmi, Beyrut 1983, s.64.
[720]İbn Hayr**, Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.131; Muhammed b. Abdülkerim b. Ubeyd, **Rivâyâtu ve nusehu'l-câmi'i's-sahîh**, Dâru imamı'd-da'vet, Riyad 1426, s.22.

muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih" olarak ifade etmişlerdir.[721] İbnü's-Salâh ve Nevevî'nin naklettikleri eser ismi İbn Hayr el-İşbîlî'nin kaydettiği isimle örtüşmektedir. İbn Kesîr (ö. 774/1373) *İhtisâru ulûmi'l-hadis* adlı eserinde eser ismini "*el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar **fi** umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih"* olarak nakletmiştir[722]. el-Kelâbâzî (ö. 398/1008) *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*,[723] İbn Rüşeyd (ö. 721/1321) *İfâdetü'n-nasih bi't-ta'rif bi-senedi'l-câmi'i's-sahîh*,[724] İbn Mülakkın (ö. 804/1401) *el-Mukni' fi ulumi'l-hadis*,[725] Aynî (ö. 855/1451) *Umdetü'l-kâri şerhu sahîhi'l-Buhârî*[726] adlı eserlerinde eser ismini "*el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih"* şeklinde nakletmişlerdir.[727] et-Tücîbî (ö. 730/1329) *Bernamecü't-tücîbî*'de eseri "*el-Câmi'u'l-muhtasaru'l-müsnedü's-sahîh min umûri seyyidina Muhammed Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih"* ismiyle nakletmiştir.[728] Tücîbî'nin naklettiği *el-Muhtasaru'l-müsnedü's-sahîh* lafızları İbnü's-Salâh ve Nevevî'nin naklettikleri lafızlardan [*el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar*] öncelik sonralık hususiyeti bakımından farklıdır. Vâdîâşî (ö. 749/1348) *Bernamecu İbn Cabir el-Vâdîâşî'*de *"el-Câmi'u's-sahîh"* olarak nakletmektedir.[729] İbn Hacer (ö. 852/1149) *Hedyü's-sâri'de "el-Câmi'u's-sahîhu'l-müsned min hadisi Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve*

[721]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.26; Cum'a Fethi Abdülhalim, **Rivâyâtü'l-Câmi'i's-sahîh ve nüsahıhı**, Dâru'l-felâh, Katar 1423/2013, s.44; Nevevî, **et-Telhis**, c.1, s.213.

[722]İbn Kesîr, **İhtisâru ulûmi'l-hadis**, s.107.

[723]Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî el-Kelâbâzî, **Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî**, (Thk.) Abdullah Leysi, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1987, c.1, s.23.

[724]Ebû Abdullah Muhibbüddin Muhammed b. Ömer İbn Rüşeyd, **İfâdetü'n-nasih bi't-ta'rif bi-senedi'l-câmi'i's-sahîh**, (Thk.) Muhammed el-Habib, Dâru't-tûnusiyye, s.16.

[725]Ebû Hafs Siraceddin Ömer b. Ali b. Ahmed İbn Mülakkın, **el-Mukni' fi ulumi'l-hadis**, (Thk.) Abdullah b. Yusuf el-Cüdey', Dâru Fevvaz, 1992, c.1, s.74.

[726]Ayni, **Umdetü'l-kâri,** c.1, s.24.

[727]Eser ismini "*el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih*" olarak nakleden kaynaklar için bkz. Yakub b. İshak b. İbrâhim Ebû Avane el-İsferayini, **Mukaddimetu tahkiku'l-müsnedü's-sahîhü'l-muharrec ala Sahîhi Müslim**, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 1435/2014, s.81 (dipnot); Halid b. Süleyman el-Müzeyni, **el-Muharrer fi esbabi nüzûli'l-Kur'an dirasetü'l-esbab rivayeten ve dirayeten**, Dâru İbni'l-cevzi, ed-Dammam 1427, c.1, s.51; Şemseddin Muhammed b. Ömer b. Ahmed es-Sefiri, **el-Mecalisü'l-va'ziyye fi şerhi ehâdisi hayri'l-beriyye min sahîhi'l-İmam el-Buhârî**, hakkakahu ve harrace ehâdisehu Ahmed Fethi Abdurrahman, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1425/2004, c.1, s.50; İ'dad Yusuf b. Hamud el-Havşan, **Mesailü'l-akide fi kitâbi't-tevhid min sahîhi'l-imami'l-Buhârî**, 1417-1418, s.41.

[728]Tücibî, **Bernamecü't-tücîbî,** s.68.

[729]Vadiaşi, **Bernamecu İbn Cabir el-Vadiaşi,** s.188.

sünnenihi ve eyyâmih"[730] olarak ifade etmiştir.[731] İbn Hacer'in naklettiği isim İbnü's-Salâh ve Nevevî'nin verdikleri isimle tam anlamıyla örtüşmemektedir. Şöyleki: İbn Hacer'in belirttiği isimde İbnü's-Salâh ve Nevevî'nin belirttikleri isimden farklı olarak "*Müsned"* ile "*Sahîh"* lafzının yeri değişmiştir. Ayrıca İbn Hacer'in belirttiği eser isminde "*Muhtasar*" lafzı yoktur ve "*min umûri"* yerine İbn Hacer "*min hadisi*" lafzını kullanmıştır. İbn Hacer (ö. 852/1149) *el-Mu'cemü'l-müfehres*'de ise esere *"Sahîhu'l-Buhârî"* ismiyle yer vermektedir.[732] Abdülazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824) *Bustanü'l-muhaddisin*'de eseri "*el-Câmi'u's-sahîh"* ismiyle nakletmiştir. Esere *el-Usûlü's-sitte* bölümünde yer vermiştir.[733] Carl Brockelmann (ö. 1375/1956) *Tarihü'l-edebi'l-arabi*'de "*el-Câmi'u's-sahîh"* şeklinde nakletmektedir.[734] Ebû Gudde *Tahkîku ismeyi's-sahîhayn ve ismi Câmi'i't-Tirmizî* adlı eserinde İbn Hacer'in "*Müsned*" lafzını "*Sahîh*" lafzından sonra zikretmesini ve "*Muhtasar min umuri Resûlillâh"* lafzına yer vermemesini onun yerine "*min hadisi Resûlillâh"* lafzına yer vermesini hatalı bulmaktadır.[735] Bu bakımdan İbnü's-Salâh ve Nevevî'nin verdiği ismin daha uygun olduğu kanâatini taşımaktadır.[736] M. A'zamî *Studies in early hadith literature*'sinde "*el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi"* olarak nakletmektedir.[737] A'zamî, Buhârî'nin eserindeki bazı "*Kitâb*"ları önce münferit olarak yazdığını, bunları daha sonra eserine birer bölüm olarak aldığını ifade etmektedir. Bu itibarla *et-Târihu'l-*

[730]İbn Hacer, **Hedyü's-sâri**, c.1, s.8. Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî (ö. 371/981) nüshasında eser ismi *el-Câmi'u's-sahîhu'l-müsned min hadisi Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi"* olarak kaydedilmiştir. Bu hususa daha önce dikkat çekilmişti. Bu nüshada nakledilen isim İbn Hacer'in verdiği isimle tek bir farkla örtüşmektedir. İbn Hacer'in naklettiği isimde "*eyyâmihi*" lafzı yer alırken söz konusu nüshada "*eyyâmih*" lafzı yer almamaktadır. Bkz. Krş. el-Esedi, **el-Muhtasaru'n-nasih**, c.1, s.76; İbn Hacer, **Hedyü's-sâri,** c.1, s.8.

[731]Eser ismini *"el-Câmi'u's-sahîhu'l-müsned min hadisi Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih*" olarak nakleden kaynaklar için bkz. Ahmed b. Süleyman b. Eyüb, **Mevsûatu mehâsini'l-islâmiyye**, Dâru ilâfi'd-devliyye, 1436/2010, s.102; Saîd b. Ali b. Vehf el-Kahtani, **Fıkhü'd-dave fi Sahîhi'l-İmam el-Buhârî,** Vizaretü'ş-şuuni'l-islâmiyye ve'l-evkaf ve'd-da've ve'l-irşad, Riyad 1421, s.27; el-Havşan, **Mesailü'l-akide**, s.41; Hamza Muhammed Kâsım, **Menarü'l-kari' şerhi muhtasarı Sahîhi'l-Buhârî**, Mektebetü dâri'l-beyân/ Mektebetü'l-müeyyed, Dımaşk/Taif, 1410/1990, c.1, s.3; Sa'd Muhammed Muhammed Mersifi, **el-Müsteşrikun ve's-sünne**, Mektebetü'l-menari'l-islâmiyye ve Müessesetü'r-reyyan, Kuveyt/ Beyrut, s.48; Sehl b. Rifa' b. Süheyl el-Uteybi, **er-Ru'ya inde ehli's-sünne ve'l-cemaa ve'l-muhalifin**, Dâru künûzi işbiliyâ, Riyad 1430/2009, s.154.

[732]İbn Hacer, **el-Mu'cemü'l-müfehres**, s.25.

[733]Dihlevî, **Bustanü'l-muhaddisin,** s.72.

[734]Brockelmann, **Tarihü'l-edebi'l-arabi**, c.3, s.165.

[735]Ebû Gudde, **Tahkiku ismeyi's-sahîhayn**, s.11.

[736]Ebû Gudde, **Tahkiku ismeyi's-sahîhayn**, s.11-12.

[737]A'zamî, **Studies in early hadith literature**, s.304.

kebîr'inde yer yer rastlanılan "*es-Sahîh", "el-Müsned", "el-Müsnedü'l-kebîr", "el-Muhtasar"* gibi kitap unvanlarıyla Buhârî'nin "*el-Câmi'u's-sahîh*" eserini kastetmiş olabileceğini belirtmektedir.[738] Fuad Sezgin *Târihu't-türâsi'l-arabi*'de eseri *"el-Câmi'u's-sahîh*" ismiyle nakletmektedir.[739]

Buhârî'den nakledilen rivayetlerde eser ismi "*es-Sahîh", "el-Câmi'", "el-Câmi'u's-sahîh"* olarak nakledilmiştir. Söz konusu rivayetleri şu şekilde sıralayabiliriz: (Buhârî şöyle dedi) "*Kitabım **es-Sahîh**'i on altı yılda tasnîf ettim. O'nu altı yüz bin hadisten tahriç ettim ve kendim ile Allah azze ve celle arasında hüccet kıldım.*"[740] *"Kitabım **es-Sahîh**'e gusul abdesti almadan ve 2 rekât namaz kılmadan herhangi bir hadis koymadım."*[741] *"...Bu kitabım yani el-Câmi'yi toplamaya başladım".*[742] *"...el-Câmi'u's-sahîh'i toplamaya başladım."*[743] "*Kitabım el-Câmi'ye sadece Sahîh hadisleri koydum..."*[744] "*...Bu beni el-Câmi'u's-sahîh'i tahriç etmeye sevk etti."*[745] Kitabın şöhreti ve ismin uzunluğundan dolayı eser isminin bir kısmıyla iktifa edilmiş[746] eser "*Sahîhu'l-Buhârî"* diye şöhret bulmuştur.[747]

---

[738]A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", **DİA**, c.6, s.372.
[739]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.1, s.225.
[740]el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi'li ahlâkı'r-râvi,** c.2, s.185.
[741]Vellevî, **Şerhu Süneni'n-Nesâî**, c.20, s.244.
[742]Vellevî, **Şerhu Süneni'n-Nesâî**, c.20, s.244.
[743]İbn Hacer, **Hedyü's-sâri,** c.1, s.7.
[744]Mizzi, **Tehzibü'l-kemal fi esmai'r-ricâl**, c.15, s.216, c.24. s.442; Ebü'l-Hüseyin İbnü'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdâdî Hanbeli İbn Ebû Ya'la, **Tabakatü'l-hanabile**, (Nşr.) Muhammed Hamid el-Fıki, Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire 1371/1952, c.1, s.275; el-Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu medineti's-selam**, c.2, s.327; Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürcani İbn Adi, **Esami men rava anhum Muhammed b. İsmail el-Buhârî**, (Thk.) Amir Hasan Sabri, Dâru'l-beşairi'l-islâmiyye, Beyrut 1414/1994, s.62-63; Ebû Abdullah Muhibbüddin Muhammed b. Ömer İbn Rüşeyd, **es-Senenü'l-ebyen ve'l-mevridü'l-em'an fi'l-muhâkeme beyne'l-imâmeyn fi's-senedi'l-mu'an'an**, (Thk.) Salâh b. Sâlim el-Mısrâti, Medine 1417/1996, s.146; İbn Mülakkın, **el-Mukni' fi ulumi'l-hadis**, c.1, s.60; İbn Hacer, **Hedyü's-sâri**, s.7; Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, **Târihu medineti dımaşk**, (Thk.) Muhibbüddin Ebû Said Ömer b. Garame el-Amri, Dâru'l-fikr, Beyrut 1418/1997, c.52, s.73; Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdülmelik b. Muhammed b. Said İbn Abdülmelik, **ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsul ve's-Sıla**, Dâru'l-garibi'l-islâmi, Tunus 2012, c.5, s.282; Vellevî, **Şerhu Süneni'n-Nesâî**, c.20, s.244.
[745]İbn Hacer, **Hedyü's-sâri**, c.1, s.7.
[746]Ebû Gudde, **Tahkiku ismeyi's-sahîhayn**. s.6.
[747]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.541; Ebû Gudde, **Tahkiku ismeyi's-sahîhayn**, s.6. *"el-Câmi'";* lafzıyla Buhârî'nin hadisleri belli bir sınıfa özgü kılmadığına yani eserini tek bir konuya tahsis etmediğine işaret ettiği söylenir. Bu itibarla eserin fûru, ilim, ahkâm, feza'il, geçmiş ve gelecekle ilgili haberler, âdâb, rekâ'ik gibi birçok çeşitli konuları ihtiva ettiği belirtilmektedir. Bkz. Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed Sem'ûni Haseni Tâhir Cezâiri, **Tevcihü'n-nazar ila usûli'l-eser**, el-Matbaatu'l-Cemaliyye, Kahire 1328/1910, s.88; Abdulhalim, **Rivâyâtü'l-câmi'i's-sahîh ve nüsha dirâset nezairiyetün tatbikatun**, s.50; Buhârî, **el-Câmi'u's-sahîh,** (Mukaddime), s.18; Ebü'l-Fazl

2.1.10.2. Râvileri ve Hadis Sayısı

Eseri Buhârî'den doksan bin kişinin dinlediği ifade edilmektedir.[748] Ancak eserin râvilerinin bin kadar olduğu[749] belirtilmekte ve bunlardan sadece beş kişinin ismi kaydedilmektedir.[750] Eseri Buhârî'den dinleyerek ve istinsâh ederek diğer nesillere ulaştıran râviler Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Firebrî (ö. 320/932), İbrahim b. Ma'kıl b. Haccâc en-Nesefî (ö. 295/907), Hammâd İbn Şakir en-Nesevî (ö. 290/902), Muhammed b. Ali b. Karine el-Bezdevî (ö. 329/940) el-Kaadi el-Huseyn İbn İsmâil el-Mehâmilî (ö. 330/941)'dir. el-Firebrî ilkini Firebr'de 248'de, diğerini Buhâra'da 252'de olmak üzere eseri iki kere dinlemiştir. en-Nesefî eserin bir kısmını Buhârî'den işitmemiş, bu bölümü icazetle rivayet etmiştir. Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1105) *Takyidu'l Muhmel* eserinde bu hususa dikkat çekmiştir. en-Nesevî'nin rivayet ettiği nüshada Buhârî'den işitmediği bir bölüm vardır. İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082'den sonra) ve diğerleri el-Bezdevî'nin Buhârî'den rivayet edenlerin sonuncusu olduğunu söylemişlerdir. el-Mehâmilî, Buhârî'den Bağdat'da hadis işitmiştir. Ancak *el-Câmi'u's-sahîh* yanında değildi. Buhârî'yi Bağdad'a son gelişinde imla meclislerinde dinlemiştir.[751]

Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr Süyûtî, **et-Tevsihu şerhu'l-Câmi'i's-sahîh,** (Thk.) Rıdvan Câmi' Rıdvan, Mektebetü'r-rüşd; Şirketü'r-Reyyaz, Riyad 1419/1998, c.1, s.43. İsmâilî eserin muhtasar oluşuna ilişkin şu değerlendirmede bulunmaktadır: "*Buhârî kendi nazarında sahîh olan her hadisi tahric etmiş olsaydı bir bâbta sahâbîlerden bir topluluğun hadislerini toplayacaktı ve sahîh olduğu takdirde onların her birinin tarikini zikredecekti. Bu durumda eser gerçekten hacimli bir kitap olurdu.*" Bkz. İbn Hacer, **Hedyü's-sâri**, s.7. İbn Hacer, Buhârî'nin sahîhliğe bağlı kaldığını, sahîh hadisten başkasını eserine almamasıyla bunun sabit olduğunu, konusunun aslının bu olduğunu ifade eder. Buhârî'nin kitabına *"el-Câmi'u's-sahîhu'l-müsned min hadisi Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih"* ismini vermesinden de anlaşıldığını belirtmektedir. İbn Hacer, **Hedyü's-sâri,** s.8.

[748]Nevevî, **et-Telhis**, c.1, s.190; Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Muhammed Kastallani, **İrşadü's-sâri li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî,** el-Matbaatu'l-Kübra, Bulak 1323, c.1, s.39; İbn Hacer, **Hedyü's-sâri,** s.491; Dihlevî, **Bustanü'l-muhaddisin**, s.74.

[749]Kâdî İyâz, **Meşârikü'l-envâr**, c.1, s.9.

[750]Kastallani, **İrşadü's-sâri**, c.1, s.39.

[751]Eseri söz konusu râvilerden sonra Ebû Ali Saîd b. Osman b. es-Seken (ö. 353/964), Ebû İshâk İbrahim b. Ahmed el-Müstemlî (ö. 376/986), Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Ahsiketî (ö. 376/986), Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî (ö. 371/981), Ebû Ali Muhammed b. Ömer b. Şebbuye (ö. 378/988), Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 373/983), Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed es-Serahsî (ö. 381/991), Ebû'l-Heysem Muhammed b. Mekki el-Kuşmihenî (ö. 389/999) ve Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. Ahmed b. Hâcib el-Küşânî (ö. 391/1001) nakletmiştir. İbnü's-Seken'den Abdullah b. Muhammed el-Cühenî (ö. 395/1005) nakletmiş; Müstemli'den Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043) ve Abdurrahman b. Abdullah el-Hemdânî (ö. 411/1020); Ahsiketî'den İsmail b. İshâk es-Saffar; Mervezî'den Ebû Nuaym el-İsbehânî (ö. 430/1038), Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Asilî (ö. 392/1002) ve Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kâbisî (ö. 403/1012); İbn Şebbuye'den Saîd b. Ebû Said el-Ayyâr (ö. 457/1065) ve Hemdânî; Cürcanî'den Ebû Nuaym ve Kâbisî; Serahsî'den Ebû Zer ve Ebû'l-Hasen Abdurrahman

Eserdeki hadis sayısı hususunda muhaddisler arasında tam bir ittifak söz konusu değildir. Bu itibarla kitâb, bâb ve hadis sayılarının faklı rakamlarla tespit edilmesinde bazı gerekçeler kaydedilmiştir. Bazı bâbların kitâb kabul edilmesi, bir hadisin bazen uzun bazen kısa olarak ifade edilmesinden ötürü farklı sayılması, iki ayrı isnâdla rivayet edilen rivayetlerin kimi muhaddise göre bir kimine göre iki rivayet olarak sayılması[752] ve nüshalar arasında görülen ihtilaflar gerekçe olarak ileri sürülmüştür.[753]

İbnü's-Salâh'a göre eserde mükerrerlerle beraber[754] toplam 7275 müsned hadis mevcuttur. Mükerrersiz yaklaşık 4000'dir.[755] en-Nevevî, İbnü's-Salâh'ınverdiği sayıma tabi olmuş, eserdeki kitâbları ve ihtiva ettikleri toplam hadis sayısını sıralamıştır.[756] İbn Hacer'e göre eserde muallak ve mütâbiler hariç mükerrerlerle beraber 7397 rivayet yer almaktadır. Ancak söz konusu rakama sahâbe, tâbiîn

b. Muzaffer ed-Dâvûdî (ö. 467/1074); Küşmihenî'den Ebû Zer, Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed el-Hafsî (ö. 466/1073) ve Kerime bt. Ahmed el-Mervezîyye (ö. 463/1071); Küşâni'den Ebû'l Abbâs Cafer b. Muhammed el-Müstağfirî (ö. 432/1041) eseri rivayet etmiştir. Bkz. İbn Hacer, **Fethü'l-bâri**, c.1, s.5-6; Nevevî, **et-Telhis,** c.1, s.190-192; Kastallani, **İrşadü's-sâri**, c.1, s.39; Ebû Abdullah Muhammed İbn İsmail el-Buhârî, **Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi**, (Mütercim) Mehmed Sofuoğlu, Ötüken Yay., İstanbul 1987, c.1, s.91-96. Sekizinci asırda Yûninî (ö. 701/1301) kendinden önceki Firebrî rivayetleri bir nüshada toplamış, râvilerin her biri için rumuzlar kullanmış, aralarındaki farklılıklara dikkat çekmiştir. Geniş bilgi için bkz. Kastallani, **İrşadü's-sâri**, c.1, s.40-41; Ebû Abdullah Cemaleddin Muhammed b. Abdullah İbn Mâlik Tai, **Şevahidü't-tevdih ve't-tashih li-müşkilati'l-Câmi'i's-sahîh,** (Thk.) Taha Muhsin, Mektebetü İbn Teymiye, 1413, s.12; Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, **ez-Zeyl ala Tabakâti'l-Hanabile**, (Thk.) Abdurrahman b. Süleyman b. Muhammed el-Useymin, Mektebetü'l-ubeykan, Riyad 1425/2005, c.4, s.330; Fatma Kızıl, "Yûnînî, Ali b. Muhammed", DİA, TDV Yay., İstanbul 2013, c.43, s.596.

[752]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.20-21.

[753]Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahîh (Buhârî)", **DİA**, c.7, s.115.

[754]İbn Haldun eserdeki mükerrerlere ilişkin şu bilgileri kaydetmiştir: Buhârî *es-Sahîh*'de hadisleri bâblara göre Hicaz, Irak ve Şam'ın tüm tarikleriyle tahric etmiştir. Bu konuda muhaddislerin ihtilaf ettiklerine değil ittifak ettiklerine itimat etmiştir. Hadisleri her bir bâbta hadisin kapsadığı bâbın manasıyla tekrarlamış, böylece hadisleri tekerrür etmiştir. Bkz. İbn. Haldun, **Târihu İbn Haldun,** s.225. Buhârî fikhî bir meseleye delil teşkil eden hadisi ihtiva ettiği hüküm sayısınca tekrar etmiştir. Ancak hadisin sened ve metin olarak aynen tekrarı nadir olmuştur. Bkz. İbn Hacer, **Hedyü's-sâri**, s.15; Muhammed Fadil b. Fâtımi Şübeyhi Zerhûni, **el-Fecrü's-sâtı' ale's-Sahîhi'l-Câmi',** (Thk.) Abdülfettah ez-Zinifi. Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1430/2009, c.1, s.21. el-Kastalâni İbn Hacer'in hattıyla el-Bedr el-Meşhedi'nin kendisine verdiği varakta Buhârî'nin hem metin hem de sened olarak iki ayrı yerde tekrar ettiği hadisleri nakletmektedir. Bkz. Kastallani, **İrşadü's-sâri**, c.1, s.25-26.

[755]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.20. Geniş bilgi için bkz. Ayni, **Umdetü'l-kâri**, c.1, s.4; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Yusuf b. Ali Kirmani**, Sahîhu Ebû Abdullah el-Buhârî bi-şerhi'l-Kirmani,** Dâru İhyai't-türasi'l-arabi, Beyrut 1401/ 1981, c.1, s.12; Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdülvahid Haşimi, **Lübbü'l-lübâb fi't-terâcim ve'l-ebvâb fi şerhi terâcim ve ebvâbi Sahîhi'l-Buhârî**, Dârü'n-nevadir, Dımaşk, Beyrut 1432/2011, c.1, s.17.

[756]Nevevî, **et-Telhis**, c.1, s.219-229.

rivayetleri dâhil değildir.[757] Kâtib Çelebî, kitâbların sayısını 100 küsür, bâbların sayısında küçük bir ihtilaf olmakla beraber 3450 olarak nakletmiştir.[758]

2.1.10.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları

Eserde rivayetler *tümden gelim metodu* ile ale'l-ebvâba göre tasnîf edilmiştir. Hadisler muhtevalarına göre kitâblara ayrılmış ve akabininde bâblara göre taksîmlendirilmiştir. Çalışmamızda esas aldığımız matbu eser 97 kitâbtan oluşmaktadır. Eserde yer alan ve kitâb olarak adlandırılan her bölüm muhtelif sayılarda bâblara ayrılmış ve her bâba o bâb içinde yer alan hadislerin muhtevasına göre bir unvan verilmiştir.[759] Eserde yer alan kitâb başlıkları şu şekildedir: Bed'u'l-vahy, Kitâbu'l-imân, Kitâbu'l-ilim, Kitâbu'l-vudû, Kitâbu'l-gusl, Kitâbu'l-hayz, Kitâbu't-teyemmüm, Kitâbu's-salât, Kitâbu mevâkiti's-salât ve fadliha, Kitâbu'l-ezân, Kitâbu'l-cumu'a, Ebvâbu salâti'l-havf, Kitâbu'l-ıydeyn, Kitâbu'l-vitr, Kitâbu'l-istiskâ', Kitâbu'l- kusûf, Ebvâbu sucûdi'l-Kur'an, Ebvâbu taksîri's-salât, Ebvâbu't-teheccüd, Kitâbu fazli's-salâti fi mescidi Mekke ve'l-Medine, Kitâbu'l-amel fi's-salât, Kitâbu's-sehv, Kitâbu'l-cenâiz, Kitâbu'z-zekât, Kitâbu'l-hac, Ebvâbu'l-umre, Ebvâbu'l-muhsar ve cezâi's-sayd, Bâbu cezâi's-sayd, Kitâbu fezâili'l-Medine, Kitâbu's-savm, Kitâbu salâti't-teravih, Kitâbu fazl leyleti'l-kadr, Ebvâbu'l-i'tikâf, Kitâbu'l-buyû, Kitâbu'l-selem, Kitâbu'ş-şuf'a, Kitâbu'l-icâre, Kitâbu'l-havâlât, Kitâbu'l-kefâlet, Kitâbu'l-vekâlet, Kitâbu'l-harsi ve'l-müzâra'a, Kitâbu'ş-şirb ve'l-müsâkât, Kitâbun fi'l-istikrâz, Kitâbu'l-işhas ve'l-husûmât, Kitâbun fi'l lukata, Kitâbu'l-mezâlim, Kitâbu'ş-şerike, Kitâbu'r-rehn, Kitâbu'l-ıtk, Kitâbu'l-mukâteb, Kitâbu'l-hibe ve fadliha, Kitâbu'ş-şehâdât, Kitâbu's-sulh, Kitâbu'ş-şurût, Kitâbu'l-vesâyâ, Kitâbu'l-cihâd ve's-siyer, Kitâbu farzi'l-humus, Kitâbu'l-cizye, Kitâbu bed'i'l-halk, Kitâbu ehâdisı'l-enbiya salavâtullahi aleyhim, Kitâbu'l-menâkıb, Kitâbu fezâili ashâbi'n-nebi, Kitâbu menâkıbi'l-ensâr, Kitâbu'l-megâzi, Kitâbu't-tefsîr, Kitâbu fezâili'l-Kur'an, Kitâbu'n-nikâh, Kitâbu't-talâk, Kitâbu'n-nafakât, Kitâbu'l-et'ime, Kitâbu'l-akîka, Kitâbu'z-zebaih ve's-sayd, Kitâbu'l-edâhi, Kitâbu'l-eşribe, Kitâbu'l-merzâ, Kitâbu't-tıb, Kitâbu'l-libâs, Kitâbu'l-edeb, Kitâbu'l-isti'zân,

[757]İbn Hacer, **Hedyü's-sâri,** s.468-469.
[758]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.544.
[759]Seyyid Abdülmâcid Gavri, **Mevsûatu ulûmi'l-hadis ve fünûnihi**, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1427/2007, c.1, s.491.

Kitâbu'd-deavât, Kitâbu'r-rikâk, Kitâbu'l-kader, Kitâbu'l-eymân ve'n-nuzûr, Kitâbu keffârâti'l-eymân, Kitâbu'l-ferâiz, Kitâbu'l-hudûd, Kitâbu'd-diyat, Kitâbu istitâbeti'l-mürteddîn ve'l-muânidîn ve kıtâlihim, Kitâbu'l-ikrâh, Kitâbu'l-hiyel, Kitâbu't-ta'bir, Kitâbu'l fiten, Kitâbu'l-ahkâm, Kitâbu't-temenni, Kitâbu ahbâri'l-âhad, Kitâbu'l-i'tisâm bi'l-kitâbi ve's-sünnet ve Kitâbu't-tevhîd'tir.

Görüldüğü üzere ana bölüm başlıklarında "Kitâb" tabiriyle birlikte "Ebvâb" tabiri de kullanılmıştır. Ancak "Ebvâb" başlıklı olanlar "Kitâb" başlıklı olanlara nispetle çok azdır.[760] Kitâb başlığı nicel bakımından *Câmi'* türü hadis mecmularının neredeyse iki katı kadardır. Bu husus muhtevanın çeşitliliğinden ve tek başlıkta toplanması mümkün olan başlıkların çeşitlendirilerek ifade edilmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin; namazla ilgili kitâb başlıkları eserde Kitâbu's-salât, Kitâbu' Mevâkiti's-salât, Kitâbu'l-ezan, Kitâbu'l-cumu'a, Ebvâbu salâti'l-havf, Kitâbu'l-ıydeyn, Kitâbu'l-vitr, Kitâbu'l-istiskâ', Kitâbu'l- kusûf, Ebvâbu taksiri's-salât, Ebvâbu't-teheccüd, Kitâbu fazli's-salâti fi mescidi Mekke ve'l-Medine, Kitâbu'l-amel fi's-salât, Ebvâbu's-sehv olarak 14 başlıkta tasniflenmiştir.[761] Müslim'in *es-Sahîh*'inde namazla ilgili kitâb başlıkları Kitâbu's-salât, Kitâbu'l-mesâcid ve mevâdi'i's-salât, Kitâbu salâti'l-müsâfirîn ve kasriha, Kitâbu'l-cum'a, Kitâbu salâti'l-ıydeyn, Kitâbu salâti'l-istiskâ', Kitâbu'l-kusûf olarak 7 başlıkta tasnîf edilmiştir.[762] Kitâb başlıkları imân, ilm, ibadet, cihâd, siyer, menâkıb, fedâil, megâzi, tefsîr, tıb, edeb, kader, fiten, sünnet, rikâk ve zühd gibi dini ve dünyevi çeşitli konularla muhtevidir. Eserin isminde belirtilen *"umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih"* ifadesi[763] kitâb başlıklarının muhtevasını yansıtmaktadır.

[760]Buhârî, 26 Ebvâbu'l-umre, (III, 2), 27 Ebvâbu'l-muhsar, (III, 8).

[761]Buhârî, 8 Kitâbu's-salât, 9 Kitâbu' mevâkiti's-salât, (I, 78-173), 10 Kitâbu'l-ezan, 11 Kitâbu'l-cumu'a, 12 Ebvâbu salâti'l-havf, 13 Kitâbu'l-ıydeyn, 14 Kitâbu'l-vitr, 15 Kitâbu'l-istiskâ', 16 Kitâbu'l- kusûf, 18 Ebvâbu taksiri's-salât, 19 Ebvâbu't-teheccüd, 20 Kitâbu fazli's-salâti fi mescidi Mekke ve'l-Medine, 21 Kitâbu'l-amel fi's-salât, 22 Ebvâbu's-sehv, (II, 2-80).

[762]Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisâbûri Müslim b. el-Haccac, **Sahîhu Müslim**, (Thk.) Muhammed Fuâd Abdülbâki, Dâru İhyai'l-kütübi'l-arabiyye, Kahire 1412/1991, 4 Kitâbu's-salât, (I, 285), 5 Kitâbu'l-mesâcid ve mevâdi'i's-salât, (I, 370), 6 Kitâbu salâti'l-müsâfirîn ve kasriha, (I, 478), 7 Kitâbu 'l-cum'a, (II, 579), 8 Kitâbu salâti'l-ıydeyn, (II, 602), 9 Kitâbu salâti'l-istiskâ', (II, 611), 10 Kitâbu'l-kusûf, (II, 618).

[763]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.131.

Eser üç bin dört yüz civarında bâbdan oluşmaktadır.[764] Bâb başlıklarını genellikle fıkhî bir anlam taşıyacak şekilde tanzim etmiştir.[765] Öyleki "*Buhârî'nin fıkhî görüşleri bâb başlıklarındadır.*" sözü meşhur olmuştur.[766] Buhârî'nin bâb başlıkları müellifler tarafından farklı kategorilerde değerlendirilmiştir.[767] Farklı taksîmlendirmeler olmakla birlikte bu bağlamda kaydedilenler dört kısım olarak ele alınacaktır.

1. **Zahir bâb başlıkları:** Bu bâb başlıkları muhtevi oldukları rivayete açıkça işaret etmektedir. Okuyucunun bâb başlığındaki istidlâli kavraması için çok da fazla düşünmesine gerek yoktur.[768] Örneğin; İmânın alâmeti ensârı sevmektir bâbından sonra Enes b. Mâlik'den (ö. 93/711-12) merfû olarak nakledilen "*İmânın alameti Ensar'ı sevmek, münafıklığın alameti Ensar'dan buğz etmektir."*[769] rivayeti bu bâb başlığına örnek gösterilebilir.
2. **Hafi bâb başlıkları:** Bu tür bâb başlıklarına "*İstinbâti bâb başlıkları"* da denilmektedir. Bu türde olan bâb başlıklarının hadislerle olan münasebetini okuyucunun düşünmesi gerekmektedir. Yani bu tür başlıklarda bâbın rivayet edilenlerle uygunluğu ancak araştırma ile

[764]Kirmani, **Sahîhu Ebû Abdullah el-Buhârî**, c.1, s.12; Kastallani, **İrşadü's-sâri**, c.1, s.28. Nevevî, Buhârî'nin bâb başlıklarına ilişkin şu bilgilere yer vermiştir: Buhârî'nin bu kitaptaki maksadı sadece hadislerle yetinmek ve hadis metinlerini çoğaltmak değildir. Bilakis onun gayesi hadislerden istinbatta bulunmak, usûl, furû, zühd, âdâb, emsâl ve diğer fenlerde istediği bâblar için deliller getirmektir. Bu sebeple birçok bâbta hadisin isnâdını boş bırakmıştır. Bâb başlıklarında Kur'an'dan pek çok ayetlere yer vermiştir. Bazen bu bâbların bir kısmında sadece ayetlerle yetinir. Bazen bâb başlıklarında sahâbe, tâbiîn, sonrakilerin fetvalarından pek çok şeye yer verir. Nevevî, **et-Telhis**, c.1, s.230-231.

[765]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.81.

[766]Ebü'l-Abbâs Nasırüddin Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Müneyyir, **el-Mütevâri ala terâcimi ebvâbi'l-Buhârî,** (Thk.) Salahaddin Makbûl Ahmed, Mektebetü'l-muallâ, Kuveyt 1407/1987, s.8. Muhammed Zekeriyyâ Kandehlevi, **el-Ebvâb ve't-terâcim li-Sahîhi'l-Buhârî,** (Thk.) Veliyyüddin b. Takiyyüddin en-Nedvi, Dâru'l-beşairi'l-islâmiyye, Beyrut 1433/2012, c.1, s.103.

[767]Tâhir Cezâiri, **Tevcihü'n-nazar**, s.88; Gavri, **Mevsûatu ulûmi'l-hadis,** c.1, s.491. Birçok müellif Buhârî'nin eserinin bâb başlıklarının hususiyetlerine yer vermiştir. Geniş bilgi için bkz. Ebû Abdulaziz Kutbüddin Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahim b. Vecihiddin Dihlevî Fârûki Şah Veliyyullah, **Şerhu terâcimi ebvabi'l-Buhârî**, (Thk.) İzzet Muhammed Fergali, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısrî; Dâru'l-kitâbi'l-lübnani, Beyrut; Kahire 1420/1999, s.19-22; Kandehlevi, **el-Ebvâb ve't-terâcim**, c.1, s.116-119; Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. İbrahim b. Sadullah Kinani Hamevî İbn Cemaa, **Münasebâtu terâcimi'l-Buhârî**, (Thk.) Muhammed İshak Muhammed İbrahim es-Selefi, ed-Dâru's-selefiyye, Bombay 1404/1984, s.26-27.

[768]Gavri, **Mevsûatu ulûmi'l-hadis**, c.1, s.491-494.

[769]Buhârî, 2 Kitâbu'l-imân 10**, el-Câmi'u's-sahîh**, c.1, s.12.

ortaya çıkmaktadır.[770] Örneğin, "*Kitâbu'l-vudû'da yer alan develerin, binek hayvanların, koyunların idrarları ve koyun ağılları bâbı"* gibi başlıklar bu türe örnek verilebilir. Bâb başlığı genel ve kapsamlıdır. Başlığın akabininde Buhârî bâb başlığına delalet eden Enes'ten naklettiği "*Ukl ve Ureyne kabilelerinden bir grup insan geldi. Medine ikamet etmek istemediler…*"[771] rivayetine yer vermektedir.[772]

3. **Mürsele bâb başlıkları**: Buhârî'nin bâb başlığında bâb lafzıyla iktifa ederek herhangi bir ifadeye yer vermediği başlıklardır. Bu tür bâb başlıkları bazen ana konu başlığındaki kitâbla veya kendinden önce geçen bâb başlığının devamı olmakla ilişkilendirilmiştir. Örneğin; Kitâbu'l-iman'dan sonra Buhârî bâb lafzı kaydını bırakır ve akabininde rivayeti nakleder.[773] Mürsele bâb başlıkları zahir ve hafi bâb başlıklarına nispetle sayıca azdır.[774]
4. **Müfrede bâb başlıkları**: Buhârî'nin başlığa delalet eden bir rivayete yer vermediği başlıklardır. Müellif "*Yüce Allah'ın kavli bâbı*"[775] şeklinde bâb başlığı açmış ancak bâb başlığına delalet edecek herhangi rivayete yer vermemiştir. [776]

Mürsele ve *Müfrede* bâb başlıkları kategorisinde değerlendirilen başlıklarda yani bazı bâb başlıklarının unvansız bırakılması veya bazılarında hiçbir rivayetin olmaması gibi hususlarda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları Buhârî'nin bunu kasıtlı yaptığını, şartına uygun hadis bulamadığı için bu şekilde davrandığını ileri sürmüştür. Bazıları da nüsha farklılıklarından kaynaklandığını belirterek bu durumu eseri istinsâh eden müstensihlere dayandırmıştır.[777] el-Bâcî (ö. 474/1081), Ebû İshâk el-Müstemli'den şu rivayeti nakletmektedir: "*Buhârî'nin kitabını Muhammed b. Yusuf el-Firebrî'de bulunan asıldan istinsâh ettim. Kitapta tamamlanmamış, boş bırakılmış yerlerin olduğunu, bazı bâb başlıklarının altında hiçbir şeyin olmadığını, bazı*

[770]Gavri, **Mevsûatu ulûmi'l-hadis,** c.1, s.491, 494-497.
[771]Buhârî, 4 Kitâbu'l-vudû 10, c.1, s.56.
[772]Gavri, **Mevsûatu ulûmi'l-hadis,** c.1, s.495.
[773]Buhârî, 2 Kitâbu'l-imân 10, c.1, s.12.
[774]Gavri, **Mevsûatu ulûmi'l-hadis**, c.1, s.491, 497-499.
[775]Buhârî, 25 Kitâbu'l-hac 46, c.2, s.148.
[776]Nûreddin Itr, **el-İmâm el-Buhârî ve fıkhü't-terâcim fi Câmi'ihi's-Sahîh**, Mecelletü'ş-şeri'ati'd-dirâsâti'l-islâmiyye 2, 1985, s.87.
[777]Tâhir Cezâiri**, Tevcihü'n-nazar**, s.89.

hadislerde bâb başlıklarının konmamış olduğunu gördüm. Bunların bazılarını bazılarına ilave ettik." el-Bâcî göre, Ebû İshâk el-Müstemlî, Ebû Muhammed es-Serahsî (ö. 381/991), Ebû'l-Heysem el-Kuşmeyhenî (ö. 389/999) ve Ebû Zeyd el-Mervezî (ö. 371/981) aynı asıldan istinsâh etmelerine rağmen rivayetleri takdim ve tehir bakımından birbirinden farklılık arz etmektedir. Bu hususu el-Bâcî müstensihlerin her birinin kitabın herhangi bir yerindeki kısa notu veya eklenmiş kâğıt parçasını kanâatlerine göre esere iliştirmelerine dayandırmıştır. İki veya daha fazla muttasıl tercemelerde aralarında hadis bulunmaması buna işaret etmektedir.[778]

2.1.10.4. Ta'likleri

Ta'lik bir şeyi yüksek bir şeye asmak, bağlamak manalarına gelen علق kökünden gelir. Muallak ta'likten ism-i mefûldür.[779] Hadis ıstılâhı olarak isnâdın başından bir veya birden fazla râvinin hazf edildiği hadise denilmiştir.[780] Muallak rivayetler "قال, ذكر, امر, فعل, روى" gibi kesinlik ifade eden cezm sîgalarıyla rivayet edildiğinde, rivayet edilenlerin kendisinden ta'lik yapılana nispetinin sahîh olduğuna hükmedilmektedir. Rivayetler "يحكى, يذكر, يروى" gibi kesinlik bildirmeyen temriz sîgalarıyla rivayet edildiğinde ise rivayet edilenlerin kendisinden ta'lik yapılana nispetin sahîh olmadığına hükmedilmektedir.[781] Buhârî'nin ta'likleri hususunda farklı görüşler ifade edilmiştir. Bu hususta ifade edilenler özetle şu şekildedir: Cezm sîgasıyla rivayet edilen muallak hadislerin bazıları Buhârî'nin kiterlerini sağlamaktadır. Ancak Buhârî bu tür hadisleri uzatmama adına ihtisar etmiş veya hocasından işitmemiş ya da hocasından işitmişse bunu tahdis olarak değil müzakere olarak işittiği için muallak olarak rivayet etmiştir. Bu tür rivayetlerin bazıları Buhârî'nin şartına uygun olmayıp ancak başkalarının şartlarına göre sahîhtir. Rivayetlerin bir kısmı hasen olup hüccet olmaya elverişlidir. Bir kısmı ise seneddeki

[778]Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd Eyyûb el-Bâci el-Maliki, **et-Ta'dil ve't-tecrih li men harrece anhu'l-Buhârî fi'l-câmi's-sahîh,** (Thk.) Ali İbrahim Mustafa, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 2010, s.42; Tâhir Cezâiri, **Tevcihü'n-nazar,** s.89; Sezgin, **Buhârî'nin kaynakları**, s.188; Mehmet Bilen, **İbn Hacer'in Buhârî Savunusu**, Ankara Okulu, Ankara, 2013, s.69-70; Kandehlevi, **el-Ebvâb ve't-terâcim**, c.1, s.109.

[779]Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyyâ İbn Faris, **Mu'cemu mekayisi'l-luga,** (Thk.) Abdüsselam Muhammed Harun, Dâru'l-fikr, Beyrut 1399/1979, c.4, 125; Şemseddin Muhammed Tebrizi, **Şerhü'd-dibaci'l-müzheb fi mustalahi'l-hadis ale'd-dibaci'l-müzheb**, (Thk.) Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire 1350, s.29.

[780]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis,** s.24; Nevevî, **et-Telhis**, c.1, s.231; Tebrizi, **Şerhü'd-dibaci'l-müzheb,** s.29; Irâkî, **et-Takyid ve'l-izah**, s.20.

[781]Zebidi, **Tecrid-i sarih tercemesi,** c.1, s.157-158.

râvilerden birinin illetli olmasından değil, isnâddaki bir kopukluktan dolayı zayıftır.[782] Temriz sîgasıyla rivayet edilenler arasında sahîh olan rivayetler ile sahîh olmayan rivayetler vardır. Müellifin şartına uygun sahîh hadisler nispeten azdır. Buhârî'nin temriz sîgasıyla naklettiği rivayetlerin bir kısmı sahîhtir. Ancak Buhârî'nin kriterine uygun değildir. Bu rivayetlerin bir kısmı hasendir. Bir kısmı zayıf ve ferttir. Desteklenmeyen zayıf rivayetler az da olsa eserde yer almaktadır. Bu şekilde olan hadisleri Buhârî bundan önceki kısımlara giren hadislerin aksine hadisleri naklettikten sonra zayıf olduklarını belirtmektedir.[783]

Câmi' adıyla meşhur olan ve bilinen eserler içinde en geniş muhtevaya sahip olan hiç şüphesiz İmam Buhârî'nin eseridir. Biz bu nedenle onun eserini daha detaylı bir şekilde vermeye çalıştık. Bununla amaçladığımız şey *Câmi'* kavramının olgusal karşılığı olan eserlerin muhtevaları net olarak görülebilsin ve aralarındaki farklılıklar fark edilebilsin. Bu derece aşırı farklılıkların olduğu kaynaklara ortak bir kavram olarak *Câmi'* denilmesi mantık ilkeleri açısından kabul edilemez. Çünkü tanım ile tanımlananın mutabakatı şarttır. Oysa buraya kadar verdiğimiz örneklerde görülen durum bunun tam tersidir. *Câmi'* tanımı ile *Câmi'* olarak kabul edilen eserlerin uyumları söz konusu değildir. Nitekim bu hususu bölüm sonu değerlendirmesinde detaylı olarak ele alacağız.

2.1.11. Müslim b. Haccac (ö. 261/875),

2.1.11.1. Eserin İsmi

Müslim b. Haccac'ın (ö. 261/875) "*el-Müsnedü's-sahîh*" olarak ifade ettiği eserinin ismi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu bakımdan kaynaklarda tam bir görüş birliğine varılamamıştır.[784] Bu hususta nakledilenler şu şekildedir: el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) *Târihu Bağdad*'da Müslim'i "*el-Müsnedü's-sahîh*"in sahibi olarak ifade etmiştir.[785] Müslim'den *"Bu el-Müsnedü's-sahîh'i işittiğim*

[782]İbn Hacer, **Hedyü's-sâri,** s.17-18; Kastallani, **İrşadü's-sâri**, c.1, s.26-27.
[783]İbn Hacer, **Hedyü's-sâri,** s.18-19; Kastallani, **İrşadü's-sâri**, c.1, s.27-28. Geniş bilgi için bkz. Bilen, **İbn Hacer'in Buhârî Savunusu**, s.164-198; Sezgin, **Buhârî'nin kaynakları**, s.117-138.
[784]Muhammed Abdurrahman Tavalibe, **el-İmam Müslim ve menhecuhu fi sahîhihi**, Dâru Ammar, Amman 1421/2000, s.101-103.
[785]el-Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu medineti's-selam,** c.15, s.121

300.000 hadisten seçerek tasnîf ettim." rivayetini nakletmektedir.[786] Zehebî, Müslim'in "*Bu (Müsned) kitabımı Ebû Zür'a er-Râzî'ye arz ettim.",*[787] "*Muhaddisler iki asır boyunca hadis yazsalar da yine onların medarı bu 'el-Müsned'in üzerine olur."*[788] ve "*el-Müsned'e her şeyi delil ile aldım, ondan çıkardıklarımı da delil ile çıkardım.*" dediğini nakletmektedir.[789] Söz konusu rivayetlerde eser isminin "*el-Müsnedü's-sahîh*" ve "*el-Müsned*" olarak nakledildiği görülmektedir.[790] Muhtelif kaynaklarda eserin ismi şu şekilde nakledilmektedir:

İbnü'n-Nedim (ö. 385/995) *el-Fihrist*'de "*Kitâbu's-sahîh"* ismiyle nakleder.[791] İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147) *Fehresetu İbni Atiyye'*de "*el-Müsnedü's-sahîhu bi-nakli'l-adli' ani'l-adli an Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem"* ismiyle yer verir.[792] Kâdî İyâz (ö. 544/1149) *Meşarikü'l-envâr ala sıhahi'l-âsâr*'da "*el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar bi-nakli'l-adli' ani'l-adli an Resûlillâh 'aleyhi's-selâm"* ismiyle ifade etmektedir.[793] İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) *Fehrese*'de *"el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar mine's-süneni bi-nakli'l-adli' ani'l-adli an Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem"* ismiyle nakletmektedir.[794] et-Tücîbî (ö. 730/1329) *Bernamecü't-tücîbî*'de eseri "*el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar mine's-süneni bi-nakli'l-adli' ani'l-adli ilâ Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem"* ismiyle belirtmektedir.[795] Vâdîâşî (ö. 749/1348) *Bernamecu İbn Cabir el-Vâdîâşî'*de "*el-Müsnedü's-sahîh*" olarak ifade

[786]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.12, s.565; el-Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu medineti's-selam,** c.15, s.122; İbn Asâkir, **Târihu medineti dımaşk**, c.58, s.92; Tücîbî, **Bernamecü't-tücîbî,** s.93.

[787]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.12, s.568; Tücîbî**, Bernamecü't-tücîbî**, s.93; Ebü'l-Abbâs Ziyaeddin Ahmed b. Ömer b. İbrâhim Kurtubi, **Müfhim lima eşkele min telhisi Kitâbi Müslim,** (Thk.) Muhyiddin Dib Müstû, Yusuf Ali Büdeyvi, Ahmed Muhammed es-Seyyid, Mahmud İbrahim Nezzam, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1417/1996, c.1, s.101; Safiyyürrahman el-Mübârekfûri, **Minnetü'l-mün'im fi şerhi sahîhi Müslim,** Dâru's-selam, Riyad 1420/1999, c.1, s.16.

[788]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.12, s.579; Sıddîk Hasan Han, **es-Siracü'l-vehhac**, c.1, s.15; Tücîbî**, Bernamecü't-tücîbî**, s.93; Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubi Kâdî İyâz, **Şerhu Sahîhi Müslim li-Kâdî İyâz: İkmalü'l-Mu'lim bi-fevaidi Müslim**, (Thk.) Yahyâ İsmail, Dâru'l-vefa, Mansure 1419/1998, c.1, s.82; Kurtubi, **Müfhim,** c.1, s.101

[789]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.12, s.579; el-Mübârekfûri, **Minnetü'l-mün'im,** c.1, s.16.

[790]Tavalibe, **el-İmam Müslim**, s.101-103. Eser ismine ilişkin görüş birliği söz konusu değilken M. Yaşar Kandemir eserin asıl adının "*el-Câmi'u's-Sahîh"* olduğunu ifade etmiştir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahîh (Müslim)", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1993, c.7. s.124.

[791]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.286.

[792]İbn Atıyye, **Fehresetu İbni Atiyye**, s.67.

[793]Kâdî İyâz, **Meşârikü'l-envâr**, c.1, s.10.

[794]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.135; el-İsferayini, **Mukaddimetu tahkiku'l-müsnedü's-sahîhü'l-muharrec**, s.81 (dipnot).

[795]Tücîbî, **Bernamecü't-tücîbî**, s.83.

etmektedir.[796] Abdullah Alâî'nin (ö. 761/1359) *İsaretü'l-fevaidi'l-mecmua fi'l-işare ile'l-feraidi'l-mesmua* adlı eserinde"*el-Müsnedü's-sahîh bi-nakli'l-adli' ani'l-adli an Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem"* ismiyle kaydedilmiştir.[797] İbn Hacer (ö. 852/1149) *Tehzibü't-Tehzib*'de, el-Firûzâbâdi, el-Kannevci[798] "*el-Câmi'*" ismiyle ifade etmektedirler.[799] İbn Hacer *el-Mu'cemü'l-müfehres'*de ise "*Sahîhu Müslim*" olarak nakletmektedir.[800] İbnu'l-Esir (ö. 606/1210), İbn Hallikân (ö. 681/1282), Zehebî (ö. 748/1348),[801] İbn Kesîr (ö. 774/1373), Nevevî (ö. 676/1277), İbnü's-Salâh (ö. 643/1245),[802] Süyûtî (ö. 911/1505),[803] el-Yâfii (ö. 768/1367), İbn Haldun (ö. 808/1406)[804] ve İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679) gibi müelifler eser ismini *es-Sahîh* olarak nakletmişlerdir. *es-Sahîh* ismi *Hadis*, *Fıkıh*, *Tefsîr* ve diğer muhtelif türdeki eserlerde yaygın olarak kullanılmıştır.[805] Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*'da, Ali el-Kari (ö. 1014/1605) *Mirkatü'l-mefatih şerhi Mişkati'l-mesabih*'de, İsmail Paşa (ö. 1338/1920) *Hediyyetü'l-arifin*'de "*el-Câmi'u's-sahîh"* olarak nakletmişlerdir.[806] Abdülazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824) *Bustanü'l-muhaddisin*'de esere *el-Usûlü's-sitte* bölümünde yer vermiş ve "*el-Câmi'u's-sahîh"* ismiyle ifade etmiştir.[807] Kettânî (ö. 1345/1927) *er-Risâletü'l-müstatrefe*'de "*Câmi'"* ismiyle zikretmektedir.[808] Carl Brockelmann (ö. 1375/1956) *Tarihü'l-edebi'l-arabi*'de "*Sahîhu Müslim"* ismiyle belirtmektedir.[809] Fuad Sezgin *Târihu't-türâsi'l-arabi*'de "*el-Câmi'u's-sahîh"* ismiyle nakletmektedir.[810]

[796]Vadiaşi, **Bernamecu İbn Cabir el-Vadiaşi**, s.192.
[797]Ebû Said Salâhuddin Halil b. Keykeldi b. Abdullah Alâî, **İsaretü'l-fevaidi'l-mecmua fi'l-işare ile'l-feraidi'l-mesmua,** Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, Dâru'l-ulum ve'l-hikem, Dımaşk 1425/2004, s.140.
[798]Tavalibe, **el-İmam Müslim**, s.101.
[799]Ebû Gudde, **Tahkiku ismeyi's-sahîhayn**, s.46.
[800]İbn Hacer, **el-Mu'cemü'l-müfehres**, s.27.
[801]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** c.12, s.558.
[802]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.20.
[803]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.1, s.93.
[804]İbn Haldun, **Târihu İbn Haldun,** s.225.
[805]Tavalibe, **el-İmam Müslim**, s.101.
[806]Ebû Gudde, **Tahkiku ismeyi's-sahîhayn**, s.46. Başka kaynaklarda da eser ismi *el-Câmi'u's-sahîh* ismiyle ifade edilmiştir. Bkz. Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Münestiri Muhammed Mahluf, **Şeceretü'n-nuri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikîyye**, (Thk.) Abdülmecid Hayâli, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1473/2003, c.1, s.695.
[807]Dihlevî, **Bustanü'l-muhaddisin**, s.76.
[808]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.41.
[809]Brockelmann, **Tarihü'l-edebi'l-arabi**, c.3, s.180.
[810]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.1, s.264.

Müslim'in eserini "*Câmi'*" olarak isimlendirdiğine ilişkin bir açıklaması söz konusu olamamasına rağmen eser bazı âlimler tarafından "*Câmi'*" olarak isimlendirilmiştir.[811] Ebû Gudde *Tahkîku ismeyi's-sahîhayn ve ismi Câmi'i't-Tirmizî* adlı eserinde Müslim'in eseri için İbn Hayr el-İşbîlî'nin verdiği "*el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar mine's-süneni bi-nakli'l-adli' ani'l-adli an Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem"* isminin uygun olduğunu belirtmektedir.[812]

Müslim b. Haccac'a (ö. 261/875) "*el-Müsnedü's-sahîh*"[813] olarak nispet edilen eserinin dışında hadis alanında telif ettiği "*el-Müsnedü'l-kebîr*" adında başka bir eserde nispet edilmektedir. Hâkim en-Nisâbûri (ö. 405/1014) Müslim'in eserleri arasında *el-Müsnedü's-sahîh*'in dışında *el-Müsnedü'l-kebîr* adında bir eseri olduğunu nakletmektedir. Hâkim, Müslim'in *el-Müsnedü'l-kebîr*'ini "ale'r-ricâl" göre tasnîf ettiğini, kendisinden rivayet edilmediğini belirtmektedir.[814]

Buraya kadar muhteva tahlillerini yaptığımız eserler içinde hem önemlisi hem de en sorunlu olanın Müslim'in eseri olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü naklettiğimiz rivayetlerden anlaşılan eserin adının *Müsned* olduğudur. Bu durumda *Câmi'* literatürü içinde ve ale'l-ebvâb türü bir kaynak olan bu eser hem müellifi hem de başkaları tarafından *Müsned* olarak isimlendirilebiliyorsa o zaman *Müsned* kavramının tanımı tam bir problem teşkil edecektir. Bu hususa bölüm sonu değerlendirmemiz de ayrıca değineceğiz.

2.1.11.2. Râvileri ve Hadis Sayısı

es-Sahîh'i Müslim'den birçok râvi dinlemiştir. Ancak eserin sonraki çağlara intikali başlıca iki isnâd zinciriyle gerçekleşmiştir. Söz konusu râviler Ebû İshâk b. İbrâhim b. Muhammed b. Süfyân en-Nisâbûrî (ö. 308/920) ile Kalânisî olarak bilinen Ebû Muhammed Ahmed b. Ali'dir. Ebû İshâk İbrahim eseri 257 yılının Ramazan ayında Müslim'den çok az bir kısmı müstesna semâ olarak nakletmiştir. Ondan da Cülûdî olarak bilinen Ebû Ahmed Muhammed b. İsâ b. Amrûye en-Nîsâbûrî (ö. 368/979) ile Kisâî olarak tanınan Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. Yahyâ en-

[811]Geniş bilgi için bkz. Tavalibe, **el-İmam Müslim**, s.101-103.
[812]Ebû Gudde, **Tahkiku ismeyi's-sahîhayn**, s.33-34.
[813]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** c.12, s.565; el-Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu medineti's-selam,** c.15, s.122.
[814]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.12, s.579.

Nîsâbûrî (ö. 385/995) nakletmiştir. Cülûdî'nin nüshası Ebü'l-Hüseyin Abdülgâfir b. Muhammed b. Abdülgâfir el-Fârisî (ö. 448/1056), Ebü'l-Abbas Ahmed b. Hasan b. Bündâr er-Râzî (ö. 409/1018'den sonra) ve Ebû Saîd Ömer b. Muhammed b. Muhammed es-Siczî tarafından, Kisâi'nin nüshası Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Zekeriyyâ en-Nesevî ve Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hasan b. Abdullah es-Sıkıllî tarafından rivayet edilmiştir. Müslim'in talebesi olan Kalânisî'nin rivayeti ise hemen hemen sadece Mağrib'de yayılmıştır. Ondan Eşkar olarak tanınan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ, ondan da İbn Mâhân Abdülvehhâb b. Îsâ b. Abdurrahman el-Fârisî (ö. 387/997) rivayet etmiştir. İbn Mâhân eseri ayrıca Cülûdî'den de nakletmiştir.[815]

Eserde toplamda 54 kitâb, 1322 bâb bulunmaktadır.[816] Rivayet sayısı bakımından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Müslim eserini tasnîf ederken kendisiyle olan Ahmed b. Seleme'ye göre eserde 12.000 hadis yer almaktadır.[817] Ebû Kureyş'in belirtiğine göre eserde 4 000 hadis yer almaktadır. İbnü's-Salâh, Ebû Kureyş'in sayımının mükerrersiz olduğunu belirtmektedir.[818] el-Meyanci'ye (ö. 580/1184) göre bu rakam 8 000'dir. Muhammed Fuâd Abdülbâki'ye göre eserde mükerrerler hariç 3.033 rivayet, mükerrerlerle birlikte 5770 rivayet yer almaktadır.[819]

2.1.11.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları

Mukaddime 6 bâb ve 100 rivayetten oluşmaktadır. Mukaddime'de Müslim eserinin kısmen tasnîf gerekçelerine, râvilerin taksîmine, metoduna ve hadis usûlüne yönelik açıklamalara yer vermiştir. Bu hususta rivayet etmenin gerekliliği, yalancı râvilerin hadislerini terk etme, zayıf râvilerin hadisleri almada dikkatli olma, Hz.

---

[815]Geniş bilgi için bkz. İbnü's-Salâh, **Sıyaâetu Sahîhi Müslim**, s.103-110; Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî**, Sahîhi Müslim bi-şerhi'n-Nevevî**, Dâru İhyai't-türasi'l-arabi, Beyrut 1392/1972, c.1, s.6-13; Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisâbûri Müslim b. el-Haccac, **Sahîhu Müslim ve Tercemesi,** (Mütercim) Mehmed Sofuoğlu, İrfan Yay., İstanbul 1988, c.1, s.XXXI-XL; İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.135-140; Mehmet Emin Özafşar, "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahîh'i", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1999, c.39, s.300-303.

Vasfi Kurt, "**Mağrib ve Endülüs'de hadis ilminin gelişim safhaları ve Muhyiddin İbnu'l-Arabi'nin hadis kültürü**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1997), s.144-152; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.90-92; Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahîh (Müslim)", **DİA**, c.7, s.24.

[816]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.89.

[817]Zehebi, **Tezkiretü'l-huffaz**, c.2, s.589; Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.12, s.566.

[818]İbnü's-Salâh, **Sıyaâetu Sahîhi Müslim**, s.99-100.

[819]Tavalibe, **el-İmam Müslim,** s.109-110.

Peygamber'e yalan isnâd etmenin vebali, isnâdın dinden oluşu, râvi taksîmi, mu'an'an rivayetle ihticac etme gibi muhtelif rivayetlere yer vermiştir.[820]

Eser *tümden gelim metodu* ile tasnîf edilmiştir. Eserde yer alan kitâb başlıklarını şöyle sıralayabiliriz: Kitâbu'l-imân, Kitâbu't-tahâret, Kitâbu'l-hayz, Kitâbu's-salât, Kitâbu'l-mesâcid ve mevâdi'i's-salât, Kitâbu salâti'l-müsâfirîn ve kasriha, Kitâbu'l-cum'a, Kitâbu salâti'l-ıydeyn, Kitâbu salâti'l-istiskâ', Kitâbu'l-kusûf, Kitâbu'l-cenâiz, Kitâbu'z-zekât, Kitâbu's-sıyâm, Kitâbu'l-i'tikâf, Kitâbu'l-hac, Kitâbu'n-nikâh, Kitâbu'r-radâ', Kitâbu't-talâk, Kitâbu'l-liân, Kitâbu'l–itk, Kitâbu'l-buyû', Kitâbu'l-müsâkât, Kitâbu'l-ferâiz, Kitâbu'l-hibât, Kitâbu'l-vasiyyet, Kitâbu'n-nezr, Kitâbu'l-eymân, Kitâbu'l-kasâme ve'l-muharibin ve'l-kısas ve'd-diyet, Kitâbu'l-hudûd, Kitâbu'l-akdiye, Kitâbu'l-lukatâ, Kitâbu'l-cihâd ve's-siyer, Kitâbu'l-imâre, Kitâbu's-sayd ve'z-zebâih ve ma yu'kelu mine'l-hayavân, Kitâbu'l-edâhi, Kitâbu'l-eşribe, Kitâbu'l-libâs ve'z-zinet, Kitâbu'l-âdâb, Kitâbu's-selâm, Kitâbu'l-elfâz mine'l-edeb ve gayrihâ, Kitâbu'ş-şi'r, Kitâbu'r-ru'yâ, Kitâbu'l-fezâil, Kitâbu'l-fezâili's-sahâbe (r.a), Kitâbu'l-birr ve's-sıla ve'l-âdâb, Kitâbu'l-kader, Kitâbu'l-ilim, Kitâbu'z-zikir ve'd-dua ve't-tevbe ve'l-istigfâr, Kitâbu'l-tevbe, Kitâbu'l-sıfâti'l-münâfıkine ve ahkâmuhum, Kitâbu'l-cennet ve sıfatı naimihâ ve ehlihâ, Kitâbu'l-fiten ve eşrâti's-sâ'at, Kitâbu'z-zühd ve'r-rekâ'ik ve Kitâbu't-tefsîr'dir.

Eserin bâb başlıklarının Müslim'in bizzat kendisinin mi koyduğu yoksa eseri şerh edenler tarafından mı konulduğu hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Birinci görüşe göre Müslim eserini konulara göre tasnîflemiş, kitâb adını taşıyan bölümlere ayırmış ancak eserine bâb başlıkları tayin etmemiştir. Eserin bâb başlıkları daha sonra şarihler tarafından tayin edilmiştir.[821] Öyleki eserin bâb başlıklarının pek çok kişi tarafından tanzim edildiği, kabule şayanın Nevevî'nin tanziminin olduğu zikredilmiştir.[822] Günümüzdeki nüshanın bâb başlıklarının Nevevî'ye ait olduğu belirtilmektedir.[823] Nevevî eserinde Müslim'in eserinin bâb başlıklarına ilişkin olarak:

[820]Bkz. Müslim b. el-Haccac, **Sahîhu Müslim**, s.3-35; Abdurrahman Kurt, "**Sahîh-i Müslim Mukaddimesinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi SBE, Kahramanmaraş 2013), s.22.
[821]İbnü's-Salâh, **Sıyaâetu Sahîhi Müslim**, s.101; Nevevî, **Sahîhi Müslim bi-şerhi'n-Nevevî**, c.1, s.21.
[822]Muhammed b. Muhammed Nuristâni, **el-Medhal ilâ Sahîh'il-İmam Müslim**, Mektebu'ş-Şuûni'l-fenniye, Kuveyt 1428/2007, s.62.
[823]Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri,** s.177.

"*Birçok kişi bâb başlıkları koymuştur. Bunların bazısı güzel bazısı güzel değildir. Güzel olmayışı terceme ibaresindeki bir kusurdan veya lafzının rekâketinden ya da bunlardan başka sebeplerdendir. Onları yerlerine uygun ibarelerle tabir etmeye gayret edeceğim.*"[824] ifadelerine yer vermiştir. Bu görüş yaygın olmakla beraber bunun aksini iddia edenlerde olmuştur. Kâdî İyâz'ın, Mâzeri'nin *el-Mu'lim* adlı eserine zeyil mahiyetinde kaleme aldığı *İkmalü'l-Mu'lim bi-fevaidi Müslim* adlı eseri Yahyâ İsmâil tahkîkiyle neşredilmiştir. Muhakkik Yahyâ İsmâil neşrinde "*Müslim'in bâb başlıklarının olmadığı iddiasının ilim talebeleri ve hadis âlimleri arasında yaygınlaşan bir hata olduğunu*" ifade etmiştir. Kendisi "*İkmâl*" şerhinin, Müslim'in bazı nüshalarına ait bâb başlıklarını ortaya çıkardığını belirtmiştir. Yahyâ İsmâil'e göre bâb başlıklarını ihtiva eden bu nüshalar, bâb başlığı olmayan nüshalar üzerinde çalışan şarihlerin gözünden kaçmıştır. Bu sebeple hem ilim talebelerinin genelinde hem de hadis âlimleri arasında "*Müslim kitabına bâb başlıkları koymamıştır ve bu hususta Buhârî, Müslim'den daha üstündür*." şeklinde hatalı bilgi yayılmıştır. Ancak muhakkike göre Müslim belirtilen hatalı bilginin akisine bâb başlıklarını koymuştur. Bunun delili ise Müslim'in "*Tahâret*" kitâbının içerinde zikredilen "*bâbü't-tatyibi ba'de'l-gusli mine'l-cenâbeti*" bâbıdır. Muhakkik Kâdî İyâz'ın, bu bâb başlığının ardından "*Müslim'in bâb başlıklarını koymadığı iddiasının batıl olduğunun delilidir*." şeklinde bir ifadeye yer verdiğini belirtmektedir. [825] Müslim'in neden bâb başlıkları tayin etmediği hususu da merak konusu olmuş bu hususta farklı görüşler kaydedilmiştir. İbnü's-Salâh Müslim'in kitabının hacmini büyümemesi için veya başka bir sebeple bâb başlığı koymadığını ifade etmektedir.[826] Nevevî de bu görüşe katılmaktadır.[827] İbn Asâkir Müslim'in buna ömrünün yetmediğinden dolayı yapamadığını belirtmektedir.[828] Diğer bir görüşe göre Müslim rivayetlerin delalet ettiği hüküm ve yorumları okuyucuya bırakmak istediği için yer vermemiştir.[829]

[824]Nevevî, **Sahîhi Müslim bi-şerhi'n-Nevevî,** c.1, s.21.
[825]Kâdî İyâz, **İkmalü'l-Mu'lim bi-fevaidi Müslim**, c.1, s.24. Geniş bilgi için bkz. Semih Acet, "**İmam Nevevî ve Minhâc İsimli Eserinin Hadis Şerhciliği Açısından Değerlendirilmesi**" ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Dicle Üniversitesi SBE, Diyarbakır 2018), s.130-134.
[826]İbnü's-Salâh, **Sıyaâetu Sahîhi**, s.101.
[827]Nevevî, **Sahîhi Müslim bi-şerhi'n-Nevevî,** c.1, s.21.
[828]Nuristâni, **el-Medhal ilâ Sahîh'il-İmam Müslim**, s.62.
[829]Nuristâni, **el-Medhal ilâ Sahîh'il-İmam Müslim**, s.62; Tavalibe, el-**İmam Müslim,** s.106-107.

Müslim'in eseri ile ilgili diğer bir sorun da bâb başlıkları meselesidir. Şayet genel kabul gördüğü şekilde eserin bâb başlıkları İmam Müslim'e ait değilse bu durum hem ale'l-ebvâb algımızı hem de *Câmi'* ya da *Musannef* ile ilgili kanaatlerimizi yeniden gözden geçirmemiz gerekecektir, diye düşünüyoruz. Çünkü bu durum ale'l-ebvâb türü için kolay izah edilebilir bir sorun değildir. Nitekim bu konuda yapılan tezler ve çalışmalar da sadra şifa bir şey söylememişlerdir.

2.1.11.4. Sened ve Metin

Müslim, rivayetleri uygun yerlerde nakletmeye ve isnâdları aynı yerde toplu olarak yer vermeye itina göstermiştir. Bu metot kitaptan istifadeyi artırmakta ve hadisleri bulmada kolaylık sağlamaktadır.[830] Ha tahvîl kullanımı eserde oldukca fazladır. Muhtelif isnâdlarla gelen rivayetlerin tarikinin değiştiği yere ha harfi bırakır.[831] Hadisin senediyle birlikte metnini tamamen naklettikten sonra rivayetin diğer tariklerini sıralar. Gerekli gördüğü muhtelif kısımlarda senedde ve metinde açıklamalara yer verir. Metni aynı, senedi farklı rivayetleri aynı rivayetin altında senedi verdikten sonra metne *mislehu*, *nahvehu* ve *bi hâzel-isnâd* lafızlarıyla işaret eder. Metinde farklılık mevcutsa senedi metinle birlikte kaydeder.[832] Bununla Müslim'in gayesinin ilk rivayeti tariklerle güçlendirmek ve metinsel farklılıkları ortaya koymak olduğu belirtilir. Eserinde temelde merfû hadislerle yetinmeyi yeğlemiş ancak merfû hadisi desteklemek amacıyla ara ara mevkûflara da yer vermiştir.[833]

Müslim hadisleri üç kısımda değerlendirir. Birinci kısım hâfız ve mutkin râvilerin rivayet ettiği hadisler; ikinci kısım hıfz ve itkânda orta düzeyli râvilerin rivayet ettiği hadisler; üçüncü kısım zayıf ve metruk râvilerin rivayet ettiği hadislerdir.[834] Muhaddisler Müslim'in bu taksîmindeki gayesinin ne olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Hâkim (ö. 405/1014) ve Beyhakî'ye (ö. 458/1066) göre Müslim'in ikinci kısım hadisleri tahriç etmesi vefatından dolayı mümkün olmamıştır. Müslim

[830]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.1, s.101.
[831]Nevevî, **Sahîhi Müslim bi-şerhi'n-Nevevî**, c.1, s.38; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.89.
[832]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.89; Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahîh (Müslim)", **DİA**, c.7, s.124-125.
[833]Ağırman, "Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili", s.66-67.
[834]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.1, s.101-102; Müslim b. el-Haccac, **Sahîhu Müslim**, s.6-7; Nevevî, **Sahîhi Müslim bi-şerhi'n-Nevevî**, c.1, s.23.

sadece birinci kısımdaki hadisleri tahriç etmiştir.[835] Kâdî İyâz, Hâkim ve onun görüşünü kabul edenlerin kanâatlerine katılmamış durumun izah edildiği gibi olmadığını ifade etmiştir. Ona göre Müslim zikrettiği ilk tabakanın hadislerini eserinde zikretmiştir. İkinci tabakanın hadislerine mütâbaât ve şahid olarak ya da ilgili bâbta ilk tabakadan herhangi bir şey olmadığında yer vermiştir. Müslim üçüncü tabakanın hadislerini de tahriç etmiştir. Bi'datleri dolayısıyla zayıf görüldükleri veya itham edildikleri için bazıları bu grubu tenkit etmiş bazıları ise tezkiye etmiştir. Müslim dördüncü tabakayı ise terk etmiştir.[836] Eserde senedin başından bir, iki veya daha fazla râvinin düşmesiyle muallak olarak nakledilen rivayetler mevcuttur. Ancak bunların oranı Buhârî'nin eserine nispetle azdır. Muallak rivayetlerin on yedi veya on dört yahut on iki olduğu belirtilir. Ancak bu rivayetlerin biri dışında diğerleri eserde mevsul olarak nakledilmiştir.[837]

2.1.12. Tirmizî (ö. 279/892)

2.1.12.1.Eserin İsmi

Kaynaklarda muhtelif adlarla geçen eser "*Sünenü't-Tirmizî*" adıyla meşhur olmuştur. "*el-Câmi'u's-sahîh* veya *el-Câmi'u't-Tirmizî*" isimleri de yaygın olarak kullanılmıştır.[838] Başvurduğumuz kaynaklarda Tirmizî'nin eser ismi şu şekildedir:

İbnü'n-Nedim (ö. 385/995) *el-Fihrist*'de "*Kitâbu's-sahîh"* şeklinde ifade etmiştir.[839] İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147) *Fehresetu İbni Atiyye'*de "*Kitâbu's-sünen*" olarak nakletmiştir.[840] İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) *Fehrese*'de *el-Câmi'u'l-muhtasar mine's-süneni an Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve ma'rifeti's-sahîhi ve'l-mâ'luli ve ma aleyhi'l-amel* olarak zikretmektedir.[841]et-Tücîbî (ö. 730/1329) *Bernamecü't-tücîbî'*de eseri "*el-Câmi'u'l-kebîru'l-muhtasar fi's-süneni'l-müsned"* ismiyle aktarmıştır.[842] Vâdîâşî (ö. 749/1348) *Bernamecu İbn Cabir el-Vâdîâşî'*de "*el-*

[835]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî,** c.1, s.101-102.
[836]Nevevî, **Sahîhi Müslim bi-şerhi'n-Nevevî**, c.1, s.23; Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî,** c.1, s.102
[837]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.90; Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahîh (Müslim)", **DİA**, c.7, s.125.
[838]Nureddin Itr, **el-İmam et-Tirmizî ve'l-muvâzene beyne Câmi'ihi ve beyne's-Sahîhayn**, Matbaatu'l-Cennet, 1390/1970, s.44-45.
[839]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.289.
[840]İbn Atıyye, **Fehresetu İbni Atiyye**, s.70.
[841]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.156; el-İsferayini, **Mukaddimetu tahkiku'l-müsnedü's-sahîhü'l-muharrec**, s.81 (dipnot).
[842]Tücîbî, **Bernamecü't-tücîbî**, s.99.

Câmi'u'l-kebîr fi's-sünen" olarak nakletmiştir.[843] İbn Hacer (ö. 852/1149) *el-Mu'cemü'l-müfehres*'de "*Kitâbu'l-câmi'*" ismiyle Tirmizî'ye nispet etmiştir.[844] Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*'da "*el-Câmi'u's-sahîh"* olarak zikretmiştir. Eserin Tirmizî'ye nispetle "*Câmi'u't-Tirmizî"* denildiğini ayrıca "*es-Sünen*" de denildiğini birinci ismin daha meşhur olduğunu belirtmektedir.[845]Abdülazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824) *Bustanü'l-muhaddisin*'de eseri "*el-Câmi'u's-sahîh"* ismiyle ifade etmiştir. Esere *el-Usûlü's-sitte* bölümünde yer vermiştir.[846] Kettânî'nin (ö. 1345/1927) *er-Risâletü'l-müstatrefe*'de "*el-Câmi'"* şeklinde yer vermektedir. Eserin "*es-Sünen*" ve "*el-Câmi'u'l-kebîr*" olarak da isimlendirildiğini, bazılarının iki farklı eser zannettiklerini ancak bu kanının doğru olmadığını belirtir. [847] Carl Brockelmann (ö. 1375/1956) *Tarihü'l-edebi'l-arabi*'de "*el-Câmi'*"olarak ifade etmiştir.[848] Fuad Sezgin *Târihu't-türâsi'l-arabi*'de *"el-Câmi'u's-sahîh"* ismiyle nakletmektedir.[849]

Hâkim en-Nisâbûri (ö. 405/1014), Ebû Bekr el-Berkânî (ö. 425/1034) "*el-Câmi'u's-sahîh",* el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) "*es-Sahîh,*" Zehebî (ö. 748/1348),[850] İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), [851] Irâkî (ö. 806/1404),[852] İbn Hacer (ö. 852/1149),[853] Süyûtî (ö. 911/1505) "*el-Câmi'"*[854] olarak Tirmizî'ye nispet etmektedirler. İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233 *el-Kâmil*'in sahibi) "*el-Câmi'u'l-kebîr"* olarak isimlendirmiştir.[855] el-Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210 *el-Câmi'u'l-usûl*'ün sahibi), el-İdrisi, es-Sem'ânî (ö. 562/1166), Gancâr (*Tarihu Buhâra*'nın sahibi), İbn Kesîr (ö. 774/1373), İbn Nukta (ö. 629/1231), İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334), İbn Tağriberdî (ö. 874/1470) "*el-Câmi'"* olarak isimlendirmişlerdir.[856] Ebû'l-Kâsım el-İsârdî'nin *Fedâilu'l-kitabi'l-Câmi'li-ebî İsa et-Tirmizî* adlı eserinde

[843]Vadiaşi, **Bernamecu İbn Cabir el-Vadiaşi**, s.194.
[844]İbn Hacer, **el-Mu'cemü'l-müfehres**, s.31.
[845]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.559.
[846]Dihlevî, **Bustanü'l-muhaddisin**, s.83.
[847]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.11.
[848]Brockelmann, **Tarihü'l-edebi'l-arabi**, c.3, s.189.
[849]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.1, s.300.
[850]Ebû Gudde, **Tahkiku ismeyi's-sahîhayn**, s.54; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi Tirmizî, **Sünenü't-Tirmizî**, (Thk.) Izzüddin Dalli, Imâdü't-Tayyâr, Yâsir Hasan, Müessesetü'r-risâle, Dımeşk 1432/2011, s.61-62.
[851]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.37.
[852]Irâkî, **Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire**, c.1, s.152.
[853]İbn Hacer, **Hedyü's-sâri**, s.348.
[854]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî,** c.1, s.194, 232, 255, 275.
[855]Tirmizî, **Sünenü't-Tirmizî**, s.61.
[856]Tirmizî, **Sünenü't-Tirmizî**, s.61.

"*el-Câmi'u'l-müsned*" olarak nakledilmiştir.[857] Ebû Gudde Tirmizî'nin eseri için İbn Hayr el-İşbîlî'nin verdiği "*el-Câmi'u'l-muhtasar mine's-süneni an Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve ma'rifeti's-sahîhi ve'l-mâ'luli ve ma aleyhi'l-amel"* ismin kullanılmasının kitabın muhtevasına uygun olduğunu belirtmektedir. Ayrıca 479 senesinden önce ve 582 senesinde yazılmış iki eski el yazmasındaki eser isminin bu isimle örtüştüğünü belirtmektedir.[858]

Eserin kaynaklarda farklı ünvanlarla zikredilmesi hususunda ileri sürülen gerekçeler şu şekilde ifade edilebilir:

"*Sahîhu't-Tirmizî*" şeklinde isimlendirilmesi: Muhtevanın çoğunun sahîh rivayetlerden oluşması "*Sahîhu't-Tirmizî*" şeklinde isimlendirilmesinde etkili olmuştur. Bu itibarla bazı muhaddisler hadis kitapları hakkında yeterli bilgiye sahip olmayanların isme aldanıp eserde mevcut olan tüm rivayetlerin sahîh olduğu kanısına kapılabileceğini belirtmişlerdir. Bu sebeple "*Sahîhu't-Tirmizî*" ve "*el-Câmi'u's-sahîh*" isimlerinin kullanılmasını sakıncalı bulmuşlardır.[859]

***"Câmi'u't-Tirmizî"*[860], *"el-Câmi'u's-sahîh"*, *"el-Câmi'u'l-kebîr"* gibi isimlerle isimlendirilmesi:** Eserin siyer, âdâb, tefsîr, akâid, fiten, ahkâm, eşrât, menâkıb olmak üzere sekiz bölümü ihtiva ettiği belirtilmiştir. Muhaddislerin ıstılâhında siyer, âdâb, tefsîr, akâid, fiten, ahkâm, eşrât ve menâkıb bölümlerini ihtiva eden eserlere "*Câmi'*" denilmiştir. Tirmizî'nin eseri de bu bölümlerle muhtevi olduğu için "*Câmi'*" olarak isimlendirilmiştir. [861]

[857]Ebû Gudde, **Tahkiku ismeyi's-sahîhayn**, s.55; Tirmizî, **Sünenü't-Tirmizî**, s.61.
[858]Ebû Gudde, **Tahkiku ismeyi's-sahîhayn**, s.55; Tirmizî, **Sünenü't-Tirmizî**, s.63.
[859]Tirmizî, **Sünenü't-Tirmizî**, s.62; Ahmed Muhammed Şâkîr, **el-Bâ'isü'l-hasis şerhu ihtisari ulumi'l-hadis li ibn Kesîr**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, s.29; Itr, **et-Tirmizî ve'l-muvâzene**, s.44-45; İsmail Lütfi Çakan, "el-Câmi'u's-Sahîh (Tirmizî)", **DİA**, İstanbul 1993, c.7, s.129.
[860]Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr Süyûtî, **Kûtü'l-mugtezi ala Câmi'i't-Tirmizî,** (Thk.) Nasr b. Muhammed b. Hamid, Câmi'ati Ümmül-Kura, 1424/2004, Muhakkikin mukaddimesi, s.4; Mustafa Sibâi, **es-Sünne ve mekanetuhâ fi't-teşrii'l-İslâmi,** Dâru'l-varak (el-Mektebetü'l-islâmiyye), s.492.
[861]Tirmizî, **Sünenü't-Tirmizî**, s.62; Itr, **et-Tirmizî ve'l-muvâzene**, s.44-45.

"*Sünenü't-Tirmizî"* şeklinde isimlendirilmesi: Eserin fıkhî konularına göre tertip edilmesi;[862]eserde merfû, mevkûf, maktû türü rivayetlerin olması;[863] Tirmizî'nin fakihlerin amel etme şekillerine sıkça değinmesi gibi hususlar eserin *Sünenu't-Tirmizî* olarak isimlendirilmesinde etkili olmuştur.[864]

"*el-Müsnedü's-sahîh*" şeklinde isimlendirilmesi: Bu husus Tirmizî'den nakledilen rivayete dayanmaktadır. Söz konusu rivayete göre Tirmizî şöyle demektedir: "*Bu kitabı yani (el-Müsnedü's-sahîh'i) tasnîf ettim. Sonra Hicaz, Irak ve Horasan âlimlerine arz ettim, hepsi onu beğendi. Kimin evinde bu kitap varsa sanki evinde konuşan bir nebî vardır."* [865] Zehebî (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'da ise eser ismini *el-Câmi'* olarak nakletmiştir. Zehebî'nin naklettiği rivayet şu şekildedir: "*Bu kitabı tasnîf ettim ve onu Hicaz, Irak ve Horasan âlimlerine arz ettim. Onu (yani kitabı) beğendiler. Kimin evinde bu kitap –yani: (el-Câmi')- varsa sanki evinde konuşan bir nebî vardır."*[866]

2.1.12.2. Râvileri ve Hadis Sayısı

Tirmizî'den pek çok kişi rivayette bulunmakla beraber eseri kaç kişinin rivayet ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Eserin râvisi olarak özellikle şu altı kişinin ismi

---

[862]Tirmizî, **Sünenü't-Tirmizî**, s.62; Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri**, s.178.

[863]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.99. Eserde merfû, mevkûf, maktû türü rivayetlerin olmasından dolayı "*Sünen"* olarak adlandırılması Kettânî'nin verdiği *Sünen* tanımla bağdaşmamaktadır. Bkz. Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.32; Mar'aşli, **İlmu fihristi'l-hadis**, s.15.

[864]Geniş bilgi için bkz. Yılmaz, Selim Yılmaz, "**Sünen-i Tirmizî'de Hadis Istılahları ve Tirmizî'nin Hadisleri Değerlendirme Usûlü**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Harran Üniversitesi SBE, Urfa 2015), s.13.

[865]İbn Nukta, **et-Takyid**, s.247; Tehzib İbn Hacer, **Tehzibü't-Tehzib**, c.9, s.389; Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihaye**, Mektebetü'l-maârif, Beyrut 1412/1991, c.11, s.67; Söz konusu rivayetin yer aldığı ancak eser isminin belirtilmediği rivayet için bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani Şevkani, **Neylü'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr,** (Thk.) Üsameddin es-Sebâbiti, Dâru'l-hadis, Kahire 1413/1993, c.1, s.23; Abdülhak b. Seyfiddin b. Sa'dillâh ed-Dihlevî, **Lema'âtü't-tenkih fi şerhi mişkâti'l-mesâbih**, Dâru'n-nevadir, 1425/2014, c.10, s.266; Fevzan b. Sabık İbn Fevzan, **el-Beyân ve'l-eşhar li-keşfi zeygi'l-mülhadi'l-hac muhtar**, Dâru'l-garibi'l-islâm, Riyad 1422/2001, s.269; İbn Seyyidünnâs el-Ya'muri, **en-Nefhu'ş-şezi şerhu Süneni't-Tirmizî**, (Thk.) Ebû Câbir el-Ensâr, vd., Dâru's- semi'i, Riyâd 2007, c.1, s.19; Zeynüddin el-Münci b. Osman b. es-Es'ad Ebnu'l-Münci, **el-Mümti' fi şerhi'l-mükni**', Mektebetü'l-esedi, 1424/2003, c.1, s.51; Said Havvâ**, el-Esas fi's-sünne ve fıkhuha**, Dâru's-selam, 1416/1995, s.50; Hasan b. Muhammed b. Haydar el-Vaili, **Nüzhetü'l-elbâb fi Kavli't-Tirmizî ve fi'l-bâb**, Dâru İbni'l-Cevzi, Demmam 1426, c.1, s.5.

[866]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.13, s.274; Ebû Sehl Muhammed b. Abdirrahman el-Mağrâvi, **Mevsüatü mevâkıfi's-selef fi'l-akide ve'l-menhec ve't-terbiye**, el-Mektebetü'l-islâmiyye li'n-nesr ve't-tevzi', Kahire, c.4, s.388; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülhadi Dımaşki, **Tabakâtu ulemai'l-hadis**, (Thk.) Ekrem el-Buşi, İbrahim Zeybek, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1417/1996, c.2, s.340; Tüveyciri, **el-İhticac bi'l-eser**, s.62.

nakledilmiştir: Ebü'l-Abbâs b. Muhammed b. Ahmed b. Mahbûb el-Mahbûbî, Ebû Said Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, Ebû Zer Muhammed b. İbrâhim b. Muhammed et-Tirmizî, Ebû Muhammed Hasan b. İbrahim et- Kattân, Ebû Hâmid Ahmed b. Abdullah et-Tacir, Ebü'l-Hasan el-Fezarî'dir. Günümüze ulaşan Mahbûbî'nin rivayeti olmuştur.[867]

Eser İlel bölümü de dâhil 46 ebvâb,[868] 2496 bâbtan oluşmaktadır. Ahmed Muhammed Şakir'e göre eserde 3956 hadis, *Tuhfetü'l ahvezi* ile neşredilen nüshaya göre 4051 rivayet yer almaktadır. Eserde az sayıda mükerrer ve ta'likli hadis vardır.[869] Hadisler farklı tariklerle veya hadislerin metni farklı ancak manası benzer şekilde tekrar edilmektedir. Eserde yaklaşık 173 mükerrer rivayet vardır.[870] Sahîh, hasen ve zayıf rivayetlerde eserde mevcut olup bunlar Tirmizî tarafından belirtilmiştir. İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) 23 rivayetin mevzû olduğunu söylemiş ancak Süyûtî (ö. 911/1505) *el-Kavlu'l-hasen fi'z-zebbi ani's-sünen* eserinde bu 23 rivayetin uydurma olmadığını delilleriyle izah etmiştir. Süyûtî, İbnü'l-Cevzî'nin bu rivayetlere uydurma hükmü vermede mütesâhil davrandığını ifade etmiştir.[871]

2.1.12.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları

Eserde rivayetler *tümden gelim metodu* ile ale'l-ebvâba göre tasnîflenmiştir. Ana bölüm adlarında "Kitâb" değil "Ebvâb" kelimesi kullanılmıştır. Bu hususun Buhârî'nin eserinde de olduğu görülmüştü. Ancak bu tür başlıklar Buhârî'de Tirmizî'nin eserine nispetle çok azdır.[872] Eserin ana kitâb başlıklarını şu şekilde sıralayabiliriz: Ebvâbu't-tahâret, Ebvâbu's-salât, Ebvâbu'l-vitr, Ebvâbu'l-Cum'a, Ebvâbu'l-ıydeyn, Ebvâbu's-sefer, Ebvâbu'z-zekât, Ebvâbu's-savm, Ebvâbu'l-hac, Ebvâbu'l-cenâiz, Ebvâbu'n-nikâh, Ebvâbu'r-radâ', Ebvâbu't-talâk ve'l-liân, Ebvâbu'l-buyû, Ebvâbu' l-ahkâm, Ebvâbu'd-diyât, Ebvâbu'l-hudûd, Ebvâbu's-sayd, Ebvâbu'l-et'ime, Ebvâbu'l-ahkâm ve'l-fevaid, Ebvâbu'l-edâhi, Ebvâbu'n-nuzûr ve'l-eymân, Ebvâbu's-siyer, Ebvâbu'l-fezâili'l-cihâd, Ebvâbu'l-cihâd, Ebvâbu'l-libâs, Ebvâbu'l-

[867]Mübârekfûrî, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi,** c.1, s.360-361; James, "Tirmizî'nin Câmi'inin Rivâyet Tarikleri", s.120; Çakan, "el-Câmi'u's-Sahîh (Tirmizî)", **DİA**, c.7, s.130.
[868]Eserde bizim ulaştığımız sayı İlel bölümü de dâhil 52 ana başlıktır.
[869]Çakan, **Hadis Edebiyatı,** s.98; Çakan, "el-Câmi'u's-Sahîh (Tirmizî)", **DİA**, c.7, s.129.
[870]Yılmaz, "**Sünen-i Tirmizî'de Hadis Istılahları**", s.15-16.
[871]Mübârekfûrî, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi,** c.1, s.365.
[872]Buhârî, 26 Ebvâbu'l-umre (III, 2), 27 Ebvâbu'l-muhsar (III, 8).

et'ime, Ebvâbu'l-eşribe, Ebvâbu'l-birr ve's-sıla, Ebvâbu't-tıb, Ebvâbu'l-ferâiz, Ebvâbu'l-vasâyâ, Ebvâbu'l-velâ ve'l-hibe, Ebvâbu'l-kader, Ebvâbu'l-fiten, Ebvâbu'r-ru'yâ, Ebvâbu'ş-şehâdât, Ebvâbu'z-zühd, Ebvâbu sıfatı'l-kıyâmet ve'r-rekâ'ik ve'l-verei', Ebvâbu sıfatı'l-cennet, Ebvâbu sıfatı cehennem, Ebvâbu'l-imân, Ebvâbu'l-ilim, Ebvâbu'l-isti'zân ve'l-âdâb, Ebvâbu'l-edeb, Ebvâbu'l-emsâl, Ebvâbu'l-fedâili'l-Kur'an, Ebvâbu'l-kırâât, Ebvâbu tefsîri'l-Kur'ân, Ebvâbu'd-deavât, Ebvâbu'l-menâkib ve Kitâbu'l-ilel'dir.

Eserde Ebvâbu't-tahâret, Ebvâbu's-salât, Ebvâbu'l-vitr, Ebvâbu'l-cum'a, Ebvâbu'z-zekât, Ebvâbu's-savm, Ebvâbu'l-hac gibi ibadet içerikli bölümlere öncelik verilmiştir.[873] Ebvâbu'l-kader, Ebvâbu'l-fiten, Ebvâbu'z-zühd, Ebvâbu's-sıfati'l-kıyâmet, Ebvâbu sıfatı'l-cennet, Ebvâbu sıfatı cehennem, Ebvâbu'l-fedâili'l-Kur'an gibi fezâil konu başlıklarının sonlara doğru serdedildiği görülmektedir. Eserin ana başlıkları ibadet, fiten, âdâb, menâkıb, cihâd, tefsîr, imân, tarih, zühd, siyer, rikâk, kader, fedâil gibi muhtelif birçok konudan oluşmaktadır. [874]

Tirmizî bâb başlıklarını genellikle kısa tutmuştur. Bazı bâb başlıklarında fıkhî hüküm belirtmeyecek şekilde falanca konu hakkında rivayetler gibi ifadelere yer vermiştir.[875] Bazen tariki sahîh olarak bir sahâbîye varan meşhur rivayetin manasına uyumlu bir bâb başlığı koyar. Bu rivayetin senedi ile ilk bâb başlığında kastettiği rivayet sened bakımından farklıdır. Başlıktaki bu hükmü diğer eserlerde tahriç edilmemiş bir sahâbînin rivayetini vererek izah eder. Ancak bu husus hükmün sahîh olduğu durumlarda söz konusudur. Akabininde "Bu bâbda falan ve falandan rivayet vardır" sözünü ekler. Bu ifade edilenler arasında meşhur sahâbîler ve başka râviler de mevcuttur. Ancak bu metodu sistematik olmayıp belirli bâblarda söz konusudur.[876] Bazı bâb başlıklarında hadis metnine ve şahıs isimlerine yer vermiştir. Bu tür bâb başlıklarını rivayetlerdeki lafızlardan seçerek tasvîrî bir biçimde yapmıştır. Örneğin; "Ebû Bekr Sıddîk'ın menkıbeleri"[877]veya "Hilâli görünce oruca başlamak, tekrar

[873]Tirmizî, Ebvâbu't-tahâret, Ebvâbu's-salât, (I, s.51-602), Ebvâbu'l-vitr, Ebvâbu'l-cum'a, Ebvâbu'z-zekât, Ebvâbu's-savm, Ebvâbu'l-hac, (V, 5-285).
[874]Itr, **et-Tirmizî ve'l-muvâzene**, s.44-45.
[875]Bkz. Tirmizî, Ebvâbu't-tahâret, 2, 3 (I, 52,54); Yılmaz, "**Sünen-i Tirmizî'de Hadis Istılahları**", s.21.
[876]Ebü'l-Fazl Muhammed İbn Tahir Makdisi, **Şürutü'l-eimmeti's-sitte**, Daru'l-kütübi'l-ilmiye, Beyrut 1405, Beyrut 1405, s.21.
[877]Tirmizî, Ebvâbu'l-menâkıb, 32 (VI, 37).

görünce iftar etmek hakkından gelen rivayetler"[878] gibi. Bazı konularda bâb başlığının yer almadığı, bazı bâb başlıkları ile konu arasındaki konu bütünlüğünün kurulamadığı görülmektedir.[879] Bazen bâbun lafzıyla iktifa eder,[880] bazen de bir önceki bâb ile ilgili olduğunu belirten ifadelere yer verir.[881] Soru edatlarıyla kurulan bâb başlıkları da görülmektedir. Örneğin; Umre yapmak vacip mi, değil mi hususunda rivayetler gibi.[882]Tirmizî'nin metodu; mevzuları sıralaması ve konu başlıklarının tayini bakımından Buhârî'nin metoduna, hadislerin bütün tariklerini bir araya toplayarak tekrar etmemesi bakımından Müslim'in metoduna benzetilmiştir.[883] Şah Veliyullah, Tirmizî'nin metoduna yönelik ifadelerinde sahâbenin, tâbiînin, belde fukahasının görüşlerinin de muhtevada yer aldığını belirtmiştir. Bu husus son birkaç asırda *Câmi'* eserlerin muhtevalarına yönelik ileri sürülen ifadelerin eserle uyumlu olmadığını göstermektedir.[884] Nitekim *Câmi'* türü eserlerin dini ve dünyevi hemen hemen tüm mevzularda sadece Hz. Peygamber'e ait merfû rivayetleri ihtiva eden eserler olduğu belirtilmiştir. Ancak görüldüğü üzere bu özellik eserin muhtevasıyla örtüşmemektedir.[885]

2.1.12.4. Sened ve Metin

Râviler derece bakımında benzer olduğunda rivayet lafzen ve manen de uyumluysa Tirmizî farklı tarikleri bir bâbta toplar. Birinci tarikin akabininde farklı senedleri ve metni ifade eder. Rivayetteki bütün tarikleri metinleriyle birarada verir. Senedlere işaret eder. Ancak bazen bunların her bir çeşidine de başvurur.[886]

---

[878]Tirmizî, Ebvâbu's-savm, 5 (II, 66).
[879]İsmail Lütfi, ÇAKAN, "el-Câmi'u's-Sahîh (Tirmizî)", **DİA,** c.7, s.130.
[880]Tirmizî, Ebvâbu's-savm, 86 (II, 257), Ebvâbu'd-da'avât 64 (V, 461).
[881]Tirmizî, Ebvâbu't-tahâret, 50 (I, 109), Ebvâbu's-sâlat 75 (I, 294, 305).
[882]Tirmizî, Ebvâbu'l-hac, 88 (II, 258).
[883]Itr, **et-Tirmizî ve'l-muvâzene**, s.73. Geniş bilgi için bkz. Yılmaz, "**Sünen-i Tirmizî'de Hadis Istılahları**", s.20-26.
[884]Ebû Abdulaziz Kutbüddin Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahim b. Vecihiddin Dihlevî Fârûki Şah Veliyyullah, **Hüccetullahi'l-baliga**, (Thk.) Seyyid Sabık, Dâru'l-cil, Beyrut 1426/2005, c.1, s.258-259; Tirmizî'nin metodu için bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meafiri İbnü'l-Arabi, **Arizatü'l-ahvezi bi-şerhi Sahîhi't-Tirmizî,** Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, c.1, s.5-6; Ebü's-Seâdât Mecdüddin Mübârek b. Esirüddin Muhammed b. Muhammed Şeybâni Cezeri İbnü'l-Esir, **Câmiu'l-usûl li-ehâdîsi'r-resûl**, (Thk.) Abdülkadir Arnaut, Mektebetü'l-hulvâni-matbaatu'l-mellâh Mektebetü dâri'l-beyân, c.1, s.193-194.
[885]Mar'aşli, **İlmu fihristi'l-hadis**, s.15; Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s.116.
[886]Itr, **et-Tirmizî ve'l-muvâzene**, s.74.

Mübhem olan râvilerin künyelerini belirterek tarikteki mübhemliği giderir.[887] Râviler hakkında cerh ve tad'il bakımında değerlendirmelerde bulunmaktadır.[888] Bazen rivayetteki lafzın hangi râviye ait olduğunu ifade eder.[889] Kendine ait kanâatlerini belirtir. Birçok bâbta önce cerh edilen râvileri yani illetli olanları akabininde sahîh rivayeti belirtir. Bu şekilde önceki illeti açıklığa kavuşturur.[890] Bir hadisin senedi zayıf olsa da âlimlerin ve fakihlerin rivayetle amel etmiş olmasını sıhhat kriteri olarak dikkate alır. Tirmizî rivayetin tahammül şeklini esas alarak semâ veya semâ önceliğine sahip rivayetleri öncelemiştir.[891]

Rivayetlerin merfû olduğuna işaret etmiştir. Mevkûf ve maktû hadisleri de merfû hadisleri desteklemek adına yer vermiştir. Hadisleri değerlendirirken kendine has ıstılâhlar kullanmıştır. "*Sahîh-hasen-garib"* "*Hasen-sahîh*", "*Hasen-garib*" gibi iki veya üç sözcükten oluşan terkiblerle hadisleri değerlendirmiştir.[892]

Birleştirdiği senedler arasına ha bırakmıştır.[893] Hadis metinlerinde farklılık söz konusu olduğunda bu farklılıkları belirtmiştir.[894] Mübhem olan lafızları kendi kanâatiyle bazen de başka âlimlerin kanâatleriyle kaydeder.[895] Ancak Tirmizî eserinde

[887]Tirmizî, Ebvâbu't-tahâret, 1 (I, 51-52), Ebvâbu't-tahâret, 2 (I, 53).
[888]Tirmizî, Ebvâbu't-tahâret, 3 (I, 54-56).
[889]Tirmizî, Ebvâbu't-tahâret, 47 (I, 106).
[890]Bkz.Tirmizî, Ebvâbu't-tahâret, 3 (I, 54-55).
[891]Cemal Ağırman, "Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, c.10, sy. 2, s.76-78.
[892]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.99. Tirmizî'nin rivayetin sonunda rivayetleri değerlendirme adına kullandığı başlıca terimler için bkz. "*Fihi mekâlun veya fihi isnâdi mekâlun*", Tirmizî, Ebvâbu'z-zekât, 9 (II, 17), Ebvâbu'z-zekât, 12 (II, 21-22); "*Zahibü'l-hadis*", Tirmizî, Ebvâbu'l-libâs, 6 (VI, 340); "*Hâzâ hadisun garibun min hâze-l-vechi*", Tirmizî, Ebvâbu's-salât, 237 (I, 500); "*Hâzâ hadisun ceyyidun*", Tirmizî, Ebvâbu'l-birr ve's-sıla, 88 (III, 557); "*Hâzâ esahhu min zâlike*", Tirmizî, Ebvâbu't-tahâret, 45 (I, 104); "*Hâzâ hadisun fihi ızdırâbun*", Tirmizî, Ebvâbu'l-ferâiz, 2 (III, 597-598); "*Kerâhet-Kerahiyyet*", Tirmizî, Ebvâbu's-salât, 11 (I, 210); "*Ehlü'r-rey*", Tirmizî, Ebvâbu'l-cenâiz, 67 (II, 239); "*Ashâbunâ*", Tirmizî, Ebvâbu't-tahâret, 43 (I, 102); "*el-Fukahâu*", Tirmizî, Ebvâbu'l-hudûd, 16 (III, 117); "*Hâzâ hadisun sahîhun*", Tirmizî, Ebvâbu's-salât, 4 (I, 203); "*Hâzâ hadisun hasenun*", Tirmizî, Ebvâbu'z-zekât, 34 (II, 50); "*Hâzâ hadisun daifun*", Tirmizî, Ebvâbu's-savm, 70 (II, 147); "*Hâzâ hadisun gayru sahîhin*", Tirmizî, Ebvâbu's-savm, 25 (II, 91); "*Hâzâ hadisun hasenun garibu*n", Tirmizî, Ebvâbu't-tahâret, 5 (I, 57); "*Hâzâ hadisun hasenun sahîhun*", Tirmizî, Ebvâbu't-tahâret, 1 (I, 52); "*Hâzâ hadisun hasenun-sahîhun-garibun*", Tirmizî, Ebvâbu'r-radâ', 18 (II, 463); "*Hâze'l-hadisu esahhu şeyin fî haze'l bâb ve ahsenu*", Tirmizî, Ebvâbu't-tahâret, 1 (I, 51); "*Hâzâ hadisun mürselün*", Tirmizî, Ebvâbu't-tahâret, 10 (I, 24); "Hâzâ hadisun gayru mahfûzin", Tirmizî, Ebvâbu's-salât, 35 (I, 243).
[893]Itr, **et-Tirmizî ve'l-muvâzene**, s.75.
[894]Tirmizî, Ebvâbu's-salât, 1 (II, 196).
[895]Tirmizî, Ebvâbu't-tıb, 5 (III, 564), Ebvâbu'l-libâs, 40 (III, 379), Ebvâbu'l-libâs, 10 (III, 348).

sistematik bir şekilde aynı metodu uygulamamıştır. Gerekli gördüğü yerde doyurucu izahlar yaparak rivayetin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.[896]

Rivayet farklılıkları söz konusu olduğunda lafızların hangi râviye ait olduğuna işaret etmektedir.[897] Hadisin farklı tariklerini naklettikten sonra metni tekrarlamamak adına *nahvehu, mislehu* gibi kelimeleri kullanmıştır.[898] Hadisler arasındaki çelişkileri âlimlerin görüşlerine başvurarak gidermeye çalışır. Ayrıca ahkâm rivayetler hususunda fakihlerin kanâatlerinin hangi istikamette olduğunu ve görüş birliğine varıp varmadıklarını belirtmiştir.[899]

Nevi şahsına özgü konumuyla İmam Tirmizî'nin eseri de *Câmi'* kavramının genel bir kavram olmasını zorlaştran bir örnek teşkil etmektedir. Çünkü görüldüğü üzere farklılıklar ve ayrıcalıklar içermektedir.

2.1.13. İbn Huzeyme (ö. 311/924)

2.1.13.1. Eserin İsmi

Eserin ilk kitâbı Kitâbu'l-vudû'da[900] "*Muhtasaru'l-muhtasar mine'l-müsnedi's-sahîhi ani'n-nebî sallallâhu 'aleyhi ve selem bi-nakli'l-'adl 'ani'l-'adl'mevsûlen ileyhi sallallâhu 'aleyhi ve sellem min gayri kat'fi esnâi'l-isnâd ve 'l'a cerh fi nâkıli'l-ahbâri'lleti nezküruhâ bi meşi'eti'llâhi Te'âlâ'"* ifadeleri yer almaktadır. Bazı farklılıklarla beraber söz konusu ifadeler Kitâbu's-salât'ta,[901] Kitâbu's-sıyâm'da[902] Kitâbu'l-menâsik'te[903] tekrarlanmaktadır. Mustafa Işık eserin tam isminin "*Muhtasaru'l-muhtasar mine'l-müsned* ***(mine'l-müsnedi's-sahîhi)*** *'ani'n-nebî sallallâhu 'aleyhi ve sellem bi-nakli'l-'adl 'ani'l-'adl mevsûlen ileyhi sallallâhu 'aleyhi ve sellem min gayri kat' fi'l-isnâd* ***(fi esnâi'l-isnâd)*** *ve lâ cerh fi*

[896]Yılmaz, "**Sünen-i Tirmizî'de Hadis Istılahları**", s.25.
[897]Tirmizî, Ebvâbu't-tahâret, 1 (I, 51-52), Ebvâbu't-tahâret, 2 (I, 23).
[898]Tirmizî, Ebvâbu'l-cenâiz, 72 (II, 371).
[899]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.98-102. Bkz. Tirmizî, Ebvâbu's-sâlat 2 (I, 200).
[900]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû, (I, 3).
[901]İbn Huzeyme, Kitâbu's-salât, (I, 152).
[902]İbn Huzeyme, Kitâbu's-sıyâm, (III, 186).
[903]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-menâsik, (IV, 127).

nâkıli'l-ahbâri'lleti nezküruhâ bi-meşi'eti'llâhi Te'âlâ" (Kitâbu'l-vudû'nun başındaki ifade ile hemen hemen aynı) olduğunu ifade etmiştir.[904]

Eserin tahkîkini yapan Mustafa el-A'zamî eser ismini "*Muhtasaru'l-muhtasar mine'l-müsnedi's-sahîhi ani'n-nebî sallallâhu 'aleyhi ve selem*" olarak kaydetmektedir. A'zamî mütekaddimûmdan hiç kimsenin İbn Huzeyme'nin kitabına *es-Sahîh* dediğine rastlamadığını belirtir. Eseri Halîlî'nin (ö. 446/1055) "*İrşad"* adlı eserinde "*Muhtasaru'l-muhtasar"* olarak zikrettiğini ifade eder. Ayrıca Beyhakî'nin *es-Sünenu'l-kübra*'da, Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'da bu isimle naklettiğini ifade eder. A'zamî'ye göre İbn Hibbân eserini "*Sahîhu İbn Hibbân"* olarak isimlendirmediği gibi İbn Huzeyme de eserini "*es-Sahîh"* ismiyle isimlendirmemiştir. Buhârî'nin kendisi de kitabını "*Sahîhu'l-Buhârî"* olarak isimlendirmemiştir. Bilakis onu "*el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih*" olarak isimlendirmiştir. İbn Hibbân kitabını "*el-Müsnedü's-sahîh'ale't-tekâsim ve'l-envâ"* ismiyle, İbn Huzeyme kitabını "*Muhtasaru'l-muhtasar mine'l-müsnedi's-sahîhi ani'n-nebî sallallâhu 'aleyhi ve selem*" olarak isimlendirmiştir. Ancak bu kitaplar müteahhirûn döneminde *es-Sahîh* ismiyle meşhur olmuştur.[905]

İbn Huzeyme'nin eseri araştırmamıza konu ettiğimiz diğer eserlerdeki gibi farklı isimlerle anıla gelmiştir. Kaynaklarda muhtelif isimlerle ifade edilen eser "*Sahîhu İbn Huzeyme*" olarak meşhur olmuştur.[906] Eserin başka kaynaklardaki isimleri şu şekildedir:

İbnü'n-Nedim'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*'inde ve İbn Hayr el-İşbîlî'nin (ö. 575/1179) *Fehrese*'sinde tarafımızca eser kaydına rastlanmamıştır. Beyhakî (ö.

[904]Mustafa Işık, "**İbnu Huzeyme, Sahîh'i ve İbnu Hibbân'ın Sahîh'iyle mukayesesi**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 1997), s.70; Işık, "İbn Huzeyme", **DİA,** c.20, s.80.
[905]İbn Huzeyme, **Sahîhu İbn Huzeyme**, (I, 16-17).
[906]İbn Huzeyme, **Sahîhu İbn Huzeyme**, (I, 16-17).

458/1066),[907] Zehebî (ö. 748/1348)[908] eserden *Muhtasaru'l-muhtasar* olarak bahsetmektedir. el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)[909] ve İbnü's-Salâh (ö. 643/1245)[910] *Kitâbu İbn Huzeyme* olarak zikretmişlerdir. Münzirî (ö. 656/1258),[911] İbn Ebû'l-Hasan ed-Dimyatî (ö. 705/1306),[912] Zeylaî (ö. 762/1360),[913] İbn Kesîr (ö. 774/1373),[914]İbn Hacer (ö. 852/1149),[915] Süyûtî (ö. 911/1505),[916] Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657),[917] Abdülazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824),[918] Mübârekfûrî (ö. 1353/1935) "*Sahîhu İbn Huzeyme"*[919] ve Kettânî (ö. 1345/1927) "*Sahîhu İbn Huzeyme"*,[920] İsmail Paşa (ö. 1338/1920) "*Sahîh fi'l-hadis"*[921] ismiyle nakletmişlerdir. Fuad Sezgin'in *Târihu't-türâsi'l-arabi* adlı eserinde eser kaydına rastlanmamıştır.[922]

Görüldüğü gibi muhtelif kaynaklarda sıklıkla kullanılan unvan "*Sahîhu İbn Huzeyme*"'dir. "*Sahîhu İbn Huzeyme"* şeklinde marûf olan eser genel olarak "*Sahîh"* hadis toplayan eserler arasında zikredilmektedir. Bu husus Kettânî'nin ifadelerinde de açıkça müşahede edilmektedir. Kettânî İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*sı ile *Sahîhayn* dışında sahîh hadisleri toplayan eserlerin mevcut oldunu belirtmiş, bunların İbn Huzeyme'nin ve İbn Hibbân'nın *Sahîh*'i olduğunu ifade etmiştir.[923] Başka kaynaklarda da eser *Sahîh* türü bir eser olarak ifade edilmiştir.[924]

---

[907]Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübra**, (Thk.) Muhammed Abdulkadir Ata, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût 1424/2003, c.1, s.367.
[908]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.14, s.382.
[909]el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-ahlâki'r-ravi**, c.2, s.185.
[910]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.21.
[911]Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavi Münzirî, **et-Tergib ve't-terhib mine'l-hadisi'ş-şerif**, (Thk.) İbrahim Şemsüddin 1424/2003, c.1, s.5,30.
[912]el-İmam el-Hafız Şerefeddin Abdülmü'min b. Halef Dimyati, **el-Metcerü'r-râbih fi sevâbi'l-ameli's-sâlih**, (Thk.) Abdülmelik b. Abdullah, 1414/1994, s.2.
[913]Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed Zeylai, **Nasbü'r-raye li-ehâdisi'l-Hidaye**, Müessesetü'r-reyyân/Dâru'l-kıble, Beyrut Cidde, c.1, s.10.
[914]Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim**, (Thk.) Sami b. Muhammed es-Selame, Dâru Taybe, Riyad 1420/1999, c.1, s.108
[915]İbn Hacer, **el-Mu'cemü'l-müfehres**, s.42.
[916]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.1, s.115.
[917]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.2, s.1075.
[918]Dihlevî, **Bustanü'l-muhaddisin**, s.90.
[919]Mübârekfûrî, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi,** c.1, s.154.
[920]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.20.
[921]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.29.
[922]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.4, s.33.
[923]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.20.
[924]Ebû Zerr Abdülkâdir b. Mustafa b. Abdürrezzâk el-Muhammedî, **Müyesser fi ilmi tahrici'l-hadisi'l-nebevi**, Anbar 2010, s.232-233; Yardım, **Hadis II**, s.84.

2.1.13.2. Râvileri

Günümüze dörtte bir kadarı ulaştığı düşünülen eserin[925]râvisi İbn Huzeyme'nin torunu Muhammed b. Fadl Muhammed b. İshâk b. Huzeyme (ö. 387/997)'dir. Muhammed b. Fadl'dan pek çok râvi eseri rivayet etmiştir. Ebû Said el-Kencrûzî, Ebû Sa'd el-Mukrî, Muhammed İsa el-Varrâk, Ebû Muzaffer el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım el-Gâzî, İsmail es-Sâbunî gibi râviler bu bağlamda ifade edilebilir.[926] Nüshanın, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde III. Ahmed 348 numarada bulunduğu belirtilmiştir. Tek cilt olarak 300 yapraktan oluştuğu, son kısmında eksikliklerin olduğu zikredilmiştir. Eser yazmayı ilk bulan Mustafa A'zamî tahkîkiyle 1971-1973 yıllarında Beyrut'ta neşredilmiştir.[927] Yazmayı inceleyen A'zamî yazmanın tarihiyle alakalı bir kayda rastlamadığını belirtmiştir. Ancak yüksek bir ihtimalle yazmanın h. 6 asır sonları ile h. 7 asır başlarında yazılmış olabileceğini nakletmiştir.[928]

2.1.13.3. Kitâb ve Bâb Başlıkları

Eser *tümden gelim metodu* ile ale'l-ebvâba göre tasnîf edilmiştir. Eserin muhtevasını tahâret, namaz, cum'a namazı, oruç, zekât, hac gibi ibadet içerikli konular oluşturmaktadır. Araştırmaya konu edilen eserlerin tasnîflerine nispetle eserin biraz farklı bir tertible sıralandığı ifade edilebilir. İncelenen eserlerin genel olarak istisnaları mevcut olmakla beraber tasnîfleri kitâb-bâb-hadis şeklinde sıralanmaktadır. Ancak İbn Huzeyme'nin tertibinde *Câmi'* eserlerde pek rastlanmayan "*Cimâ"* adlı bir bölüm yer almaktadır. "*Cimâ"*, "*toplamak, derlemek, bir araya getirmek*" anlamındaki *Cem'* kökünden türetilmiştir.[929] *Cimâ* "*bu bâb, bu bâbları toplar veya bâbdakileri ihtiva eder, kapsar*" gibi anlamlara gelmektedir. Bu bakımdan bir nevi "*Cimâ"* bâbların toplamı veya bâb topluluğu manalarına gelmektedir.[930] Eserde kitâb başlıklarının ardından bâblar sıralanmakta[931] daha sonra bâblar aynı kitâb başlığı altında *Cimâ'u'l-ebvâb* olarak ifade edilen başlıklarda serdedilmektedir.[932] "*Cimâ"* nın eser tasnîfinde

[925]Leknevi, **el-Ecvibetü'l-fazıle**, s.146 (dipnot).
[926]İbn Huzeyme, **Sahîhu İbn Huzeyme**, (I, 26-27).
[927]Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.13.
[928]İbn Huzeyme, **Sahîhu İbn Huzeyme**, (I, 31).
[929]İbrâhim Enis, Abdülhalim Mansur, Atiyye es-Savvalihi, Muhammed Halefullah Ahmed (İ'dad), **el-Mu'cemü'l-vasit**, Mecmaü'l-Lugati'l-Arabiyye, 2004, s.135; İbn Manzur, **Lisanü'l-Arab**, c.8, s.57; Salim Öğüt, "Cimâ", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1993, c.8, s.2.
[930]Enis, Mansur, es-Savvalihi, Ahmed **el-Mu'cemü'l-vasit**, s.135; Işık, "**İbnu Huzeyme, Sahîh'i ve İbnu Hibbân'ın Sahîh'iyle mukayesesi**", s.97-98.
[931]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû, 1-12 (I, 3-12).
[932]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû 13,27,37,57,65,70,95,109 (I, 12,24,30,41,45,48,64,73).

kullanılmasının ilk olarak İbn Huzeyme ile gerçekleştirildiği ifade edilmektedir. Bu hususta Enbiya Yıldırım "*Cimâ"* nın ilk defa İbn Huzeyme'nin bâb tanziminde görüldüğünü belirtmiştir.[933]Benzer ifadeleri Mustafa Işık da aktarmış ve İbn Huzeyme'nin bu konuda bir yenilik ortaya koyduğunu ifade etmiştir.[934] Ancak belirtilmelidir ki *Cimâ*' başlığını ilk ortaya koyan İbn Huzeyme değildir. İbn Huzeyme'den önce "*Cimâ"*ya İmam Şafiî *el-Üm* adlı eserinde kitâb ve bâb başlıklarında yer vermiştir. Ayrıca İmam Şafiî'nin *Cima'ü'l-ilm*[935] adında müstakil bir eseri de vardır.[936]

Eser mevcut haliyle toplamda 7 kitâbtan oluşmaktadır. Kitâb isimleri: Kitâbu'l-vudû,[937] Kitâbu's-salât,[938] Kitâbu'l-imâme fi's-salât,[939] Kitâbu'l-cumu'a,[940] Kitâbu's-sıyâm,[941] Kitâbu'z-zekât[942] ve Kitâbu'l-menâsik'dır.[943] Diğer eserlerde de görüldüğü gibi ibadet içerikli başlıklar öncelenmiştir.

İbn Huzeyme eserini tasnîflerken hadislerin konularına göre yerleştirilmesi prensibini göz önünde bulundurmaktadır. Bir kitâbın içine yerleşebilecek hadisleri gelişi güzel dağıtmamaktadır. Örneğin, Kitâbu'l-vudû'da abdestin fazileti, abdesti gerekli kılan hususlar, abdesti gerektirmeyen hususlar ve daha birçok abdestle ilgili detaylar serdedilmektedir.[944] İbn Huzeyme'nin fakih kimliğini bâblardaki işçiliğinde görmek mümkündür. Rivayetler hüküm ihtiva ediyorsa istinbat ettiği hükmü bâb başlığına aktarır. Ardından bâb başlığı altında delil niteliğindeki rivayetlere yer verir.[945] Müellif sadece rivayetleri nakletmekle iktifa etmemektedir. Aynı zamanda istinbat ettiği hükmü izah eden açıklamalara, emir, mekruh, mübah, nehy, sünnet,

[933]Enbiya Yıldırım, "**İbn Huzeyme ve Sahîh'i**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 1989), s.59.
[934]Işık, "**İbnu Huzeyme, Sahîh'i ve İbnu Hibbân'ın Sahîh'iyle mukayesesi**", s.97-98; s.207.
[935]Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbâs Şafiî, **Cimaü'l-ilm**, (Thk.) Ahmed Muhammed Şâkîr, Mektebetü İbn Teymiyye.
[936]Bâbul-cimâ için bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbâs Şafiî, **el-Üm**, Dâru'l-marife, Beyrut, c.1, s.32, 45, 92,71,82, 180. Kitâbu'l-cimâ için bkz. c.7, s.272.
[937]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû, (I, 3).
[938]İbn Huzeyme, Kitâbu's-salât, (I, 152).
[939]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-imâme fi's-salât, (II, 354).
[940]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-cumu'a, (III, 109).
[941]İbn Huzeyme, Kitâbu's-sıyâm, (III, 186).
[942]İbn Huzeyme, Kitâbu'z-zekât, (IV, 5).
[943]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-menâsik, (IV, 127).
[944]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû, 1-225, (I, 3-151).
[945]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû, 19,20,26 (I, 17, 23).

harâm, helâl, farz gibi ifadelere de yer vermektedir.[946] Rivayet birçok anlamı ihtiva ettiği takdirde rivayetin içeriğini kısımlara ayırır (Takti' metodu) söz konusu kısmı ilgili olduğu bölümde nakletmektedir.[947] Rivayetlerden istinbat ettiği hükmü açıklama ve destekleme mahiyetinde delil olarak ayetlere de başvurmaktadır.[948] Bazı bâb başlıklarında bâbu zikri'l-illet[949] bâbu sıfatı kezâ[950] bâbu zikri'd-delil[951] gibi başlıklar yer almaktadır. İbn Huzeyme bu tür başlıklarda detaylı izahlarla rivayetin anlaşılmasını sağlamaktadır. Ayrıca rivayetlerde gördüğü çelişkileri gideren çözümler sunmaktadır.[952] Rivayetlerin vürûd sebebine yer vermektedir. Bazı bâb başlıklarında izahlarda bulunmaktadır.[953] Ayrıca bazı bâb başlıklarında muhtasar, mücmel, umumi, mütekassa, müfesser, has rivayetlere yer vermektedir.[954]

2.1.13.4. Sened ve Metin

İbn Huzeyme rivayetlerin olabildiğince tüm tariklerini sıralamaya itina göstermiştir. Hadisin farklı tariklerini vav[955] veya ha[956] ile birleştirerek bir arada nakletmektedir. Lafız farklılıkları mevcutsa buna değinmektedir.[957] Hadislerin sıhhati hususunda bir tereddütü olduğunda bunu belirtir, hadise ihtiyatla yaklaşır.[958] Bazı naklettiği rivayetlerin sıhhat şartlarını taşımadığını ve zayıf olduklarını bizzat belirtir.[959] Sıhhatinde tereddütü olup muhtevası muhaddislerce itibara alınmışsa rivayeti tahriç eder ancak tereddütünü de ayrıca dile getirir.[960] Eserinde; "*Hadiste ilave*

[946]Işık, "**İbnu Huzeyme, Sahîh'i ve İbnu Hibbân'ın Sahîh'iyle mukayesesi**", s.105-120.
[947]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû, 109, 179 (I, 73-74, 115), Kitâbu's-salât, 75 (I, 232), Kitâbu's-sıyâm 47 (III, 212).
[948]İbn Huzeyme, Kitâbu's-salât 8, c.1, s.161.
[949]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû, 64 (I, 44), Kitâbu's-salât, 51, 127 (I, 209, 277), Kitâbu's-salât, 339, 392 (II, 57, 95).
[950]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû, 12,108,113,132,182,181 (I, 11, 73, 76, 87, 116, 120), Kitâbu's-salât 60 (I, 219) s.219.
[951]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû, 10, 17, 19, 23, 26, 28, 30 (I, 9, 16,17,19, 23, 25, 27).
[952]İbn Huzeyme, Kitâbu's-salât, 266 (II, 2-8).
[953]İbn Huzeyme, Kitâbu's-salât, 287, 288 (II, 18).
[954]Geniş bilgi için bkz. Işık, "**İbnu Huzeyme, Sahîh'i ve İbnu Hibbân'ın Sahîh'iyle mukayesesi**", s.99-137; Yıldırım, "**İbn Huzeyme ve Sahîh'i**", s.58-62.
[955]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû, 18 (I, 16).
[956]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû, 208 (I, 139), Kitâbu's-salât, 22 (I, 174).
[957]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû, 143 (I, 93).
[958]Ağırman, "Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili", s.95.
[959]İbn Huzeyme, Kitâbu's-salât, 3 (I, 157).
[960]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-imâme fi's-salât, 139 (III, 70).

vardır.",[961] "*Haber müsned olarak sabitse…*",[962] "*Eğer haber sahîhse…*",[963] "*Senedi maklûbdur.*",[964] "*Bu haber nakil ciheti bakımından sahîhtir.*",[965] "*Falanca mürsel olarak rivayet etti.*",[966] "*Haber müsned olmayan mevkûftur.*"[967] ve "*Münker bir haberdir.*"[968]gibi ifadelere yer vermiştir.

İbn Huzeyme إن صح الخبر ve إن ثبت الخبر lafızlarını rivayette fark ettiği bir problem söz konusu olduğunda kullanmaktadır.[969] Rivayetteki inkıta, râvi hakkında bilgi eksikliği, râvilerin semâsındaki tereddüdü, râvideki hafıza zayıflığı gibi birçok sebep bu hususta etkili olmaktadır.[970] Senedde mübhem olan râvinin kimliğini açıklar,[971] lafız farklılıklarındaki ihtilafları düzeltir. Bazen râvinin cerh ve ta'dîl durumu hakkında malumat verir.[972] Râvi hakkında bilgi sahibi değilse bu hususu belirtmektedir.[973] Rivayetin muhtevasına benzer başka bir rivayet olduğunda bu hususu belirtir, başka eserlerinde tahriç ettiğini ifade ederek atıfta bulunur.[974] Rivayetin benzer başka bir tariki varsa *nahvehu, mislehu* gibi lafızlarla buna dikkat çeker. Rivayetlerde tespit ettiği çelişkileri ve rivayetlerin vürûd sebebini uzun açıklamalarla ifade eder.[975] Bazen metnin muhtevasındaki garib veya müşkil kelimelerin mübhemliğini giderici şekilde izahlar yapar.[976] Eserde sahîh, hasen ve zayıf rivayetlerin yer aldığı belirtilmiştir. Ancak zayıf rivayetlerin sahîh ve hasen rivayetlere oranının çok az, aşırı zaafiyeti olan rivayetlerinde yok denecek kadar az

[961]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-menâsik, 719 (IV, 266).
[962]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-imâme fi's-salât, 99 (III, 42).
[963]İbn Huzeyme, Kitâbu's-sıyâm, 89 (III, 248).
[964]İbn Huzeyme, Kitâbu's-salât, 69 (I, 228).
[965]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû, 24 (I, 21).
[966]İbn Huzeyme, Kitâbu'z-zekât, 293 (IV, 21).
[967]İbn Huzeyme, Kitâbu's-salât, 180 (III, 99).
[968]İbn Huzeyme, Kitâbu's-sıyâm, 264 (III, 350).
[969]Bkz. İbn Huzeyme, Kitâbu'l-imâme fi's-salât, 139 (III, 70).
[970]Işık, "**İbnu Huzeyme, Sahîh'i ve İbnu Hibbân'ın Sahîh'iyle mukayesesi**", s.78-80.
[971]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-vudû, 66 (I, 46).
[972]İbn Huzeyme, Kitâbu'l-imâme fi's-salât, 190 (III, 102).
[973]İbn Huzeyme, Kitâbu's-salât, 703 (II, 359).
[974]İbn Huzeyme, Kitâbu's-salât, 6 (I, 160).
[975]Işık, "**İbnu Huzeyme, Sahîh'i ve İbnu Hibbân'ın Sahîh'iyle mukayesesi**", s.132-133.
[976]İbn Huzeyme, Kitâbu's-salât, 231 (I, 359). Geniş bilgi için bkz. Yıldırım, "**İbn Huzeyme ve Sahîh'i**", s.63-75. Işık, "**İbnu Huzeyme, Sahîh'i ve İbnu Hibbân'ın Sahîh'iyle mukayesesi**", s.99-153.

olduğu ifade edilmiştir.[977] Şu'ayb el-Arnavud eserde hiç azımsanmayacak sayıda zayıf tarikli rivayetin olduğunu belirtmektedir.[978]

2.1.14. İbn Hibbân (ö. 354/965)

2.1.14.1. Eserin İsmi

Eserin adı kaynaklarda farklı isimlerle aktarılmıştır.[979] İbn Hibbân'a nisbet edilen eserin farklı kaynaklardaki isimleri şu şekildedir:

İbnü'n-Nedim'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*'inde ve İbn Hayr el-İşbîlî'nin (ö. 575/1179) *Fehrese*'sinde tarafımızca eser kaydına rastlanmadı. Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Büldan*'da "*el-Müsnedü's-sahîh*" ismiyle belirtmektedir.[980] İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) *Tabakât'ı*nda "*el-Müsnedü's-sahîh'ale't-tekâsim ve'l-envâ*" adıyla,[981] *Ulumu'l-hadis*'de "*es-Sahîh*" olarak zikretmektedir.[982] Nevevî (ö. 676/1277) *et-Takrib ve't-teysir*'de "*es-Sahîh"* ismiyle nakletmektedir.[983] et-Tücîbî (ö. 730/1329) *Bernamecü't-tücîbî'*de eseri "*et-Tekâsim ve'l-envâ*" ismiyle ifade etmiştir.[984] Zehebî (ö. 748/1348) "*el-Müsnedü's-sahîh"* ismiyle nakletmektedir. Ayrıca "*el-Müsnedü's-sahîh"* eserinin "*Kitâbu 'l-envâ ve't-tekasim*" olduğunu belirtmektedir.[985] Vâdîâşî (ö. 749/1348) *Bernamec*'de "*Müsned"* ismiyle yer vermektedir. Ayrıca eser isminin "*et-Tekâsim ve'l-envâ*" ismiyle de bilindiğini belirtmektedir.[986] Sübkî (ö. 771/1370) *Tabakâtü'ş-şafiîyyeti'l-kübra'*da "*el-Envâ ve't-*

[977]Ağırman, "Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili", s.94-95.
[978]Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Balaban b. Abdullah İbn Balaban, **el-İhsan fi takribi Sahîhi İbn Hibbân**, (Thk.) Şuayb el-Arnaut, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1408/1988, (I, 42).
[979]Eserin tam adının *el-Müsnedü's-sahîh ʿale't-tekâsîm ve'l-envâʿ min gayri vücûdi katʿin fî senedihâ velâ sübûti cerhin fî nâkılîhâ* olduğu belirtilmiştir. İbn Hibbân, **Sahîhu İbn Hibbân**, (I, 15). Eser isminin kaynaklarda ise sıklıkla *Sahîhu İbn Hibbân, et-Tekâsîm ve'l-envâʿ, Kitâbü' l-Envâʿ ve't-tekâsîm, es-Sünen, el-Envâʿ* olarak zikredildiği ifade edilmiştir. Mehmet Ali Sönmez, "el-Müsnedü's-Sahîh (İbn Hibbân)", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2006, c.32, s.106.
[980]Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah Hamevî Bağdâdi Rûmi Yakut Hamevî, **Mu'cemü'l-büldan**, Dâru Sadır, Beyrut, Beyrut 1397/1977, c.1, s.418.
[981]Ebû Amr Takıyyüddin Osmân b. Salâhiddin Abdirrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh Şehrezûri, **Tabakâtü'l-fukahâi'ş-şafiîyye**, (i'dad) Ebü'l-Haccac Mizzi, Dâru'l-beşairi'l-islâmiyye, Beyrut 1413/1996, c.1, s.117.
[982]İbnü's-Salâh**, Ulumu'l-Hadis**, s.22.
[983]Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, **et-Takrib ve't-teysir li-ehâdisi'l-beşiri'n-nezir**, (Thk.) Muhammed Osman el-Hışt, Dâru'l-kitâbi'l-arabi, Beyrut 1405/1985, s.27.
[984]Tücîbî, **Bernamecü't-tücîbî**, s.127.
[985]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.16, s.94.
[986]Vadiaşi, **Bernamecu İbn Cabir el-Vadiaşi**, s.201.

tekâsım" (الأَنْوَاع والتقاسيم) olarak ifade etmektedir.[987] İbn Kesîr (ö. 774/1373) *İhtisaru'l-ulumi'l-hadis*'de "*Sahibu's-sahîh*"[988] olarak belirtmektedir. İbn Hacer (ö. 852/1149) *el-Mu'cemü'l-müfehres*'inde[989] ve Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*'da "*Sahîhu İbn Hibbân*" [990] ismiyle nakletmektedir. Süyûtî (ö. 911/1505) *Tedrîbü'r-râvî*'de "*es-Sahîh"* ismiyle yer vermekle beraber eser isminin "*et-Tekâsim ve'l-envâ*" olduğunu belirtmektedir.[991] Abdülazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824) *Bustanü'l-muhaddisin*'de eseri "*Sahîhu İbn Hibbân"* ve "*et-Tekâsim ve'l-envâ*" olarak iki isimle nakletmiştir. Esere *Kütübü's-sıhâh* bölümünde yer vermiştir.[992] Kettânî (ö. 1345/1927) *er-Risâletü'l-müstatrefe*'de "*et-Tekâsim ve'l-envâ*" ismiyle belirtmektedir.[993] Fuad Sezgin *Târihu't-türâsi'l-arabi*'de "*el-Müsnedü's-sahîh'ale't-tekâsim ve'l-envâ*" ismiyle nakletmektedir.[994]

Eserin orijinal tasnîfini bozarak fıkıh bâblarına göre düzenleyen Emir Alâeddin el-Fârisi (ö. 739/1339) eseri "*et-Tekâsım ve'l-envâ*" ismiyle İbn Hibbân'a nispet etmekte ve oluşturduğu telife "*el-İhsân fi takribi sahîhi İbn Hibbân*" ismini vermektedir.[995] Mehmed Ali Sönmez ve Halis Aydemir tahkîkli *Sahîhu İbn Hibbân el-Müsnedü's-sahîh'ale't-tekâsim ve'l-envâ' min gayri vücudi kat'in fi senedihâ vela sübûti cerhin fi nakıliha* adıyla neşredilen eserde eserin ismi "*el-Müsnedü's-sahîh'ale't-tekâsim ve'l-envâ'min gayri vücudi kat'in fi senedihâ velâ sübûti cerhin fi nâkılihâ'"* olarak kaydedilmiştir.[996]

2.1.14.2. Nüshaları

Eseri Ebû'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. Harun ez-Zevzenî rivayet etmiştir.[997]*el-Müsnedü's-sahîh"*in nüshaları tam olarak günümüze gelmemiştir.

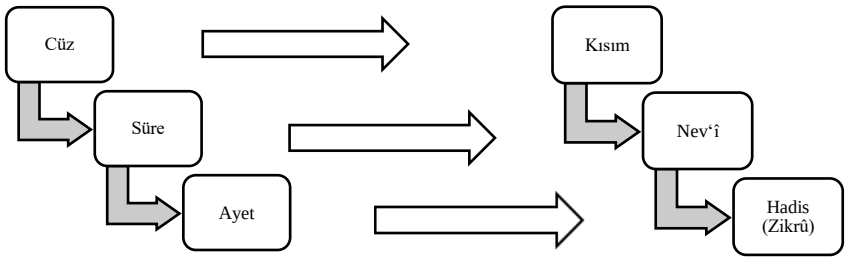
[987]Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdulkafi Sübkî, **Tabakâtü'ş-şafiîyyeti'l-kübra**, (Thk.) Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, İsa el-Babi el-Halebi, Kahire 1383/1964, c.3, s.131.
[988] İbn Kesîr, **İhtisâru ulûmi'l-hadis,** s.364.
[989]İbn Hacer, **el-Mu'cemü'l-müfehres**, s.45.
[990]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.2, s.1075.
[991]Süyûtî**, Tedrîbü'r-râvî,** c.1, s.115
[992]Dihlevî, **Bustanü'l-muhaddisin**, s.90.
[993]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.20.
[994]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi,** c.1, s.380.
[995]İbn Balaban, **el-İhsan**, (I, 95-96); Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.20.
[996]İbn Hibbân, **Sahîhu İbn Hibbân**, (I, 15).
[997]İbn Balaban, **el-İhsan**, (I, 44); İbn Hacer, **el-Mu'cemü'l-müfehres**, s.46. Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.13; İbn Hibbân, **Sahîhu İbn Hibbân**, (I, 33).

Emirler bölümünden 72 varaktan oluşan bir bölümü Dâru'l-kütübi'l-mısrîyye'de, emirler nev'înden 313 varak, Mukaddime ve nev'îler fihristi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde, yazmanın bir bölümü Millet Kütüphanesi'nde, eksik kısımlarını tamamlar nitelikte 122 varaklık bir nüsha Haydarâbâd Âsafiye Kütüphanesi'nde, On varaklık bir bölümü Zâhiriye Kütüphanesi'nde, 151 varaklık bir parçası da Nâsıriye Kütüphanesi'ndedir.[998]

2.1.14.3. Kısım ve Nev'î Başlıkları

*el-Müsnedü's-sahîh"*in tasnîf sistemi diğer *Câmi'* türü eserlerden farklıdır. Daha önce ifade ettiğimiz üzere tertibi ale'l-ebvâb ve ale'r-ricâle göre değildir. Bundan dolayı İbn Hibbân'ın eserini *et-Tekâsim ve'l-envâ* olarak isimlendirdiği belirtilmektedir. Bu husus İbn Hibbân'ın *Kelâmı, Nahvi ve Felsefe*'yi bilmesine dayandırılmıştır.[999] Eser beş ana bölüm, 400 alt bölüm, yaklaşık 7500 hadisten oluşmaktadır.[1000]

İbn Hibbân eserinin tasnîfini Kur'an-ı Kerim'in tasnîfiyle ilişkilendirmiştir.[1001] "Kur'an-ı Kerim" ve "Sünnet" birlikteliğinin harmonisi olan bu orjinal tasnîfiyle İbn Hibbân hadis tasnîfine yeni bir boyut kazandırmıştır. İbn Hibbân'ın ilişkilendirmesine göre Kur'an-ı Kerim'deki bölümlerin eserin tasnîfindeki karşılığı şu şekilde gösterilebilir:

İbn Hibbân eserini kısım-nev'î-hadis şeklinde tasnîflemekte, önce konu hakkında genel bilgi ihtiva eden kısımlara, sonra konuyla alakalı ayrıntı içeren nev'îlere, en sonunda en ayrıntılı bilgiyi veren hadise yer vermektedir. Rivayetleri

[998]Sönmez, "el-Müsnedü's-Sahîh (İbn Hibbân)", **DİA**, c.32, s.107; Geniş bilgi için bkz. İbn Hibbân**, Sahîhu İbn Hibbân**, (I, 20-34).
[999]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.1, s.115.
[1000]İbn Hibbân, **Sahîhu İbn Hibbân**, (I, 15); Türcan (Ed.), **Hadis: el kitâbı**, s.358.
[1001]İbn Hibbân, **Sahîhu İbn Hibbân**, c.1, s.106-107.

sıralarken tümden gelim metodunu takip etmiştir.[1002] Eserin tasnîfinden dolayı eserde bir rivayeti tespit etmek çok zordur. Eserden istifadeyi artırmak adına Emir Alâeddin el-Farisi tarafından eser ale'l-ebvâba göre tertiplenmiştir.[1003]

Eserin kısım ve nev'î tasnîfi şu şekildedir:

1. Kısım Allah'ın kullarına bildirdiği emirleri (el-Evâmir/110 nev'î),
2. Kısım Allah'ın kullarına yasakladığı nehiyleri (en-Nevâhi/110 nev'î),
3. Kısım Bilinmesine ihtiyaç duyulan haberleri (el-Ahbâr/80 nev'î),
4. Kısım Yapılması mübah olan hususları (el-İbâhat/50 nev'î),
5. Kısım Hz. Peygamber'in fiilleri (el-Ef'âl/50 nev'î)'dir. [1004]

Bu kısımların muhtevalarına ilişkin açıklamada bulunan İbn Hibbân nev'îlerin sayısını nicel bakımdan çoğaltabileceğini ancak bu kadarıyla iktifa ettiğini ifade etmektedir. Amacının muhaddislerin rivayetler konusunda ve te'vilinde ihtilaf ettiği hususları açığa kavuşturmak, anlaşılması zor olan umumi hitapların anlaşılmasını sağlamak olduğunu belirtmektedir.[1005]

Nev'îler eserde alt başlıkları oluşturmaktadır. Hadisler zikrû lafzıyla nev'î bölümlerinin altında sıralanmaktadır.[1006] Nev'îler hadislerin içeriğini ve hükmünü yansıtır mahiyettedir. Ayrıca hadisler nev'îlerin ihtiva ettiği hükme delil niteliğindedir.[1007]

Birinci, ikinci, dördüncü kısımların muhtevasında emir, nehiy, mübah gibi ahkâm içerikli rivayetler; *üçüncü kısmın* muhtevasında vahyin başlangıcı ve keyfiyeti, sahâbeler, peygamberlerin isimleri ve ensabları, ru'yet, ümmetlerin haberleri, yeniden dirilme, cennet, cehennem, havz ve şefâat, fiten, mucize, Allah'ın sıfatları, kabir gibi muhtelif haberler; *beşinci kısmın* muhtevasında Hz. Peygambere özgü fiiller, Hz.Peygamber'in risâleti, hicreti, ahlâkı, şemâili, hastalığı, vefatı gibi haberler yer

[1002]Bkz. İbn Hibbân, **Sahîhu İbn Hibbân**, (I, 15).
[1003]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî,** c.1, s.189-190.
[1004]İbn Hibbân, **Sahîhu İbn Hibbân**, (I, 61-105). Mehmet Görmez, **Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2000, s.70.
[1005]İbn Hibbân, **Sahîhu İbn Hibbân**, c.1, s.106.
[1006]İbn Hibbân**, Sahîhu İbn Hibbân**, c.1, s.119
[1007]Ağırman, "Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili", s.95.

almaktadır.[1008] Konu başlıkları muhteva bakımından zengindir. Bu husus eserin orijinal tasnîfini bozarak fıkıh bâblarına göre düzenleyen Emir Alâeddin el-Farisî'nin *el-İhsân fi sahîhi İbn Hibbân* adlı eserinin kitâb başlıklarında da açıkca görülmektedir. Eserin kitâb başlıkları şu şekildedir: Kitâbu'l-vahyi, Kitâbu'l-isra, Kitâbu'l-ilim, Kitâbu'l-imân, Kitâbu'l-birr ve'l-ihsan, Kitâbu'r-rikâk, Kitâbu't-tahâret, Kitâbu's-salât, Kitâbu'l-cenâiz, Kitâbu'z-zekât, Kitâbu's-savm, Kitâbu'l-hac, Kitâbu'n-nikâh, Kitâbu'r-radâ', Kitâbu't-talâk, Kitâbu'l- ıtk, Kitâbu'l-eymân, Kitâbu'n-nuzûr, Kitâbu'l-hudûd, Kitâbu's-siyer, Kitâbu'l-lukatâ, Kitâbu'l-vakf, Kitâbu'l-buyû', Kitâbu'l-kefâlet, Kitâbu'l-kadâ, Kitâbu'ş-şehâdât, Kitâbu'd-daavâ, Kitâbu's-sulh, Kitâbu'l-'âriye, Kitâbu'l-hibe, Kitâbu'r-rukba ve'l-umra, Kitâbu'l-icârât, Kitâbu'l-gasb, Kitâbu'ş-şuf'a, Kitâbu'l-Muzâra'a, Kitâbu'l-ihyâi'l-mevât, Kitâbu'l-et'ime, Kitâbu'l-eşribe, Kitâbu'l-libâs ve âdâb, Kitâbu'z-zinet, Kitâbu'l-hazr ve'l-ibaha, Kitâbu's-sayd, Kitâbu'z-zebâih, Kitâbu'l-udhiye, Kitâbu'r-Rehn, Kitâbu'l-cinâyât, Kitâbu'd-diyat, Kitâbu'l-vasiyyet, Kitâbu'l-ferâiz, Kitâbu'r-ru'yâ, Kitâbu't-tıb, Kitâbu'r-rukâ ve't-temâim, Kitâbu'd-adva, Kitâbu'n-nücûm, Kitâbu'l-kihânet, Kitâbu't-tarih ve Kitâbu'l-ihbâr'dır.[1009]

2.1.14.4. Sened ve Metin

İbn Hibbân hadisleri sened bakımından meşhur ve güvenilir tariklerle nakletmeye özen göstermiştir. Bu bakımdan İbn Hibbân kendince en sahîh tariki nakletmektedir.[1010] Muhtelif yerlerde rivayetin farklı tariklerinin olduğuna işaret etmektedir. Rivayete başlıklar tayin etmekte, rivayetin anlaşılmasına yönelik izahlar

[1008]Geniş bilgi için bkz. İbn Hibbân, **Sahîhu İbn Hibbân**, (I, 65-105)c.1, s.65-105.

[1009]Bkz. İbn Balaban, Kitâbu'l-vahyi (I, 216); Kitâbu'l-isra (I, 233); Kitâbu'l-ilim (I, 261); Kitâbu'l-imân (I, 336); Kitâbu'l-birr ve'l-ihsan (I, 506); Kitâbu'r-rikâk (II, 371); Kitâbu't-tahâret (III, 311); Kitâbu's-salât (IV, 294); Kitâbu'l-cenâiz (VII, 150); Kitâbu'z-zekât (VIII, 5); Kitâbu's-savm (VIII, 205); Kitâbu'l-hac (IX, 5); Kitâbu'n-nikâh (IX, 335); Kitâbu'r-radâ' (X, 25); Kitâbu't-talâk (X, 77); Kitâbu'l- ıtk (X, 145); Kitâbu'l-eymân (X, 171); Kitâbu'n-nuzûr (X, 219); Kitâbu'l-hudûd (X, 243); Kitâbu's-siyer (X, 331); Kitâbu'l-lukatâ (XI, 248); Kitâbu'l-vakf (XI, 262); Kitâbu'l-buyû', (XI, 267); Kitâbu'l-kefâlet (XI, 438); Kitâbu'l-kadâ (XI, 439); Kitâbu'ş-şehâdât (XI, 470); Kitâbu'd-daavâ (XI, 474); Kitâbu's-sulh (XI, 488); Kitâbu'l-'âriye (XI, 491); Kitâbu'l-hibe (XI, 496); Kitâbu'r-rukba ve'l-umra (XI, 528); Kitâbu'l-icârât (XI, 542); Kitâbu'l-gasb (XI, 565); Kitâbu'ş-şuf'a (XI, 581); Kitâbu'l-Muzâra'a (XI, 594); Kitâbu'l-ihyâi'l-mevât (XI, 613); Kitâbu'l-et'ime (XII, 5); Kitâbu'l-eşribe (XII, 134); Kitâbu'l-libâs ve âdâb (XII, 234); Kitâbu'z-zinet (XII, 276); Kitâbu'l-hazr ve'l-ibaha (XII, 366); Kitâbu's-sayd (XIII, 190); Kitâbu'z-zebâih (XIII, 199); Kitâbu'l-udhiye (XIII, 218); Kitâbu'r-rehn (XIII, 258); Kitâbu'l-cinâyât (XIII, 309); Kitâbu'd-diyat (XIII, 362); Kitâbu'l-vasiyyet (XIII, 382); Kitâbu'l-ferâiz (XIII, 387); Kitâbu'r-ru'yâ (XIII, 404); Kitâbu't-tıb (XIII, 426); Kitâbu'r-rukâ ve't-temâim (XIII, 448); Kitâbu'd-adva (XIII, 481); Kitâbu'n-nücûm (XIII, 499); Kitâbu'l-kihânet (XIII, 506); Kitâbu't-tarih (XIV, 5); Kitâbu'l-ihbâr (XV, 269).

[1010]İbn Balaban, **el-İhsan**, (I, 104).

yapmakta,[1011] fıkhî hükümlere göre mükellefin bağlayıcılığını tespit etmekte, rivayetin illetine değinmektedir. Bu tür çok yönlü metodunu zikru's-sebeb/zikru'l-illet lafızlı haber başlıklarında daha sık yapmaktadır.[1012] Genellikle rivayetin muhtevasında mübhem gördüğü lafızları açıklayarak anlaşılır kılmaktadır.[1013] Rivayetlerde görülen ihtilafı çok yönlü ele alarak te'vil etmektedir. Rivayetlerin anlaşılırlığını artırmak adına bazen sebebi nüzûl bilgisine de başvurmaktadır. Rivayetle kastedilen mananın tespitini de yapmaktadır.[1014] Rivayetler hususunda görüşleri söz konusu olduğunda rivayetin sonuna yorumunu yansıtacak bir alan açmaktadır. Ebû Hatim derki'den sonra rivayet hususunda açıklama yapmaktadır.[1015] Ayrıca rivayetleri tekrar etmekten kaçınmaktadır. Bununla beraber bir hadisin anlamını desteklemek amacıyla tekrarlamaktan da geri durmamıştır. [1016]

Genel Değerlendirme

Tezimizin bu bölümünde adı *Câmi'* olan eserleri, *Câmi'* adıyla maruf ve bir de *Câmi'* olarak kabul edilen eserleri ele aldık. Buradaki amacımız, bir şekilde *Câmi'* kavramıyla ilişkili olan eserlerin nasıl bir muhtevaya sahip olduklarını ve bu muhtevanın hangi usûl-yöntem gözetilerek eser haline getirildiğini tespit etmekti. Bunun için söz konusu eserleri adeta ayrıntılarıyla tanıttık ve bir fotoğraf vermeye çalıştık. Her bir eserin bu detaylı ve yakın-çekim fotoğrafı bize diğer eserlere ait fotoğraflarla karşılaştırma ve benzerlik ile farklılıkları görme imkânı verdi. Yerinde de ifade edildiği gibi tezimizde ortaya koyduğumuz bu fotoğraflarda ortak noktalar bulunduğu gibi oldukça farklılıklarda söz konusudur. Şimdi bu fotoğrafların genel bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız.

1. Benzerlikler

Muhtevaları itibariyle resmedilen eserler çok az istisna ile konularına göre yazılmışlardır. Konuların eser içinde yerleştirilmesi ağırlıklı olarak, bizim "tümden gelim" dediğimiz yöntemle yani kitâb ardından bâb ve rivayet

[1011]İbn Balaban, 5 Kitâbu'l-imân, 1 (I, 337), 9 Kitâbu's-salât, 8 (IV, 620).
[1012]Işık, "**İbnu Huzeyme, Sahîh'i ve İbnu Hibbân'ın Sahîh'iyle mukayesesi**", s.181-182, 189-196.
[1013]İbn Balaban, 5 Kitâbu'l-imân, 4 (I, 447), 6 Kitâbu'l-birr ve'l-ihsan, 7 (II, 224).
[1014]İbn Balaban, 5 Kitâbu'l-imân, 1 (I, 337).
[1015]İbn Balaban, 5 Kitâbu'l-imân, 1 (I, 337). Geniş bilgi için bkz. Işık, "**İbnu Huzeyme, Sahîh'i ve İbnu Hibbân'ın Sahîh'iyle mukayesesi**", s.169-196.
[1016]Sönmez, "el-Müsnedü's-Sahîh (İbn Hibbân)", **DİA**, c.32, s.106.

şeklinde olmuştur. Yine büyük oranda bu eserlerde yer alan rivayetler isnâdlı verilmiştir. Merfû, mevkûf ve maktû rivayetler ağırlıklı olmakla birlikte kimi eserlerde müellifin görüşleri, açıklamaları vs. yer almıştır. Bir diğer benzerlik de bu eserlerde sahîh, hasen ve zayıf rivayetler farklı oranlarda nakledilmiştir. Benzerlikler konusunda belirtmemiz gereken bir diğer önemli husus da ifade etmeye çalıştığımız benzerliklerden hareketle, bu benzerlikleri bütünüyle karşılayacak bir kavram tespit etmenin oldukça zor olduğudur. Çünkü çok fazla istisna durumlar vardır. Daha önce de dikkat çektiğimiz üzere bir kavramın tanımındaki en temel mantıkî ölçü tanım ile tanımlananın uyumu/mutabakatıdır. İşte bu zorluk nedeniyle olmalıdır ki erken dönem hadis edebiyatının isimlendirilmesinde ciddi boyutlarda sorunlar söz konusudur.

2. Farklılıklar

Kısaca benzerliklerine işaret ettiğimiz eserlerin pek çok farklılıkları da vardır. İlk başta isimlendirmeler farklıdır. Aynı esere *Câmi‘*, *Musannef*, *Müsned* ve *Sünen* adlarının verilebilmesi hem farklılığı hem de adı geçen kavramların net bir karşılığının olmadığını göstermektedir. Özellikle çağdaş dönemlerde yazılan hadis usûlü eserlerinde her biri ayrı bir kavram ve ayrı bir literatüre karşılık geliyormuş gibi tanımlanan mezkur kavramlar bu bölümde çektiğimiz fotoğraflarla hiç de uyumlu görünmemektedir.

Eserlerin muhtevalarının kitâb, bâb ve rivayet şeklinde tertibinde de çok büyük farklılıklar söz konusudur. Örneğin; ana başlığa "*kitâb*" diyen eserler olduğu gibi "*ebvâb*" diyenlerde vardır. Hatta hiç "*kitâb"* veya *"ebvâb*" demeden sadece "bâb" şeklinde olanlar bile mevcuttur. Ma‘mer b. Râşid'in *Câmi‘i* gibi. Rivayetlerin eser içindeki tertibi, yine rivayetlere ilişkin usûl kurallarının korunması yani isnâdlı vermek, merfû, mevkûf ve maktû ayrımında bulunmak gibi hususlar eserden esere ciddi farklılıklar göstermektedir. Okuyucu için detay gibi görülen verdiğimiz muhteva bilgileri bu resmi göstermeye yönelik olmuştur. Bu farklılıklar ancak bu bölümde resmettiğimiz detaylarda görülebilmektedir.

Bu eserler içinde en problematik konuma sahip eser de İmam Müslim'in eseridir. Eserin isim sorunu ile birlikte, muhtevanın en önemli şekli unsuru olan bâb başlıklarının konulmasının İmama ait olmadığı iddiası gerçek

anlamda bir hadis usûlü problematiğidir. *Câmi'* özelliği taşıyan eserin adının *Müsned* olması ve bu ismin de müellif tarafından verilmesi ayrı bir sorun olduğu gibi *Müsned* kavramının hadis literatürü için ne anlama geldiği hususunu da tartışmaya açmaktadır. Ayrıca ale'l-ebvâb türünde yazılan bir eserin bâb başlıkları konulmadan nasıl yazılabilmiş olduğu da bir başka sorundur. Yerinde de ifade edildiği gibi bu konuda yapılan çalışmalar sadra şifa değildirler.

Sonuç olarak bu ikinci bölüm bize hadis usûlü kavramlarının genel olarak bir tanım sorunlarının olduğunu özelde ise en ciddi sorunun *Câmi'* kavramı çerçevesinde ortaya çıktığını göstermiştir. Bundan sonraki üçüncü bölümde bu sorunu ele almaya ve bir çözüm önerisi sunmaya çalışacağız.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CÂMİ' KAVRAMININ SORUNLARI ve YENİ BİR TANIM ÖNERİSİ

Çalışmanın ikinci bölümünde, kaynaklarda *Câmi'* olduğu belirtilen bazı meşhur eserlerin muhtevaları ele alınmıştır. Muhteva tahlili için ele alınan eserlerin birçok konuda farklılaştıkları ve eser isimlerinin problemli olduğu müşahede edilmiştir. Tezin bu bölümünde *Câmi'* ıstılâhına ilişkin getirilen tanımların, muhteva tahlili yapılan eserlerde bir karşılığının olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu itibarla mütekaddimûn, müteahhirûn ve çağdaş dönemlerde telif edilen hadis usûlü eserlerinde *Câmi'* kavramının kullanımlarına öncelikle başvurulacaktır.

Câmi' kavramının Hadis ilmî dışındaki farklı ilmî disiplinlere de konu edilişi çalışmanın sınırları çerçevesinde ele alınacaktır. Müslüman âlimlerin dışında bazı batılı araştırmacıların *Câmi'* ıstılâhı ve hadis eserlerine ilişkin görüşlerine de kısmen yer verilecektir. Bu bölümde detaylardan sarf-ı nazar edilerek sadece konuyla ilgili bilgiler aktarılacaktır. Sonuç ve değerlendirmeye gitmeden önce *Câmi'* ıstılâhında ve eserlerde tespit edilen problemler işlenecektir. Son olarak çalışmanın bu bölümünde doğru bir *Câmi'* tanımının nasıl olması gerektiği ele alınıp önerilen bir *Câmi'* tanımı yapılacaktır. İfade etmeye çalıştığımız tanım önerisini, tezimizin giriş kısmında yer alan yöntem başlığında da belirttiğimiz gibi Mantık ilminin ilkeleri dikkate alınarak yapılacaktır. Bu yöntem hadis alanında yapılan çalışmalarda bir ilk olma özelliği de taşıyacağı için çalışmamız ayrıca bir önem arz etmektedir, diye düşünüyoruz.

3.1. CÂMİ' SÖZCÜĞÜNÜN LÜGAT ANLAMI

"جمـع" Cem' üçüncü bâbdan (جمـع, يجمـع, جمعـا) mastar olup dağınık halde bulunan hususları toplamak, dağınık halde bulunan hususları derli toplu bir duruma getirmek, birbirinden kopuk nesneleri bir diğerine eklemek/katmak/iliştirmek/bağlamak, bir takım hususları homojen bir

yapıya dönüştürmek değil aksine heterojen yapılarını bozmadan onları kendilerine has özellikleriyle bir arada tutmak, elbise giymek, bir işe koyulmak/girişmek/başlamak, herhangi bir konuda görüş birliğine varmak gibi anlamlara gelmektedir. Bu bakımdan *Cem'* ayrık olma, çelişik olma, dağınık halde bulunma ve düşünce ayrılığı içinde olmanın zıddıdır. *Câmi'* aynı cinsten bazı varlıkları birtakım gayelerle toplayan, bunları düzgün bir şekilde birlik ve beraberliklerini bozmadan bir arada tutan, farklı görüşlere sahip kişilerin arasını bularak düzelten ve birbirleriyle anlaşmaya varmalarını sağlayan, kelâmdan gereksiz hususları çıkaran, iyi meziyetleri kendinde toplayan, bir insana muvâfakat eden, aklına koyduğunu gerçekleştiren, birçok ilimde söz sahibi olacak derecede şümullü ve derin ilmî olan,[1017] karnında çocuk taşıyan canlıya da denir. Ayrıca çok ayrı konulardan bahseden yazılı evrâkı bir diğeriyle karışma veya karıştırılma endişesini ortadan kaldırmak adına aralarında belli bir tutarlılık oluşturarak bir kitapta bütünleştiren müellif, mücellid, mürettip demektir. "*Câmi'*" sözcüğünün çoğulu "*Cevâmi*" "جوامـــع" 'dir.[1018] Batı dilinde "*Câmi'*" sözcüğü: *unıversal, unifying, general book, concision, gathering, collector unıversal, unificateur, livre general, concision, rassembleur* ve *collecteur* ifadeleri ile karşılanmaktadır.[1019]

3.2. CÂMİ' SÖZCÜĞÜNÜN MUHTELİF MANALARDA KULLANIMI

Çalışmanın problem alanı *Câmi'* kavramı olduğu için *Câmi'* kavramının tanımına yönelik yaklaşımları maddeler halinde vereceğiz. Daha sonra tespit ettiğimiz

[1017] *Câmi'* olarak ifade edilen kişiler için bkz. Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, **Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl,** (Thk.) Mahmud Abdülkadir el-Arnaut, Entegre mat, İstanbul 2010, c.3, s.374; Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.1, s.333; Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zührî İbn Sad, **Kitâbu't-tabakati'l-kebîr,** (Thk.) Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-hanci, Kahire 1421/2001, c.7, s.439; Zehebi, **Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl**, c.4, s.279.

[1018] İbn Manzur, **Lisanü'l-Arab**, c.8, s.53-60; Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasan İsnevi, **Metaliü'd-dekaik fi tahriri'l-cevâmi' ve'l-fevarik,** dirase Nasreddin Ferid Muhammed Vasıl, Dârü'ş-şürûk, Kahire 2007, c.1, s.199; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd Cevheri, **es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye,** (Thk.) Ahmed Abdülgafur Attar, Dâru'l-ilm li'l-melayin, Beyrut 1990, c.3, s.1198-1200; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfahani**, Müfredatu elfazi'l-Kur'ân**, (Thk.) Safvân Adnân Dâvudi, Dâru'l-kalem, Dimeşk 1430/2009, s.201-202; Dini Kavramlar Sözlüğü, "Câmi'", s.81; Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, s.66. Yusuf, Alemdar, "Kıraatlerin Oluşumu Bağlamında Kur'an'ın Cem'i Konusuna Yeni(den) Bir Bakış", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** c.7, sy.2, s.221.

[1019] Tehânevî, **Keşşafu ıstılahati'l-fünun ve'l-ulum,** s.545.

sorunlara değineceğiz. Aşağıda verilen bilgiler *Câmi‘* kavramına ilişkin tespit ettiğimiz kullanımların kısa bir özeti mahiyetindedir.

1. Hadis kaynaklarındaki çeşitli kitapların bir araya getirildiği eserlere *Câmi‘* denir. Bu tür eserlerde birçok kitap tek bir kitap haline getirilmiştir. Bu tür eserler farklı şekillerde tasnîf edilmişlerdir.[1020] Kitâbu'l-imân, Kitâbu'l-birr, Kitâbu't-tevbe, Kitâbu's-sevâb gibi kitap başlıklarını alfabetik tertibe göre ilk harften son harfe kadar sıralayan eserler ya da hadisin ilk lafızlarındaki harfleri dikkate alarak sıralayan eserler bu kapsamda sözü edilen eserler arasındadır.[1021] Ayrıca birçok hadis kaynağında yer alan hadisleri sahâbi râvilerine göre sıralayan eserler de bu bağlamda kaydedilmiştir.[1022] İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Câmiu'l-usûl li-ehâdîsi'r-resûl,*[1023] İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Câmi‘u'l-mesânid ve's-süneni'l-hâdi li-akvemi sünen,*[1024] İbnü'l-Cevzî'nin *Câmi‘u'l-mesânid ve'l-elkâb,*[1025] Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Câmi‘u's-sagîr fi ehâdisi'l-beşiri'n-nezir*[1026] ve

[1020]Bkz. Itr, **Menhecü'n-nakd**, s.205-206; Muhammed b. Matar Zehranî, **Tedvinü's-sünneti'n-nebeviyye: neş'etuhu ve tetavvüruhu**, Dârü'l-hicre, Riyad 1417/1996, s.251; Muhammed Ebû Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisûn**, Beyrut 1404/1984, s.445

[1021]Tehânevî, **Keşşafu ıstılahati'l-fünun ve'l-ulum,** s.545; Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kari, **Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker fi mustalahâti ehli'l-eser**, (Thk.) Heysem Nizar Temîm, Muhammed Nizar Temîm, Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut, s.356.

[1022]Kandemir, "Câmi‘", **DİA**, c.7, s.94.

[1023]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.535.

[1024]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.573; Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, **Câmi‘ü'l-mesânid ve's-süneni'l-hadi li-akvami's-senen,** (Thk.) Abdülmelik b. Abdullah b. Dehiş, Beyrut 1419/1998.

[1025]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.573. Sahâbîler alfabetik olarak sıralanmıştır. Bkz. Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdi İbnü'l-Cevzi, **Câmi‘ü'l-mesânid** (Thk.) Ali Hüseyin el-Bevvâb, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1426/2005, c.1, s.11.

[1026]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.560. Süyûtî'nin *el-Câmi‘u's-sagir fi ehâdisi'l-beşiri'n-nezir*' adlı eserinin başlıca kaynaklarını: "Kütüb-i Sitte eserleri; Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*; oğlu Abdullah'ın *el-Müsned* üzerine *Zevâ'id*; Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred* ve *et-Târihu'l-kebîr*; Hâkim en-Nisâbûri'nin *el-Müstedrek*; İbn Hibbân'ın *Sahîh*; Taberânî'nin *el-Mu‘cemu'l-kebîr,; el-Mu'cemu'l-evsat* ve *Mu'cemu's-sagir*; Saîd b. Mansûr'un *es-Sünen*; İbn Ebû Şeybe ve Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*; Ebû Ya‘lâ el-Mevsılî'nin *el-Müsnedü'l-kebîr*; Dârekutnî'nin *es-Sünen*; Deylemî'nin *Müsnedü'l-firdevs*; Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ*; Ebû Bekir el-Beyhâkî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ* ve *Şu'abü'l-imân*; İbn Adî'nin *el-Kâmil*; Ukaylî'nin *ed-Du'afâ*; el-Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târihu Bagdâd*; Ahmed b. Ali el-Mevhibî'nin *Kitâbü'l-ilm*; Ebû Mûsâ el-Medinî'nin *Kitâbü'z-zeyl*; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *el-'İlelü'l-mütenâhiye*; Karrâb'ın *Kitâbü fazli'r-remy*; Müstağfirî'nin *Kitâbü't-tıb*; İbn Abdülber en-Nemerî'nin *Câmi‘u beyâni'l-'ilm*" adlı eserleri oluşturmaktadır. Eserde bu eserlerin yanı sıra başka eserlerden de nispeten hadis nakilleri mevcuttur. Bkz. Uğur, **Hadis ilimleri ve edebiyatı**, s.119-120. Görüldüğü üzere Süyûtî eserinde birçok türü (*Câmi‘, Müsned, Müstedrek, Mu‘cem, Sünen, Musannef* vs.) derlemiştir. Bu türler arasında Süyûtî eser isminde *Câmi‘* ismini tercih etmiştir.

el-Câmi'u'l-kebîr,[1027] Müttakî el-Hindî'nin (ö. 975/1567), *Kenzu'l-ummâl fi süneni'l-akvâli ve'l-ef'al* adlı eserleri sözü edilen eserler arasındadır.[1028]

2. Fıkhî bir hüküm taşımayan, belli fıkıh konularından birine girmeyen hadislerin toplandığı eserlere *Câmi'* denir.[1029] Ma'mer'in *el-Câmi'*i, İmam Mâlik'in *Muvatta'* adlı kitabının bir bölümü olan *Kitâbu'l-câmi'*i ve Abdullah b. Vehb'in *Câmi' fil'l-hadis*'i bu itibarla zikredilenler arasındadır.[1030]
3. Hadisleri fıkıh kitapları bâblarına göre toplayan eserlere *Câmi'* denir. Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Nesâî'nin (*Kütüb-i Sitte* müellifleri) eserleri bu kapsamda ifade edilmiştir.[1031]
4. Bir hadis kitabında herhangi bir ana veya tâli bölüme konulamayan muhtelif ve dağınık konulardaki hadislerin toplandığı kısma veya bölüme *Câmi'* denir. Bu bağlamda *Câmi'* kavramı ana ve tâli bölümler ihtiva eden bir hadis kitabında "*Kitâbu'l-câmi'"* ve "*Bâbu'l-câmi'"* olarak kullanılmıştır. Bu yaklaşım daha çok Mâlikî âlimlerin kitaplarında rastlanmaktadır.[1032] İmam Mâlik dışında bazı müellifler de teliflerinde ana veya tâli bölüm başlıklarında *Câmi'*yi kullanmışlardır. "*Kitâbu'l-câmi'"* ve "*Bâbu'l-câmi'"* ile alakalı örnek ve detaylara "*Hadis Eserlerinde Ana Başlık olarak Câmi' (Kitâbu'l-câmi')*" ve "*Hadis Eserlerinde Alt Başlık olarak Câmi' (Bâbu'l-câmi')*" adlı müstakil başlıklarımızda yer vereceğiz.
5. Farklı ilmî literatürlerde bir ihtisas konusuna ait her türlü teknik bilgiyi toplayan ana eserlere *Câmi'* denir. Bu perspektifle *Câmi': Tefsîr, Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf, Kırâat, Mantık, Arap Dili ve Belegâtı, Tıp, Matematik* ve

---

[1027]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.597; Zehranî, **Tedvinü's-sünneti'n-nebeviyye**, s.248-252; Mücteba Uğur, "el-Câmi'u's-sagir", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1993, c.7, s.113-114. Bkz. Süyûtî'nin *Cem'u'l-cevâmi'* adlı (*el-Câmi'u'l-kebîr* adıyla da bilinen eseri) eseri tüm hadisleri derlemek amacıyla başladığı, ancak bitiremediği eseridir. İki bölüm halinde tasnîf edilen eserin birinci bölümünde kavli hadisler alfabetik olarak sıralanmaktadır. İkinci bölümde fiili hadisler yer almakta ve hadisler sahâbîlerin Müsnedlerine göre serdedilmektedir. Bkz. Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr Süyûtî, **Cem'u'l-cevâmi' el-ma'rûf bi'l-Câmi'i'l-kebîr**, Matbaatu's-Saâde, 1426/2005, c.1, s.47, c.14, s.13; Kettânî**, er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.182-183; Ali el-Kari, **Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker**, s.357.

[1028]Itr, **Menhecü'n-nakd**, s.205; Zehranî, **Tedvinü's-sünneti'n-nebeviyye**, s.251.

[1029]Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s.42.

[1030]Ali Albayrak, "Fuad Sezgin'in Buhârî'nin Kaynakları Kitâbı Üzerine Değerlendirmeler", **Usûl: İslam Araştırmaları**, 2016, sy.26, s.62, 72.

[1031]Ali el-Kari, **Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker**, s.356; Emir es-San'ani, **Tavzihü'l-efkâr**, c.2, s.15.

[1032]Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s.42.

Biyografi gibi farklı disiplinlerde eser adı olarak kullanılmıştır. Bu hususta detaylara ve örneklere "Farklı İlmi Disiplinlerde Câmi'"adlı müstakil başlıkta yer verilecektir. [1033]

6. Hz. Peygamber'in değişik konulardaki hadislerini toplayan, dinle alakalı meselelerin tamamına dair rivayetleri bir araya getiren büyük hacimli hadis mecmualarına *Câmi'* denir.[1034] Bu itibarla *Câmi'* türü eserler her konudaki sorunun çözümü için başvurulan en mufassal hadis koleksiyonları olarak görülmektedir.[1035] Bu hususta kaydedilen ve genel kabul gören, nüansları olmakla birlikte diğer bir *Câmi'* tanımı da şudur: *"Muhaddislerin ıstılâhında Câmi'; âkaid, ahkâm, rikâk, yeme, içme, sefer, kıyam, ku'ûd âdâbı, tefsîr, tarih, siyer, fiten, menâkıb ve mesâlib* ***gibi sekiz ana konuya ait hadislerin tümünü ihtiva eden kitaptır."*** [1036] Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh* ve Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh* eserleri bu türde kabul edilen eserlerdir. Ancak sekiz ana kitâbı ihtiva etme gerekliliğini sağlamadığı gerekçesiyle bazı kaynaklarda Müslim'in *es-Sahîh*'i *Câmi'* bir eser olarak kabul edilmemiştir.[1037]
7. *Câmi'* sözcüğü hadisleri bir araya toplayan eser manasında kullanılmıştır. Bu bağlamda *el-Câmi'u's-sahîh* denildiğinde "*Sahîh"* hadisleri bir araya toplayan eser anlaşılmaktadır. Ancak *Câmi'* sıfatının mahzuf olan mef'ûlü hadisler değil kitaplardır. Yani *Câmi', el-Câmi'u li'l-ehadis* (hadisleri toplayan) değil, *el-Câmi'u li'l-kütüb* (kitâbları, ana mevzuları toplayan)'dür. Buna göre *Câmi'* çeşitli kitâbları kendi bünyesinde ihtiva

---

[1033]Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi**, s.287; Hulusi Kılıç, "Câmi'", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1993, c.7, s.98.

[1034]Geniş bilgi için bkz. Mar'aşli, **İlmu fihristi'l-hadis,** s.15; Zehranî, **Tedvinü's-sünneti'n-nebeviyye**, s.248; Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer Askalâni, **Nüzhetü'n-nazar fi tavzihi Nuhbeti'l-fiker,** (Thk.) Abdullah b. Dayfullah er-Rahili, Riyad 1422/2001, s.90 (dipnot). Ünal, **Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış**, s.211; Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi,** 286-287.

[1035]Koçyiğit**, Hadis Usûlü,** s.285.

[1036]Dihlevî, **Ûlâletu'l-nâci'a tercümetü'l-Ucale-i Nafi'a**, s.28-29. Diğer tanımlar için bkz. Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi,** s.286-287; Muhammed Reşad Halife, **Medresetü'l-hadis fi Mısr**, el-Hey'etü'l-Âmme li'ş-Şuûni'l-Metâbi' el-Emiriyye, Kahire, s.243. Çakan, **Hadis Edebiyatı,** s.78-79; Tahhan, **Teysiru mustalahi'l-hadis,** s.208.

[1037]Dihlevî, **Ûlâletu'l-nâci'a tercümetü'l-Ucale-i Nafi'a**, s.28-29; Muhammed b. Ali b. Adem Musa İtyûbî Vellevî, **Kurretu ayni'l-muhtâc fi şerhi Mukaddimeti Sahîhi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc,** Dâru İbni'l-cevzi, Demmâm 1424, s.54; **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi**, c.1, s.65-66; Tavalibe, el-**İmam Müslim**, s.113.

eden hadis eserlerine denir.[1038] Bu tanımda çizilen çerçeveye göre *el-Câmi'u li'l-kütüb* olan *Sünen*, *Musannef*, *Muvatta'*, *Müsned* (*ale'l-ebvâb*) türü eserler *Câmi'* olmaktadırlar. *Kitâb* adı verilen ana başlıkları ihtiva etmeyen Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'*i bu tarifin dışında kaldığından *Câmi'* bir eser olamamaktadır.

8. *Câmi'* şümullü ve geniş bilgisi olan veya İslâm ilimlerinin birçok dalında faaliyet göstermiş kişilere denilmiştir. Örneğin; Nûh b. Ebû Meryem (ö. 173/789) el-*Câmi'* lakabıyla[1039] meşhur olmuştur. Kendisine *el-Câmi'* lakabı bazı rivayetlere göre İslâmî ilimlerde yani *Nahiv*, *Şiir*, *Hadis*, *Fıkıh, Tefsîr*, *Megâzi* gibi farklı disiplinlerde derin bilgi sahibi olduğu için bazı rivayetlere göre ise Ebû Hanife'nin fıkhını ilk defa derleyen kişi olduğu için verilmiştir.[1040] İbn Sa'd'ın *Tabakât'*ında *Câmi'* lafzı Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713),[1041] Eyyüb es-Sahtiyânî (ö. 131/749)[1042] Zührî (ö. 124/742)[1043] gibi muhaddisler için şümullü ve geniş bilgisi olan kişi manasında kullanılmıştır. Ayrıca *Câmi'* lafzı Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797)[1044] ve Ömer b. el-Hattâb için de kullanılmıştır. Ömer b. Hattâb için söz konusu edilen *Câmi'* lafzı genel kabul görmek, etkili olmak manasıyla belirtilmiştir.[1045] Hadislerin cem'inde aktif rol oynayan muhaddislere de kişi manasında *Câmi'* denilmiştir. Bu bağlamdaki *Câmi'* kullanımı Süyûtî'nin *Elfiyyetü's-Süyûtî fi ilmi'l-hadis* adlı eserine dayanmaktadır. Bu hususta kaydedilenler şu şekildedir:

Bilindiği üzere Zührî (ö. 124/742) kaynaklarda hadisi ilk tedvin eden kişi[1046] olarak takdim edilmektedir. Süyûtî, Zührî'yi **hadis ve âsârı ilk cem** eden kişi olarak yani *Câmi'u'l-hadis ve'l-eser* olarak ifade

[1038]Yardım, **Hadis II**., c.2, s.81.
[1039]Ebû Mûsâ Muhammed b. Ebû Bekr b. Ebû İsa el-Medînî, **el-Letaif min dekaiki'l-maârif fi ulûmi'l-huffâzi'l-e'ârif**, (Thk.) Ebû Abdullah Muhammed Ali Semk, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1420/1999, s.334; Salim Ali Behnesavi, **es-Sünnetü'l-müftera aleyha**, Dâru'l-vefa, Kahire 1409/ 1989, s.76.
[1040]Çelebi, **Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl,** c.3, s.374. Bkz. Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî,** c.1, s.333; Eyyüp Said Kaya, "Nûh b. Ebû Meryem", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2007, c.33, s.230; Sehâvi, **Fethü'l-mugis,** c.2, s.112.
[1041]İbn Sad, **Kitâbu't-Tabakâti'l-kebîr,** c.7, s.143.
[1042]İbn Sad, **Kitâbu't-Tabakâti'l-kebîr,** c.9, s.246; Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.6, s.20.
[1043]İbn Sad, **Kitâbu't-Tabakâti'l-kebîr,** c.7, s.439; Sibâi, **es-Sünne ve mekanetuhâ**, s.238.
[1044]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** c.8, s.383.
[1045]Şirazi, **Tabakâtü'l-fukaha,** s.85.
[1046]Kâsımî, **Kavâidü't-tahdîs**, s.99.

etmiştir.[1047] Süyûtî hadisleri ilk kez bâblara göre Abdülaziz b. Cüreyc (ö. 150/767), Hüşeym b. Beşîr (ö. 183/799), Malik b. Enes (ö. 179/795), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) ve Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) gibi muhaddislerin topladığını nakletmiş ve bu musanniflere *Câmi'* demiştir.[1048] Süyûtî ayrıca ilk kez sadece sahîh hadislerden müteşekkil eser tasnîf edenin Buhârî olduğunu ifade etmiş, Buhârî için *Câmi'* tabirini kullanmıştır.[1049] *Câmi'* sözcüğünü sahâbe tabakâtını ilk toplayan kişi manasında Buhârî için ayrıca kullanmıştır. [1050] Süyûtî'nin ***Elfiyyetü's-Süyûtî fi ilmi'l-hadis***'inde yer alan söz konusu beyitler şu şekildedir:

أول جامع الحديث والأثر ... **ابن شهاب** آمرا له عمر

وأول الجامع للأبواب ... جماعة في العصر ذو اقتراب

كابن جريج وهشيم مالك ... ومعمر وولد المبارك

وأول الجامع باقتصار ... على الصحيح فقط البخاري

ومسلم من بعده، والأول ... على الصواب في الصحيح أفضل

أول الجامع للصحابة ... هو **البخاري**

9. *Cevâmi'u'l-kelim, Câmi'u'l-kelim, Câmi'u'l-kelâm* lügat anlamı lafzı az, anlamı çok olan özlü sözler demektir. "*Toplayan, bir araya getiren*" anlamındaki *Câmi'* ile "*söz*" anlamındaki kelimenin çoğulundan müteşekkil bir tamlamadır. Çok veciz sözleri ifade eden *Cevâmi'u'l-kelim* Hadis ilminde Hz. Peygamber'in az sözle çok mana ifade etme özelliğini belirtmek için kullanılmıştır. Az da olsa *Câmi'u'l-kelâm* ve *Câmi'u'l-kelim* şekillerinde de yer verilmiştir. Hz. Peygamber'in *Cevâmi'u'l-kelim* özelliğini taşıyan sözleri muhtelif hacimlerdeki kitaplarda biraraya

[1047]Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr Süyûtî, **Elfiyyetü's-Süyûtî fi ilmi'l-hadis,** (Thk.) Ahmed Muhammed Şâkîr, Mektebetü'l-ilmiyye, s.7. Bkz. Süyûtî, **el-Bahrü'l-lezi zehar fi şerhi Elfiyyeti'l-eser**, (Thk.) Ebû Enes Enis b. Ahmed b. Tahir el-Endunusi, Mektebetü'l-gurebai'l-eseriyye, Medine 1420/1999, c.2, s.484.

[1048]Süyûtî, **el-Bahrü'l-lezi zehar**, c.2, s.484; Muhammed b. Ali b. Adem Musa İtyûbî Vellevî, **Şerhu Elfiyyeti's-Süyûtî fi'l-hadis**, Mektebetü'l-gurabai'l-eseriyye, Medine 1414/ 1993, c.1, s.38.

[1049]Süyûtî, **Elfiyyetü's-Süyûtî** , s.7.

[1050]Süyûtî, **Elfiyyetü's-Süyûtî** , s.111.

getirilmiştir.[1051] Kafâl eş-Şâşî'nin (ö. 365/976) *Cevâmi'u'l-kelim fi'l-hadis mine'l-mevâ'iz ve'l-hikem* adlı eseri bu türde tasnîf edilmiş bir eserdir.[1052] Kelâmullah olan Kur'an-ı Kerim de icâz hususiyetinden dolayı *Cevâmi'u'l-kelim* olarak isimlendirilmiştir.[1053]

10. İlk dönem âlimlerden itibaren *Câmi'* ismi "bütün övgü ve erdemleri zâtında toplayan" anlamında Allah için kullanılmıştır. Gazzâlî *Câmi'* isminin kâinatın yaratılış ve yönetilişiyle ilgili olduğunu belirtmiştir. Ona göre kâinat birbirine benzeyen ve birbiriyle çelişen pek çok unsurdan meydana gelmiştir. Bu itibarla tam bir ahenk ve insicâm arz eden kâinat kompleksinin meydana getirilişini Gazzâlî Allah'ın *Câmi'* isminin tecellisi olarak görmüştür.[1054]
11. Toplu bir şekilde ibadet eden müslümanları çatısı altında toplayan yapılara toplayıcı hususiyetinden dolayı *Câmi'* denmiştir.[1055] *Câmi'* sözcüğü, ilk dönemlerde sadece Cum'a namazı kılınan büyük mescidler için "*el-Mescidü'l-câmi'"* (cemaati toplayan mescid) tamlamasıyla kullanılmıştır. Taberânî'nin kaydettiği bir rivayette *"el-Mescidü'l-câmi'"* tabirini bizzat Hz. Peygamber kullanmıştır.[1056] Bazı hadis senedlerinde kaydedilen ifadelerden bu tabirin tâbiîn döneminde de kullanıldığı belirtilmektedir.[1057]

[1051]M. Yaşar Kandemir, "Cevâmi'u'l-kelim", DİA, TDV Yay., İstanbul 1993, c.7, s.440.

[1052]Sezgin, **Tarihu'l-türas**, c.3, s.205.

[1053]Koçyiğit, **Hadis Istılahı**, s.66.

[1054]Yirmiyi aşkın âyette yer alan *Cem'* kavramı gerek âyetlerde gerekse ilgili rivayetlerde daha çok Allah'ın kıyamet günündeki *Cem'* fiilini ifade etmektedir. Bazı âyet ve hadislerde ise Allah'ın dünya hayatıyla ilgili düzenleme, toplama gibi fiillerine işaret edilmektedir. Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâki, **el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim**, Dâru'l-kütübi'l-misrîyye, İstanbul s.176; Bekir Topaloğlu, "Câmi'", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1993, c.7, s.92-93. İbn Abbâs Cem' sözcüğünün 'تلى ' ile aynı manayı taşıdığını ve 'okumak' manasına geldiğini belirtirken Katâde ise 'bir şeyi bir şeye eklemek, toplamak' manasına geldiğini belirtmiştir. Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen b. Ali Tûsî, **et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân,** (Thk.) Aga Büzürg-i Tahrani, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabi, Beyrut, s.18; Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevi Ezheri, **Tehzibü'l-luga**, (Thk.) Abdüsselam Muhammed Harun, ed-Dâru'l-mısrîyye, Kahire, c.9, s.271; Zeynel Abidin Aydın, "**Hz. Osman ve Sonrası Dönemde Kur'an'ın Metinleşme Tarihi**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2008), s.219-220.

[1055]Yardım, **Hadis II,** s.80.

[1056]Bu hususta nakledilen rivayet şu şekildedir: "***el-Mescidü'l-câmi'****de kılınan farz namaz haccı mebrur, nafile namaz ise kabul olunmuş bir hac gibidir.* ***el-Mescidü'l-câmi'****de kılınan namaz diğer mescitlerdeki 500 namaza karşı daha faziletlidir."* Ebü'l-Kâsım b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, **el-Mu'cemü'l-evsat**, (Thk.) Târık b. Avdullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseyni, Dâru'l-haremeyn, Kahire 1415/1995, c.1, s.61.

[1057]Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Câmi'", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1993, c.7, s.46.

Buraya kadar özetlemiş olduğumuz bilgiler bir taraftan *Câmi‘* sözcüğünün yaygın kullanım alanını diğer taraftan da bir ıstılâh olarak hangi eserler için kullanıldığını göstermektedir. Bölümün daha giriş kısmında bu zengin ve yaygın kullanıma dikkat çektik ki, buradan hareketle hem kavramın sorunlarını hem de çözümünü daha anlaşılır bir şekilde ele alabilelim.

3.3. HADİS USÛLÜ ESERLERİNDE CÂMİ‘ KAVRAMI

Câmi‘ ıstılâhının hadis usûlü eserlerindeki kullanımları mütekaddimûn, müteahhirûn ve çağdaş dönem olarak ele alınacaktır.[1058] Mütekaddimûn dönemi eş-Şâfiî'nin (ö. 204/820) *er-Risâle* eserinden[1059] başlatılacak el-Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Câmi‘ li-ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sami* eseriyle sonlandırılacaktır. Müteahhirûn dönemi ise Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-semâ* eseri başlangıç olarak esas alınacak, es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Elfiyyetü's-Süyûtî fi ilmi'l-hadis* eseriyle de bitirilecektir. Çağdaş dönemler başlığında yer verilen Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), el-Beykunî (ö. 1080/1669), İsmâîl es-San‘ânî (ö. 1182/1768) gibi müellifler müteahhirûn dönemi olarak da değerlendirilebilir. Ancak çalışmada Ali el-Kârî'nin *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker fi mustalahâti ehli'l-eser* adlı eseri bu dönem için başlangıç olarak belirlenmiştir. Çalışmada yer verilen dönemsel söylemlerde bu kronoloji dikkate alınmıştır. Yapmış olduğumuz dönemler bizim tez konumuz açısından maksada uygun olarak belirlenmiştir.

3.3.1. Mütekaddimûn Döneminde

İlk müstakil hadis usûlü eserleri olarak kabul gören mütekaddimûn dönemi kaynaklarında *Câmi‘* sözcüğü farklı manalarda kullanılmıştır. Tarihi kronolojileriyle ele alıcağımız eserlerde *Câmi‘* sözcüğünün kullanımları şu şekildedir:

eş-Şâfiî'nin (ö. 204/820) *er-Risâle* adlı eserinde *Câmi‘* sözcüğü sadece lügat anlamıyla kullanılmıştır.[1060]

[1058]Çağdaş dönemler başlığında son birkaç asırda telif edilen hadis usûlü eserlerin yanı sıra *Câmi‘* ıstılâhına ilişkin bilgilerin nakledildiği bazı muhtelif kaynaklardaki bilgilere de yer verilecektir.

[1059]İmam Şâfiî'nin *er-Risâle* eseri tamamen hadis usûlü eseri olmasa da erken dönem kaynaklardan olduğu için *Câmi‘* sözcüğünün tespitinde esere başvurmanın önemli olduğunu düşündük. Bu sebeple eseri araştırmamızın kapsamına aldık.

[1060]Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbâs Şafiî, **er-Risâle**, (Thk.) Ahmed Muhammed Şâkir, Matbaatu Mustafa el-Bâbi, Mısır 1938, s.21, 43, 75, 147, 368.

Müslim b. el-Haccâc'ın (ö. 261/875) *Mukaddime*'sinde bir usûl kavramı olarak *Câmi'* sözcüğü yer almamaktadır.[1061]

Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *er-Risâle ilâ ehl-i Mekke* adlı eserinde *Câmi'* sözcüğü Süfyân es-Sevrî'nin eserine binaen kullanılmıştır. Ebû Dâvûd, Süfyân es-Sevrî'nin *el-Câmi'* eserini *Câmi'lerin* en güzeli şeklinde nitelendirir ve istifade edilmesi gerektiğini ifade eder.[1062]

Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Kitâbu'l-ilel*'inde bir usûl kavramı olarak *Câmi'* sözcüğü yer almamaktadır.[1063]

er-Râmhürmüzî'nin (ö. 360/971) *Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l vâ'i* adlı eserinde *Câmi'* sözcüğüyle ilgili herhangi bir malumata yer verilmemiştir.

Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*'inde *Câmi'* sözcüğü; ibadethane, râvi ismi ve Buhârî'nin eser ismi olarak kullanılmıştır.[1064]

el-Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*' adlı eserinde *Câmi'* sözcüğü lügat, ibadethane/*el-Mescidü'l-câmi'*, râvi ismi, *Cevâmi'u'l-kelim* anlamlarında kullanılmıştır.[1065]

el-Hatîb el-Bağdâdî'nin *Takyidü'l-ilm* adlı eserinde *Câmi'* sözcüğü lügat, râvi ismi, ibadethane, *Cevâmi'u'l-kelim* anlamlarıyla geçmiştir.[1066] Ayrıca *Musannif* ve *Câmi'* eşanlamlı olarak ifade edilmiştir. Bu itibarla *Câmi'* eser tasnîf eden kişi manasında kullanılmıştır.[1067]

el-Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sami* adlı eserinde[1068] *Câmi'* sözcüğüne ibadethane/*Mescidü'l-câmi'*, râvi ismi, tomar,

[1061]Müslim b. el-Haccac, **Sahîhu Müslim**, s.3-35.
[1062]Ebû Dâvûd, **Risâletu Ebû Dâvûd**, s.28.
[1063]Tirmizî, Kitâbu'l-ilel, (VI, 227-257).
[1064]Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed Hâkim Nisâbûri, **Ma'rifetu ulumi'l-hadis ve kemiyyeti ecnasihi**, (Thk.) Ahmed b. Faris es-Sellum, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1424/2003, s.259, 312, 345, 457, 526 ,535, 559, 675.
[1065]el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye**, s.61, 62, 83, 85, 102, 179, 300, 207, 427.
[1066]el-Hatîb el-Bağdâdî, **Takyidü'l-ilm,** s.52, 55, 110, 116, 137.
[1067]el-Hatîb el-Bağdâdî, **Takyidü'l-ilm,** s.119.
[1068]el-Hatîb el-Bağdâdî görüldüğü üzere eser isminde *Câmi'* (el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sami) lafzını kullanmıştır. *Telhisû'l-müteşabih fi'r-resm ve himâyetû ma eşkele minhu an bevâdiri't-tashif ve'l-vehm* adlı eserinde *Câmi'* lafzını bâb ismi olarak kullanmıştır. Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali

Cevâmi'ul-kelim, eser anlamlarıyla yer vermiştir.[1069] Buhârî'nin eserini ***Câmi'***, Müslim'in eserini ***Müsned*** ismiyle nakletmiştir.[1070] İbn Cüreyc, Saîd b. Ebû Arûbe, Abdullah b. el-Mübârek, Süfyân b. Uyeyne, Hüşeym b. Beşir, Abdullah b. Vehb, Velîd b. Müslim, Veki' b. el-Cerrâh, Abdülvehhâb b. Atâ, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Saîd b. Mansûr gibi müelliflerin kitaplarını *mesânid* ve gayri *mesânidi* toplayan (*Câmi')* ahkâm konusunda tasnîf edilmiş kitaplar olarak ifade etmiştir. Ayrıca İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*sını da bu kapsamda değerlendirmiştir.[1071]

Mütekaddimûn dönemi usûl eserlerinde *Câmi'* sözcüğünün kullanımını kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Sözlük/lügat anlamında (kapsayan, toplayan, ihtiva eden, toplu, birlikte vb.)[1072]
2. Eser ismi anlamında (Süfyân es-Sevrî ve Buhârî'nin eserleri için kullanılmıştır.)[1073]
3. Râvi ismi anlamında (*Câmi'* b. Ebû Râşid, *Câmi'* b. Şeddâd Ebû Sahra el-Muhâribî, Gaylâm b. *Câmi'* Ebû Abdullah, Muhammed b. Abdullah b. *Câmi'* el-Dehhân, Ebû Hayr Ferec b. Hıdrı b. *Câmi'* el-Cevherî, *Câmi'* b. Subeyh er-Râmliyî, Muhammed b. Ahmed b. *Câmi'* er-Râzî gibi râvi isimleri kaydedilmiştir.)[1074]
4. Mesânid ve gayri mesânidi toplayan (*Câmi'*) ahkâm konusunda tasnîf edilmiş kitaplar anlamında (İbn Cüreyc, Saîd b. Ebû Arûbe, Abdullah b. el-Mübârek, Süfyân b. Uyeyne, Hüşeym b. Beşir, Abdullah b. Vehb, Velîd

b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, **Telhisû'l-müteşabih fi'r-resm ve himâyetû ma eşkele minhu an bevâdiri't-tashif ve'l-vehm**, (Thk.) Sukeyne eş-Şihabi, Dâru Tlashar, Dimeşk 1985, c.1, s.578.

[1069]el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li ahlâkı'r-râvi,** c.1, s.217, 223, 296, 298, 319, c.2, s.57, 60, 111, 113, 161, 166, 184, 247.

[1070]el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li ahlâkı'r-râvi,** s.185.

[1071]el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li ahlâkı'r-râvi,** s.186.

[1072]Şafiî, **er-Risâle,** s. s.21, 43, 75, 147, 368; el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye**, s.85; el-Hatîb el-Bağdâdî, **Takyidü'l-ilm**, s.116.

[1073]Ebû Dâvûd, **Risâletu Ebû Dâvûd**, s.28; Hâkim Nisâbûri, **Ma'rifetu ulumi'l-hadis**, s.312, 345, 675; el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye**, s.300; **el-Câmi' li ahlâkı'r-râvi,** c.2, s.185.

[1074]Hâkim Nisâbûri, **Ma'rifetu ulumi'l-hadis**, s.457, 526, 559, 648, 649; el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye,** s.61, 62, 102, 207, 427; **Takyidü'l-ilm**, s.55, 110; **el-Câmi' li ahlâkı'r-râvi,** c.1, s.319, c.2, s.111, 293.

b. Müslim, Veki‘ b. el-Cerrâh, Abdülvehhâb b. Atâ, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Saîd b. Mansûr ve İmam Mâlik gibi müelliflerin eserleri)[1075]

5. Eser tasnîf eden kişi manasında (*Musannif* ve *Câmi‘* eş anlamlı olarak kullanılmıştır.)[1076]
6. İbadethane anlamında[1077]
7. Belâgat ve fesahat özelliğini ifade etmek üzere *Cevâmi‘u’l-kelim* anlamında[1078]
8. Tomar, rulo, nüsha gibi yazılı malzemeler anlamında kullanılmıştır.[1079]

Görüldüğü üzere mütekaddimûn döneminde bir hadis usûlü ıstılâhı olarak *Câmi‘* sözcüğü geçmemektedir. Bu da bize erken dönem muhaddislerin zihninde bizim anladığımız anlama karşılık gelebilecek bir *Câmi‘* kavramının bulunmadığını göstermektedir. Bu tespiti diğer eser adı olan kavramlar için de genelleyebiliriz.

3.3.2. Müteahhirûn Döneminde

Kâdî İyâz’ın (ö. 544/1149) *el-İlmâ’ ilâ ma’rifeti usûli’r-rivâye ve takyidi’s-semâ’* adlı eserinde *Câmi‘* sözcüğü lügat, bâb ismi, Allah için *Câmi‘ü’n-nas* anlamlarıyla kullanılmıştır.[1080]

İbnü’s-Salâh’ın (ö. 643/1245) *Ulumü’l-hadis* adlı eserinde *Câmi‘* sözcüğüne lügat, ibadethane ve eser ismi anlamlarıyla yer verilmiştir. Buhâri, Tirmizî ve el-Hatîb el-Bağdâdî’nin eserleri *Câmi‘* ismiyle nakledilmiştir.[1081] Bunun yanı sıra *Câmi‘* sözcüğü ahkâmla alakalı hadislerin toplandığı musannef kitapların bazı konularını ele alan eserler için zikredilmiştir. *Bâbu Ru’yetillah Azze ve Celle, Bâbu Refi’l-Yedeyn,*

[1075]el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi‘ li ahlâkı’r-râvi,** c.2, s.185.
[1076]el-Hatîb el-Bağdâdî, **Takyidü'l-ilm**, s.119.
[1077]Hâkim Nisâbûri, **Ma’rifetu ulumi’l-hadis**, s.259; el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye,** s.83; **Takyidü'l-ilm**, s.137; **el-Câmi‘ li ahlâkı’r-râvi,** c.1, s.217, 296, 298, c.2, s.57, 60, 111, 166, 247.
[1078]el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye,** s.179; **Takyidü'l-ilm**, s.52; **el-Câmi‘ li ahlâkı’r-râvi,** c.2, s.161.
[1079]el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi‘ li ahlâkı’r-râvi,** c.2, s.113.
[1080] Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubi Kâdî İyâz, **el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-semâ'**, (Thk.) es-Seyyid Ahmed Sakr, Dâru't-türas: el-Mektebetü’l-atika, Kahire: Tunis 1389/1970, s.178, 212, 213, 249.
[1081]İbnü's-Salâh, **Ulûmü’l-hadis**, s.19, 26, 31, 32, 36, 37, 40, 41, 47, 49, 90, 283, 316.

Bâbü'l-kırâati halfe'l-imâm gibi.[1082] Müsned ve gayri müsnedi kapsayan ahkâm konusunda tasnîf edilmiş kitaplar anlamıyla da belirtilmiştir. İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*sı bu türde en mukaddem olarak ifade edilmiştir.[1083] İbnü's-Salâh, Beyhakî'den *Câmi'* türü eserler hakkında önemli bir detayı nakletmiştir. Beyhakî, sahih olan veya sahih ile sahih olmama arasında duran hadislerin hepsinin hadis imamları tarafından *Câmi'*lerde tedvin edilip yazıldığını ifade etmiştir. Beyhakî'nin sözlerinden *Câmi'* türü eserlerin muhtevasının sadece sahih hadislerden derlenmediği anlaşılmaktadır.[1084] Kendinden sonraki tüm usûl çalışmalarının en önemli referansı olan İbnü's-Salâh için bu anlamlar dışında daha sonraki kavramlaştırmaya temel teşkil edecek bir bilgi mevcut değildir.

en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Takrib ve't-teysir li-ma'rifeti süneni'l-beşiri'n-nezir fi usûli'l-hadis* adlı eserinde *Câmi'* sözcüğü lügat anlamıyla geçmiştir.[1085]

İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *İhtisâru ulûmi'l-hadis* adlı eserinde *Câmi'* Buhârî, Tirmizî, el-Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerine binaen eser ismi anlamında kullanılmıştır.[1086] İbn Kesîr âlimlerden birçoğunun "*Câmi'*" kitaplarını "*es-Sünen ve'l-âsar"* şeklinde isimlendirdiklerini ifade etmektedir. Bu bağlamda Tahâvi'nin *es-Sünen ve'l-âsar'ı,* Beyhakî'nin ve başka müelliflerin kitaplarını örnek vermektedir.[1087] Hem İbn Kesîr'in hem de birçok âlimin adı *Sünen* olan eserleri aynı zamanda *Câmi'* türü eserler olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca burada *Câmi'* eserlerin muhtevalarında âsârın olduğu mesajı da verilmektedir.

[1082]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.254. Hatib el-Bağdâdî bu hususta şu eserleri nakletmiştir: "Bâbu Ru'yetillahi Azze ve Celle fi'l-âhiret", "Bâbu'ş-şefâat", "Bâbu'l-mesh ala el-huffeyn", "Bâbu'n-niyyet fi'l-ibâdât", "Bâbu refi'l-yedeyn fi's-salât ", " Bâbu'l-kıraât verae'l-imam", "Bâbu ifrâdi'l-ikâme", "Bâbu'l-cehr bi-bismillâhi'r-rahmâni'r-rahim ve'l-muhâfeteti bihâ fi's-salât", "Bâbu'l-kunût fi'l-fecr", "Bâbu'l-gusl li'l-cumu'â", "Bâbu ifrâdi'l-ikame", "Bâbu'l-vudû' min messi'z-zikr", "Bâbu'l-kadâi bi'l-yemîn ma'e'ş-şâhid", "Bâbu ibtâli'n-nikâh bir gâyri veliyyin". Bkz. **el-Câmi' li ahlâkı'r-râvi,** c.2, s.300.

[1083]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.251; Irâkî, **et-Takyid ve'l-izah**, s.213; Burhaneddin İbrâhim b. Musa b. Eyyub Ebû İshak Ebnasi, **eş-Şeze'l-feyyah min ulumi İbnü's-Salâh**, Mektebetü'l-rüşd, Riyad 1418/1998, s.410.

[1084]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.121; Irâkî, **et-Takyid ve'l-izah**, s.133; Şerif Hatim b. Arif el-Avni, **el-Menhecü'l-mugtarah li fehmi'l-mustalah**, Dâru'l-hicra 1416/1996, s.54; Küllîyyetü'd-Dirasati'l-İslamiyye ve'l-Arabiyye, **Ulumü'l-hadis: vakı' ve afak: nedve ilmiyye devliyye**, 1427/2006, s.154; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, **Menâkıbü'ş-şafiî**, (Thk.) es-Seyyid Abbâs Ahmed Sakr, Dâru't-türas, Kahire 1395/1970, c.2, s.321.

[1085]Nevevî, **et-Takrib ve't-teysir**, s.44, 46, 70.

[1086]İbn Kesîr, **İhtisâru ulûmi'l-hadis**, s.103, 107, 114, 243, 321, 356.

[1087]İbn Kesîr, **İhtisâru ulûmi'l-hadis**, s.130.

Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *en-Nüket ala Mukaddimeti İbni's-Salâh* adlı eserinde *Câmi'* sözcüğü ibadethane, lügat ve eser ismi anlamlarında kullanılmıştır. Buhârî, Tirmizî, el-Hatîb el-Bağdâdî, İbn Abdülber, İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Cevzî ve Alâî'nin eserleri *Câmi'* ismiyle nakledilmiştir.[1088]

Irâkî'nin (ö. 806/1404) *et-Takyid ve'l-izah şerhu mukaddimeti İbni's-Salâh* adlı eserinde *Câmi'* sözcüğüne lügat ve eser ismi anlamlarıyla yer verilmiştir. Buhârî, Tirmizî, el-Hatîb el-Bağdâdî, İbn Abdülber, Alâî gibi müelliflerin eserleri *Câmi'* ismiyle zikredilmiştir.[1089]

Irâkî'nin (ö. 806/1404) *Elfiyyetü'l-hadis* adlı eserinde *Câmi'* sözcüğü toplayan anlamında İbnü'l-Cevzî'nin *Mevzûat* adlı eseri için kullanılmıştır.[1090]

İbn Hacer'in (ö. 852/1149) *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi'l-ehli'l-eser* adlı eserinde *Câmi'* sözcüğü el-Hatîb el-Bağdâdî'nin eserine ithafen eser ismi ve lügat anlamıyla zikredilmiştir. Ayrıca *Câmi'* türü eserlere işaret edilmiştir.[1091]

*Süyûtî'*nin *(ö. 911/1505) Tedribü'r-râvi fi şerhi Takribi'n-Nevevî* adlı eserinde *Câmi'* sözcüğüne lügat, ibadethane, lakap, râvi ismi, *Cevâmi'u'l-kelim*, eser ismi, *Câmi'* türü eserler anlamlarıyla yer verilmiştir. Dârimî, Buhârî, Müslim, Tirmizî, el-Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Esîr ve Sübkî gibi müelliflerin eserleri *Câmi'* ismiyle zikredilmiştir.[1092] *Câmi'* türü eserlerin en önemlisinin *Muvatta'* olduğu daha sonra İbn Cüreyc, İbn Ebû Arûbe, Saîd b. Mansûr, Abdürrezzâk b. Hemmâm, İbn Ebû Şeybe ve diğer muhaddislerin kitapları olduğu ifade edilmiştir.[1093] Süyûtî, el-Hatîb el-Bağdâdî

[1088]Bedreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Cemâleddin Abdullah b. Bahadır ez-Zerkeşî, **en-Nüket ala Mukaddimeti İbni's-Salâh,** (Thk.) Zeynelâbidin b. Muhammed b. Belâferic, Edvaü's-Selef, Riyad 1419/1998, c.1, s.54, 88, 132, 147, 165, 229, 247, 307, 379, 382, 425, 426, 427, 461, 492, 493, c.2, 39, 60, 74, 153, 179, 306, c.3, 331, 412, 414, 428, 483, 486, 560, 659.

[1089]Irâkî, **et-Takyid ve'l-izah,** s.8, 31, 32, 38, 42, 49, 57, 79, 84, 86, 93, 97, 99, 174, 176, 180, 242, 252, 310, 403.

[1090]Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin b. Abdurrahman Irâkî, **Elfiyyetü'l-Irâkî**, Dâru'l-minhac, Riyad 1428, s.114.

[1091]İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar,** s.90, 193, 144, 216.

[1092]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî,** c.1, s.70, 76, 92, 93, 104, 169, 170, 171, 172, 177, 180, 187, 190, 194, 232, 246, 255, 266, 274, 275, 295, 326, 329, 331, 333, 398, 403, 470, 515, 537, c.2, 585, 680, 744, 835, 883, 884, 886, 889, 893.

[1093]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî,** c.2, s.596.

ve diğer âlimlerin *Muvatta*'nın bütün *Câmi'* ve *Müsned* türü kitaplardan mukaddem olduğunu belirttiklerini nakletmiştir.[1094]

Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Elfiyyetü's- Süyûtî fi ilmi'l-hadis* adlı eserinde *Câmi'* sözcüğüne hadis ve âsârı ilk toplayan, ale'l-ebvâba göre ilk toplayan, sadece sahih hadisleri ilk toplayan, sahâbe tabakâtını ilk toplayan kişi anlamlarıyla yer verilmiştir. Ayrıca *Câmi'* eser anlamıyla kullanılmıştır.[1095]

Müteahhirûn dönemi usûl eserlerinde *Câmi'* sözcüğünün kullanımını kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Lügat anlamında (Kapsayan, toplayan, ihtiva eden, sağlayan, taşıyan, efradını *câmi'* vb.)[1096]
2. Bâb ismi manasında (Ana ve alt bölümü olan bir eserde alt bölüm olarak kullanılmıştır.)[1097]
3. İbadethane manasında[1098]
4. *Câmi'* türü eserler anlamında (İmam Mâlik, İbn Cüreyc, İbn Ebû Arûbe, Saîd b. Mansûr, Abdürrezzâk b. Hemmâm, İbn Ebû Şeybe ve diğer musanniflerin tasnîf ettikleri eserler bu kapsamda ifade edilmiştir.)[1099]
5. Sahîh olan veya sahîh ile sahîh olmama arasında duran hadislerin toplandığı eserler manasında[1100]
6. *es-Sünen ve'l-âsar* şeklinde isimlendirilen eserler manasında[1101]
7. Lakap anlamında (Nûh b. Ebû Meryem için kullanılmıştır)[1102]
8. Râvi ismi anlamında ("Muhammed b. Ahmed b. *Câmi'* er-Râzî" gibi)[1103]

[1094]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî,** c.1, s.115.
[1095]Süyûtî**, Elfiyyetü's-Süyûtî**, s.7, 44, 111, 131.
[1096]Kâdî İyâz, **el-İlmâ'**, s.178; İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.31, 32, 41, 90; Nevevî, **et-Takrib ve't-teysir**, s.44, 46, 70; Zerkeşî, **en-Nüket**, c.2, s.153; Irâkî, **et-Takyid ve'l-izah**, s.32; **Elfiyyetü'l-Irâkî**, s.114; İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s.144; Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.1, s. 115, 171, 172, 295, 515.
[1097]Kâdî İyâz, **el-İlmâ'**, s.212, 231.
[1098]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.283, 316, 282, Zerkeşî, **en-Nüket**, c.1, s.29; Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.2, s.893.
[1099]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.2, 596.
[1100]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.121; Irâkî, **et-Takyid ve'l-izah**, s.133; el-Avni, **el-Menhecü'l-mugtarah**, s.54; Beyhakî, **Menâkıbü'ş-şafiî**, c.2, s.321.
[1101]İbn Kesîr, **İhtisâru ulûmi'l-hadis**, s.130.
[1102]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.1, s.331.
[1103]Süyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, c.2, s.680.

9. *Cevâmi‘u’l-kelim* anlamında[1104]
10. Toplayan kişi anlamında[1105]
11. Allah için *Câmi‘ü’n-nas* anlamında[1106]
12. Eser ismi manasında (Dârimî, Buhârî, Müslim,[1107] Tirmizî, el-Hatîb el-Bağdâdî, İbn Abdülber, İbnü’l-Esîr, İbnü’l-Cevzî, Alâî, Sübkî ve Süyûtî gibi müelliflerin eserleri) kullanılmıştır.[1108]

Maddeler halinde sıraladığımız müteahhirûn dönemi usûl kitaplarında yer alan *Câmi‘* sözcüğü ile ilgili kullanım ve anlamlar mütekaddimûn dönemi ile büyük ölçüde uyum arz etmektedir. Bu nedenle yeri gelmişken belirtmeliyiz ki çağdaş dönemlerde ve tabi ki günümüzde yaygın olarak kabul gören *Câmi‘* kavramının hem mütekaddimûn hem de müteahhirûn dönemlerinde bir karşılığı yoktur. Söz konusu tanım bu iki dönemden de kendisine herhangi bir referans bulamaz. Bu sorun üzerinde bu bölümde genişçe durulacaktır.

3.3.3. Çağdaş Dönemlerde Yapılan Câmi‘ Tanımları

Bu başlık altında aktaracağımız *Câmi‘* ıstılâhı ile ilgili bilgiler son derece önemlidir. Çünkü günümüzde hakim olan tanım bu süreçte ortaya çıkmıştır. Bu öneme binaen vereceğimiz bilgilerin hem daha iyi anlaşılması hemde tanımın tarihi süreç içinde kazandığı itibarı daha net göstermek amacıyla Abdülazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824)’den önce ve sonra olmak üzere iki devreye ayıracağız. Çünkü bugün için artık neredeyse bir paradigmaya dönüşen *Câmi‘* kavramının mucidi Abdülazîz ed-

---

[1104]Süyûtî, **Tedrîbü’r-râvî,** c.1, s.537.
[1105]Süyûtî**, Elfiyyetü’s-Süyûtî**, s.7, 111.
[1106]Kâdî İyâz, **el-İlmâ' ilâ**, s.249.
[1107]Müslim’in *es-Sahîh* eseri değil *el-Câmi‘u’l-ebvab* adıyla ifade edilen eseri için kullanılmıştır. Bkz. Süyûtî, **Tedrîbü’r-râvî**, c.2, s.884. Çalışmaya konu edilen müteahhirûn hadis usûlü eserlerinde müellifler Müslim’in *es-Sahîh*’ini *Câmi‘* ismiyle nakletmemişlerdir. Ayrıca günümüz pek çok eserde *Sünen* olarak ifade edilen Tirmizî’nin eseri söz konusu eserlerde *Sünen* değil *Câmi‘* ismiyle belirtilmiştir. Bkz. İbnü's-Salâh, **Ulûmü’l-hadis**, s.36, 37, 40; İbn Kesîr, **İhtisâru ulûmi’l-hadis,** s.107, 114, 321; Zerkeşî, **en-Nüket**, c.1, s.88, 132, 307, 379, 382, c.2, 60, 74, 179; Irâkî, **et-Takyid ve'l-izah**, s.42, 310, 31, 32, 97, 99, 93, 242; Süyûtî**, Tedrîbü’r-râvî**, c.1, s.92, 169, 170, 180,187,194, 232, 255, 274, 275, 331, c.2, s.744.
[1108]İbnü's-Salâh, **Ulûmü’l-hadis**, s.19, 26, 36, 37, 40, 47, 79; İbn Kesîr, **İhtisâru ulûmi’l-hadis,** s.103, 107, 114, 243, 321, 356; Zerkeşî, **en-Nüket**, c.1, 54, 88, 132, 147, 165, 229, 307, 379, 382, 425, 427, 461, 492, 493, c.2, s.39, 60, 74, 179, 306, c.3, 331, 412, 414, 428, 483, 486, 560, 659; Irâkî, **et-Takyid ve'l-izah**, s.31, 32, 38, 42, 49, 57, 79, 84, 86, 93, 97, 99, 176, 180, 242, 252, 403, 310; İbn Hacer, **Nüzhetü’n-nazar,** s.193; Süyûtî, **Tedrîbü’r-râvî**, c.1, s.70, 76, 92, 93, 104, 169, 170, 177, 180, 187, 190, 194, 232, 246, 255, 266, 274, 275, 331, 326, 398, 470, c.2, s.585, 744, 835, 883, 884, 886, 889.

Dihlevî'dir. Bu tarihi ve etkili rolü nedeniyle onu merkeze alıyoruz. Abdülazîz ed-Dihlevî'den önceki kaynaklarda *Câmi'* kavramının kullanımları şu şekildedir:

Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker fi mustalahâti ehli'l-eser* adlı eserinde *Câmi'* ıstılâhı: *"**Kütüb-i Sitte** gibi hadisleri fıkıh kitapları bâblarına göre toplayan eserlere, İbn Esir'in Câmi'u'l-usûl adlı eserinde yaptığı gibi Kitâbu'l-imân, Kitâbu'l-birr, Kitâbu't-tevbe, Kitâbu's-sevâb gibi ilk harften son harfe kadar başlıkların alfabetik tertibine göre sıralayan eserlere ya da Süyûtî'nin el-Câmi'u's-sagîr'inde yaptığı gibi hadisin ilk lafızlarındaki harfleri dikkate alarak sıralayan eserlere Cevâmi' denir.*"[1109] olarak tanımlanmıştır. Eserde *Câmi'* tanımına ilişkin bir referansa yer verilmemiştir. Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin eserleri ile Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Nesâî'nin *es-Sünen*'leri *Câmi'* türü eserler olarak ifade edilmiştir. Özetle *Câmi'* muayyen bir tertib üzere hadislerin toplandığı eserlerdir.

el-Beykunî'nin (ö. 1080/1669) *Manzumeti'l-Beykûniyye* adlı eserinde bir usûl kavramı olarak *Câmi'* sözcüğü yer almamaktadır.[1110]

Emîr es-San'ânî'nin (ö. 1182/1768) *Tavzihü'l-efkâr li-meani Tenkihi'l-enzar* adlı eserinde *Câmi'* kavramı: "*İbnü's-Salâh şöyle dedi: Ummûhatil-Sitte gibi hadisleri fıkıh bâbları tertibine göre veya İbn Esir'in Câmi'u'l-usûl adlı eserinde yaptığı gibi alfabetik tertibine göre ya da her hadisin ilk lafızlarındaki harflere göre toplayan eserlere **Câmi' (Cevâmi')** denir.*" olarak tanımlanmıştır. Bu tanım Ali el-Kârî'nin *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker fi mustalahâti ehli'l-eser* adlı eserindeki tanımla küçük farklılıklarla birlikte örtüşmektedir. Ali el-Kârî'nin naklettiği tanımda *hadisin ilk lafızlarındaki harfleri dikkate alarak sıralayan eserlere Câmi'* denilmiş ardından Süyûtî'nin *el-Câmi'u's-sagîr*'i örnek verilmiştir. Emîr es-San'ânî'nin eserinde ise mezkur tanım zikredilmiş, ancak Süyûtî'nin *el-Câmi'u's-sagîr*'ine değinilmemiştir.[1111]

Günümüze kadar tüm çağdaş dönemde etkili olan Abdülazîz ed-Dihlevî'nin tanımı tez konumuz açısından son derece önem arz etmektedir. Bu nedenle bu tanım

[1109]Ali el-Kari, **Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker**, s.356.
[1110]Târık b. Avazullah b. Muhammed, **Şerh manzumeti'l-Beykuniyye fi İlmi mustalahi'l-hadis**, Dâru'l-muğni li'n-neşr ve't-tavzi', Riyad 1430, s.9-10.
[1111]Emir es-San'ani, **Tavzihü'l-efkar**, c.2, s.15; Ali el-Kari, **Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker**, s.356.

üzerinde daha detaylı bir şekilde durmak istiyoruz. Abdülazîz ed-Dihlevî'nin (ö. 1239/1824) *Ucâle-i Nâfia*[1112] adlı eserinde *Câmi'* ıstılâhı konusunda şu bilgilere yer verilmiştir:

Muhaddislerin ıstılâhında *Câmi';* âkaid, ahkâm, rikâk, yeme, içme, sefer, kıyam, ku'ûd âdâbı, tefsîr, tarih, siyer, fiten, menâkıb ve mesâlib **gibi sekiz ana konuya ait hadislerin tümünü ihtiva eden kitaptır.** Muhaddisler tasnîflerini bu sekiz nev'îden birine tahsis etmişlerdir.

1. Akâid hadislerine "**İlmû't-tevhid ve's-sıfât"** denir. Ebû Bekr İbn Huzeyme *Kitâbu't-tevhîd* adında bir eser tasnîf etmiştir. Beyhakî'nin de *Kitâbu'l-esma ve's-sıfat* adında bir eseri vardır.
2. Kitâbu't-tahâret'ten Kitâbu'l-vasiyyet'e kadar fıkıh kitaplarına göre tertip edilen ahkâm hadislerine "**Sünen"** denir. Bu alanda sayılamayacak kadar çok sayıda kitap tasnîf edilmiştir.
3. Rikâk hadislerine "**İlmû's-sülûk ve'z-zühd"** denir. Rikâka dair Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. el-Mübârek ve başka müellifler eser tasnîf etmişlerdir.
4. Âdâb hadislerine "**İlmû'l-âdâb"** denir. Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred* olarak isimlendirilen âdâba dair mebsût bir kitabı vardır.
5. Tefsîrle ilgili hadislere "**Tefsîr**" denir. İbn Merdûye'nin *Tefsîr*'i, ed-Deylemî'nin *Tefsîr*'i, İbn Cerir'in *Tefsîr*'i ve bunların dışında hadise dair meşhur tefsîrler vardır. Celâluddin es-Süyûtî'nin bu tefsîrlerin tümünü *Câmi'* olan *ed-Dureru'l-mensure* adlı bir eseri vardır.
6. Tarih ve Siyerle ilgili hadisleri ihtiva eden eserler iki kısma ayrılır.

Birinci kısım: Yer ve göğün yaratılışı, hayvanları, cin ve şeytanları, melekleri, geçmiş peygamberleri ve milletleri konu alan hadislere "**Bed'ü'l-halk"** denir.

İkinci kısım: Hz. Peygamber'in doğumundan vefatına kadar mübarek şahsiyeti ile ashabının ve ailesinin şahsiyetini konu alan hadislere "**Siyer**" denir. İbn İshâk, İbn Hişâm ve Molla Ömer'in *es-Siretleri* gibi siyer sahasında birçok eser telif edilmiştir. Günümüzde Seyyid Cemâlüddin el-Hüseyni'nin *Ravzatü'l-ahbâb* adlı kitabı bu

[1112]*Ucâle-i Nâfia* Abdülaziz Dihlevî'nin hadis usûlüne dair kaleme aldığı Farsça bir eserdir. Bkz. Dihlevî, **Bustanü'l-muhaddisin**, s.13.

sahadaki en güzel tasnîflerden biridir. Şeyh Abdülhak el-Muhaddis ed-Dihlevî'nin *Medâricü'n-nübüvve'*si, *es-Siretu'ş-şâmiyye*, *el-Mevâhibü'l-ledünniyye* eserleri mebsût siyer kitaplarındandır.

7. Fitenle ilgili hadislere "**İlmû'l-fiten"** denir. Nuaym b. Hammâd mebsût bir kitap tasnîf etmiştir. Ancak eserde gerekli gereksiz sözleri nakletmiştir. Müteahhirûn muhaddislerin de bu alana dair tasnîfleri vardır.
8. Menâkıb ve Mesâlib ile ilgili hadislere "**İlmû'l-menâkıb**" denir. Bu alanda birçok farklı tasnîfler vardır. Muhaddislerin bazıları tasnîflerini soy ve ashâbtan özel bir ricalin menkıbelerine tahsis etmiştir "*Menâkıbu Kureyş*", "*Menâkıbu Ensar*", "*Menâkıbu Aşere-i mübeşşere*", "*Zehairü'l-ukba fi menâkıbi zevi'l-kurba*", "*Halbetü'l-kümeyt fi menâkıbı ehli beyt*", "*ed-Dibâc fi menâkıbı el-ezvâc*" gibi. Hulefâ-yi râşidinin menkıbelerine dair özel ve genel olarak pek çok kitap tasnîf edilmiştir. "*el-Kavlu's-savâb fi emiri'l-müminin Ömer b. Hattâb*", "*el-Kavlu'l-celi fi menâkıb emiri'l-müminin Ali*" gibi.

Câmi' bu **sekiz bölümün tümünü** ihtiva eden eserlerdir. **Buhârî'nin ve Tirmizî'nin el-*Câmi'*leri gibi.** Ancak zikredilen bölümleri ihtiva etmekle birlikte Tefsîr ve Kırâat ile alakalı hadisleri ihtiva etmediği için **Müslim'in *es-Sahîh*'ine *Câmi'* denilmez.**[1113] Abdülazîz ed-Dihlevî buradaki ifadesine rağmen *Bustânü'l-muhaddisin* adlı eserinde Müslim'in eserine ***el-Câmi'u's-sahîh*** ismiyle yer vermiş ve kendisiyle çelişmiştir.[1114]

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Abdülazîz ed-Dihlevî bugün tam anlamıyla bir paradigma haline gelen *Câmi'* tanımının mucidir. Çalışmamızda Abdülazîz ed-Dihlevî'ye kadar tüm tarihi süreçte ortaya çıkan *Câmi'* tanımlarına dair bilgileri verdik. Abdülazîz ed-Dihlevî'nin yapmış olduğu bu tanım yani sekiz ana konunun mutlaka işlenmiş olması şartı kendisinden önceki asırlarda herhangi bir karşılığa ve dayanağa sahip değildir. Diğer bir ifadeyle Abdülazîz ed-Dihlevî yapmış olduğu tanımı için gelenekten bir kaynak göstermemiştir, kanaatimizce istese de gösteremezdi

[1113]Dihlevî, **Ûlâletu'l-nâci'a tercümetü'l-Ucale-i Nafi'a**, s.28-29; İtyûbî Vellevî, **Kurretu ayni'l-muhtâc**, s.54; Mübârekfûrî, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi,** c.1, s.65-66.
[1114]Dihlevî, **Bustanü'l-muhaddisin**, s.76.

çünkü yaptığımız araştırmada böyle bir referansın olmadığını gördük. Tezimiz bunu net olarak ortaya koymuştur. Bu da şu anlama gelmektedir; Abdülazîz ed-Dihlevî yeni bir tanım yapmıştır ve referansı da kendisidir. Bir âlim olarak elbette buna hakkı vardır. Biz de tezimizin bu bölümünde bir tanım yapmaya çalışacağız. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, yeni bir tanım yapıldığında bu tanımın neye göre yapıldığı, tanımın tanımlanana uygunluğunun olup olmadığı mutlaka gösterilmelidir. Mantık ilminde doğru bir tanımın zorunlu şartı "*efradını câmi' ağyarını da mâni*" olmasıdır. Bu şu anlama gelmektedir; "X" diye bir şeyi tanımladığımızda tanımın gösterdiği/masadak olgusal bir karşılığı olmalıdır ve bu karşılık tanım gereği "X"i tüm "X" olmayanlardan ayırt etmelidir. Şimdi bu mantık ilkesini Abdülazîz ed-Dihlevî'nin tanımına uyguladığımızda, yapılan *Câmi'* tanımının olgusal/masadak karşılığı nedir? Bu karşılık ne ölçüde *"efradını câmi' ağyarını da mâni"* dir?

Şimdi kısaca bu sorulara cevap arayalım. Birincisi, *Câmi'* türü bir eserin neden sekiz ana konuyu ihtiva etmesi gerektiği, az ya da çok değil, açıklanmalıdr. Bu konuda yapılan açıklamaların ikna edici olmadığı görülmektedir. İkincisi, gelenekte yazılmış olan hangi eserler bu tanıma uygun hangisi uygun değil gösterilmelidir. Buhârî ve Tirmizî dışında örnek verilmemiştir. Üçüncüsü, dışarda bırakılan eserlerin hangi haklı gerekçe ile dışarıda bırakıldığı açıklanamamıştır. Dördüncüsü, mantık ilmi gereği tanım tanımlanana dair bir cehâleti ortadan kaldırır ve bir bilgi verir. Abdülazîz ed-Dihlevî'nin tanımı hangi bilinmeyeni bilinir kılınmıştır, açık değildir. Beşincisi, metodolojik olarak bir tanım yapılıp eser daha sonra bu tanıma göre mi yazılacaktır yoksa tanım zaten var olan eser ya da eserlere bakılarak mı yapılacaktır? Bizim tanımımız ikinci şıkla ilgilidir. Peki, Abdülazîz ed-Dihlevî tanımı yaparken hangi asli kaynakları esas alarak böyle bir tanım yapmıştır, belirtmemiştir. *Câmi'* olarak kabul ettiği Buhârî ve Tirmizî'nin eserlerinde yer alan sekiz konu dışındaki konular neden dikkate alınmamıştır ve hariç tutulmuştur, açıklanmamıştır.

Bütün bu ifade etmeye çalıştıklarımızdan hareketle şu sonucu çıkarabiliriz, diye düşünüyoruz. Bugün dokunulamaz ve eleştirilemez bir paradigmaya dönüşmüş olan Abdülazîz ed-Dihlevî'nin tanımı kendisinden önceki Hadis ilmî ve usûlü çerçevesinde bir referansa sahip değildir. Sadece müellifin kendisini referans alan bu tanım, tanımın zorunlu olarak uyması gereken mantık ilkelerine uygun değildir. Bu

tanımı yaygın olarak kullanan Abdülazîz ed-Dihlevî sonrası âlimler de mezkur tanımı herhangi bir şekilde tahkik edip tartışmadan kullanmışlardır. Bu haliyle tanımın hatalı olduğunu Hadis ilmî geleneğinde bir arka plana sahip olmadığını ve kavramsal olarak da mevcut hadis literatürüne uygulanamayacağını ve bir karşılığının bulunmadığını söyleyebiliriz.

Muhtelif kaynaklarda bu tanıma yer yerilmiş ve Abdülazîz ed-Dihlevî referans gösterilmiştir. Söz konusu tanım el-Mübârekfûrî'nin *Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi,* Sıddîk Hasan Han'ın *el-Hıtta fi zikri's-sıhahi's-sitte,* Hasan Muhammed Eyüb'ün *Kitâbu'l-hadis fi ulumi'l-Kur'an ve'l-hadis,* Ebû Gudde'nin *Tahkîku ismeyi's-sahîhayn ve ismi Câmi'i't- Tirmizî,*[1115]İsyubi Vellevî'nin *Kurretu ayni'l-muhtâc fi şerhi Mukaddimeti Sahîhi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc,*[1116] Keşmirî'nin *el-Arfü'ş-şezi şerhu süneni't-Tirmizî,*[1117] Muhammed Zübeyr Sıddiki'nin *Hadis Edebiyatı Tarihi*[1118] adlı eserlerinde yer almakta ve Abdülazîz ed-Dihlevî'nin "*Ucâle-i nafi'a"*sı referans olarak gösterilmektedir. Sıddîk Hasan Han, Abdülazîz ed-Dihlevî'nin *Ucâle-i Nâfia*'sında Müslim'in eserine ilişkin ifadelerini belirttikten sonra eseri Kâtib

[1115]el-Mübârekfûrî'nin *Mukaddimetu tuhfeti'l-ahvezi,* Sıddîk Hasan Han'ın *el-Hıtta fi zikri's-sıhahi's-sitte,* Hasan Muhammed Eyüb'ün *Kitâbu'l-hadis fi ulumi'l-Kur'an ve'l-hadis*, Ebû Gudde'nin *Tahkîku ismeyi's-sahîhayn ve ismi Câmi'i't-Tirmizî* adlı eserlerinde hemen hemen aynı olan metin şu şekildedir: "*Abdülazîz ed-Dihlevî "Ucâle-i nafi'a" adlı eserinde Arapça lafzıyla şöyle dedi: "Cevâmi' ve Câmi' eserler gibi hadis kitaplarının çeşitli metotları/yöntemleri vardır. Muhaddislerin ıstılâhında Câmi'; âkaid, ahkâm, rikâk, yeme ve içme âdâbı, sefer, kıyâm, ku'ûd, tefsîr, tarih, siyer, fiten, menâkıb ve mesâlib ile ilgili hadisleri ihtiva eden eserdir. Hadis âlimleri sekiz nev'înin her birine münhasır eserler tasnîf etmiştir. Câmi' zikredilen bu nev'îlerin tümünü ihtiva eden eserdir. Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh ve Tirmizî'nin el-Câmi' eserleri gibi. Müslim'in es-Sahîh'ine gelince onda bu nev'îlerle alakalı hadisler olsa da ancak tefsîr ve kırâat ile alakalı hadisler yoktur. Bu sebeple emsali olan Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh ve Tirmizî'nin el-Câmi' eserlerine Câmi' denildiği gibi Müslim'in es-Sahîh'ine Câmi' denilmez.*" Mübârekfûrî, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi,** c.1, s.65-66; Ebü't-Tayyib Muhammed el-Kannevci Sıddik Hasan Han, **el-Hıtta fi zikri's-sıhahi's-sitte**, (Thk.) Ali Hasan el-Halebi, Dâru'l-ceyl, Beyrut, s.118-123; Hasan Muhammed Eyüb, **Kitâbu'l-hadis fi ulumi'l-Kur'an ve'l-hadis**, Dâru's-selam, İskenderiye 1425/2004, s.168; Ebû Gudde, **Tahkiku ismeyi's-sahîhayn**, s.49-50.

[1116]Bu eserde nakledilen tanım şu şekildedir: "*Câmi' muhaddislerin ıstılâhında Abdülazîz ed-Dihlevî'nin dediği gibi sekiz hadis bölümünün bulunduğu kitaptır. Bu bölümler: âkaid, ahkâm, rikâk, âdâb, tefsîr, siyer, fiten ve menâkıb'dır*." İtyûbî Vellevî, **Kurretu ayni'l-muhtâc**, s.54.

[1117]Eserin mukaddime kısmında yer alan tanım şu şekildedir: "*Abdülazîz ed-Dihlevî "Ucâle-i nafi'a" adlı eserinde şöyle demiştir: "Câmi' siyer, âdâb, tefsîr, âkaid, fiten, ahkâm, eşrât, menâkıb olmak üzere sekiz nev'î ihtiva eden eserdir. Buhârî ve Tirmizî'nin eserleri Câmi'dir. Müslim'in es-Sahîh'ine gelince onda tefsîr bölümü eksik olduğu için el-Câmi' değildir.*" Muhammed Enver Şah b. Muazzam Şah el-Keşmirî, **el-Arfü'ş-şezi şerhu Süneni't-Tirmizî,** (Thk.) Mahmûd Şakir, Dâru İhyai't-türasi'l-arabi, Beyrut 1425/2004, c.1, s.32.

[1118]Sıddiki, Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerini, Tirmizî'nin *Câmi*'ini, Nesâî ve Ebû Dâvûd gibilerinin *Sünen* eserlerini *Musannef* türü kapsamında nakletmiştir. Sıddiki**, Hadis Edebiyatı Tarihi**, s.15, 155.

Çelebî'nin *Câmi'* eserler kısmında "*Câmi'*" olarak ifade ettiğini belirtmiştir. Aynı şekilde *el-Kâmûsü'l-muhit*'in sahibi el-Firûzâbâdi'nin *Sahîhi Müslim*'in hatminde eseri "*Câmi'*" olarak isimlendirdiğini ifade etmiştir.[1119] Yukarıda zikredilen kaynakların yanı sıra Muhammed Takî Osmânî de *Tekmile Fethi'l-mülhim* adlı eserinde *Câmi'* ıstılâhına ve Abdülazîz ed-Dihlevî'nin *Câmi'* tanımına ilişkin önemli bilgilere yer vermiştir. Bu hususta şu bilgileri nakletmiştir:

Hadis ıstılâhları konusunda eser telif eden müteahhirûn muhaddisler arasında *Câmi'* ismi "*el-Âkaid, el-ahkâm, er-rikâk, el-âdâb, et-tefsîr, es-siyer, el-fiten, el-menâkıb olmak üzere sekiz ana konuya dair hadisleri toplayan kitaptır*", şeklinde meşhur olmuştur. Bu bâbların tümünü kapsadığı için Buhârî'nin *Sahîh*'ine *Câmi'* denir. Ancak az sayıda tefsîrle alakalı hadisleri ihtiva ettiği için Müslim'in *Sahîh*'ine *Câmi'* denilmez. *Câmi'* ıstılâhını mütekaddimûn dönemi kitaplarında araştırdım. Onların nezdinde *Câmi'* ıstılâhını bu tarifle bulamadım. Fakat onlar *Câmi'* lafzını Buhârî'nin *Sahîh*'i, Süfyân es-Sevrî'nin *el-Câmi'*i, Abdürrezzâk'ın *el-Câmi'*i, İmam Mâlik'in *Muvatta*'sı ve başka eserler için kullanmışlardır. Şeyh Mahmûd Muhammed Hattâb es-Sübkî (ö. 1352/1933) *Câmi'* lafzını başka bir şekilde tanımlamıştır. *el-Menhelü'l-azbi'l-mevrûd şerhu Süneni'l-İmâm Ebû Dâvûd* adlı eserin mukaddime kısmında şöyle demiştir: "*Kütüb-i Sitte gibi hadisleri fıkıh bâbları tertibine göre toplayan eserlere ya da İbn Esir'in Câmi'u'l-usûl'ünde yaptığı gibi Kitâbu'l-imân, Kitâbu'l-birr, Kitabu't-tevbe, Kitâbu's-sevâb gibi başlıkların alfabetik tertibine göre sıralayan eserlere veya Süyûtî'nin el-Câmi'u's-sagîr'inde yaptığı gibi hadisin ilk lafızlarındaki harfleri dikkate alarak sıralayan eserlere "Câmi'" denir.*"[1120] *Câmi'* ıstılâhını sekiz ilmî toplama hususuyla ilk kez –bildiğim kadarıyla- şeyh Abdülazîz ed-Dihlevî *Ucâle-i Nafi'a* isimli veciz risâlesinde tanımlamıştır. Abdülazîz ed-Dihlevî söz konusu eserinde Tefsîr ve Kırâat ile alakalı rivayetleri ihtiva etmediği için Müslim'in *Sahîh*'inin *Câmi'* bir eser olmadığını açıkca ifade etmiştir. *Câmi'* lafzının Müslim'in *Sahîh*'i için kullanılması her iki *Câmi'* tanımına göre (gerek Hattâb es-Sübkî'nin ve

[1119]Sıddîk Hasan Han, **el-Hıtta fi zikri's-sıhahi's-sitte**, s.123.

[1120]Ebû Muhammed Mahmûd b. Muhammed b. Ahmed Sübkî, **el-Menhelü'l-azbi'l-mevrûd şerhu Süneni'l-İmâm Ebû Dâvûd**, Müessesetü't-târihu'l-arabi, Beyrut, c.1, s.15. Söz konusu tanım Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker fi mustalahâti ehli'l-eser* adlı eserinde geçen tanımla aynıdır. Ayrıca Emîr es-San'ânî'nin (ö. 1182/1768) *Tavzihü'l-efkâr li-meani Tenkihi'l-enzar* adlı eserindeki *Câmi'* kavramıyla da büyük ölçüde örtüşmektedir. Bkz. Ali el-Kari, **Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker**, s.356; Emir es-San'ani, **Tavzihü'l-efkar**, c.2, s.15.

gerekse Şeyh Abdülazîz ed-Dihlevî'nin *Câmi'* tanımına göre) tercihe şayandır. Müslim'in kitabı fıkıh bâblarına göre tertip edildiğinden dolayı Hattâb es-Sübkî'nin tanımına göre bu lafzın kullanılması açıktır. Şeyh Abdülazîz ed-Dihlevî'nin tanımına göre de aynı şekildedir. Burada iki durum söz konusudur. Birincisi: İmam Müslim, tefsîrle ilgili hadisleri kasten terk etmemiştir. Çünkü o bu konuda bir bölüm bile açmıştır. Ancak tefsîr konusunda Müslim'in şartlarına uygun merfû rivayet oldukça az olduğundan Müslim bu bölümü ikmal etmemiştir. Müslim tefsîrle alakalı pek çok hadisi başka bâblarda tahriç etmiştir. Ancak Buhârî'nin *Sahîh*'inde Kitâbu't-tefsîr uzundur. Çünkü Buhârî tekrar etmekte bir sakınca görmeyerek tefsîrle münasebeti daha az olan hadisleri nakletmiş ve Garibu'l-Kur'an'ın tefsîrine dair pek çok rivayete yer vermiştir. Şeyh Ebû Tâhir el-Erkânî'den Buhârî'nin Kitâbu't-tefsîr'inde tahriç ettiği hadislerin kaçını Müslim Kitâbu't-tefsîr'in dışında tahriç etti diye, araştırmasını istedim. Bu incelemede Buhârî'nin Kitâbu't-tefsîr'de rivayet ettiği 62 hadisi, Müslim'in Kitâbu't-tefsîr'in dışındaki bâblarda tahriç ettiği ortaya çıkmıştır. Bu hadisleri Müslim'in Kitâbu't-tefsîr'de tahriç ettiği 18 hadise eklediğimizde sayı 80 hadise ulaşır. Bununla birlikte Müslim'in *Sahîh*'inde münasebeti dolayısıyla Kitâbu't-tefsîr'e dâhil edilebilecek başka hadisler de vardır. Buhârî onları Kitâbu't-tefsîr'de tahriç etmemiştir. Böylece bu sayı artar. *Sahîhi Müslim*'in tefsîr bölümünde yer alan hadisler eserini *Câmi'* yapmaya yetecek miktardadır. İkincisi: Kettânî'nin *er-Risâletü'l-Müstatrefe*'de *Kûtü'l-kulûb*'dan naklederek ifade ettiği gibi tefsîrle alakalı hadisler Süfyân es-Sevrî'nin *el-Câmi'*i ve Süfyân b. Uyeyne'nin *Câmi'*inde de azdır. Bununla birlikte her iki eser için *Câmi'* lafzı ittifakla kullanılmaktadır.[1121]

Söz konusu kaynaklar dışında farklı kaynaklarda da *Câmi'* ıstılâhı sekiz ana kitâbı ihtiva etme gerekliliğiyle kaydedilmiştir. Ancak bu kaynaklarda Abdülazîz ed-Dihlevî'nin *Ucâle-i nafi'a* adlı eserine değil başka kaynaklara atıfta bulunulmuştur. Örneğin; Nurettin Itr'ın *Menhecü'n-nakd fi ulumi'l-hadis*,[1122] Ali Yardım'ın *Hadis*

[1121]Muhammed Takî Osmânî, **Tekmile Fethi'l-mülhim**, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabi, Beyrut, 1426/2006, c.6, s.418-419; Muhammed b. Ali b. Adem Musa İtyûbî Vellevî, **el-Bahrü'l-muhitü's-seccâc fi şerhi Sahîhi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc**, Dâru İbni'l-cevzi, Demmâm, c.45, s.362-364.

[1122]Mübârekfûrî'nin *Mukaddimetu tuhfeti'l-ahvezi* ve Keşmirî *el-Arfü'ş-şezi şerhu süneni't-Tirmizî* adlı eserleri referans gösterilmiştir. Itr, **Menhecü'n-nakd**, s.198-199.

II,[1123] İbrahim Bayraktar'ın *Hadis Kaynakları Üzerine Araştırmalar,*[1124] Ömer Özpınar'ın *Hadis Edebiyatının Oluşumu*[1125] adlı eserlerinde, M. Yaşar Kandemir'in yazdığı *DİA* maddesinde [1126] ve Jamila Shaukat'ın "*Classification of hadith literature*" adlı çalışmasında[1127] başka kaynaklara atıf yapılmıştır.

Belirtilmelidir ki çağdaş dönemde telif edilen pek çok eserde *Câmi'* ıstılâhı sekiz ana kitâbı ihtiva etme gerekliliğiyle ifade edilmekte ve kabul görmektedir. Çalışmada atıfta bulunulan kimi eserlerde müellifler sekiz ana kitâbı ihtiva etme özelliğini kabul ettikleri halde bu kabullerini herhangi bir kaynağa dayandırmamışlardır. Örneğin; Ahmed Naim'in *Tecrid Mukaddimesi'*,[1128] İsmail Lütfi Çakan'ın *Hadis Edebiyatı*,[1129] H. Musa Bağcı'nın *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*,[1130]

[1123]*Câmi'* hususunda verdiği bilgilerin bir kısmını Sıddiki'nin *Hadis Edebiyatı Tarihi* eserine dayandırmaktadır. Ali Yardım eserinde *Sünen* ve *Câmi'* türü eserlerin kapsam bakımından ayrıştıklarını belirtmektedir. Bu itibarla her *Câmi'*nin aynı zamanda bir *Sünen* olduğunu fakat her *Sünen*'in *Câmi'* olmadığını ifade etmektedir. Bu durumda Ma'mer b. Râşid'in, Abdullah b. Vehb'in *Câmi'* olan eserleri aynı zamanda *Sünen* olmaktadır. Ancak Yardım, *Sünen* eserlerin ağırlık merkezlerinin hukuki konuları oluşturduğunu söylemektedir. Ma'mer b. Râşid'in eserinde ahkâmla alakalı rivayetler çok az yer almaktadır. Aynı şekilde Abdullah b. Vehb'in *el-Câmi' fi'l-hadis*'inde de ahkâm içerikli rivayetler pek fazla değildir. Bu durumda Ali Yardım'ın verdiği *Sünen* türü eserlerin hususiyetlerine göre her *Câmi'* eser *Sünen* türü bir eser olamamaktadır. Ali Yardım, *Câmi'* kavramını "*el-Câmi'u li'l-ehadis*" (hadisleri toplayan) değil "*el-Câmi'u li'l-kütüb*" (kitâbları toplayan) olduğunu ifade etmektedir. Ma'mer b. Râşid'in eseri Ali Yardım'ın belirttiği ölçüye göre *Câmi'* bir eser kapsamına girmemektedir. Çünkü Ma'mer b. Râşid'in eserinde kitâb bölümü bulunmamaktadır. Ancak Ali Yardım, Ma'mer b. Râşid'in eserine *Câmi'* demektedir. Yazarın verdiği tanımla kullanımı uyuşmamaktadır. Bkz. Yardım, **Hadis II**, s.80-86; Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (II) Dirayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", s.81; Bolat, "**Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adlı Eseri**", s.104-105.

[1124]Referans olarak Ahmed Naim'in *Tecrid Mukaddimesi* gösterilmiştir. İbrahim Bayraktar, **Hadis kaynakları üzerine araştırmalar,** Kültür Eğitim Vakfı Yay., Erzurum, 2001, s.92-93.

[1125]Ahmed Naim'in *Tecrid Mukaddime*'sine atıfta bulunmuştur. Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.242.

[1126]Madde'nin bibliyografyasında Subhi es-Sâlih'in *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, Mübârekfûrî'nin *Mukaddimetü Tuhfeti'l-ahvezi*, Sıddîk Hasan Han'ın *el-Hıtta fi zikri's-sıhâhi's-sitte*, Kettânî'nin *er-Risâletü'l-müstetrafe,* Talat Koçyiğit'in *Hadis ıstılahları* adlı eserlere yer verilmiştir. Kandemir, "Câmi'", **DİA**, c.7, s.94.

[1127]Bu çalışmada *Câmi'* türü eserlerin en eski olanının Abdullah b. Amr'ın *es-Sahîfetu's-sâdıka*'sı olduğu belirtilmiştir. İbn Cüreyc, Ma'mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Seleme, Abdullah b. Vehb, Süfyân b. Uyeyne ve Abdürrezzâk es-San'ani gibi müelliflerin *Câmi'* derledikleri ifade edilmiştir. Jamıla Shaukat, "Classıfıcatıon Of Ḥadith Lıterature", **Journal: Islamîc Studies Islamîc Studies**, c.24, s. s.361-362. Ayrıca çalışmada bazı bilim insanlarının *Musannef* ve *Sünen*'i *Câmi'*den ayırmadıkları, ancak kâti söylemlerinde birini diğerinden ayırt eden bazı farklılıkların olduğu zikredilmiştir. Shaukat, "Classıfıcatıon Of Ḥadith Lıterature", Mübârekfûrî'nin *Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi*'si referans olarak gösterilmiştir. s.368.

[1128]Naim, **Tecrid-i sarih tercemesi**, s.39. Ahmed Naim'in ifadelerinde kavramlar birbirinden ayrışamayacak derecede iç içe geçmiştir. Bkz. s.39, 265.

[1129]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.78-79.

[1130]H. Musa Bağcı, *Hadis tarihi ve metodolojisi* adlı eserinde *Câmi'* tanımını sekizli tasnif hususiyeti olmadan tanımlamış bunun için Talat Koçyiğit'in *Hadis tarihi* adlı eserini referans göstermiştir.

Salahattin Polat, Habil Nazlıgül, Süleyman Doğanay'ın *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu*' adlı eserlerinde[1131] *Câmi'* ıstılâhına sekiz ana kitâbı ihtiva etme özelliğiyle yer vermişlerdir. Ancak söz konusu kaynaklarda referans gösterilmemiştir. Aynı şekilde Ali Osman Koçkuzu'nun *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*' adlı eserinde de referans gösterilmemiştir. Eserde *Câmi'* eserlerin sekiz ana konuyu ihtiva eden eserler olduğu bilgisine yer verilmiştir. Tanım ifade edilmeden önce Zübeyr Sıddiki'nin *Câmi'*leri *Risâle* ve *Kitâb* olarak belirttiğine değinilmiştir.[1132]

Ayrıca belirtilmelidir ki, bazı eserlerde verilen kaynakçalardaki bilgiler eserde aktarılanlarla örtüşmemektedir. Örneğin; Subhi es-Salih (ö. 1407/1986) *Ulumü'l-hadis ve mustalahuhu* adlı eserinde: "*Hadis kitaplarından Câmi'ler sekiz bâb olduğu kabul edilen bütün hadis bâblarını içine alan kitaplardır. Bu bâblar şunlardır: bâbu'l-akâ'id, bâbu'l-ahkâm, bâbu'r-rikâk, bâbu âdâbi't-ta'âm ve'ş-şarâb, bâbu't-tefsîr ve't-târih ve's-siyer, bâbu's-sefer ve'l-kıyâm ve'l-ku'ûd (bâbu'ş-şemâil olarak da isimlendirilir), bâbu'l-fiten son olarak bâbu'l-menâkıb ve'l-mesâlib'dir. Bu sekiz bâbı kapsayan kitaplara Câmi' denir. Buhâri'nin ve Tirmizî'nin Câmi'leri gibi…*" bilgilere yer vermiştir. Bu tanım Abdülazîz ed-Dihlevî'nin (ö. 1239/1824) verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Subhi es-Salih'in söz konusu tanımla ilgili vermiş olduğu referanslara baktığımızda, Emir es-San'ani'nin (ö. 1182/1768) *Tavzihü'l-efkâr li-meani Tenkihi'l-enzar* adlı eseriyle Ketttani'nin *er-Risâletü'l-müstetrafe*' adlı eserinin olduğunu görmekteyiz. Ancak büyük bir şaşkınlık içinde belirtmeliyiz ki atıfta bulunulan eserlerde *Câmi'* kavramıyla ilgili sekiz kitâbı ihtiva eder gerekliliği yer almamaktadır.[1133] Referans olarak gösterilen Emir es-San'ani'nin *Tavzihü'l-efkâr li-*

Ardından *Câmi'*lerin muhtevasını sekiz bölümde ele almıştır. Ancak bu bağlamdaki ifadeleri için referans göstermemiştir. Bağcı, **Hadis tarihi ve metodolojisi**, s.251-252.

[1131]Buhârî *el-Câmi'u's-Sahîh*, Müslim b. el-Haccâc *el-Câmi'u's-Sahîh*, İbn Huzeyme *es-Sahîh*, İbn Hibbân *es-Sahîh*' eserleri *Câmi'* türü eser olarak ifade edilmiştir. Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'* eseri adı *Câmi'* olan musannef türünden bir eser olarak değerlendirilmiştir. Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın e*l-Musannef*'inin *el-Câmi'* adıyla da anıldığı ifade edilmiştir. Polat, Nazlıgül, Doğanay, **Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu,** s.53-55, 64.

[1132]Ali Osman Koçkuzu, *Câmi'*lerin *Musannef* ve *Sünenlere* de benzediğini ifade etmiştir. Bazen *Câmi'*lere *Musannef* de denildiğini belirtmiştir. *Sünen* deyimiyle *Câmi', Musannef* gibi kitapların da kastedildiğine işaret etmiştir. *Câmi'* isminin İslamî literatürde, bir ihtisas konusuna ait her türlü teknik bilgiyi toplayan ana eserlere, açılan bir bâbta, ana fikir ve hareket noktası olan konuya da verilen isim olduğunu nakletmiştir. Bu bakımdan Ali Osman Koçkuzu göre bir nev'î müşterek değerler *Câmi'* olmaktadır. Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi**, 286-290.

[1133]Subhi es-Salih (ö. 1407/1986) dipnotta bu sekizli bâbların *Câmi'* eserlerde biraraya getirilmeden önce müstakil bir kitap olarak yer aldığını belirtmektedir. Bu bağlamda akâid bâbında İbn Huzeyme'nin *Kitâbu't-tevhîd*'ini; ahkâm bâbında Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce'nin

*meani Tenkihi'l-enzar'*ına başvurulduğunda ise İbnü's-Salâh'a dayandırılan bir *Câmi'* tanımı yer almaktadır. Bu tanıma Abdülazîz ed-Dihlevî'nin tanımından önce yer verdik.[1134] Emir es-San'ani'nin İbnü's-Salâh'a isnâd ettiği ifadelerin ona aidiyeti hususunda problemler söz konusudur. İbnü's-Salâh'a nispet ettiği bu metni İbnü's-Salâh'ın *Ulumul Hadis*'inde yaptığımız tarama sonucunda mevcut olmadığını gördük. Başka nüshalarda ve eserlerinde var olduğu düşünsek bile metindeki ifadelerde yine pürüzler söz konusudur. İfade edilen tanımda *Ummûhatil-sitte*/*Kütüb-i Sitte* kavramı yer almaktadır. *Ummûhatil-Sitte* kullanımı İbnü's-Salâh' için söz konusu değildir. Çünkü İbnü's-Salâh *Kütüb-i Sitte*'yi değil *Kütüb-i Hamse*'yi muteber hadis kitapları olarak kabul etmiştir.[1135] *Kütüb-i Sitte* kavramının kullanımı İbnü's-Salâh için söz konusu değilken ona atfedilmesi ciddi bir bilimsel hatadır.

Câmi' kavramı sekiz ana kitâbı ihtiva etme gerekliliği belirtilmeden nispeten Abdülazîz ed-Dihlevî'nin ifade ettiği muhtevaya sahip eserler olarak da tanımlanmıştır. Muhammed b. Matar ez-Zehranî'nin *Tedvinü's-sünneti'n-nebevîyye neş'etuhu ve tetavvüruhu*,[1136] Mücteba Uğur'un *Hadis İlimleri Edebiyatı*,[1137] Talat

Sünen'lerini (*Sünen-i Erba'a*); rikâk bâbında Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbu'z-Zühd*'ünü; âdâb bâbında Buhârî'nin *Edebu'l-Müfredi*'ni; Tefsîr alanında İbn Merdûye ve İbn Cerir'in kitaplarını; sefer ve kıyâm bâbında Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'ini; fiten bâbında Nuaym b. Hammâd'ın *Kitâbu'l-Fiten*'ini örnek vermektedir. Subhi es-Salih, **Ulumü'l-hadis ve mustalahuhu**, Dâru'l-ilm li'l-melayin, Beyrut 1984, s.122; Subhi Salih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, (Çev.) M. Yaşar Kandemir, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İfav), İstanbul 2014, s.92-93. Bkz. Kettâni, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.42; Emir es-San'ani, **Tavzihü'l-efkâr**, c.2, s.15.

[1134]Emir es-San'ani, **Tavzihü'l-efkâr**, c.2, s.15.

[1135]İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadis**, s.37. Bkz. H. Musa Bağcı, "el-Kütübü's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", **İslami İlimler Dergisi**, 2007, c.2, sy. 2, s.130-131.

[1136]Süyûtî'nin e*l-Câmi'u'l-kebîr*'i, *el-Câmi'u's-sagîr*'i gibi mutlak olarak nebevî hadisleri toplayan kitaplara veya İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-usûl*'u, İbn Kesîr'in *Câmi'u'l-mesânid*'i gibi mukayyed olarak hadis kitaplarını toplayan kitaplara da *Câmi'* (*Cevâmi'*) denilmiştir.Ebû Muhammed es-Semerkandi'nin (ö. 491/1098) *Bahru'l-esânid fi sıhâhi'l-mesânid'*i, İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Câmiu'l-usûl li-ehâdîsi'r-resûl*'ü, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Câmi'u'l-mesânid*'i, Nûrüddîn el-Heysemî'nin (ö. 807/1405) *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâ'id*'i, el-Bûsirî'nin (ö. 840/1436) *İthâfû'l-hıyere bi-zevâ'idi'l-mesânidi'l-aşare*, İbn Hacer'in (ö. 852/1149) *İthâfû'l-mehere bi'l fevâ'idi'l-mümtekire min etrafi'l-'aşere*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Câmi'u'l-kebîr ve el-Câmi'u's-sagîr'i*, Müttakî el-Hindî'nin (ö. 975/1567) *Kenzü'l'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'al*, Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *el-Câmi'u'l-ezher min hadisi'n-nebiyyi'l-enver* adlı eserleri en önemli *Câmi'* eserler olarak ifade edilmiştir. Zehranî, **Tedvinü's-sünneti'n-nebeviyye**, s.248-252.

[1137]Mücteba Uğur'un *Câmi'* türü eser olarak ifade ettiği eserlerde birçok türün birlikteliği görülmektedir. Mücteba Uğur'a göre: Ma'mer b. Râşid'nin (ö. 153/770) *el-Câmi'*, Sufyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) *Kitâbu'l-câmi'i'l-kebîr*, er-Rebi'nin (ö. 180/796) *Kitâbu'l-câmi'*,Şeybânî'nin (ö. 189/805) *Kitâbu'l-âsâr*, Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*, Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/813) *Kitâbu'l-câmi'*, Sufyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) *Kitâbu'l-câmi',* eş-Şâfiî'nin (ö. 204/820) *Kitâbu'l-üm,* Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u'l-kebîr, el-Câmi'u's-sahîh* veya *Sahîhu'l-Buhârî, el-Câmi'u's-sagîr*, Müslim b. Haccac'ın (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-sahîh*, Taberî'nin (ö. 310/923) *Tehzibu'l-âsâr*, Hallâl'ın (ö. 311/923) *el-Câmi'* veya *es-Sunen,* Tahâvî'nin (ö. 321/933)

Koçyiğit'in *Hadis Usûlü,*[1138] Muhammed Mustafa A'zamî'nin *Studies in Hadith Methodology and Literature,*[1139] Mehmet Emin Özafşar'ın *Hadis İlmine Giriş,*[1140] Hayreddin Karaman'ın *Hadise Dair İlimler ve Hadis Usûlü,*[1141] Ebû Zerr el-Muhammedî'nin *el-Müyesser fi ilmî fi tahrici'l-hadisi'l-nebevî,*[1142] Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı'nın *İlmu'l-fihrist'i-hadis,*[1143] Mahmûd b. Ahmed Tahhan'ın *Teysiru mustalahi'l-hadis* adlı eserlerini bu kapsamda ifade edebiliriz.[1144]

Câmi' ıstılâhı Abdülazîz ed-Dihlevî'nin tanımından farklı olarak da tanımlanmıştır. Örneğin; Değerli Hocam Ahmet Keleş'in ders notları olarak öğrencileri için hazırlamış olduğu *Hadis Tarihi ve Usûlü* eserinde *Câmi'* ıstılâhı: *"Sözlük anlamı toplayan, kapsayan demektir. Bu ismi almasının sebebi dini ve dünyevi her konuda sadece Hz. Peygamber'e ait olan "Merfû" rivayetleri kapsamasındandır.*

Şerhu Me'âni'l-âsâr, Âcurrî'nin (ö. 360/970) *Kitâbu'ş-şeria fi's-sunne*, Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *Me'âni'l-ahbâr (Bahru'l-fevaid)*, Hattâbi'nin (ö. 388/998) *Marifetü's-sünen ve'l-âsâr'ı Câmi'* türü eserlerdir. Mücteba Uğur *Câmi'* ıstılâhına ilişkin ifadelerinde referans göstermemiştir. Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s.43-49. Mücteba Uğur *Musannef* ıstılâhını tanımlarken *Musannef* türü eserlerin *Câmi'* türü eserlerle ilişkisine değinmiştir. Çeşitli konulardaki hadisleri bir araya toplayan hadis kitaplarına *Musannef* demiştir. *Musanneflerin* genelde fıkıh konularına göre tertip edildiğini bu özelliğiyle *Câmi'* türü hadis kitaplarına benzediğini ancak geniş çapta *Sünen* konusuna giren hadislere yer verdiklerinden dolayı onlardan ayrı tutulduğunu ifade etmiştir. Bundan hareketle *Musannefi, Câmi'* türü gibi bir hadis kitabı sayanlar olduğu gibi onlardan ayıranlarında olduğunu ifade etmiştir. Ancak Mücteba Uğur'un belirttiği *Câmi'-Musannef* ayrımı tezimizin birinci ve ikinci bölümlerinde tespit ettiğimiz verilerle uyuşmamaktadır. Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s.195.

[1138]Talat Koçyiğit ıstılâh hakkında verdiği malumatı herhangi kaynağa isnad etmemiştir. Koçyiğit**,** **Hadis Usûlü**, s.285-286.

[1139]Eserde Tirmizî'nin eserinin ismen *Sünen* olduğu muhteva bakımından da *Câmi'* kitapların özelliklerini taşıdığı için *Câmi'* denildiği belirtilmiştir. Muhammed Mustafa el-A'zamî, **Studies in hadith methodology and literature**, American trust publications, United states of America 2012, s.104; A'zamî, **Hadis Metodoloji ve Edebiyatı,** s.143;

[1140]Tanım için herhangi bir referans gösterilmemiştir. Mehmet Emin Özafşar, **Hadis İlmine Giriş**, Değerler Eğitimi Merkezi Yay., İstanbul 2009, s.149.

[1141]Tanım için herhangi bir referans gösterilmemiştir. Hayreddin Karaman, **Hadise Dair İlimler ve Hadis Usûlü**, Ensar Yay., İstanbul 2010, s.63-64.

[1142]Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi',* Süfyân es-Sevrî'nin *el-Câmi*', Abdullah b. Vehb'in *el-Câmi',* Süfyân b. Uyeyne'nin *el-Câmi'*, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Câmi'*, Dârimî'nin *el-Müsned*'i (*es-Sünen* şeklinde de isimlendirildiği doğrusunun *Müsned* olduğu belirtilmiştir.), Tirmizî'nin *el-Câmi'u'l-muhtasar mine's-süneni an Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve ma'rifeti's-sahîhi ve'l-mâ'luli ve ma aleyhi'l-amel* (*el-Câmi'* bazen de *es-Sünen* şeklinde isimlendirilir.) adlı eserleri *Câmi'* türü eserler olarak ifade edilmiştir. Buhârî'nin *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünnenihi ve eyyâmih*'i, Müslim'in *el-Müsnedü's-sahîh'i,* İbn Huzeyme'nin *Müsnedü's-sahîhu'l-muttasıl bi-nakli'l-'adl 'ani'l-'adl min gayri kat' fi'l-müsnedi ve 'l'a cerh fi nâkıl*'ı (*Sahîhu İbn Huzeyme* şeklinde isimlendirilmiştir.), İbn Hibbân'ın *el-Müsnedü's-sahîh'ale't-tekâsim ve'l-envâ'min gayri vücudi kat'in fi senedihâ vela sübûti cerhin fi nâkılihâ*'sı (*Sahîhu İbn Hibbân* şeklinde isimlendirilmiştir.) *Sahîh* türü eserler olarak zikredilmiştir.

[1143]Muhaddislerin ıstılâhında imân, fıkıh bâbları, tarih siyer, megâzi, tefsîr, fedâil, şemâil, umuru'l-ahiret… gibi dinin bütün bâblarını kapsayan ve merfû hadisleri ihtiva eden kitaplara *Câmi'* denildiği ifade edilmiştir. Maraşlı, **İlmu'l-Fihrist'i-Hadis**, s.15.

[1144]Tahhan, **Teysiru mustalahi'l-hadis,** s.208-209.

Bu tür eserler sadece Merfû ve Sahîh rivayetleri ihtiva ederler."[1145] olarak tanımlanmıştır. Ali Albayrak'ın *"Fuad Sezgin'in 'Buhârî'nin Kaynakları' Kitâbı Üzerine Değerlendirmeler"* adlı makalesinde *Câmi'* ıstılâhı*:* "*Görebildiğimiz kadarıyla Câmi' adı iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, Sevrî'nin eseri gibi fıkhın bütün konularını veya daha fazlasını içeren ve daha sonra terimleşecek olan anlamı (Câmi': kapsamlı) yansıtan kitapları anlatmaktadır. İkincisi ise, ilk dönemde daha yaygın olan ve 'daha önce zikredilen şeylerin dışındakileri veya bir başlık altında zikredilmeyenleri toplayan' anlamındaki kullanımıdır. Ma'mer'in kitabı dışında, Mâlik'in kitabının son bölümü (Kitâbu'l-câmi') ve İbn Vehb'in (ö. 193) Câmi' adlı eseri de bu anlamı yansıtmaktadır.*"[1146] şeklinde ifade edilmiştir.

Çağdaş dönem usûl eserlerinde *Câmi'* sözcüğünün kullanımını kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Lügat anlamında (Efradını *Câmi',* kapsayan, toplayan, ihtiva eden vb.)[1147]
2. İbadethane, Üniversite gibi mekân anlamında[1148]
3. *Câmi'* ehli (Cemaat) anlamında[1149]
4. Bir eserin ana bölümü anlamında *Kitâb* adı olarak (*Kitâbu'l-câmi'*)[1150]
5. Kişi manasında[1151]
6. *Cevâmi'u'l-kelim* manasında[1152]
7. Eser anlamında (Ahkâm hadisleri toplayan eserler, cerh ve ta'dîl konusunda *Câmi'* kitaplar gibi)[1153]

[1145]Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s.116.

[1146]Albayrak, "Fuad Sezgin'in 'Buhârî'nin Kaynakları' Kitâbı Üzerine Değerlendirmeler", **Usûl: İslam Araştırmaları**, s.62.

[1147]Emir es-San'ani, **Tavzihü'l-efkar**, c.1, s.17, 18, 111, 162, 166; Kâsımî, **Kavâidü't-tahdîs**, s.342; Tâhir Cezâiri, **Tevcihü'n-nazar**, s.6, 69, 95; Subhi es-Salih, **Ulumü'l-hadis ve mustalahuhu,** s.27, 79, 182; Itr, **Menhecü'n-nakd,** s.63, 65, 72, 184, 208, 357; Ebû Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisûn**, s.377, 389, 476, 478.

[1148]Tâhir Cezâiri, **Tevcihü'n-nazar**, s.187; Ebû Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisûn**, s.321, 322, 443;

[1149]Tâhir Cezâiri, **Tevcihü'n-nazar**, s.39, 51.

[1150]Ebû Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisûn**, s.247; Albayrak, "Fuad Sezgin'in 'Buhârî'nin Kaynakları' Kitâbı Üzerine Değerlendirmeler", **Usûl: İslam Araştırmaları**, s.62.

[1151]Kâsımî, **Kavâidü't-tahdîs**, s.60, 184, 263; Itr, **Menhecü'n-nakd,** s.71; Ebû Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisûn**, s.479.

[1152]Kâsımî, **Kavâidü't-tahdîs**, s.44, 46, 225; Tâhir Cezâiri, **Tevcihü'n-nazar**, s.301.

[1153]Ebû Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisûn**, s.446; Subhi es-Salih, **Ulumü'l-hadis ve mustalahuhu,** s.109.

8. Lakap anlamında (Nûh b. Ebû Meryem'in lakabı)[1154]
9. Eser ismi anlamında (Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Ma'mer b. Râşid, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Dârimî, Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Abdullah el-Alevî, el-Hatîb el-Bağdâdî, İbn Abdülber, Hibetullah b. Ahmed el-Ensâri el-Ekfânî, İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esîr, Sübkî, İbn Kesîr, Süyûtî, İsmail Emir es-San'ani gibi)[1155]
10. Hadis ıstılâhı manasında[1156]
11. *Câmi'* türü eserler manasında kullanılmıştır.[1157]

Yukarıda maddeler halinde vermiş olduğumuz *Câmi'* sözcüğünün anlamı ve kullanımı ile ilgili bilgiler mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemlerinde bir tanımını bulamadığımız *Câmi'* kavramının kavramsal sorununun devam ettiğini

[1154]Emir es-San'ani, **Tavzihü'l-efkar**, c.2, s.81; Itr, **Menhecü'n-nakd,** s.310; Subhi es-Salih, **Ulumü'l-hadis ve mustalahuhu,** s.264.

[1155]Emir es-San'ani, **Tavzihü'l-efkar**, c.1, s.23, 27, 50, 39, 70, 81, 82, 84, 85, 92, 109, 141,159, 170, 176, 221, 231, 241, 270, 276, 317, 318, 319, c.2, 15, 351, 368, 407, 446, 457; Kâsımî, **Kavâidü't-tahdîs**, s.71, 116, 136, 181, 194, 197, 212, 241, 242, 244, 244, 245, 246, 248, 250, 251, 262, 263, 333, 341; Tâhir Cezâiri, **Tevcihü'n-nazar**, s.88, 91, 125, 90, 92, 118, 123, 124, 145, 150, 152, 153, 158, 180, 202, 218, 239, 418; Subhi es-Salih, **Ulumü'l-hadis ve mustalahuhu,** s.49, 115, 116, 119, 122, 123, 157, 396, 399, 400; Zehranî, **Tedvinü's-sünneti'n-nebeviyye**, s.248-252; Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s.43-49; Yardım, **Hadis II**, s.80-86; Itr, **Menhecü'n-nakd**, s.55, 61, 62, 86, 199, 205, 206, 210, 217, 249, 251, 252, 253, 254, 270, 273, 275, 297, 357, 371, 372, 315; Ebû Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisûn**, s.22, 23, 112, 215, 255, 256, 355, 356, 357, 360, 361, 366, 373, 376, 378, 379, 382, 389, 392, 394, 415, 416, 417, 418, 432, 419, 430, 431, 445, 446, 466, 486, 490, 492, 446; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.78-79; Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s.116; Sıddiki**, Hadis Edebiyatı Tarihi**, s.65-68; Hayreddin Karaman, **Hadise Dair İlimler ve Hadis Usûlü**,s.63-64; el-Muhammedi, **Müyesser**, s.232-233; Polat, Nazlıgül, Doğanay, **Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu,** s.53-55; Tahhan, **Teysiru mustalahi'l-hadis,** s.208-209.

[1156]Ali el-Kari, **Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker**, s.356; Emir es-San'ani, **Tavzihü'l-efkar**, c.2, s.15; Dihlevî, **Ûlâletu'l-nâci'a tercümetü'l-Ucale-i Nafi'a**, s.28-29; İtyûbî Vellevî, **Kurretu ayni'l-muhtâc**, s.54; Mübârekfûrî, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi,** c.1, s.65-66; Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.42; Naim, **Tecrid-i sarih tercemesi**, s.39; Subhi es-Salih, **Ulumü'l-hadis ve mustalahuhu,** s.122; Zehranî, **Tedvinü's-sünneti'n-nebeviyye**, s.248-252; Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s.43-49; Yardım, **Hadis II**, s.80-86; Koçyiğit**, Hadis Usûlü**, s.285-286; A'zamî, **Studies in hadith methodology and literature**, s.104; Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi,** s.286-290; Bağcı, **Hadis tarihi ve metodolojisi**, s.251-252; Itr, **Menhecü'n-nakd**, s.198-199; el-Keşmirî, **el-Arfü'ş-şezi,** c.1, s.32; Kandemir, "Câmi'", **DİA**, c.7, s.94; Sıddîk Hasan Han, **el-Hıtta fi zikri's-sıhahi's-sitte**, s.118-123; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.78-79; Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s.116; Özafşar, **Hadis İlmine Giriş**, s.149; Sıddiki**, Hadis Edebiyatı Tarihi**, s.65-68; Bayraktar, **Hadis kaynakları üzerine araştırmalar**, s.92-93; Hayreddin Karaman, **Hadise Dair İlimler ve Hadis Usûlü**,s.63-64; Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.241-242; Albayrak, "Fuad Sezgin'in 'Buhârî'nin Kaynakları' Kitâbı Üzerine Değerlendirmeler", s.62; Maraşlı, **İlmu'l-Fihrist'i-Hadis**, s.15; el-Muhammedi, **Müyesser**, s.232-233; Polat, Nazlıgül, Doğanay, **Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu,** s.53-55; Tahhan, **Teysiru mustalahi'l-hadis,** s.208-209; Cum'a, **Mektebetü'l-islâmiyye**, s.101; Shaukat, "Classıfıcatıon Of Ḥadith Lıterature", s.361-362.

[1157] Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s.43-49; Yardım, **Hadis II**, s.80-86; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.78-79; Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.241-242.

göstermektedir. Abdülazîz ed-Dihlevî'den sonra hadis usûlü alanında eser yazan âlimler hemen hemen Abdülazîz ed-Dihlevî'nin tanımını tekrar etmişlerdir. Tekrar edilen bu tanıma ilişkin izahları ise yerinde de kısaca ifade edildiği gibi mevcut sorunu çözmek yerine daha da karmaşık hale getirmişlerdir. Bütün bu tespitlerimizden sonra ulaştığımız sonuç; *Câmi'* kavramına dair sorunlar devam ettiği gibi Abdülazîz ed-Dihlevî sonrası genel kabul gören tanım ile birlikte çok daha ciddi bir sorun haline gelmiştir. Genel kabul gören mezkur ve meşhur tanımı benimsemelerine rağmen çağdaş dönemde telif edilen kaynaklarda *Câmi'* adıyla zikredilen eserleri aşağıda vereceğiz ki sorunun ne ölçüde büyük olduğu daha net görülebilsin.

Abdullah b. Amr'ın (ö. 65/684-85) *es-Sahîfetu's-sâdıka,* İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) *el-Câmi',* Ma'mer b. Râşid'in *(ö. 153/770) el-Câmi',* Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) *Kitâbu'l-câmi'i'l-kebîr*, Hammâd b. Seleme'nin (ö. 167/784) *el-Câmi',* er-Rebi' b. Habib'in (ö. 180/796) *Kitâbu'l-câmi'*, Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*, eş-Şeybanî'nin (ö. 189/805) *Kitâbu'l-âsâr*, Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/813) *Kitâbu'l-câmi'*, Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) *Kitâbu'l-câmi'*, Şafiî'nin (ö. 204/820) *Kitâbu'l-üm*, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826-27) *el-Câmi',* Dârimî'nin (ö. 255/869) *el-Müsned*, Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u'l-kebîr, el-Câmi'u's-sagîr, el-Câmi'u's-sahîh* veya *Sahîhu'l-Buhârî*, Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-sahîh*, İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*, Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*, Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'*, Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*, Muhammed Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Tehzibu'l-âsâr*, Ahmed b. Muhammed el-Hallâl'ın (ö. 311/923) *el-Câmi'* veya *es-Sünen*, İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *es-Sahîh*, Ahmed b. Muhammed et-Tahâvi'nin (ö. 321/933) *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sahîh*, Âcurrî'nin (ö. 360/970) *Kitâbu'ş-şeria fi's-sünne*, el-Kelâbazî'nin (ö. 384/994) *Me'âni'l-ahbâr (Bahru'l-fevaid)*, el-Hattâbi'nin (ö. 388/998) *Marifetü's-sünen ve'l-âsâr*, Muhammed es-Semerkandî'nin (ö. 491/1098) *Bahru'l-esânid fi sıhâhi'l-mesânid*, İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Câmiu'l-usûl li-ehâdîsi'r-resûl*, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Câmi'u'l-mesânid ve's-süneni'l-hâdi li-akvâmi's-senen*, Nûrüddîn el-Heysemî'nin (ö. 807/1405) *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâ'id*, el-Bûsirî'nin (ö. 840/1436) *İthâfû'l-hıyere bi-zevâ'idi'l-mesânidi'l-aşare*, İbn Hacer'in (ö. 852/1149) *İthâfû'l-mehere bi'l fevâ'idi'l-mümtekire min etrafi'l-'aşere*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Câmi'u'l-kebîr* ve *el-Câmi'u's-sagîr*, Müttakî el-Hindî'nin (ö.

975/1567) *Kenzü'l'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'al*, Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *el-Câmi'u'l-ezher min hadisi'n-nebiyyi'l-enver*' adlı eserleridir.[1158]

3.4. HADİS ESERLERİNDE ALT BAŞLIK OLARAK CÂMİ'

Hicrî ilk dört asırda telif edilen pek çok eserin bâb başlıklarında *Câmi'* lafzı kullanılmıştır. Söz konusu bâb başlıkları ale'l-ebvâb şeklinde telif edilen eserlerde yer almakla beraber ale'r-ricâl türü eserlerden sayılan Humeydî'nin (ö. 219/834) *el-Müsned*'inde de geçmektedir. Eserde Câmi'u Ebû Hüreyre[1159], Bâbun câmi'un an Ebû Hüreyre [1160] adlı bâb başlıkları yer almaktadır. Eser sahâbî isimlerine göre tertip edilmiştir. Ancak Ebû Hüreyre'nin naklettiği rivayetlerden bir kısmı Ebû Hüreyre'nin ismi altında Bâbu'l-cenâiz,[1161] Bâbu'l-bûyu,[1162] Câmi'u Ebû Hüreyre,[1163] Bâbun fi'l-akdiye,[1164] Bâbu'l-cihâd,[1165] Bâbun câmi'un an Ebû Hüreyre[1166] olarak konularına göre sıralanmıştır.

Daha önce muhteva tahlili yaptığımız kaynakların alt bölüm başlıklarında Bâbu'l-câmi' ve Bâbu'l-cevâmi' başlıkları yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bâb başlıklarında *Câmi'* sözcüğünün geçtiği eserler şunlardır: Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *el-Câmi'*,[1167] Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*,[1168] er-Rebî' b.

[1158]Ali el-Kari, **Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker**, s.356; Emir es-San'ani, **Tavzihü'l-efkar**, c.2, s.15; Zehranî, **Tedvinü's-sünneti'n-nebeviyye**, s.248-252; el-Muhammedi, **Müyesser**, s.232-233; Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, s.43-49; Polat, Nazlıgül, Doğanay, **Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu,** s.53-55; Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s. 266; Shaukat, "Classıfıcatıon Of Ḥadith Lıterature", s.361-362.

[1159]Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr b. İsa Humeydi, **el-Müsned, (**Thk.) Hüseyin Selim Esed, Dâru's-sekâ, 1996, c.2, s.231.

[1160]Humeydi, el-**Müsned,** c.2, s.256.

[1161]Humeydi, **el-Müsned,** c.2, s.222.

[1162]Humeydi, **el-Müsned,** c.2, s.226.

[1163]Humeydi, **el-Müsned,** c.2, s.231.

[1164]Humeydi, **el-Müsned,** c.2, s.250.

[1165]Humeydi, **el-Müsned,** c.2, s.254.

[1166]Humeydi, **el-Müsned,** c.2, s.256.

[1167]Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'*inde *Cevâmi', Cevâmi' kelim* manasında kullanılmıştır. Söz konusu bâb başlığının altında sadece üç rivayet sıralanmıştır. Abdürrezzâk es-San'ani, Kitâbu'l-câmi', (XI, 99).

[1168]Mâlik b. Enes, 1 Kitâbu vukûti's-salât, 5 (I, 11), 2 Kitâbu't-tahâret, 6 (I, 28), 2 Kitâbu't-tahâret, 22 (I, 52), 2 Kitâbu't-tahâret, 28 (I, 60), 9 Kitâbu kasri's-salât fi's-sefer, 9 (I, 153), 9 Kitâbu kasri's-salât fi's-sefer, 23 (I, 166), 9 Kitâbu kasri's-salât fi's-sefer, 24 (I, 170), 9 Kitâbu kasri's-salât fi's-sefer, 25 (I, 175), 16 Kitâbu'l-cenâiz, 9 (I, 230), 16 Kitâbu'l-cenâiz, 14 (I, 236), 16 Kitâbu'l-cenâiz, 16 (I, 238), 18 Kitâbu's-sıyâm, 20 (I, 308), 18 Kitâbu's-sıyâm, 22 (I, 309), 20 Kitâbu'l-hac, 21 (I, 346), 20 Kitâbu'l-hac, 40 (I, 370), 20 Kitâbu'l-hac, 42 (I, 373), 20 Kitâbu'l-hac, 52 (I, 386), 20 Kitâbu'l-hac, 80 (I, 419), 20 Kitâbu'l-hac, 81, (I, 421), 21 Kitâbu'l-cihâd, 6 (II, 450), 22 Kitâbu'n-nuzûr ve'l-eymân, 9 (II, 480), 28 Kitâbu'n-nikâh, 11 (II, 535), 28 Kitâbu'n-nikâh, 22 (II, 547), 29 Kitâbu't-talâk, 25 (II, 582), 29 Kitâbu't-talâk, 29 (II, 586), 30 Kitâbu'r-radâ', 3 (II, 607), 31

Habîb'in (ö. 180/796) *el-Müsned,*[1169] İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef,*[1170] Dârimî'nin (ö. 255/869) *es-Sünen,*[1171] Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-sahîh,*[1172] Müslim b. el-Haccâc'ın (ö. 261/875) *es-Sahîh,*[1173] Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'u's-sahîh*[1174] ve İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *es-Sahîh*'idir.[1175] *Câmi'* bâb başlıklarına mezkur eserler içerisinde en çok İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'sında rastlanmaktadır. Muhteva tahlinde bulunduğumuz çalışmaların dışında farklı teliflerde *Câmi'* sözcüğüyle oluşturulan bâb başlıkları da mevcuttur. eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Hücce ala ehli'l-Medine,*[1176] eş-Şâfiî'nin (ö. 204/820) *el-Üm,*[1177] Saîd b. Mansûr'un (ö. 227/842) *es-Sünen,*[1178] İbn Habîb es-Sülemî'nin (ö. 238/853) *Kitâbu edebi'n-nisâ,*[1179] İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *es-Sünen,*[1180] Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *es-Sünen,*[1181] Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünen,*[1182] Ebû Bekr el-Hallâl'ın (ö. 311/924)

Kitâbu'l-buyû', 14 (II, 627), 31 Kitâbu'l-buyû', 23 (II, 648), 31 Kitâbu'l-buyû', 40 (II, 674), 31 Kitâbu'l-buyû', 46 (II, 685), 36 Kitâbu'l-akdiyye, 9 (II, 728), 36 Kitâbu'l-akdiyye, 14 (II, 731), 37 Kitâbu'l-vasiyyet, 8 (II, 769), 38 Kitâbu'l-ıtk ve'l-velâ, 5 (II, 776), 40 Kitâbu'l-müdebber, 2 (II, 811), 41 Kitâbu'l-hudûd, 3 (II, 826), 41 Kitâbu'l-hudûd, 10 (II, 835), Mâlik b. Enes, 42 Kitâbu'l-eşribe, 5 (II, 846), 43 Kitâbu'l-ukûl, 12 (II, 861), 43 Kitâbu'l-ukûl, 18 (II, 868), 46 Kitâbu'l-kader, 2 (II, 900), 49 Kitâbu sıfati'n-nebî ,10 (II, 927), 53 Kitâbu's-selâm, 3 (II, 960), Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri Mâlik b. Enes, **Muvatta,** (Thk.) M. Mustafa el-A'zami, Müessesetü Zâyd b. Sultân, 1425/2004, Kitâbu'l-kırâd, 2584 (IV, 1012), Kitâbu'l-câmi', 3325 (V, 1315).

[1169]Vercelânî, Kitâbu't-tahâret, 20 (I, 73). Kitâbu't-tahâret, 23 (I, 79). Kitâbu's-salât, 48 (I, 139). Kitâbu'z-zekât ve's-sadaka, 62 (I, 164). Kitâbu'l-cihâd, 17 (II, 213). Kitâbu'l-eymân ve'n-nuzûr, 51 (II, 309).

[1170]İbn Ebû Şeybe, Kitâbu's-salavât, 330 (I, 439).

[1171]ed-Dârimî, 17 Kitâbu's-siyer, 12 (II, 288).

[1172]Buhârî, 15 Kitâbu'l-istiskâ', 6 (II, 27-28), Buhârî, 16 Kitâbu'l-kusûf , 3 (II, 34). 64 Kitâbu'l-megâzi, 13 (V, 87).

[1173]Müslim b. el-Haccac, 1 Kitâbu'l-imân, 13 (I, 65), 6 Kitâbu salâti'l-müsâfirîn ve kasriha, 18 (I, 512), 10 Kitâbu'l-kusûf, 5 (II, 627), 45 Kitâbu'l-birr ve's-sıla ve'l-âdâb, 34 (IV, 2018).

[1174]Tirmizî, Ebvâbu'd-deavât, 65 (V, 462).

[1175]İbn Huzeyme, Kitâbu's-salât, 234 (I, 366-367), Kitâbu's-salât, 631 (II, 311).

[1176]Ebû Abdullah Muhammed b. Hasen b. Ferkad Şeybâni, **el-Hücce ala ehli'l-Medine**, (Tsh.) Seyyid Mehdî Hasan el-Kilâni, Âlemü'l-kütüb, Beyrut, c.2, s.729.

[1177]Şafiî, **el-Üm**, c.8, s.22.

[1178]Ebû Osman Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasani Saîd b. Mansûr, **Kitâbu's-sünen**, (Thk.) Habiburrahman A'zamî, Dâru's-selefiyye, Bombay 1982. c.2, s.112, 354, 356.

[1179]Ebû Mervân Abdülmelik b. Habib b. Süleymân İbn Habib Sülemi, **Kitâbu edebi'n-nisâ: Kitâbu'l-gâye ve'n-nihâye**, (Thk.) Abdülmecid Türki, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut 1992, s.280, 286.

[1180]İbn Mâce, 34 Ebvâbu'd-dua, 4 (V, 16).

[1181]Ebû Dâvûd, Kitâbu't-talâk 45, (III, 488).

[1182]Nesâî, **Sünenü'n-Nesâî,** Kitâbu'l- iftitâh 37, s.154.

el-Câmi‘,[1183] et-Taberânî'nin (ö. 360/971) *Kitâbu'd-du'â,*[1184] ve Âcurrî'nin (ö. 360/970) *eş-Şeri'a*[1185] adlı eserlerini bu kapsamda ifade edebiliriz.

3.5. HADİS ESERLERİNDE ANA BAŞLIK OLARAK CÂMİ‘

Mâlikî âlimler herhangi bir ana başlığa konulamayan farklı ve dağınık konulardaki muhtelif hadisleri *Kitâbu'l-câmi‘* başlığında yer vermişlerdir.[1186] Özellikle ahlâk ve âdâb-ı muâşeret konularıyla alakalı rivayetleri *Kitâbu'l-câmi‘* başlığı altında toplamışlardır. Öyle ki bu durum Mâlikî fıkhına ait teliflerde gelenek haline gelmiştir.[1187] İbnü'l-Arabi (ö. 543/1148)'ye göre hadis tasnîfinde belli konuların dışındaki muhtelif konuları biraraya getirerek ilk defa *Kitâbu'l-câmi‘*[1188] başlığına yer veren İmam Mâlik'dir. İbnü'l-Arabi, İmam Mâlik'in *Kitâbu'l-câmi‘* başlığını iki yarardan dolayı ihdas ettiğini ifade etmektedir. Birincisi, İmam Mâlik bâblara göre sınıflandırılmış, türlere göre düzenlenmiş ahkâmla alakalı olmayan rivayetleri Kitâbu'l-câmi‘ başlığında yer vermiştir. İkincisi, İmam Mâlik şeri hükümleri ve çeşitleri gözlemlemiş emir-nehiy, ibadet-muâmelât, cinayet ve adetlere göre kısımlandırıldığını fark etmiş ayrıca her nev‘îyi kendi cinsiyle ilişkilendirip tertip etmiştir. Daha sonra İmam Mâlik farklı manalar taşıdığı için tek bir nev‘îde toplanamayan, içerik bakımından kısımlara alınamayan, küçük olduğu için ayrı bir bâb açmaya elverişli olmayan muhtelif hadisleri *Kitâbu'l-câmi‘* olarak isimlendirdiği bölümün altında tertip etmiştir.[1189] İbnü'l-Arabî dışında Ebü'l-Velîd Hişâm b. Ahmed Vakkaşî (ö. 489/1096) de *et-Tâ'lik ale'l-Muvatta' fi tefsîri lugatihi ve gavamizi i'rabihi ve meanihi* adlı eserinde bu konuya dair farklı bilgiler kaydetmiştir. Vakkaşi

---

[1183]Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Hanbeli Hallal, **Ahkâmu ehli'l-milel mine'l-câmi‘ li-mesaili'l-imâm Ahmed b. Hanbel**, Seyyid Kesrevi Hasan (Thk.) Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1414/1994, s.282, 357, 374, 482.

[1184]Taberânî'nin *Kitâbu'd-du'â* adlı eseri Hz. Peygamber'den nakledilen duaları ihtiva eden müstakil bir eserdir. Eserin mukaddime kısmında Taberânî Hz. Peygamber'in dualarını toplayan bir eser (Câmi‘) telif ettiğini belirtmektedir. et-Taberânî, **Kitâbu'd-Dua**, s.785, 1026, 1087, 1796.

[1185]Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Bağdâdî Âcurri, **eş-Şeri'a**, (Thk.) Abdullah b. Ömer b. Süleymân ed-Dumeyci, Dâru'l-vatan, Riyad, 1997-1418, s.1916, 2019, 2084, 2414

[1186]Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s.42.

[1187]Ali Hakan Çavuşoğlu,"er-Risâle", **DİA**, İstanbul 2008, c.35, s.119; Apaydın, "İbn Ebû Zeyd", **DİA**, c.19, s.452.

[1188]Bkz.Mâlik b. Enes, **el-Muvatta**, 45 Kitâbu'l-câmi‘, (II, 884).

[1189]İbnü'l-Arabi, **Kitâbu'l-kabes**, c.3, s.1082; İbn Aşur, **Keşfü'l-mugattâ**, s.28; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbaki b. Yusuf Zürkani, **Şerhü'z-Zürkani ala Muvatta**, el-Matbaatu'l-Hayriyye, Kahire 1410, c.4, s.59; Erul, "Bünyamin Ma‘mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi‘i Hakkında Gereksiz Tereddütler ve Gerekli Tespitler", s.99.

Muvatta'da yer alan *Câmi'* başlıklarını özel ve genel anlamlarda değerlendirmiştir. Ayrıca *Câmi'* kavramının kullanımına ilişkin malumata yer vermiştir.[1190]

Mâlikî âlimlerin dışında da bazı müellifler eserlerinde Kitâbu'l-câmi'i ana bölüm olarak kullanmışlardır. İbn Hayr, Saîd b. Mansûr'un (ö. 227/842) eserinde Kitâbu'l-câmi' adında bir bölümün olduğunu nakletmektedir.[1191] Bu hususta, Ali Akyüz bu bölümün Saîd b. Mansûr'un dağınık bir şekilde zikrettiği Kitâbu't-talâk'taki "Bâbu câmi'i't-talâk", Kitâbu'l-cihâd'daki "Bâbu câmi'i'ş-şehâdet" isimli bâbların tamamının ismi olabileceği gibi, müstakil bir kitâb isminin de olabileceğini ifade etmiştir.[1192] Saîd b. Mansûr'un eserinin dışında Âcurrî'nin (ö. 360/970) *eş-Şeri'a* adlı eserinde Kitâbu câmi' fedâil ehli'l-beyt[1193] adında ana başlık yer almaktadır.

3.6. FARKLI İLMİ DİSİPLİNLERDE CÂMİ'

Farklı disiplinlerde *Câmi'* lafzı terim ve eser ismi olarak kullanılmıştır. Terim anlamıyla *Câmi'* ilgili olduğu ilmin kendi prensipleri çerçevesinde kullanılmıştır. Bir literatür/eser ismi olarak *Câmi' Tefsîr, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf, Kırâat, Mantık, Arap Dili* ve *Belegâtı, Tıp, Matematik, Felsefe, Biyografi, Coğrafya* ve *Siyaset* gibi çeşitli ilim dallarına ortak konu edilmiştir.[1194] Musa b. Kâsım b. Muaviye b. Vehb el-Bucelî'nin (ö. 220/835) *Kitâbu'l-câmi'*,[1195] Abdulhumeyd b. Vâsi'i el-Bağdâdî'nin (ö.

[1190]Vakkaşi'nin bu hususta ki ifadeleri şu şekildedir: "*İlmin çeşitli dallarını toplamasından dolayı Câmi' lafzı kitâbın sıfatı olur. Çünkü sıfata mevsufun izafeti uygun değildir. Bu türden semâi olan, kıyas edilemeyen az miktarda lafız gelmiştir. Mescidü'l-câmi', salâtu'l-ulâ, ledâru'l-âhiret, habbe'l-hasîd gibi. Kûfe ehli bu konuda iki lafzın farklılığından dolayı mevsufun, sıfatına izafe edildiğini söylerler. Basralılar bu görüşe katılmazlar. Onlar mahfûz olanların tümünü hazfedilmiş mevsuf için sıfat yaparlar. Basralıların takdir ettiği şu şekildedir: Mescidu'l-yevmi'l-câmi', Salâtu's-sâati'l-ûlâ min zevâli'ş-şems, Ledâru'l-hayâti'l-âhiret, Habbu'n-nebti'l-hasîd, Kitâbu'l-fenni'l-câmi', Kitâbu'l-ilmi'l-câmi' gibi. İmam Mâlik, el-Muvatta'da el-câmi' lafzını özel olarak Câmi'u'l-vudû, Câmi'u's-salât, Câmi'u'z-zekât vb. şeklinde genel olarak da Kitâbu'l-câmi'de kullanmıştır.*" Bkz. Vakkaşi, **et-Ta'lik ale'l-Muvatta**, c.2, s.287. Ayrıca bkz. Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr Süyûtî, **Ukûdu'z-zeberced fî îrâbi hadîsi'n-nebeviyye**, (Thk.) Süleyman Kudât, Dâru'l-ceyl, Beyrût 1414/1994, c.3, s.135-136.

[1191]İbn Hayr, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbili**, s.175.

[1192]Ali Akyüz, **"Saîd b. Mansur'un Musannef'inin yeniden inşâsı"**, ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1992), s.83.

[1193]Âcurri, **eş-Şeri'a,** s.2200.

[1194]Bkz. Kılıç, "Câmi'", **DİA**, c.7, s.98. Farklı disiplinlerde telif edilen eserlerin birçoğu günümüze ulaşmamıştır. Bundan dolayı bazı eserlerin muhteva bakımından hangi ilim dalıyla ilgili olduğunu bilemiyoruz. Çünkü bir müellif birçok ilim alanda faaliyet gösterebilmektedir. Bu durumdan dolayı bazı müelliflerin telif ettikleri *Câmi'* eserleri disiplinlere yerleştirirken en çok etkin oldukları alanı itibara aldık.

[1195]Tûsî, **Fihristu kütübi'ş-şi'a ve usûlihim**, s.453, 607.

240/854) *Kitâbu'l-câmi'i fi'l-hisâb,*[1196] Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebû Tâhir Tayfûr el-Mervezî el-Horasânî'nin (ö. 280/893) *Kitâbu'l-câmi',*[1197] Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed el-Mu'tezz-Billâh b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî'nin (ö. 296/908) *Kitâbu'l-câmi' fi'l-gına,*[1198] Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Galib el-Esbehanî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'r-resâil,*[1199] Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî'nin (ö. 313/925) *el-Câmi' fi'l-tıb,*[1200] Hasan b. Ahmed b. Zeyd b. İsa b. el-Fadl'ın (ö. 328/940) *el-Câmi' fi'l-hisâb,*[1201] Ebû Saîd Hasen b. Ahmed b. Yezîd b. Îsâ el-İstahrî'nin (ö. 328/940) *el-Câmi' fi'l-hisâb,*[1202] Ebû el-Hasan Ali b. Muhammed el-Mısrî'nin (ö. 338/950) *Kitâbu'l-câmi'u's-sagir fi'l-âdâb,*[1203] Ebü'l-Hasen Alî b. Îsâ b. Dâvûd b. el-Cerrâh'ın (ö. 334/946) *Câmi'u'd-dua*[1204] adlı eserleri farklı disiplinlerde telif edilmiş eserler olarak ifade edilebilir. Kâtib Çelebî'nin *Keşfü'z-zunûn*'unda 130, zeylinde ise 100 civarındaki eserin adı *Câmi'* sözcüğüyle başlamaktadır.[1205]

Farklı disiplinlerde telif edilen eserin isimlerinde *Câmi'* dışında *Cevâmi'* lafzı da[1206] kullanılmıştır. Örneğin; Matematik, Astronomi, Mekanik, Tıp, Filozof ve Mütercim olan Sâbit b. Kurre b. Zehrûn (Mervân) es-Sâbi el-Harrâni'nin (ö. 288/901) *Cevâmi'*adıyla farklı disiplinlere dair birçok eseri olduğu kaydedilmiştir. Bu kapsamda ifade edilen eserlerinin isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz: *Kitâb fi cevâmi'i'l-meskûne* (Coğrafya), *Cevâmi'u kitâbi'l-kesreti li-Câlinus, Cevâmi'u kitâbı edviyyeti'l-müfrede* (Tıp), *Cevâmi'u kitâbı Câlinus fi 'l-edviyyeti'l-münkıye* (Tıp), *Cevâmi'u kitâb el-a'zâi'l-elime* (Tıp), *Cevâmi'u kitâbi'l-fasd* (Tıp), *Cevâmi'u kitâbi'l-kesreti li-Câlinus, Cevâmi'u kitâbı "Mirretü's-sevdâ"* (Tıp), *Cevâmi'u mâ kâlehû Câlinus fi kitâbihi "Teşrifü Sınâ'ati't-tıbb"* (Tıp), *Cevâmi'u kitâb-ı Nikomakhos* (Matematik),

[1196]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.506.
[1197]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.52.
[1198]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.443.
[1199]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.26.
[1200]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.28.
[1201]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.269.
[1202]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.269. Bağdatlı İsmâil Paşa'nın kendisine nisbet ettiği "*el-Câmi'fi'l-hisâb"* adlı eserin matematikçi Muhammed b. Lürre'ye ait olduğu belirtilmiştir. Bkz. Nail Okuyucu, "İstahri, Ebû Said", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2016, c. ek-1, s.669-670.
[1203]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.237; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.679.
[1204]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.678.
[1205]Kılıç, "Câmi'", **DİA**, c.7, s.98.
[1206]İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) siyaset alanında telif ettiği *Cevâmi'u Siyâseti Eflâtun* isimli eserine binâen *Cevâmi'* kavramının kısa ve kolay bir sunum olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Muhammed Abid el-Cabiri, **Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller Ahmed b. Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd'ün Çilesi**, (Çev.) Numan Konaklı, Mana Yay., İstanbul 2019, s.177.

Cevâmi'u makâleti'l-ûlâ mine'l-erba'ı li-batlamyus, Cevâmi'u kitâbi sûi'l-mizâci'l-muhtelif (Ahlâk-Mizaç), *Cevâmi'u tefsîr-i Câlinus li kitâb-ı ebokrat fi'l-ehviyeti ve'l-miyâhi ve'l-büldân, Cevâmi'u kitabı Câlinus fi'l-mevlûdîne li seb'ati eşhürin* (Tıp), *Cevâmi'u kitâbı "Tesrihu'r-rahim"* (Tıp), *Cevâmi'u kitâbı "Emrâzü'l-Hâdde"* (Tıp), *Cevâmi'u kitabı bârî Mînîyâs* (Mantık), *Cevâmi'u kitabı analutika el-ûlâ* (Mantık)[1207]'dır. Kindi'nin (ö. 252/866 [?]) *Kitâbu fi ibârâti'l-cevâmi'l-fikriye (Felsefe),*[1208] Fârâbi'nin (ö. 339/950) *Kitâbu cevâmi's-siyasi* (Siyaset),[1209] Ebû Muhammed Harun b. Musa b. Ahmed eş-Şeybânî (ö. 385/995) *el-Cevâmi' fi ûlumi'd-din* [1210] adlı eserleri de bu hususta ifade edilebilir.

Arap Dili ve Belâgatı, Kelâm, Fıkıh, Tasavvuf, Tefsîr, Mantık, Kur'an-ı Kerimi Okuma ve Kırâat alanlarında *Câmi'* adıyla pek çok eser telif edilmiştir. Sırasıyla tespit ettiğimiz bu eserlere yer vermek istiyoruz.

Arap Dili ve Belegâtı[1211] literatüründe telif edilen *Câmi'* isimli eser ve müellifleri şu şekildedir: Ebû Ömer İsâ b. Ömer b. Abdullah es-Sekafi el-Basrî en-Nahvî (ö. 149/766) *Kitâbu'l-câmi'*,[1212] Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdulekber b. Umeyr el-Müberred (ö. 286/900) *Kitâbu'l-câmi'*,[1213] Bendar b. Abdulhumeyd (ö. 270/883) *Câmi'u'l-lügat,*[1214] Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineveri (ö. 276/889) *Câmi'u'n-nahv* ve *Câmi'u'n-nahvi's-sagîr,*[1215] Ebû Osmân Bekr b. Muhammed b. Habîb el-Mâzinî (ö. 249/863) *Kitâbu'd-dibâc fi*

[1207]Bakkal, **Harran Okulu**, s.83-100. Bkz. İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.247; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.331.
[1208]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.316.
[1209]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.39; İbn Nedim, **el-Fihrist,** s.322.
[1210]Ziriklî, **el-A'lâm**, c.8, s.63; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.503; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.13, s.130.
[1211]Meânî ilminde *Câmi'* iki hususu düşüncede birbirine bağlayan ilişki, ilgi, alaka anlamlarında kullanılan bir terimdir. İki cümle veya iki müfred arasında "vav" ile kurulan ilişki zihne göre "*Hayali*", "*Vehmi*" ve "*Akli*" olmak üzere üç şekilde ele alınmaktadır. "*Câmi'*-i Akli": İki husus arasında akıl ile kurulan ilişki demektir. "*Câmi'*-i Vehmi": duyuları esas almadan elde edilen bazı idrakler arasında vehim tarafından kurulan zihni bağlantıdır. "*Câmi'*-i Hayali": Duyularla kavranılan iki husus arasında hayal ile kurulan bağlantıdır. Geniş bilgi için bkz. Tehânevî, **Keşşafu ıstılahati'l-fünun ve'l-ulum,** s.545-546; Kılıç, "Câmi'", **DİA**, c.7, s.98.
[1212]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.47; Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.576. Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.8, s.29.
[1213]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.64.
[1214]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.243; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.91.
[1215]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.575; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.86. İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.441.

cevâmi‘i kitâbi Sibeveyhi,[1216] *Câmi‘ kitâbi Sibeveyhi,* [1217] Ebû Heyzâm Kellâb b. Hamza el-Ukayli (ö. 300/912) *Kitâbu câmi‘i’n-nahv,*[1218] Muhammed b. Ahmed el-Veşâe en-Nahavi (ö. 325/937) *el-Câmi‘u fi’l-nahv,*[1219] Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Musa el-Kirmani (ö. 329/941) *Kitâbu’l-câmi‘ fi’l-lügat,*[1220] Ebû Muhammed Abdullah b. Ca‘fer b. Dürüsteveyh b. el-Merzübân (ö. 347/958) *Cevâmi‘u’l-arûz,*[1221] Muhammed b. Ahmed b. Mervan b. Yesir *Kitâbu’l-câmi‘ fi’n-nahv*[1222]’dir.

Kelâm literatüründe *Câmi‘* ismiyle telif edilen eser ve müellifleri şu şekildedir: Hüseyn b. Muhârak Abdirrahman b. Varkâ b. Habeşî’nin (ö. 194/810) *Kitâbu câmi‘i’l-ilim,*[1223] Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdulvehhâb el-Cübbâi’nin (ö. 321/933) *el-Câmi‘u’l-kebîr*[1224] ve *el-Câmi‘u’s-sagîr,*[1225] Ebü’l-Hasen Ali b. İsâ b. Ali b. Abdirrahman er-Rummâni’nin (ö. 384/994) *Cevâmi‘ul-ilim fi’t-tevhid,*[1226] Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ en-Nevbahti’nin *Kitâbu’l-câmi‘ fi’l-imâme* [1227] eserleridir.

Fıkıh literatüründe *Câmi‘* ismiyle telif edilen eser ve müellifleri şu şekildedir: Ebû Abdullah el-Hasen b. Sâlih b. Hay el-Hemedâni el-Kûfî’nin (ö. 168/784-85) *Kitâbu’l-câmi‘ fi’l-fıkh,*[1228] Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. İbrâhim b. Habib b. Sa‘d el-Kûfî’nin (ö. 182/798) *el-Cevâmi‘,*[1229] eş-Şeybânî’nin (ö. 189/805) *el-*

[1216]Yâkut b. Abdullah el-Hamevî Şihâbuddin el-Bağdâdi, **Mu‘cemu’l-udebâ**, (Thk.) İhsân Abbâs, Dâru’l-garbi’l-islâmi, Beyrût 1993. c.2.s.763.

[1217]Çelebi**, Süllemü’l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl**, c.1, s.384.

[1218]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.91; İsmail Paşa, **Hediyyetü’l-arifin**, c.1, s.838; Kehhâle, **Mu’cemü’l-müellifin**, c.8, s.145.

[1219]Çelebi, **Keşfü’z-zunûn**, c.1, s.576; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.93; Kehhâle, **Mu’cemü’l-müellifin**, c.8, s.231.

[1220]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.87; Çelebi, **Keşfü’z-zunûn**, c.1, s.576; İsmail Paşa, **Hediyyetü’l-arifin**, c.2, s.35.

[1221]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.446; İbnü'n-Nedim**, el-Fihrist**, s.69.

[1222]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.93.

[1223]Şiî mütekaddimûn dönemi âlimlerindendir. İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.243.

[1224]Kehhâle, **Mu’cemü’l-müellifin**, c.5, s.230.

[1225]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.222; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.569.

[1226]Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim İbnü'l-Kıfti, **İnbahü'r-ruvât ala enbahi'n-nühat**, (Thk.) Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dâru'l-fikri'l-arabi, Müessesetü’l-kütübi’s-sekafiyye, Kahire 1406/1986, c.2, s.295-296.

[1227]Tûsî, **Fihristu kütübi'ş-şi'a ve usûlihim**, s.121.

[1228]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.265; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.227; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.2, s.193.

[1229]Ziriklî, **el-A'lâm**, c.8, s.193; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.536; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.257.

Câmi'u's-sagîr fi'l-furû[1230] ve *el-Câmi'u'l-kebîr fi'l-furû,*[1231] Ebü'l-Hasen Ali er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım'ın (ö. 203/819) *Cevâmi'u'ş-şeri'a,*[1232] Yunus b. Abdurrahman el-Bağdâdî'nin (ö. 208/823) *el-Câmi'u'l-kebîr fi'l-fıkh,*[1233] Ebû Abdullah İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanife Nu'mân el-Kûfî'nin (ö. 212/827) *el-Câmi'u fi'l-furû,*[1234] Ebû el-Fadl Abbâs b. Hişâm en-Naşir el-Esedi el-Irâkî'nin (ö. 220/835) *Câmi'u'l-helâl ve'l-harâm,*[1235] Ebû Mûsâ Îsâ b. Ebân b. Sadaka'nın (ö. 221/836) *Kitâbu'l-câmi' fi'l-fıkh,*[1236] Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed b. Ebû Nasr Zeyd'in (ö. 221/836) *Kitâbu'l-câmi',*[1237] Ebü'l-Velîd Bişr b. el-Velîd b. Hâlid el-Kindi el-Bağdâdî'nin (ö. 238/853) *Cevâmi' Ebû Yusuf fi'l-furû,*[1238] İbn Habîb es-Sülemî'nin (ö. 238/853) *Kitâbu'l-câmi',*[1239] *el-Cevâmi',*[1240] Ahmed b. İsa b. Zeyd'in (ö. 247/861) *Câmi'u ulûmi Âli Muhammed,* Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî el-Mısrî'nin (ö. 264/878) *el-Câmi'u'l-kebîr* ve *el-Câmi'u's-sagîr*[1241] el-Hasen b. Zeyd b. Muhammed b. İsmâîl b. Hasen'nin (ö. 270/884) *Kitâbu'l-câmi' fi'l-fıkh,*[1242] Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineveri'nin (ö. 276/889) *Câmi'u'l-fıkh,*[1243] Ebû Hâtim Muhammed b. İdris b. Münzir er-Râzî'nin (ö. 277/890) *el-Câmi' fi'l-fıkh,*[1244] Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. Saîd b. Hilal b. Asım b. Sa'd Mesud el-Kûfî'nin

[1230]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1 s.561; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.258; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.9, s.207.

[1231]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.567; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.258; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.9, s.207.

[1232]Bkz. Mu'cemü't-tarihi't-türasi'l-İslami fi mektebati'l-alem: el-mahtutat ve'l-matbuat, (i'dad) Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, Mektebe Yayınları, Kayseri, c.3, s.2209.

[1233]Ziriklî, **el-A'lâm,** c.8, s.261-262

[1234]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.207; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.2, s.268; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.1, s.313; Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.575.

[1235]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.436; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.5, s.65.

[1236]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.806; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.258.

[1237]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.2, s.104; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.1, s.203; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.47; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.276.

[1238]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.232; Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.609.

[1239]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.624.

[1240]Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf İbnü'l-Faradî, **Târihu ulemai'l-Endelüs,** (Nşr.) Beşşar Avvad Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Tunus 2008, c.1, s.360, c.2, s.189; Kâdî İyâz, **Tertibü'l-medarik,** c.4, s.127. "*Emâili Ahmed b. İsa b. Zeyd*" adıyla da bilinen söz konusu eser İmam el-Mansûr-Billâh Kâsım b. Ali (ö. 393/1003) tarafından "*Bedâi'u'l-Envâr fi Mehâsini'l-Âsâr*" adı ile isimlendirilmiştir. *Câmi'u ulûmi Âli Muhammed* diye marûf olan *Emâli* tahâretten ferâize kadar fıkhî malumatlardan seçkiler yapılmış meşhur Zeydî hadis-fıkıh kitabıdır. Bkz. Türcan (Ed.), **Hadis: el kitâbı**, s.637-638.

[1241]Şafiî fakihlerindendir. Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.2, s.299-300; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.1, s.329.

[1242]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.244; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.3, s.227.

[1243]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.441.

[1244]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.19; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.240; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.9, s.35.

(ö. 283/896) *el-Câmi'u's-sagîr* ve *el-Câmi'u'l-kebîr fi'l-fıkh,*[1245] Ebü'l-Hüseyn Yahyâ b. el-Hüseyn b. el-Kâsım el-Haseni ez-Zeydî'nin (ö. 298/911) *Kitâbu'l-câmi'i'l-fıkh,*[1246] Ebû Kâsım Hamid b. Ziyad Hammâd'ın (ö. 310/923) *el-Câmi' fi envâi'ş-şerâi,*[1247] Ebû Bekr el-Hallâl'ın (ö. 311/913) *el-Câmi',*[1248] Abdullah b. Süleyman b. Âsım b. el-Münzir b. ez-Zübeyr'in (ö. 317/929) *Kitâbu'l-câmi' fi'l-fıkh,*[1249] Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim b. el-Münzir en-Nisâbûrî'nin (ö. 318/930) *Câmi'u'l-ezkâr,*[1250] Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî'nin (ö. 322/933-34) *el-Câmi' (fi'l-fıkh),*[1251] Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî'nin (ö. 334/945) *el-Mûstegles min el-câmi' fi'l-furû,*[1252] Ebûbekir Muhammed b. Abdullah el-Berde'î'nin (ö. 340/951) *el-Câmi' fi'l-usûl,*[1253] Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî'nin (ö. 340/952), *el-Câmi'u'l-kebîr fi furû'i'l-Hanefiyye,*[1254] *Câmi'u's-sagîr fi'l-furû,*[1255] Muhammed b. el-Hasan b. Ahmed b. el-Velîd el-Kummî'nin (ö. 343/954) *Kitâbu'l-câmi' fi'l-fıkh,*[1256] Muhammed b. Ahmed

---

[1245]Şiî imamlarındandır. İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.4; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.1, s.60; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.1, s.95; Tûsî, **Fihristu kütübi'ş-şi'a ve usûlihim**, s.13.

[1246]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.244; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.13, s.192.

[1247]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.339; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.4, s.83; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.2, s.283.

[1248]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.14, s.297; el-Bağdâdî, **Tarihu medineti's-selam**, c.6, s.300-302; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin,** c.1, s.57; Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.576; Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, **Mecmûatü'l-fetâvâ şeyhü'l-islâm Ahmed İbn Teymiyye**, 1425/ 2004, c.27, s.483; Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdi İbnü'l-Cevzi, **Menâkıbü'l-imam Ahmed b. Hanbel**, (Thk.) Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Dâru'l-hicr, s.681-682. Hanbeli mezhebinin ilk temel fıkıh kitabı olarak kabul gören *el-Câmi'* Ebû Bekr el-Hallâl tarafından telif edilmiş oldukça hacimli bir eserdir. Bkz. Kettânî, **Hadis Literatürü**, s.37. el-Hallâl, Ahmed b. Hanbel'in fikhî görüşlerini ve fetvalarını toplamak için Suriye, Faris, Cezire gibi muhtelif şehirlere yolculuklar gerçekleştirmiştir. Bu yolculuklarda Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini *el-Câmi' fi'l-fıkh* adlı eserinde derlemiştir. Bkz. Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, c.14, s.297; el-Hatîb el-Bağdâdî, **Tarihu medineti's-selam**, c.6, s.300-302. *el-Câmi'*de kendi kanâatlerini kaydetmekle beraber eserin büyük bir kısmını Ahmed b. Hanbel'e sorulan sorulara verdiği cevaplara tahsis etmiştir. Onun görüşleri hadislerle, sahâbe ve tâbiînden gelen rivayetlerle desteklenmektedir. Ayrıca bazı kısımlarda fakihlerin farklı kanâatlerini nakletmekte ve Ahmed b. Hanbel'den gelen rivayetler arasında tercihte bulunmaktadır. Bkz. Şükrü Özen, "Ebû Bekir Hallâl", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1992, c.15, s.382; Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Hanbeli Hallal, **el-Vukuf ve't-tereccül mine'l-câmi'i'l-mesaili'l-imam Ahmed b. Hanbel**, (Thk.) Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevi b. Hasan, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1415/1994.

[1249]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.266; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.373.

[1250]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.534; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.31.

[1251]Ziriklî, **el-A'lâm**, c.1, s.119.

[1252]Hanefî fakihlerindendir. Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.2, s.1672.

[1253]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.10, s.202; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.6, s.224.

[1254]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.570.

[1255]İsmail Paşa**, Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.646.

[1256]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.279; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.41; Tûsî, **Fihristu kütübi'ş-şi'a ve usûlihim**, s.442.

b. Muhammed b. Cafer el-Kettânî'nin (ö. 344/955) *Câmi'u'l-fıkh,*[1257] Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kinâni el-Mısrî'nin (ö. 344/955) *Câmi'u'l-fıkh/Câmi'u'l-furû/Câmi'u'l-fıkh fi'l-furû,*[1258] Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Kudâe İbn Safvân b. Mihrân'ın (ö. 346/957) *el-Câmi' fi'l-fıkh,*[1259] Ahmed b. Kâmil b. Halef b. Şecere el-Bağdâdî'nin (ö. 350/961) *Kitâbu câmi'i'l-fıkh ala mezhebi't-taberi,*[1260] Ebû Hâmid Ahmed b. Bişr b. Âmir el-Âmiri el-Merverrûzî'nin (ö. 362/973) *el-Câmi'u'l-kebîr (el-Câmi' fi'l-furû)*[1261] ve *el-Câmi'u's-sagîr,*[1262] Ahmed b. Muhammed ez-Zevzeni eş-Şafiî'nin (ö. 362/973) *Cem'u'l-cevâmi',*[1263] Ebû el-Hasan Ali b. Muhammed el-Besyevî'nin (ö. 364/975) *el-Câmi',*[1264] Ebû Said Abdurrahman b. Muhammed b. el-Kûrri el-Hanefî'nin (ö. 374/984) *el-Câmi'u's-sagîr fi'l-fıkh el-hanefî,*[1265] Ebû Kâsım el-Hadîsî'nin (ö. 385/995) *Kitâbu'l-câmi' fi'l-fıkh,*[1266] Ebû el-Feyâd Muhammed b. el-Hasan el-Basrî eş-Şafiî'nin (ö. 385/995) *el-Lâhiku ala el-câmi',*[1267] Ebû İshâk İbrahim b. Habib es-Sakatî el-Basrî'nin (ö. 391/911) *Kitâbu câmi'i'l-fıkh,*[1268] Abdulhumeyd b. Sehl el-Bağdâdî el-Kâdî el-Mâlikî'nin (ö.?) *Kitâbu câmi'i'l-feraiz,*[1269] Ebû Fadl el-Kurtulusî'nin (ö. ?) *Kitâbu'l-câmi'i'l-kebîr fi'l-fıkh* ve *Kitâbu'l-câmi'i's-sagîr,*[1270] Cübeyr b. Gâlib el-Bağdâdî'nin (ö. ?) *Kitâbu'l-câmi' fi'l-fıkh'ı ş-şiî,*[1271] Ebû Cafer Muhammed b. Yahyâ b. İmran el-Eş'arî'nin (ö. ?/Şiî âlimlerden) *Kitâbu'l-câmi'* eserleridir.[1272]

[1257]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.8, s.320.
[1258]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.566; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.42; M. Kâmil Yaşaroğlu, "İbnü'l-Haddâd el-Kinâni", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2000, c.21, s.58-59.
[1259]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.42.
[1260]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.64; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.3, s.69.
[1261]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.575; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.1, s.142; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.1, s.258.
[1262]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.268; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.1, s.258.
[1263]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.2, s.103.
[1264]İbadi kaynaklardandır. Özdemir, "**er-Rebi' b. Habib ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri"**, s.7. Bkz.Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Besyevi, **Câmi'u Ebi'l-Hasan el-Besyevi**, (Thk.) el-Hac Süleyman b. İbrahim Bâ Beziz el-Vercelânî, Dâvûd b. Ömer Bâ Beziz el-Vercelânî, c.1,2.
[1265]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.5, s.187; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.514.
[1266]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.295; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.8, s.97.
[1267]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.54; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.9, s.184.
[1268]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.292; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.7.
[1269]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.253; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.506.
[1270]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.295.
[1271]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.250; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.295.
[1272]İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.277.

Muhammed b. Hâfif eş-Şirâzî'nin (ö. 371/982) *Câmi'u'l-irşad*[1273] adlı eserini **Tasavvuf alanında**[1274] ***Câmi'*** **ismiyle telif edilen eser** olarak ifade edebiliriz.

Tefsîr literatüründe *Câmi'* ismiyle telif edilen eser ve müellifler şu şekildedir: Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân 'an teʾvili âyi'l-Kurʾân,*[1275] Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahâni'nin (ö. 322/934) *Câmi'i't-teʾvil li-muhkemi't-tenzil,*[1276] Muhammed el-Eş'as b. Muhammed el-Kûfi eş-Şiî'nin (ö. 330/942) *Cevâmi'u't-tefsîr,*[1277] Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Kudâe İbn Safvân b. Mihrân'ın (ö. 346/957) *Cevâmi'u't-tefsîr,*[1278] Ebû Tâhir Abdulvâhid b. Ömer b. Muhammed b. Ebû Haşim el-Bağdâdî'nin (ö. 349/960) *Câmi'u'l-beyân,*[1279] Ebü'l-Hasen Alî b. Îsâ b. Alî er-Rummânî el-Bağdâdî'nin (ö. 384/994) *el-Câmi' fi ilmi'l-Kur'an,*[1280]*el-Câmi'u'l-kebîr fi't-tefsîr,*[1281] Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî'nin (ö. 395/1004) *Câmi'û'l-te'vil fi tefsîr'i'l-Kur'an* eserleridir.[1282]

Mantık disiplininde[1283] ***Câmi'*** **ismiyle telif edilen eser ve müellifler şu şekildedir:** Kindi (ö. 252/866 [?])'nin *Kitâbu risâlet fi âmeli â'let mâhreceti'l-*

[1273]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.49; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.9, s.266.

[1274]*Cem'* sözcüğü tasavvuf terimi olarak kullanılmaktadır. Ruh ilâhi güzelliğe dalınca zât-ı ilâhi nuru karşısında eşyayı birbirinden ayıran aklın nuru gider. Hakkın ortaya çıkması ve bâtılın kaybolmasıyla kadim (Allah) ile hâdis (mahlûk) arasındaki fark ortadan kalkar, bu hale tasavvufta *Cem'* denilmiştir. bkz. Hayrani Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1986, s.124; Hasan Kâmil Yılmaz, "Cem'", **DİA,** TDV Yay**.,** 1993, c.7, s.278. Abdullah-ı Herevî (ö. 481/1089) Cem'i Cem'u'l-ilim, Cem'u'l-vucûd, Cem'u'l-ayn olmak üzere üç mertebede incelemiştir. Bkz. Abdullah el-Ensârî Herevi, **Kitabu menazili's-sairin**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1408/1988, s.134-135.

[1275]Sezgin, **Tarihü't-türasi'l-arabi**, c.2, s.166; Ziyab b. Sa'd Al-i Hamdân el-Gâmidi, **el-Menhecü'l-ilim**, 1429/2008, s.71.

[1276]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.538; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.9, s.97.

[1277]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.36.

[1278]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.42.

[1279]Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** c.16, s.21.

[1280]İbnü'l-Kıfti**, İnbahü'r-ruvât ala enbahi'n-nühat**, c.2, s.295-296.

[1281]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.571; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.683; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.7, s.162.

[1282]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.1, s.68; Ziriklî, **el-A'lâm**, c.1, s.293.

[1283] *Câmi'* terim olarak Mantık'da usûlüne uygun olarak yapılan tanım/tarif için kullanılmıştır. Klasik mantıkçıların "*Tarif efradını câmi' ağyarını mâni olmalıdır*" şeklinde veciz bir şekilde formüle ettikleri ifade tanımın şartlarından biri olarak kaydedilmiştir. Bu itibarla tanım tam olmalıdır. Bkz. İbrahim Emiroğlu, **Klasik Mantığa Giriş,** Elis Yay., Ankara 2009, s.86. Yani tanımlanan şeyin tüm fertleri tanımın içine alınmalı, ona ait olmayan hususlar ise tanımın dışına çıkarılmalıdır. Batılı mantıkçılar bu ilkeyi "*Conveniat toto definito et soli definito*" olarak ifade etmişlerdir. Bkz. Necati Öner, **Klasik Mantık**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1986. s.51.

cevâmi‘,[1284] Ebû İshâk İbrâhim b. es-Seri b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî'nin (ö. 311/923) *el-Câmi‘u'l-mantık,*[1285] *Mâ füssire min câmi‘i'l-mantık,*[1286] Fârâbi'nin (ö. 339/950) *Kitâbu cevâmi‘ li-kütübi'l-mantık* [1287] Sâbit b. Kurre'nin (ö. 288/901) *Cevâmi‘u kitabı bârî mînîyâs, Cevâmi‘u kitâbı analutika el-ûlâ* eserleridir.[1288]

Kırâat ilminde *Câmi‘* ismiyle telif edilen eserler ve müellifleri şu şekildedir: Ebû Muhammed Yakub b. İshâk b. Zeyd b. Abdullah b. Ebû İshâk el-Hadrami el-Basrî'nin (ö. 205/821) *el-Câmi‘ fi ihtilaf vucûh el-Kur'ân,*[1289] Muhammed b. Sa'âdan ed-Dariri el-Kûfî'nin (ö. 231/846) *el-Câmi‘*,[1290] Süleyman b. Dâvûd el-Ezdî'nin (ö. 234/757) *el-Câmi‘ fi'l-kırâat,* [1291] Ebû Abdullah Muhammed b. Îsâ b. İbrâhîm b. Rezîn el-İsfahânî'nin (ö. 253/867 [?]) *el-Câmi‘ fi'l- kırâat,* [1292] Taberî'nin (ö. 310/923) *el-Câmi‘ fi'l-kırâat* adlı eserleridir.[1293]

3.7. BATILI ARAŞTIRMACILARIN HADİS EDEBİYATI VE CÂMİ‘ KAVRAMIYLA İLGİLİ YAKLAŞIMLARI

Hadis edebiyatında yaygın olarak kullanılan *Câmi‘* ıstılâhının müslüman âlimler tarafından eser isimlerinde ıstılâhı ve daha birçok anlamlarda kullanıldığını daha önce ifade etmiştik. *Câmi‘* ıstılâhı ve hadis eserleri müslüman âlimlerin dışında bazı batılı araştırmacıların çalışmalarına da konu edilmiştir. Özellikle son birkaç asır içinde yapılan çalışmalarda konuyla alakalı görüşler bulunmaktadır. Bu itibarla çalışmada onların da görüşlerine yer vermenin uygun olacağını düşündük. Detaylardan sarf-ı nazar ederek konuyla ilgili bilgileri vermekle yetineceğiz. Böylece hem oryantalistlerin görüşlerini hemde kendi kültürümüzün ve kaynaklarımızın

[1284]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.538; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.316.
[1285]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.575.
[1286]Halife Mu‘tazıd veziri Kâsım'dan, kâtiplerinden Ebû Ca‘fer Muhammed b. Yahyâ b. Ebû Abbâd'ın kendisi için kaleme aldığı *Câmi‘u'l-mantık* adlı lügatın anlaşılmayan bölümlerini izah edecek birini bulmasını istemiştir. Vezir bunun üzerine bu hususu Zeccâc'a bildirmiştir. Zeccâc, *Mâ Sümmiye (Füssire) min Câmi‘i'l-mantık* adıyla kaleme aldığı şerhi talebesiyle Halife Mu‘tazıd'a göndermiştir. Buna karşılık kendisine 300 dinar takdim edilmiştir. Bkz. Emrullah İşler, "Zeccâc", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2013, c.44, s.173-174.
[1287]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.39; İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, s.322.
[1288]Ali Bakkal, **Harran Okulu**, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., İstanbul, s.97.
[1289]İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-arifin**, c.2, s.536; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.13, s.243.
[1290]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.10, s.22.
[1291]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.4, s.262.
[1292]Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, c.11, s.103.
[1293]Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, c.1, s.576.

konuyla ilgili ortaya koydukları ve ürettikleri bilgileri birlikte görme imkânımız olacaktır.

Aloys Sprenger, **Ignaz Goldziher**, **Nabia Abbott**, **Harald Motzki**, **Gregor Schoeler** gibi isimler görüşlerine başvuracağımız oryantalistlerdir. Mezkûr batılı araştırmacılardan özellikle Ignaz Goldziher, *Câmi'* ıstılâhının kullanımına ilişkin önemli bilgiler kaydetmiştir. Goldziher, "*Muhammedanische studien"* adlı çalışmasının II. cildini hadis literatürüne tahsis etmiştir. Hadislerin literal evrelerini birçok açıdan ele almıştır. Hadis kaynaklarının adlarına ve kavramlarına ilişkin pek çok malumata yer vermiştir. Bu sebeple başlıkta özellikle Goldziher'in görüşlerine ağırlıklı olarak yer vereceğiz.

Ignaz Goldziher: bazı sahâbîlerin Hz. Peygamber'in sözlerini *Sahîfe* olarak adlandırılan defterlerde yazıyla kaydettiklerini[1294] ve sahâbe arasında yazım yasağına dair bir algının söz konusu edilemeyeceğini belirtmiştir. Hz. Peygamber'in Kur'an dışında bazı sözlerini yazdırması ve Kur'an dışında bazı söylemlerinin yazılması hadislerin çok erken dönemlerde başladığını göstermektedir. Nitekim Amr b. el-Âs'ın hadis yazdığına dair Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) nakledilen rivayet hadislerin yazıyla kaydedildiğinin pek erken bir dönemde başladığını desteklemektedir. Ayrıca bazı sahâbîlerin sahîfelerinin varlığı bu dönemde yazılı kaydın mevcut olduğunun delilidir.[1295] Goldziher de Sprenger gibi kitabın literal anlamda bir "*Kitap*" olmadığını belirtir. Ona göre "*Kütüb*" yazılı malzemeler, notlar, kişisel koleksiyonlar anlamlarına gelmektedir.[1296]

Goldziher hadis literatürün başlangıcına ilişkin bilgilerin olduğunu belirtmiştir. Bu kapsamda Ahmed b. Hanbel'in "hadisleri bâblara göre ilk kez tasnîf edenler Hicaz'da Abdülmelik b. Cüreyc (ö. 150/767) ve Irak'ta Saîd b. Arûbe (ö. 156/773)'dir" sözünü nakletmiştir. Goldziher bu rivayete

[1294]Ignaz Goldziher, **Muslim studies: (Muhammedanische studien)**, edited by S.M. Stern translated from the German by C.R. Barber, S.M. Stern, George Allen & Unwin London 1971, c.2, s.9-10.
[1295]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.195.
[1296]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.196.

dayalı olarak söz konusu musanniflerin edebiyat tarihçileri tarafından hadis koleksiyonu faaliyetinde öncü kabul edildiklerini belirtmektedir. Ancak Goldziher Ahmed b. Hanbel'in verdiği haberin yanlış değerlendirildiğini belirtir. Goldziher göre bu dönemde sistematik koleksiyonlar hadislerden ziyade fıkıh kitapları (*fiqh books rather than traditions*)'dır. Bunlar hukukun çeşitli bâblarına göre düzenlenmiştir. Goldziher bu dönemde bu tür hukuki girişimlerin *Sünen* olarak isimlendirildiğini belirtmektedir. Ayrıca bu eserlerden bazılarının *Kitabu's-sünen fi'l-fikh* (*kitâb al-sunan fi'l-fiqh*) olarak isimlendirildiğini belirtmiştir.[1297]

Goldziher Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'sının ilk büyük hadis koleksiyonu olmadığını iddia emiştir. *el-Muvatta',* Goldziher'e göre bir hukuk mecellesidir. Hadis mecellesi değildir.[1298] *el-Muvatta'* hadis koleksiyonlarıyla ortak bazı hususiyetleri ihtiva ediyor olsa da ona göre hadisten ziyade sünnete daha meyillidir. Bu bakımdan Goldziher'e göre İmam Mâlik basit bir hadis toplayıcısı değil, bunların tatbikatı bakımından bir yorumlayıcısıdır.[1299]

Goldziher göre hadis literatüründe hadislerin sınıflandırılması önemli bir aşamayı teşkil etmektedir. Sistemli tasnîf faaliyeti birbirinden farklı iki bakış açısı esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Bu düzenlemenin ilkinde hadisler sahâbe isimlerine göre derlenmişlerdir. Bu tertipteki hadis koleksiyonlarının biraraya getirilmelerinde hadislerin muhtevası esas alınmamaktadır. Dikkate alınan nokta sahâbenin kendisidir. Çok miktarda müsned hadisleri toplayan kimselere "Müsnid" adı verilmiştir. Müsnid unvanı ayrıca kişilere özgü olarak yer ile ilişkilendirilmiş Müsnidu'l-bagdat, Müsnidu'ş-şam, Müsnidu'l-yemen, Müsnidu'l-ırak, Müsnidü mısr fi vaktihi gibi şekillerde kullanılmıştır.[1300]

[1297]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.211-212.
[1298]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.214.
[1299]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.215.
[1300]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.226-228.

Goldziher *Müsned* tertibinde olmayan ve aynı zamanda eser isminde yer alan kişinin telifi olmayan eserlerin olduğunu belirtmiştir. Ona göre öğrenciler hocalarının eserlerinden –bunlar hadis koleksiyonları değil hukuka dair çalışmalar- eserler meydan getirmişlerdir. Bu *Müsnedler*, ricale göre değildir. Bunlar materyallerine ve alındıkları temel eserin bölümlerine göre dizayn edilmiştir. Goldziher göre *Müsnedü'ş-Şafiî*'i sahâbe sıralamasına göre derlenen bir eser değildir. *Müsnedü'ş-Şafiî* İmam Şafiî'nin öğrencileri tarafından onun *el-Mebsut*'taki müsned hadisleri esas alınarak fıkıh konularına göre düzenlenen bir eserdir. Aynı husus Mâlik'in *el-Muvvatta*'sı içinde söz konusu olup *Müsned'ü Muvvatta* meydana getirilmiştir. Bu husus *Müsned'u Ebû Hanife* içinde söz konusudur.[1301]

Goldziher, "*Müsned*" tabirinin kullanım olarak genişlik kazanmasıyla bu tabirin "*Câmi'*" isimli eserler için de kullanıldığına işaret etmiştir. Goldziher'e göre dilsel kullanımda *Müsned* terimi hadisle alakalı tüm çalışmalara evrilmeye doğru genişlik kazanmıştır. Çeşitli hadis yazım metotları arasında kesin bir ayrımın yapılmadığı dönemde doğru kullanımıyla "*Câmi'*" olarak adlandırılması gereken eserlere "*Müsned*" denilmiştir. Lingustik kullanımın bu uzantısı gittikçe daha da yaygınlaşmıştır. Öyleki Buhârî ve Müslim'in eseri Buhârî'nin *"Müsned*"i veya Müslim'in "*Müsned*"i tesmiyeleriyle sıkca ifade edilir olmuştur.[1302]

Goldziher'e göre "*Müsnedler*"den farklı olarak ayrıca "*Musannef*" ismiyle tasvir edilen hadis koleksiyonları da telif edilmiştir. Bu terim isnâdın dayandığı ricali esas almanın söz konusu olmadığı koleksiyonlardır. *Musannef*'de hadislerin konuyla olan ilgileri ve muhteva benzerliği esas alınmaktadır. *Hukuk ve ibadet dışında, aynı zamanda biyografi, tarih, zühd ve ahlâkla ilgli malzemeler bu tür koleksiyonların bölündüğü şemayı oluşturmaktadır. Bu tür malzemeleri ihtiva eden koleksiyonlara Câmi' denir.* Her bâbın hadisleri tam isnâdlarıyla ve musannifce bilinen tüm tarikleriyle biraraya getirilir. *Müsned* râvilere göre kategorilendiriliken *Musannef*te

[1301]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.229-230.
[1302]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.231.

hâkim olan temel nokta bâblara göre tanzimdir. Biyografi ve Edebiyat Tarihi kitaplarında zıtlık teşkil eden her iki tür hadis mecmuasını belirten "el-*Müsned ve'l-ebvab"* veya "*eş-Şuyuh ve'l-ebvab*" (*al-musnad wa'l-abwab or al-shuyûkh wa'l-abwâb*) tesmiyelerine sıkca rastlanmaktadır.[1303]

Goldziher, Buhârî'nin "*Sahîh*'inin planına dayalı olarak onun amacının pür bir hadis kitabı hazırlamak olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte eserde kişinin, fıkhın tüm bâb ve problemlerine dair aradığını bulmasını da hedeflendiğini ifade etmiştir.[1304] Buhârî'ninkine benzer bir tertib ve gayeyle muasırı Müslim b. el-Haccac da bir hadis koleksiyonu telif etmiştir. Bu eser islâm dünyasında "*es-Sahîh"* ismiyle meşhurdur. Müslim'in eseri de bir "*Musannef*"tir. Buhârî'de olduğu gibi fıkıh bâblarına göre tertiplenmiştir. Fakat Müslim'in orijinal baskısındaki çeşitli bâbların hiçbir başlığı yoktur. Müslim muasırı gibi eserinde fıkha hizmet etmeyi amaçlamıştır, ancak hadis malzemesinden sonuç çıkarma görevini okuyucuya bırakmıştır.[1305]

Goldziher'e göre söz konusu iki sahîh eser dışında bu türde (*Musannef*) başka koleksiyonlar da telif edilmiştir. Hadis hukuk edebiyatını (*the canonical literature of tradition*)[1306] oluşturan bu eserler Sicistanlı Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *es-Sünen*'i, Ebû İsa Muhammed Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'*i, Ebû Abdurrahman Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünen*, Kazvinli Ebû Abdullah Muhammed İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *es-Sünen*'idir. Tirmizî'nin eseri muhtevası nedeniyle doğru olarak *Câmi'* şeklinde tesmiye edilmekle beraber genel olarak dört *Sünen* grubunda yer almaktadır. Bu tür koleksiyonlardan yani *Sünen* türü eserlerden tarihi, ahlâki ve dogmatik hususlar dışında özellikle sünnet, hukuk ve yasal gelenekler, bunlarla ilişkili hadisler, helâl ve harâm veya ahkâm içerikli koleksiyonlar

[1303]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.231-232.
[1304]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.234.
[1305]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.245-246.
[1306]"**The canonical literature of tradition**" ifadesi Batı geleneğinde "kesinleşmiş otoriteye, kutsal kabul edilen kaynaklara" tekabül etmektedir. Canonical, kutsal, dokunulmaz, sabit dini metin, kaynak demektir. Sünenler için bu tabiri kullanması bu rivayetlerin Müslüman gelenekte dokunulmaz teşrii kaynak kabul edilmesindendir. Örneğin "*Kütüb-i Sitte*" algısı ve kabulü bir canonic kabuldür.

kasdedilmektedir. Bu eserlerin muhtevasında özellikle fıkıh içerikli hadisler yer almaktadır. Fakat bu hususiyet her zaman söz konusu değildir. Çünkü bu eserlerden âkaid ve dogmatik ile ilgili hadisler tamamen tecrid edilmiş değildir. Nitekim Ebû Dâvûd'da "*Sünen"* sistemiyle alakalı olmayan pek çok hadis yer almaktadır. Kader, cennet ve cehennemin yaratılışı, imanın artıp ve eksilmesinin delili gibi misaller bu bağlamda ifade etmiştir.[1307]

Sünen sınıfına dâhil diğer bir eser Dârimî'nin *es-Sünen*'idir. Bu kitap *Müsned* kelimesinin manasının genişlemesi sonucu "*Müsned*" şeklinde isimlendirilmiştir. Plan bakımından "*Sünen*" olan eser hukukla alakalı olmayan hadisleri ihtiva ettiği için *Câmi'* olarak da adlandırılmıştır. Leiden'deki Dârimî nüshası (Catalogue Lugd. Batav., IV. 49) "*Kitabu'l-müsnedi'l-câmi'*" (*al-Musnad al-Jâmi'*) şeklinde isimlendirilmiştir.[1308]

Goldziher, ayrıca karma teliflerin olduğuna da dikkat çekmektedir. Bakî b. Mahled özel bir tarzda *Musannef* telif etmiştir. Bu eser hem "*Musannef*" hem de "*Müsned*"dir. Daha doğrusu "*Müsned'*den *Musannefe*" bir geçiş denemesidir. Bakî b. Mahled'in tertibini Ebû'l-Abbâs en-Nisâbûri (ö. 313/925), Ebû İshâk el-İsfahânî (ö. 353/964) ve Assâl (ö. 349/960) gibi müellifler örnek almışlardır. Söz konusu müellifler bâblara göre tasnîf edilmiş *Müsnedler* telif etmişlerdir.[1309]

Görüldüğü üzere Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *es-Sünen'*i, Tirmizî (ö. 279/892)'nin *el-Câmi'i,* Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünen*'i, İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *es-Sünen'*i Goldziher'e göre hadis hukuk edebiyatı kapsamında *Sünen* türü (*Musannef* türü de sayılırlar.) eserlerdir.[1310] Ancak burada önemli bir detay belirtilmelidir ki Goldziher *Sünen* türü eserleri aynı şekilde değerlendirmemektedir. Daha önce belirtildiği üzere Goldziher, Abdülmelik b. Cüreyc (ö. 150/767) ve Saîd b. Arûbe (ö. 156/773) gibi musanniflerin

[1307]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.249-250.
[1308]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.258-260.
[1309]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.260-261. Goldziher'in görüşleri hususunda eserinin çevirisinden kısmen istifade edilmiştir. Bkz. Ignaz Goldziher, **Muhammedanische studien/İslam kültürü araştırmaları 2**, (Çev.) Mehmed Said Hatiboğlu, Otto, Ankara, 2019. s.194-354.
[1310]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.249.

teliflerini hadislerden ziyade fıkıh kitaplarına dair *Sünen* türü eser olarak değerlendirmektedir. Ona göre bu tür çalışmalar fıkha dair yazılmış *Sünen* türü eserlerdir.[1311]

Goldziher eser isimlerinde kendine göre bir isim tasarrufunda bulunmaktadır. Örneğin; Tirmizî'nin eserinin muhtavası bakımından "*Câmi'*" olarak isimlendirildiğini belirtmekte, *Sünen* grubuyla ele almaktadır. Tirmizî'nin eser isminde ise "*Câmi'*"i kullanmaktadır.[1312] Dârimî'nin eserinin "*Müsned*" olarak isimlendirildiğine, muhteva bakımından eserin "*Câmi'*" olduğuna işaret etmekte, eser isminde "*Sünen*"i tercih etmektedir.[1313] Goldziher, Buhârî'nin ve Müslim'in eser isimlerini "*es-Sahîh*" olarak kaydetmiştir. Söz konusu eserlerin tam isimlerine yer vermemiştir.[1314] Eserinin farklı bölümlerinde Goldziher, Buhârî ve Müslim'in eserlerine "*Müsned*", "*Câmi'* ve "*Musannef*" demiştir. [1315]

Aloys Sprenger: batıda hadislerin erken dönemlerden itibaren yazı ile kayıt altına alınıp alınmadığı hususuyla ilgilenen oryantalistlerden biridir.[1316] Sprenger "ilk dönemde hadislerin yazılı kayıtlarının olduğu" iddiasıyla hadislerin şifahi olarak nakledildiği görüşüne karşı bir tez ileri sürmüştür. "*On the Origin and Progress of Writing Down Historical Facts among the Muselmans*" başlıklı çalışmasında el-Hatîb el-Bağdâdî'nin *Takyidu'l-İlm*'i bağlamında hadislerin yazılı kaydını ispatlamaya çalışmıştır. Hadislerin yazılı kaydı hususundaki kanâatlerini "*Über das Traditionswesen bei den Arabern*" isimli çalışmasında da ifade etmiştir.[1317] Sprenger kaynaklarda sahâbî ve tâbiînden bazılarının "*yazıyla meşgul olduklarına*" ilişkin nakillerin olduğunu belirtmiştir. Bu hususta Sprenger, Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın Hz. Peygamber'in sözlerini kendi özel kullanımı için *es-*

[1311]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.212.
[1312]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.249.
[1313]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.258, 260.
[1314]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.234, 245-246.
[1315]Bkz. Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.231, 234, 245-246.
[1316]Bkz.Aloys Sprenger, "On the Origin and Progress of Writing Down Historical Facts among the Muselmans", **Journal of the Asiatic Society of Bengal,** Edited By The Secrateries, 1968, c.25, s.303-329, 375-381; Goldziher, **Muslim studies,** c.2, s.194-195.
[1317]Goldziher, **Muslim studies**, c.2, s.194-195.

Sâdıka adını verdiği bir koleksiyonda kaydettiğini belirtmiştir. Aynı şekilde Abdullah b. Abbâs'ın şahsi kullanımı için tuttuğu yazılı notlarının olduğuna, İkrime'nin bazı kitapları istinsâh ettiğine ve Hz. Ali'nin de bazı hadisleri kaydettiğine [1318] ilişkin rivayetleri delil olarak sunmuştur. Sprenger ilk dönem hadisler için kullanılan "*Kitap*" tabirini bir bakıma hafızaya yardımcı notlar şeklinde değerlendirmiştir. Bu bakımdan "*Kitap*" ile "*kaydedilen notlar*" arasında ayrım yapmanın gerekliliğine dikkat çekmiştir. Sprenger göre yazılı ders notları "*Kitap*" şeklinde basılıp neşredilmemiştir. Bu sebeple onlar "*Kitap*" değil "*Hafızayı destekliyici ders notları*"dır.[1319] Kanâatimizce bu yaklaşım önemsenmelidir. Çünkü geleneğimizde karşılaştığımız kimi kavram kargaşaları bu ayrıntı nedeniyle ortaya çıkmış olabilir. Erken dönem yazının kullanımı ve imkânları dikkate alınırsa bu iddia üzerinde durmaya değer diye düşünmekteyiz.

Harald Motzki: Hadis yazımının Hz. Peygamber'in hayatında başladığı, vefatından sonra aralıksız devam edip sistemleştiği kanâatini taşımaktadır. Motzki hadis tasnifinin geç başladığı, hadislerin hicrî II. ve III. asırda yaşamış fakih ve kelamcıların kendi görüşlerini bir otoriteye dayandırma çabalarının ürünü olduğu şeklinde Goldziher ve Schacht tarafından ileri sürülen iddialarının gerçeği yansıtmadığını vurgulamıştır. Bu hususta görüşlerini Abdürrezzâk es-San'ânî'nin *Musannef*'i özelinde şeyh-talebe ilişkisi perpektifiyle ortaya koymaya çalışmıştır.[1320] Motzki, "*The Musannaf of 'Abd al-Razzâq al-San'âni as o source of Authentic ahâdith of the First Islamic Century"* adlı makalesinde Abdürrezzak'ın *Musannef*'i

[1318]Geniş bilgi için bkz. Nimetullah Akın, "Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler'in Yaklaşımları", **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2008, c.6, sy.1, s.49-53.

[1319]Akın, "Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler'in Yaklaşımları", s.52.

[1320]Bkz. Harald Motzki, "The Musannaf of 'Abd al-Razzaq al-San'ani as a Source of Authentic Ahadith of the First Century", A. H. Journal of Near Eastern Studies, 1991, c.50, s.1-21; Fikret Karapınar, "Harald Motzki ve İlk Dönem Hadis-Fıkıh İlişkisiyle İlgili Klasik Oryantalist Görüşe Getirdiği Eleştiri", **Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu,** 2003, s.321; İbrahim Kutluay, "Bazı Oryantalistlerle Sezgin ve A'zamî'nin Erken Dönemde Hadislerin Yazılması Meselesine Yaklaşımları", İslam ve Yorum III: Din, Bilim ve Medeniyet, 2019, c.1, s.21.

özelinde bazı detaylara yer verirken *Câmi‘* türü eserlere kısmen değinmiştir. Motzki'nin söz konusu ifadeleri şu şekildedir:

"Abdürrezzâk'ın en önemli dört hocasının benzer şekildeki kitapların ilk müellifleri arasında sayıldığının unutulmaması önemlidir. Onlar *Musannef* literatürünün öncüleri olarak kaydedilmiştir. İbn Cüreyc'in *Kitabü's-sünen,* es-Sevrî'nin *Câmi'ul-kebîr* ve *Câmiu's-sagîr*, İbn Uyeyne'nin *Kitabü'l-cevâmi' fi's-sünen ve'l-ebvâb* adlı eserlere sahip oldukları ifade edilmektedir. Bildiğime göre biyografik veya bibliyografik literatürde korunan Ma'mer'in kitâblarının isimleri (başlıkları) yer almamaktadır. Bu eserlerin tümünün kaybolduğu görülmektedir. Fakat Abdürrezzak'ın *Musannef*'ini onlardan derlediği hususu açıktır. Gerçek şu ki *Musannef*'in sonuna eklenen *Kitabu'l-câmi'*nin müellifinin Abdürrezâk'ın değil de, şüphe etmeksizin hocası Ma'mer'in olması benim argümanımı daha çok desteklemektedir." Motzki'nin İbn Cüreyc'in *Kitabü's-sünen,* Ma'mer b. Râşid'in *Kitâbu'l-câmi',* es-Sevrî'nin *Câmi'u'l-kebîr* ve *Câmi'u's-sagîr*', İbn Uyeyne'nin *Kitabü'l-cevâmi' fi's-sünen ve'l-ebvâb*' adlarıyla kaydettiği eserleri *Musannef* türü olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.[1321]

Nabia Abbott: ilk dönemden itibaren hadislerin yazıyla kaydedildiğini belirtmiştir. "*Studies in Arabic Literary Papri II Qur'anic Commentary and Tradition"* adlı eserinde erken dönemlerden itibaren kaydedilen yazılı kayıtların varlığına işaret etmiştir.[1322] Bu bağlamda Hz. Peygamber'in zekât hükümlerine ilişkin verdiği emirlerin yazmalar şeklinde Hz. Ebû Bekir'de mevcut olduğunu, Hz. Peygamber'in vefatının akabininde söz konusu yazmalardan Hz. Ebû Bekir'in tasarrufta bulunduğunu belirtmiştir. Hz. Ali ve Amr b. el-Âs'ın *sahîfe* ve *kitâb* olarak adlandırılan

[1321]Harald Motzki, "The Musannaf of 'Abd al-Razzaq al-San'ani as a Source of Authentic Ahadith of the First Century", s.5.

[1322]Bkz. Nabia Abbott, **Studies in Arabic literary papyri: Qur'anic commentary and tradition**, The University of Chicago, Chicago 1967, c.2, s.5-32.

daha çok zekâtla alakalı küçük kitapçıklara sahip olduğunu ileri sürmüştür.[1323]

Gregor Schoeler: hadislerin ilk dönemlerden itibaren şifahi rivayetlerin dışında ayrıca kaydedildiğini belirtmiştir. Hadisler bir süre şifahi olarak nakledilmişse de pek çok sahâbî hafızalarına yardımcı olması bakımından hadisleri not etmişlerdir.[1324] Sprenger ve Goldziher gibi Schoeler'e göre de yazılı notlar literal anlamda "*Kitap*" değil kişilerin kendi özel kullanımları için kaydettikleri kayıtlardır. Schoeler'e göre "*dağınık notlar*" ile neşredilen bir "*Kitap*" arasında ayrım yapılmalıdır. Schoeler bu ayrımı hypomnema (*notes, notebook or aide-memoire*) ve syngramma (*a literary work, a book in the true sense of the term*) terimleriyle temellendirir. Schoeler'e göre hicrî ikinci asırdaki *Musannef*'lerin büyük bir çoğunluğu yani Veki' b. el-Cerrâh, Sa'id b. Ebû Arûbe gibi musanniflerin telifleri syngrammata (*Literal Kitap*) değil, hypomnemata (*kişisel notlar*)'dır.[1325]

Görüşlerine özetle yer verdiğimiz oryantalistler içinde sadece Goldziher'in görüşlerini önemsedik. Çünkü o kaynaklar ve isimlendirme ile ilgili sorunun tamamen farkındadır. Tezimizde tespit etmeye çalıştığımız *Câmi', Sünen, Musannef ve Müsned* kavramlarına ilişkin problemleri fark etmiş ancak net bir çözüm önerisinde bulunmamıştır.

3.8. CÂMİ' TÜRÜ ESERLER ve CÂMİ' KAVRAMININ SORUNLARI

Tezimizin bu başlığından itibaren asıl soruna ve çözüm önerilerine geçeceğiz. Bu nedenle bundan sonra yapacağımız her açıklama ve çıkarım buraya kadar vermiş olduğumuz bilgilere dayanacaktır. Tekrar olmamasına dikkat ederek sorunları

[1323]Kutluay, "Bazı Oryantalistlerle Sezgin ve A'zamî'nin Erken Dönemde Hadislerin Yazılması Meselesine Yaklaşımları", s.21-22.

[1324]Kutluay, "Bazı Oryantalistlerle Sezgin ve A'zamî'nin Erken Dönemde Hadislerin Yazılması Meselesine Yaklaşımları", s.21-22.

[1325]Geniş bilgi için bkz. Akın, "Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler'in Yaklaşımları", s.61-69; Dilek Tekin, "Batılı Araştırmacıların Hadislerin Yazılı-Şifâhi Rivayeti Meselesine Bakışları", **Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi: Journal of the Faculty of Divinity**, 2015, c.2, sy.1, s.55-60; Gregor Schoeler, **The biography of Muhammad: nature and authenticity**, translated by Uwe Vagelpohl; edited by James E. Montgomery., Newyork and Londan, 2011, s.20.

"*İsimlendirme*", "*Muhteva*", "*Sekiz Ana Konuyu Kapsama*" ve "*Güncellenme*" olarak ele alacağız. Şimdi çok kısa bir şekilde bu dört soruna değinmek istiyoruz.

3.8.1. İsimlendirme Problemi

Câmi' türü eserlerin isimleri hususunda kaynaklarda tam anlamıyla görüş birliğine varılamadığı ifade edilmişti. Nitekim herhangi bir kaynakta bir eser *"Câmi'"* şeklinde ifade edilirken başka bir kaynakta aynı eser *"Sünen", "Musannef", "Müsned"* gibi farklı bir isimle nakledilmiştir.[1326] Öyle ki muhteva benzerliği olan eserlerin farklı şahıslar tarafından değişik zaman ve mekanlarda *Câmi', Sünen, Muvatta', Musannef* ve *Müellef* gibi anonim isimlerden biriyle adlandırıldıkları da bilinmektedir.[1327] Dilde pratiğe dönük kısaltma olgusu,[1328]eserin muhtevası, hadislerin sıhhat bakımından durumu, eserin ilişkilendirildiği kategori, müellifin telif gayesi, eserin tasnîf metodu, eser isimlerinin anonim olması[1329] ve daha birçok sebep eserlerin farklı isimlendirilmesinde rol oynamıştır.[1330]

İkinci bölümde muhteva tahlili yapılırken, eserlerin isimlendirilme hususiyetleri detaylarıyla konu edilmiş ve eser isimlerinin problemli olduğu gösterilmiştir.[1331] Aynı eserin farklı isimlerle ifade edilmesi eser isimlerinde kimlik

[1326]Bkz. Sezgin, **Buhari'nin Kaynakları**, s.83; Ali Akyüz, "Saîd b. Mansur'un Musannef'inin yeniden inşâsı", s.54-55; Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.248.

[1327]Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.248.

[1328]Işık, "**İbnu Huzeyme, Sahîh'i ve İbnu Hibbân'ın Sahîh'iyle mukayesesi**", s.70.

[1329]Sezgin, **Buhârî'nin Kaynakları**, s.83; Süyûtî, **Tenvirü'l-havalik,** s.6.

[1330]Yılmaz, "**Sünen-i Tirmizî'de Hadis Istılahları**", s.13.

[1331]Eserlerin hangi kaynaklarda nasıl isimlendirildiği hususunda detaylı bilgi için ikinci bölümün eser isimleri başlığına bkz. Ebû Zerr el-Muhammedî *el-Ebâbu fî dabti ismi'l-kitâb* adlı veciz çalışmasında hicrî ilk dört asırda telif edilen bazı eser isimlerinin problemlerine değinmiştir. Bazı müelliflerin eserlerine isim vermediklerini, dönemin ilmî teâmül ve gelenekleri doğrultusunda eserlere farklı şahısların isim verdiklerini bu itibarla eser isimlerinin problemli olduğunu ifade etmiştir. Özellikle mütekaddimûn döneminde bir kitabın ismi üzerinde anlaşmaya varmanın nadir olduğunu belirtmiştir. Bir imamın kitabına mesela "*Musannefu'l-Abdürrezzâk"* ya da "*Süneni Nesâî"* yazmasının makul olmadığını ifade etmiştir. Örneğin; Nesâi Hz. Peygamber'in sünenine dair bir kitap tasnîf etmiştir. Sonra onu *el-Müctebâ*'da ihtisar etmiştir. Ehli ilim arasında kebir "*es-Sünenü'l-kübrâ*" ve kebirin muhtasarı "*el-Müctebâ*" veya "*es-Suğra*" olarak meşhur olmuştur. Onun isimlendirilmesi muhtevasını vasfetmekten dolayıdır. Nitekim eseri el-Vâdîâşî "*Musannefu'n-Nesâî el-Müctebâ"* ve *"Musannefu'n-Nesâî el-Kebir"* olarak isimlendirmiştir. Onun benzerini İbn Mâce'nin *es-Süneni* (*Musannefu İbn Mâce*) hakkında da demiştir. O, ıstılâhi manayı kastetmemiştir. Bilakis *Musannef* ile *es-Sünen*'i kasdetmiştir. Ayrıca Ebû Zerr el-Muhammedî'ye göre imamların zamanında kitaplarının üzerine eserlerin isimlerini yazma hatta onlara muayyen bir isim verme yaygın değildi. Onlar eserlerini tasnîf metotları vasfına göre "*Müsned", "Câmi'", "Sahîh", "Muhtasar"* olarak isimlendiriyordu. Aynı şekilde onların çoğu mecmu kitaplarını tek bir *Musannefte* isimsiz bırakıyordu. Onlar için bazen dile getirdikleri bazende dile getirmedikleri şartlar koyuyorlardı. Onlardan bazıları –çok azı- tasarruflarını açıkladıkları mukaddimeler koyuyordu.

probleminin olduğunu göstermektedir. Söz konusu kavramların aynı eser için mevzu edilmeleri, kavramsal olarak günümüzce genel kabul gören *"Müsned", "Câmi"*, "*Musannef"* ve *"Sünen"* ıstılâhlarının da problemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Çünkü günümüz Hadis Usûlü ve Edebiyatı eserlerinde *"Müsned", "Câmi"*, "*Musannef", "Sünen"* gibi kavramlar belirli muhtevaya sahip eserlerin adı olacak şekilde kavramsallaştırılmıştır. Ancak muhtelif kaynaklarda bu kavramlar aynı eser için mevzu edilmiştir.

3.8.2. Muhteva Problemi

İman, inanç, muaşeret kaideleri, Kur'an-ı Kerim'in tefsîri, zühd-takva ve rekâ'ik konuları, fıkıh ve hukuk meseleleri, peygamberlerin ve ümmetlerin yaşamları, gelecekte vuku bulacak olası karışıklıkları, dünyanın başlangıcıyla alakalı malumatları, menkıbeleri gibi konuları ihtiva eden eserlere *Câmi'* denildiğini ifade etmiştik.[1332] Ancak belirtilmelidir ki *Câmi'* ıstılâhına ilişkin ifade edilen hususiyetler *Câmi'* türü olan birçok eseri karşılamamaktadır. Örneğin; ıstılâhın Ma'mer b. Râşid'in ve Abdullah b. Vehb'in *el-Câmi'*lerine uygunluğuna bakıldığında bir karşılığının olmadığı görülmektedir. Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'*inde yer alan rivayetler daha önce değindiğimiz üzere fiten, batıl inançlar, nübüvvet-risâlet, güzel ve çirkin davranışlar, kıyametin alametleri, âdâb, ferdin çevresiyle diyaloğu, temel gereksinimler, ahiret, kader inancı, tedavi, inanç, yiyecekler, giyecekler, dua ve zikir, ilim, ahlâk, ticaret, siyaset, tarih gibi muhtelif konularla ilgilidir. Eserde abdest, namaz, oruç ve hac gibi ibadet içerikli konularla alakalı rivayetlere pek yer verilmemiştir.[1333]Aynı şekilde

Ancak çoğunlukla muayyen bir isim vermemişlerdir. Musanniften sonra eser öğrencileri arasında "*es-Sahîh", "Sünenü Fulân", "Musannefu Fulân", "Câmi' Fulân"*… ismiyle meşhur olmuştur. Onlarda "*Haddesenâ Fulân fi Câmi'ihi"* yada "*Sünenihi"* sözü bilinmezdi. Aynı şekilde onun ismine de atfetmiyorlardı. Bilakis "*onun kitabında*" veya "*onun hadisinden*" diyorlardı. Muhaddisler ilk musanniflerin zamanından sonra bu kitapların isimlerini eserlerin vasıflarını nazara alarak isimlendirmişlerdir. Bu sebeple bir kitabın isminde büyük ihtilaf bulunmaktadır. Mesela Dârimî'nin bazı el yazmaları nüshaları "*Sünenü Dârimî"*, bazısı "*Müsnedü Darimi"*, bazısı "*el-Müsned es-sahîh el-Câmi'"* şeklinde gelmiştir. Aynı şekilde Tirmizî'nin eseri de "*el-Câmi'", "es-Sünen", "el-Câmi'u's-sahîh", "el-Câmi'u'l-kebir", "el-Câmi'u'l-muhtasar mine's-süneni an Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve ma'rifeti's-sahîhi ve'l-mâ'luli ve ma aleyhi'l-amel*"… isimleriyle gelmiştir. Bkz. Ebû Zerr Abdülkâdir b. Mustafa b. Abdürrezzâk el-Muhammedî, **el-Ebâbu fi dabti ismi'l-kitâb,** s.1-5, (Quranicthought Top|ضبط اسم الكتاب في الأباب), Erişim tarihi: 03/03/2021.

[1332]Bkz. Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi,** s.286-287; Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s.285-286; Çakan, **Hadis Edebiyatı,** s.78-79.

[1333]Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (II) Dirayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", s.81.

Abdullah b. Vehb'in *el-Câmi' fi'l-hadis*'inde de ahkâm içerikli rivayetlere genel olarak yer verilmemiştir.[1334]

Bazı kaynaklarda *Câmi'* kavramının, dini ve dünyevi hemen hemen tüm mevzularda sadece Hz. Peygambere ait merfû rivayetleri ihtiva ettiği için bu ismi aldığı belirtilmekte ve bu tür eserlerin muhtevasının sadece merfû rivayetlerden oluştuğu ifade edilmektedir.[1335] Oysa bu tasavvurun hicrî ikinci asırda telif edilen kaynaklar için bir karşılığı tam anlamıyla söz konusu değildir. Nitekim bu dönemde telif edilen eserlerde merfû, mevkûf ve maktû rivayetler birlikte yer almaktadır.[1336] Örneğin; Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'*inde Merfû rivayetlerin yanısıra mevkûf ve maktû rivayetler de yer almaktadır.[1337] Abdullah b. Veh'in *el-Câmi' fil'l-hadis*'inde merfû, mevkûf veya maktû rivayetler muttasıl-munkatı ayrımı gözetilmeksizin bir arada veya gelişi güzel bir şekilde serdedilmektedir. Bu hususi bilgilere ikinci bölümde detaylı bir şekilde yer vermiştik.[1338]

Câmi' türü eserlerin muhtevasının sadece merfû rivayetlerden oluştuğu hususiyeti hicrî üçüncü asırda tasnîf edilen bazı *Câmi'* eserleri de karşılamamaktadır. Çünkü hicrî üçüncü asırda telif edilen *Câmi'* türü hadis eserleri temel olarak merfû rivayetleri içermekle birlikte bu eserler mevkûf ve maktû rivayetleri de muhtevidir. Örneğin; Tirmizî merfû hadislerin değerlendirilmesinde mevkûf ve maktû rivayetleri nakletmiştir. Buhârî bu tür hadisleri bâb başlıklarında yer vermiştir. Müslim az da olsa bu iki çeşit hadise eserinde yer vermiştir.[1339] Ayrıca Müslim'in eserinde 192 mevkûf rivayetin dışında genelikle merfû hadislerin olması *Câmi'* eser olarak kabul edilmeme eğilimini kuvvetlendiren bir etmen olarak görülmüştür. Bundan hareketle Müslim'in eseri *Sünen* bir eser olmakla ilişkilendirilmiştir.[1340] Tirmizî'nin eserinde fıkhî hüküm içeren merfû, mevkûf ve maktû türü rivayetlerin bulunduğu ifade edilmişti. Eserin bu hususiyeti "*Sünen"* türü bir eser olarak mütalaa edilmesinde gerekçe olarak

[1334]Bolat, "**Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adlı Eseri**", s.104-105.
[1335]Mar'aşli, **İlmu fihristi'l-hadis**, s.15; Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s.116.
[1336]Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.243-244.
[1337]Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I): I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö.153) el-Câmi'i", s.34-35.
[1338]Bolat, "**Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adlı Eseri**", s.141-143.
[1339]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.99.
[1340]Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.88-90.

sunulmuştur.[1341] Müslim ve Tirmizî'nin eserleri birer *Câmi'* eser iken bu tür gerekçelerle *Câmi'* hususiyetinden çıkarılarak farklı bir kategoride değerlendirilmiştir.

Câmi' türü eserlerin sıhhat bakımından sadece sahîh hadislerden derlendiği ifade edilmiştir.[1342] Ancak belirtilen özelliğin tüm *Câmi'* türü eserlerde tam anlamıyla bir karşılığı söz konusu değildir. Nitekim Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'*inde nakledilen rivayetlerden birçoğunun mürsel ve munkatı olduğu muttasıl isnâdların sayısının muttasıl olmayanlara nispetle az olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, isnâdların birçoğunda mübhem ve meçhul râvilerin olduğu kaydedilmiştir.[1343]Abdullah b. Vehb'in *el-Câmi' fi'l-hadis*'inde sonraki asırlarda telif edilen eserlere nazaran senedlerde daha fazla meçhul, mübhem veya herhangi bir sebepten ötürü cerh edilmiş râvilerin olduğu ifade edilmiştir. Eserde rivayetlerin ittisal-ınkıta bakımından ciddi bir ayrıma tabi tutulmadığı da belirtilmiştir.[1344] Tirmizî'nin eserinde sahîh, hasen hadislerle beraber munkatı, muzdarib, meçhul, illetli olması hasebiyle zayıf rivayetlerin olduğu nakledilmiştir.[1345] Hatta eserde uydurma rivayetlerin olduğu da belirtilmektedir.[1346]

3.8.3. Sekiz Ana Konuyu İhtiva Etme Problemi

Bir kısım âlimler bir hadis eserinin *Câmi'* olarak isimlendirilmesi için asgari olarak sekiz ana bölümü/kitâbı muhtevi olma şartını koşmuşlardır. Başka bölümleri muhtevi olup da bu sekiz bölümden birinin bulunmayışıyla o hadis eserine *Câmi'* vasfının verilemeyeceğini ifade etmişlerdir.[1347] *Câmi'* türü eserler için öne sürülen sekiz ana bölümü muhtevi olma şartı daha önce detaylı bir şekilde verdiğimiz üzere çağdaş dönemde yani Abdülazîz ed-Dihlevî'den itibaren söz konusu olmuştur. Bu hususiyet birçok *Câmi'* türü eser için problem teşkil etmektedir. Çünkü birçok eser

[1341]Yılmaz, "**Sünen-i Tirmizî'de Hadis Istılahları**", s.13.
[1342]Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri,** s.116.
[1343]Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I): I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö.153) el-Câmi'i", s.60.
[1344]Bolat, "**Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adlı Eseri**", s. 141.
[1345]Ağırman, "Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili", s.76-78.
[1346]Mübârekfûrî, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi, s.**365-367. Hadis kaynaklarını sıhhat ve şöhret bakımından tabakalara ayıran Şah Veliyyullah (v.1176) Buhârî ve Müslim'den önce veya daha sonra tasnîf edilen Müsned, Câmi' ve Musannef eserlerin üçüncü tabakada yer aldığını belirtmiştir. Bu tür eserlerde sahîh, hasen, zayıf, ma'ruf, garip, şaz, münker, hatalı, doğru, sabit, maklub gibi çeşitli hadislerin ayırt edilmeksizin toplandığını ifade etmiştir. Bkz. Şah Veliyyullah, **Hüccetullahi'l-baliga**, s.233.
[1347]Yardım, **Hadis II,** c.2, s.81-83; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.78; Dihlevî, **Ûlâletu'l-nâci'a tercümetü'l-Ucale-i Nafi'a**, s.28-29

bu hususiyeti sağlamamaktadır. Örneğin; Ma‘mer b. Râşid’in *el-Câmi‘*, "*Kitâb*" ünvanı ile ana kısımlara ayrılmamıştır. Konu bütünlüğü oluşturulamamış muhtelif bâblar gelişi güzel bir şekilde eserde sıralanmıştır.[1348] Bu bakımdan eser asgari olarak sekiz ana bölümü (kitâb) muhtevi olma hususiyetini sağlamamaktadır. İbn Huzeyme’nin (ö. 311/924) eseri[1349] mevcut haliyle toplamda 7 kitâbtan oluşmaktadır. Eserde Kitâbu’l-vudû,[1350] Kitâbu’s-salât,[1351] Kitâbu’l-imâme fi’s-salât,[1352] Kitâbu’l-cumu’a,[1353] Kitâbu’s-sıyâm,[1354] Kitâbu’z-zekât,[1355] Kitâbu’l-menâsik[1356] olmak üzere ibadet içerikli başlıklar yer almaktadır. Bu bakımdan eser mevcut durumuyla sekiz ana bölümle muhtevi olma hususiyetini sağlamamaktadır. İbn Hibbân’ın eserinde kısımlar ana başlığı, nev‘îler alt başlıkları oluşturmaktadır. Hadisler zikrû lafzıyla nev‘î bölümlerinin altında sıralanmaktadır. Eser kitâb/ana bölüm şeklinde tasnif edilmemiştir.[1357] Bu sebeple İbn Hibbân’ın eseri de *Câmi‘* eser kapsamına girememektedir.

Abdülazîz ed-Dihlevî sekiz ana kitâbı ihtiva etme gerekliliğini sağlamadığı gerekçesiyle Müslim’in eserinin “*Câmi‘*” olmadığını söylemiştir. Bu hususa önceki başlıklarda detaylı bir şekilde değinmiştik.[1358] Tirmizî’nin eseri sekiz ana kitâbı ihtiva etme özelliğini taşımaktadır. Ancak bazı kaynaklarda Tirmizî’nin eseri *Câmi‘* türü bir eser olarak ifade edilmemiştir. Tirmizî’nin eseri her yönüyle “*Câmi‘*” vasfı taşımış bir eser olmasına rağmen “*Sünen*” grubunda değerlendirilmiştir.[1359] *Sünen* grubunda mütalaa edilme gerekçesi bağlamında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Eserin fıkhî konulara göre tertip edilmesi; ahkâm hadislerle muhtevi olması; eserde merfû, mevkûf, maktû türü rivayetlerin olması; Tirmizî’nin fakihlerin amel etme şekillerine sıkça

[1348]Erul, “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) : I. Rivayet Açısından Ma’mer b. Râşid’in (ö. 153) el-Câmi‘i”, s.35. Bkz. Abdürrezzâk es-San’ani, Kitâbu’l-câmi‘, (X, 379-468), (XI, 3-471).
[1349]Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s.266.
[1350]İbn Huzeyme, Kitâbu’l-vudû, (I, 3).
[1351]İbn Huzeyme, Kitâbu’s-salât, (I, 152).
[1352]İbn Huzeyme, Kitâbu’l-imâme fi’s-salât, (II, 364).
[1353]İbn Huzeyme, Kitâbu’l-cumu’a, (III, 109).
[1354]İbn Huzeyme, Kitâbu’s-sıyâm, (III, 186).
[1355]İbn Huzeyme, Kitâbu’z-zekât, (IV, 5).
[1356]İbn Huzeyme, Kitâbu’l-menâsik, (IV, 127).
[1357]İbn Hibbân, **Sahîhu İbn Hibbân**, (I, 61-105).
[1358]Dihlevî, **Ûlâletu’l-nâci’a tercümetü’l-Ucale-i Nafi’a**, s.28-29; İtyûbî Vellevî**, Kurretu ayni’l-muhtâc**, s.54; Mübârekfûrî, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi,** c.1, s.65-66.
[1359]Yardım, **Hadis II,** s.85.

değinmesi gibi hususiyetler bu kapsamda ifade edilmiştir.[1360] *Câmi'* türü bir eser olmaktan çıkarılarak *Sünen* türü bir eser olarak ifade edilen Tirmizî'nin eseri aslında *Sünen* türü bir eser olma vasfını da sağlamamaktadır. Çünkü eserde merfû, mevkûf, maktû türü rivayetler yer almaktadır. Bu hususiyet Kettânî'nin verdiği *Sünen* tanımıyla bağdaşmamaktadır.[1361]

Görüldüğü üzere, ilk dönem hadis eserleri için söz konusu edilen meşhur kaynakların muhtevalarından hareketle geliştirilen ve sonradan genel-geçer hale gelen ıstılâhlar mevcut eserlerle uyumlu değildir.

3.8.4. Güncellenme Problemi

Değişimin değişmez bir fıtrat yasası olduğu düşünüldüğünde, insanlık tarihi boyunca hem maddi hem de ilim-bilgi alanında sürekli değişmeler, yenilikler ve görece ilerlemeler olagelmiştir. Yenilenmeden ve değişimden hiçbir alanda kaçınmak mümkün değildir. Günümüzde bu değişim ve yenilenmeye "güncelleme/update" diyoruz. Özellikle teknoloji alanında bu durum bazen günlük hatta daha kısa sürelerde bile gerekebilmektedir. Sosyal bilimler alanında da durum farklı değildir. Felsefe, Hukuk, Edebiyat, Din ve Sanat gibi her alanda sürekli yeni yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır. Hiçbir ilim dalı bundan müstağni olamamaktadır. Kanaatimizce Hadis ilmî özellikle de hadis usûlü güncel ihtiyaçlar da dikkate alınarak yenilenmelidir. Tezimize konu ettiğimiz *Câmi'* kavramı çerçevesinde gördük ki, hadis usûlü kavramlarının çok ciddi sorunları vardır. Bu sorunlar çözülemeyince hadis kaynaklarından istifade de yetersiz kalabilmektedir. Burada sözünü ettiğimiz güncelleme, geleneğimizde en başından beri kavramsal bir kargaşaya maruz kalan *Câmi'* sözcüğünü hem ilahiyat öğrencilerine hem de hadis alanında araştırma yapan akademisyenlere doğru bir şekilde tanımlamaktır. Çünkü buraya kadar vermiş olduğumuz bilgilerden anlaşılmıştır ki genel kabul gören tanımın kaynaklarımızda bir karşılığı yoktur. Tabi *Câmi'* sözcüğü doğru bir şekilde tanımlanamayınca diğer kavramlar da tanımlanamamaktadır. Yapacağımız *Câmi'* tanımı *Sünen*, *Musannef* ve *Müsned* kavramları başta olmak üzere diğer eser adlarının da yeniden tanımlanmasını

[1360]Geniş bilgi için bkz. Yılmaz, **"Sünen-i Tirmizî'de Hadis Istılahları"**, s.13. Keleş, **Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri**, s.117.
[1361]Kettânî, **er-Risâletü'l-müstetrafe**, s.32.

gerektirecektir. Bu açıdan çalışmamızın mezkur hadis usûlü kavramlarının güncellenmesine vesile olmasını ümit ediyoruz.

3.9. YENİ BİR TANIM ÖNERİSİ

Câmi' kavramı gerek mütekaddimûn gerek müteahhirûn gerekse çağdaş dönemde kullanılmış ve günümüze kadar da gelmiştir. Ancak çağdaş dönemde *Câmi'* kavramı maalesef kavram kargaşasına maruz kalmıştır. Bu karışıklık günümüz itibariyle hem ülkemizde hem de Arap dünyasında halen devam etmektedir. Bu bakımdan bir hadis usûlü ıstılâhı olarak bu karşıklığın giderilmesi ve netleştirilmesi artık zorunlu hale gelmiştir, diye düşünüyoruz ve bu nedenle de yeni bir tanım önerisinde bulunmaya çalışacağız. Konu tanım olduğunda Mantık ilmine başvurmak zorunludur. Mantık ilmî ile uyumlu olmayan bir tanımın hem tanım hem de kavram olarak bir değeri olamaz. Bu itibarla geleneğimizde telif edilen pek çok usûl kaynağının girişinde sayfalarca mantık ilkeleri zikredilir. Ta ki eserin mantık kurallarına uygunluğu bu ilkelerle test edilebilsin. Örneğin; İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Müstesfâ min ilmi'l-usûl* adlı eserinin girişi Fıkıh usûlünde [1362] ve Sühreverdî'nin ünlü eseri *Hikmetü'l-işrâk*'ı[1363] Tasavvuf ve İşrâki Felsefe'de Mantık ilminin bu eserlerin başlangıç kısmını oluşturduğunu görmekteyiz. Doğal olarak biz de tezimizde yapacağımız tanım gereği önce çok kısa Mantık ilmî ve tanım konusuna dair ilkelerinden söz edeceğiz daha sonra da bu ilkelere uygun olarak yeni bir tanım yapmaya çalışacağız.

Konu "*tanım*" olduğunda Mantık ilmine başvurmak kaçınılmazdır, dedik çünkü "*tanım*" tamamen Mantık ilminin konusudur. Özellikle de yapılacak olan tanım "*yeni bir iddia*" taşıyorsa, bu iddianın isabetli oluşunu/olduğunu göstermek için Mantık ilmine başvurmak gereklidir. İmam Gazzâlî'nin yerinde tespitiyle: "*Mantık bilmeyenin ilmine itibar olunmaz*" ve "*Mantık ilimlerin ölçüsüdür*"[1364] Bizim

[1362]Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzali, **el-Müstesfâ min ilmi'l-usûl,** (Thk.) Hamza b. Züheyr Hafız, eş-Şeriketü'l-medineti'l-münevvere li't-tıbaa ve'n-neşr, Cidde, c.1, s.30.

[1363]Bkz. Ebü'l-Fütuh Şehabeddin Yahya b. Habeş b. Emircek Sühreverdi, **Hikmetü'l-işrâk**, Dârü'l-Ma'ârif, 1430/2010, s.5-20.

[1364]Bkz. Gazzali, **el-Müstesfâ min ilmi'l-usûl,** c.1, s.30; Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzali, **Makasıdü'l-felâsife**, (Thk.) Süleyman Dünya, Dâru'l-maârif, Mısır 1961, s.36; Esîruddîn el-Ebherî, **Mugni't-tullâb şerh-i metn-i îsâgûcî**, (Thk.) Mahmûd Ramazân el-Bûtî, Dimeşk 2003, s.19.

yapacağımız tanımın isabetini, daha önceki yapılan tanımların da eksikliklerini belirleyecek olan yegâne ilim Mantık'tır.

Mantık: mukaddime olarak "*lafızlar bahsi*", "*küllîler*", "*ta'rif*", "*önermeler*" ve "*kıyas*" olmak üzere beş ana konudan oluşur. Bu beş ana konunun her biri bizim ele aldığımız konuyla ilgilidir. Mantık ilminin ilk bahsi "*kavramlar*" olduğu için zorunlu olarak "*lafızlar bahsi*"nin içine girmektedir. Çünkü her "*kavram"* bir "*lafız*"dır. Lafızlar bahsi bir lafzın "*lafız-anlam*" ilişkisini ele aldığı gibi bu lafızların hangilerinin Mantık ilminin konusu olup "*küllîler*" içinde yer aldığını da belirler. Konumuz olan *Câmi'* sözcüğü "*anlamlı bir lafız*", "*müfred*" ve "*küllî*" olmakla Mantık ilminin doğrudan konusudur. Bir kavram olarak *Câmi'* tanımını yapmadan önce, Mantık ilmindeki tanım öncesi safhalardaki yerini tespit etmemiz yerinde olacaktır. Dilbilimcilerinden ayrı olarak Mantıkçılar "*müfred*", "*anlamlı*" ve "*küllî lafız*" ile ilgilenirler. Bu üç özellik Mantık ilminin bir diğer basamağı olan "*tarif-tanım*" bahsine geçişi mümkün kılmaktadır. Bir sözcük bu üç özelliği taşıdığında "*tarif*"in konusu olur.[1365]

Mantık ilmî "*tanım/kavli'ş-şarih*" konusunu "*küllî"*ler üzerine inşa eder. "*küllî"*ler beştir ve kendi içinde "*zâtî*" ve "*arazî*" olarak ayrılır. Bu ayrım "*tanım*" için son derece önemlidir. Beş tümel sırasıyla: "*cins*", "*nev'î*", "*fasl*", "*araz-ı âmm*" ve "*araz-ı hâs*"tır. İlk üç tümel: "*cins*", "*nev'î*" ve "*fasl*" küllî ve zâtîdirler. "*Araz-ı âmm"* ve "*araz-ı hâs"* ise küllî ve arazîdirler.[1366] Burada konusu geçmişken çalışmamızla çok

[1365]Mantıkçılar anlamlı lafızlarla ilgilenirler. Anlamı olmayan ya da anlamı Mantık'ın aradığı ölçekte açık olmayan sözcüklerle ilgilenmezler. Bir lafzın anlamlı en küçük yapısına "*müfred*" denir. Bu yapıdan bir harf eksilir ya da artırılırsa anlam ya kaybolur ya da değişir. Yani müdahaleye kapalıdır. Bu nedenle "*müfred lafzın*" anlamı "*lafzın*", "*lafız*" olarak karşılığıdır. Bu anlam bu lafzın terkibinde yer alan hiçbir "*cüz*"e yani parçaya delâlet etmez. "*küllî lafız*", delâlet ettiği anlamın altına bu anlamı taşıyan sonsuz sayıda "*cüz'i*"leri kabul eder ve kapsar. Muhammed Ali el-Hâc el-Âmili, **el-Veciz fi'l-Mantık**, 1432/2011 Beyrut, s.73-74, 87-88; el-Ebherî, **Mugni't-tullâb**, s.19-41. Mantık ilminin Dil İlmi ile ilgisi için Geniş bilgi için bkz. Şâmil eş-Şâhin, **Medhal ila ilmi'l-mantık**, Dâru'n-Nehda, Dimeşk 1427/2006, s.103-108.

[1366]"*Zâti*": kapsama alanına "*cüz'i*"lerin dâhil olduğu bir kavramdır. Kendi içinde "*cins*", "*tür/nev'î*", "*fasl*" olmak üzere üçe ayrıldığını yukarıda belirttik. "*cins*" ve "*tür*"ün mahiyetini yukarda açıkladığımız için burada kısmen "*fasl*" ve "*arazî*"nin mahiyetine değineceğiz. "*fasl*": İki cinsi ya da iki türü birbirinden ayırt eden özelliktir/vasıftır. Mantık'da kavram olarak belirliyici olan "*fasl*"dır. Bu bakımdan "*fasl*" Mantık'da anahtar kavramdır. "*arazî*": "*zâti*" olanın tersidir. Yani kapsamına sadece bir anlam, mısdak girer. Kendi içinde "*araz-ı âmm*" ve" *araz-ı hâs*" olmak üzere ikiye ayrılır. "*araz-ı âmm*" yalnızca bir konuya has olandır. "*araz-ı hâs*" ise birçok konuya yüklenebilen "*araz*"dır. Geniş bilgi için bkz. el-Âmili, **el-Veciz fi'l-Mantık**, s.97-107; Yusuf Şevki Yavuz, "Araz", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1991, c.3, s.337-341; Nâyif b. Nehâr, **Mukaddimetun fi ilmi'l-mantık**, Dâru Akl, Dimeşk 2016, s.60-65; el-Ebherî, **Mugni't-tullâb**, s.31-38.

yakın ilgisi olan "*cins"* ve "*tür"* kavramlarının mahiyetine de değinmek istiyoruz. "*Cins"* bir tek varlığa nispetle herhangi bir tarzda bulunan fertler topluluğuna denir. "*Cins*"in kendi içinde dereceleri vardır. Kendisinin üstünde başka bir *"cins"*in bulunmadığı "*cins"*e, *"cins-i evvel"* diğer bir deyişle "*cins-i hakîkî"* denir. Bütün "*cins"*ler bu "*cins"*in altında toplanır yani daha sonra tanımın şeceresinde yer alacak tüm teferrüat bu ilk "*cins*"in altında toplanır. "*Cins-i evvel*"in farklı kısımlara ayrılmasına "*taksîm*" denir. "*Küllî*" bir kavramın en nihaî "*cüz'i*"lerine kadar bölünmesi demek olan "*taksîm*" her zaman taksîme esas alınan bir özellik üzerinden yapılır ki buna "*esâsû't-taksîm*" denir. Mantık ilminde "*taksîm*", *cins-i hakîkî*'den *nev'î hakîkî*'ye doğru uzanır. "*Cins-i hakîkî"* ile "*nev'î hakîkî"* arasında kalanların tümüne "*cins-i mutevassıt"* denir. Bu "*cins-i mutevassıt"* yani ara bölgede yer alanlar altında olanlara göre "*cins"*tir. Altta olanlar üstte olanlara göre ise "*nev'î*" yani "*tür"*dür. Üstte olanlar altındakine nispetle "*cins-i izafi"* adını alırlar. Altta olanlar da üstekine nispetle "*nev'î izafi"* adını alırlar. Hem "*cins-i izafi"* hem de "*nev'î izafi"* aynı kavramda birleşebilir. En altta yer alan "*nev'î hakîkî*"nin "*cüz'i*"lerini "*nev'î*"n altında, farklı "*nev'î*"leri "*cins*"in altında, farklı "*cins*"leri ise ilk "*cins*"in altında toplamaya ise "*tasnîf*" denir. "*Tasnîf*" her zaman tasnîfe esas alınan bir özellik üzerinden yapılır ki, buna "*esâsu't-tasnîf*" dendiğini belirtmiştik. *Câmi'* tanımımızın mantıksal zeminini oluşturan "*taksîm*" ve "*tasnîf*"e konu başlıklarında ayrıca değineceğiz. *Câmi'* kavramı burada arz etmeye çalıştığımız gibi bir "*cins"* kavramdır. Yani aralarında ortak bağ ve özellikleri bulunan fertleri, alt sınıfları kategorik olarak kendinde toplayan bir kavramdır. Bu itibarla *Câmi'* kavramının kendi bünyesinde "*nev'î*"leri olan bir kavram olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bir "*cins*" mantık ilkesi gereği ancak altında türleri varsa "*cins*" olarak tanımlanabilir.[1367]

Mantıkçıların "*küllî"*leri ikiye ayırmalarının nedeni "*küllî-zâti"*lerle "*had*", "*küllî-arazî"*lerle ise "*resm*" yapmış olmalarındandır. Hem "*had*" hem de "*resm*" "*tarif/tanım*"dır. Ancak aralarında oldukça önemli farklar vardır. Biz, çok kısaca bunların tanımlarına ve farklarına işaret edeceğiz ta ki yapacağımız *Câmi'* tanımının bu çerçevede nereye dâhil olduğu görülebilsin. "*Tanım"* adından da anlaşıldığı üzere

[1367]Geniş bilgi için bkz. Muhammed Hasan Mehdî Bahit, **İlmü'l-mantık el-mefâhim ve'l-mustalahât: et-tasavvurât,** Alemü'l-kütübi'l-hadis, İrbid 2013, c.1, s.253-268; Öner, **Klasik Mantık**, s.25-26; İlhan Kutluer, "Nevi", **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2007, c.33, s.51.

sınırlanabilen "*şey*" için geçerlidir. Sınır çekilmemiş "*şey*" mutlaktır bu sebeple tanımlanamaz. Bu bakımdan "*tanım"* sınır çekmekle başlar. Sınır çizmek de her zaman "*ayrım yapmak*" ve "*ayrıştırmak*" demektir. Her "*ayrım*" ya bir "*tanım"* verir ya da bir "*resm"* verir. "*Tanım"* ile mahiyet, "*resm"* ile suret ortaya çıkar. Yani "*tanım"* mefhum "*resm"* tasvirdir. Her "*tanım"* tanımlanan şeyi mutlak olmaktan çıkarır. Her *resm* tanımlanan şeyi bir suret ve forma dâhil eder. "*Hat"*, bir şeyin mahiyetinin ya da hakikatinin açıklanmasıdır. (تعريف التعريف هو بيان ماهية او حقيقة الشئ فهو حد) "*Resm*", bir şeyi onun dışındakilerden temyiz etmek, ayrıştırmak, farklı olduğunu ortaya koyup tefrik etmek demektir. (يميز الشئ عن غيره فهو رسم) *Had* tanımı bir şeyin özünü, "*resm"* tanımı ise bir şeyin ilintisini teşkil eder. Öze dair olan "*tanım"* yani "*had"* daha doğru bir tanımdır. Çünkü bu tanım kavramın teşkil ettiği yeri açıkça belirterek diğerlerinden tamamen ayırır. İlintiye dair olan tanım yani "*resm"* ise bir şey hakkında onun hassaları, nitelikleri hususunda bilgi verir. Bir sözcük; "*cins-i karibi"* ve "*fasl-ı karibi"* ile tanımlanırsa "*hadd-ı tam*" şayet "*cins-i baidi"* ve "*fasl-ı karibi*" ile tanımlanırsa "*hadd-i nâkıs*" olur. Bir sözcük "*cins-i karibi"* ve "*araz-ı hâs*" ile tanımlanırsa "*Resm-i tam*", "*cins-i karibi*" ve "*araz-ı âmm"* ile tanımlanırsa "*resm-i nâkıs*" olur. "*Had*" "*teorik*" yani "*tasavvuri"* (*ma'kulât*) bir tanımdır ki, olgusal/nesnel karşılığı olabilir de olmayabilir de. Şayet olgusal karşılığı varsa o zaman yapılan tanım ile nesnel/olgusal karşılık, Mantık ifadesiyle "*mâsadak*" birbirine mutabık olmak zorundadır. Tasavvuri (teorik) olanın tasdikâtına (mâsadakına) uygunluğu şarttır. Bu itibarla "*Had*", bir sınır çizmektir. Çizilen sınır tanımı yapılan sözcükle ilgili olanları "*cem'*", ilgili olmayanları da "*men*" eder. Bizim yapacağımız *Câmi'* tanımının hem teorik (tasavvuri) hem de olgusal karşılığı (mâsadakı) söz konusudur.[1368]

"*Resm*" ise araz ile yapıldığında mutlaka olgusal olanla ilgili olmalıdır. Çünkü her "*resm*" bir tasvirdir. "*Tanım*"da yer alan özellikler "*resm/tasvir"*in vazgeçilmez unsurlarıdır. Hem "*hadd-i tam"* ve "*hadd-i nâkıs*" hem de "*resm-i tâm*" ve "*resm-i nâkıs"* bu şekilde anlaşılmalıdır. Tanımın "*had"* ve "*resm"* olduğunu gördük. Şimdi bir tanımda mutlaka bulunması gereken şartlara değinmek istiyoruz.

[1368]Geniş bilgi için bkz. el-Ebherî, **Mugni't-tullâb**, s.39-41; Bahit, **İlmü'l-mantık el-mefâhim ve'l-mustalahât,** c.1, s.221-241; Öner, **Klasik Mantık**, s.36-37.

1. ”*Tanım”* ile “*Tanımlanan”*ın mahiyetleri *“Müsâvi*”/“*Eşit”* olmalıdır. Yani “*Tanım*” ile “*Tanımlanan*” “*Mahiyet”* ve “*Hakikat*”te eşit olmalıdır.
2. ”*Tanımlayan” “Tanımlanan”*dan daha ma‘rûf, açık ve bilinir olmalıdır. Yani “*Tanımlanan”* kapalı, “*Tanımlayan”* açık olmalıdır. Her ikisi de kapalı olursa “*Tanım”*ın şartı gerçekleşmemiş olur.
3. ”*Tanım”* ile “*Tanımlanan”* bir ve aynı şey olmamalıdır. Yani “*Tanım”* ile “*Tanımlanan* “ aynı şeyi tekrar etmemelidir.
4. ”*Tanım”*da kullanılan lafızlar “*Tefsir”*, “*Te’vil*” ve “*Mecaz*”a kapalı olmalıdır. Yapacağımız *“Câmi‘”* tanımında bu ifadelerimiz oldukça önemli olacaktır.[1369]

Bir sözcüğü, nesneler kümesinin nicel olarak tümünü işaret edecek şekilde kullandığımızda sözcüğün “*kaplam”*ını kastetmiş oluruz. Sözcüğü aynı nesneler kümesinin ortak özelliklerini işaret edecek şekilde kullandığımızda ise sözcüğün “*İçlem”*ini kastetmiş oluruz. Bir sözcüğün “*kaplam”*ına giren nesneleri ayırt etmemize ve bu nesnelerin ortak özelliklerini belirtmemize zemin sağlayan şey “*içlem*”dir. Kavram dendiğinde “*kaplam”*dan çok “*içlem”* kastedilir. “*Kaplam”* bakımından belli bir nesneler kümesinin ortak adı olan her sözcük aynı zamanda bir “*kavram”* demektir. Ancak “*sözcük”* ve “*kavram”* aynı şey demek değildir. “*Sözcük”, “kavram*”ın adı iken “*kavram”* ise “*sözcük*”ün anlamıdır yani “*içlem”*idir.[1370] Sözcüklerin anlamsal karşılıklarının netleşmesinde İslami ilimler geleneğinde pek çok eser telif edilmiştir. Mesela sözcüklerin anlamları ve kullanımları üzerine yapılan Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) *Esâsü’l-belâga*’sı,[1371] Râgıb el-İsfahânî’nin *el-Müfredât fi garibi’l-Kurʾân*’ı, Seyyid Şerîf el-Cürcânî’nin (ö. 816/1413) İslami ilimlere dair telif ettiği terimler sözlüğü *et-Taʿrifât*’ı gibi. Bu müellifler İslami ilimlerde sözcüklerin anlamlarının netleşmesinde son derece hassasiyet göstermişlerdir.

Kavramın dille ifade edilmesine “*terim”* denir. “*Terim”* sadece bir adlandırma olup durağan bir şeydir. “*Kavram”* ise bilgimiz arttıkça durmadan genişleyen bir

[1369]Geniş bilgi için bkz. Bahit, **İlmü’l-mantık el-mefâhim ve’l-mustalahât**, c.1, s.221-241; Öner, **Klasik Mantık**, s.41.

[1370]Doğan Özlem, **Bilim Felsefesi**, Notos Yay., İstanbul 2019, s.20. Ayrıca bkz. Tiryaki, Sunar, **Kavram Geliştirme: Sosyal Bilimlerde Yeni İmkanlar**, s.IX, 3; Hasan Çetinel,“Kavram Olgusu; Dînî Kavramların Öğretimi, Önemi ve Sınırlılıkları Üzerine”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]**, sy.47, s.92.

[1371]Bkz. Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, **Esasü'l-belaga**, (Thk.) Muhammed Basil Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kutubu'l-ʿİlmiyye, Beyrut 1998.

haznedir. Bu nedenle *Câmi'* kavramının güncellenmesine dair bir başlık açtık. Dolayısıyla "*kavram"* denince "*terim"*i değil, "*terim"i*n anlamını kastetmiş oluruz. İşte "*tanımlama*" dediğimiz durum burada ortaya çıkmaktadır. "*Tanımlama"* kavramın anlamını belirleme, açığa çıkarma faaliyetidir. Bir kavramı tanımlamak o kavrama dair önermeler tespit etmektir.[1372]

Dikkat edilirse her bir "*tanım*" aynı zamanda bir "*önerme*"dir. Yani "*tanım*", Mantık ilminde, "*müfred lafızlar*"ın bir terkip içinde "*mürekkep*" hale gelmesiyle oluşur. Her "*mürekkep*" ifade, "*kavl*" olduğunda yani "*kavram*" ve anlamı tam bir cümle olduğunda "*mürekkep*"tir ve "*tanım/önerme*"dir. "X=B" dir bir "*tanım"* olduğu gibi bir "*önerme"*dir de. Her "*önerme*" çeşitlerine göre bir karşılığa sahiptir. Tüm çeşitleriyle "*önerme"*ler sonuçta "*kıyas*"a ve "*bilgi*"ye ulaşır. Böylece Mantık "*müfred*" ve "*küllî*" bir lafzı "*anlamlı/kavl*" bir terkip içinde "*tanım*"a, "*önerme*"ye dönüştürüp onunla "*bilgi*"ye ulaşır. Biz de bu metodu uygulayarak *Câmi'* sözcüğünü ele alıp onu tanımlayarak, "*önerme*" ve "*bilgi veren bir kavram*"a dönüştüreceğiz. Böylece bir kavram olarak tanımlamaya çalıştığımız *Câmi'* mantık ilkelerine uygun olacak ve bu uygunluk onun doğruluğunun kanıtı olacaktır.[1373]

Bu Felsefî ve Mantıkî ön bilgileri verdikten sonra şimdi çalışmamızın üç bölümünde tarihçesini arz etmeye çalıştığımız *Câmi'* kavramının serüvenini dikkate alarak bir tanım önerisinde bulunma konusuna gelmek istiyoruz. Başlıklar halinde ele alacağımız tanımımızla ilgili önemli bir hususa daha burada dikkat çekmemiz gerekmektedir. Öncelikle ortaya koymaya çalıştığımız tanımı sıfırdan üretmeyeceğimizi belirtmeliyiz. Biz var olan hatta kullanım alanları itibariyle çok yaygın ve geniş olan *Câmi'* kavramının maruz kaldığı kargaşadan kurtulmasına dönük bir çalışma yapacağız. Bu bakımdan kavrama yüklenen anlamların eksiklik ve fazlalıklarını ele alacağız. Ardından yetkin bir tanım olduğunu düşündüğümüz tanım önerisinde bulunacağız.

Câmi' kavramının tanımını yapabilmemiz için yukarıda bahsettiğimiz bir tanımın yapılabilmesini mümkün kılan bazı tamamlayıcı unsurları ele almalıyız ve

[1372]Özlem, **Bilim Felsefesi**, s.20.
[1373]Geniş bilgi için bkz. el-Ebherî, **Mugni't-tullâb**, s.21-86; Nehâr, **Mukaddimetun fi ilmi'l-mantık**, s.16-138.

ardından da bu unsurları yapacağımız tanıma ne ölçüde katkıda bulunacağını belirlemeliyiz. Bunun için de tanımdan önce bir tanımın "*hatt-ı tam"* olmasını ya da "*resm-i tam"* olmasını destekleyen "*taksîm"* ve "*tasnîf*"ten söz etmeliyiz. Bu nedenle "*tasnîf"*i ve "*taksîm*"i öne alarak başlıyacağız. Daha sonra önereceğimiz tanımı yapmaya geçeceğiz. Konumuzu "*Câmi' Kavramının Taksîmi", "Câmi' Kavramının Tasnîfi"*, "*Yeni Tanım Önerisi"* olarak üç başlıkta işleyeceğiz.

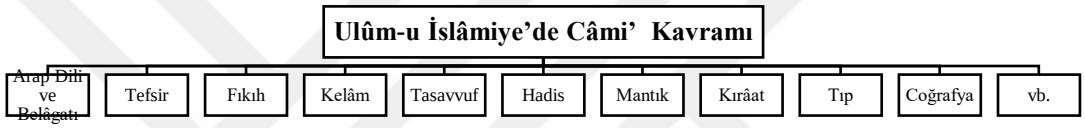
3.9.1. Câmi' Kavramının Taksîmi

Câmi' kavramının taksîmine geçmeden önce "*taksîm"*in ne olduğuna, nasıl yapıldığına, nasıl yapıldığı takdirde sağlıklı bir sonuca ulaşılacağına dair teknik bilgiler verilecektir. "*Taksîm"* en genel olandan "*küllî*" en "*ferd*/*cüz'i"* olana doğru inen bir sınıflandırmadır. Diğer deyişle "*taksîm*" en *"âmm"* olandan en *"ahas"* olana doğru inmedir. Dolayısıyla ilk "*taksîm*" en genel "*taksîm*"dir. En genel "*taksîm*"in altında kaç tane bölüm varsa onun her bir bölümü kendi içinde kendine özel bölümlere ayrılır. Bir kavramı en genel anlamıyla böldüğümüzde buna "*taksîm-i evvel"* diyoruz. Bu "*taksîm-i evvel*"deki bölüm parçalarını kendi içinde bölümlere ayırdığımızda ise buna "*taksîm-i sâni"* diyoruz. Bu "*taksîm-i sâni*"nin içindeki başlıkları da kendi içinde bölümlere ayırdığımızda buna "*taksîm-i sâlis"* diyoruz. Bu taksîmlendirme işlemi kendi içinde bölünmeye bu şekilde devam eder.[1374] Biz *Câmi'* kavramını bu metotla kısımlandıracağız. Öncelikle *Câmi'* kavramının en genel kullanımını esas alacağız. Bu bakımdan bu ilk genel taksîmimizi Ulûmu'l-İslâmiye'de *Câmi'* kavramının kullanımı üzerinden gerçekleştireceğiz. Ardından konuyu detaya doğru Ulûmu'l-Hadis'de *Câmi'* kavramının kullanımına taşıyacağız. En sonunda da konumuzu en detay taksîmimize yani adı bizâtihî *Câmi'* olan eserlere taşıyacağız. Bir kavram kargaşası olduğunu iddia ettiğimiz *Câmi'* kavramının ifade ettiğimiz şekilde bir taksîme tabi tutulma zorunluluğu vardır. *Câmi'* kavramı gelenekteki kullanımı itibariyle o kadar geniş ve kuralsızdır/yöntemsizdir ki onu taksîm ve tasnîfe tabi tutmadan anlamak ve anlamlandırmak neredeyse imkânsızdır. Bu bakımdan *Câmi'* kavramını sağlıklı anlamak ve anlamdırmak için böyle bir taksîme ihtiyaç duymaktayız. Nitekim yapacağımız bu taksîm *Câmi'* kavramını netleştirmede gerekli tüm mantıksal zemini bize sağlayacaktır. *Câmi'* kavramını şu şekilde taksîme tabi tutabiliriz:

[1374]Bahit, **İlmü'l-mantık el-mefâhim ve'l-mustalahât**, c.1, s.253-262.

3.9.1.1. Taksîm-i evvel: Ulûmu'l-İslâmiye'de Câmi' Kavramı

Bu kısım *Câmi'* kavramını en genel anlamıyla böldüğümüz taksîmdir. Çalışmamızın üçüncü bölümünde genişçe yer verdiğimiz *Câmi'* kavramının bir literatür ismi olarak *Tefsir,Hadis, Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf, Kırâat, Mantık, Arap Dili ve Belâgatı, Tıp, Matematik* ve *Coğrafya* gibi farklı disiplinlerde ortak bir unvan olarak kullanıldığını görmüştük. Bu itibarla taksîmimizin birinci kısmına yani *Taksîm-i evvel'*e Ulûmu'l-İslâmiye'de *Câmi'* kavramının kullanımını yerleştireceğiz. Daha sonra bu taksîme bağlı kalarak *Câmi'* kavramını bölmeye devam edeceğiz. Burada ifade ettiklerimizi şematize ederek somutlaştırmak istiyoruz. Tümden gelim metodunu gözettiğimiz bu *Taksîm-i evvel'*i şema ile şu şekilde somutlaştırabiliriz:

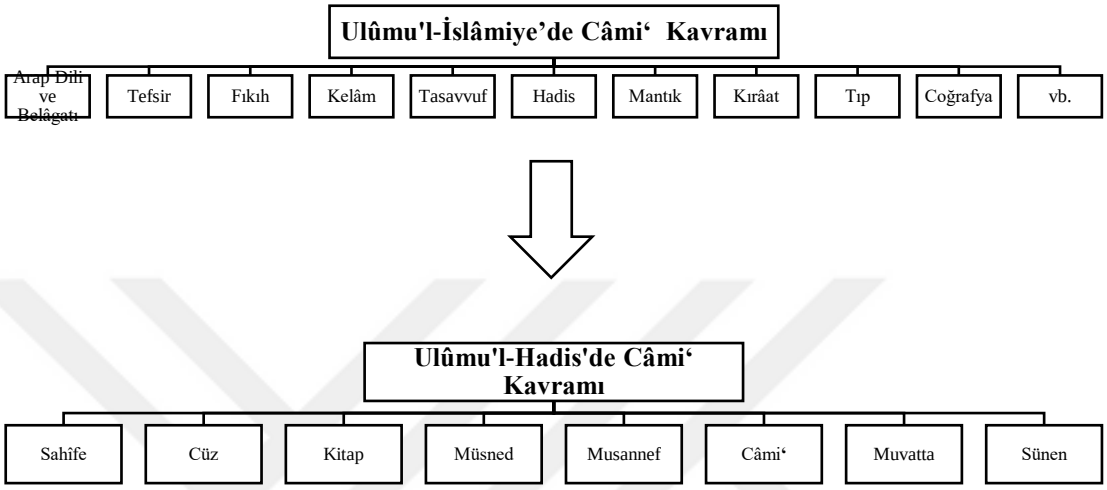
Şekil 1 Taksîm-i evvel, Ulûmu'l-İslâmiye'de Câmi' Kavramı

Câmi' kavramının *Ulûmu'l-İslâmiye'*deki karşılığını bu şekilde belirledikten sonra şimdi konumuzu ikinci taksîme taşımak istiyoruz.

3.9.1.2. Taksîm-i sâni: Ulûmu'l-Hadis'de Câmi' Kavramı

Çalışmamız malum olduğu üzere temelde *Câmi'* kavramının Hadis ilmindeki kullanımını esas almaktadır. Bu durumdan dolayı *Taksîm-i sâni*'de *Taksîm-i evvel'*de yer alan farklı ilmî disiplinlerden sadece Hadis ilmini esas alacağız. Bu itibarla Hadis ilminin kendi içinde kullandığı *Câmi'* kavramını ikinci bir taksîmata tabi tutacağız. Hadis ilminde *Câmi'* kavramı çalışmamızın muhtelif yerlerinde belirtildiği üzere *Sahîfe, Cüz, Kitap, Müsned, Musannef, Sünen, Muvatta', Câmi'* türü eserler için kullanılmıştır. Bu tür eserlerde *Câmi'* kavramı kimi zaman doğrudan eser adı olarak, kimi zaman da dolaylı olarak kullanılmıştır. Yani bu tür eserler doğrudan ve dolaylı olarak *Câmi'* olmakla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca *Câmi'* kavramı bu tür eserlerin bazılarının ana ve alt başlıklarında *Kitâbu'l-câmi'* ve *Bâbu'l-câmi* olarak da kullanılmıştır. Biz burada hadis edebiyatında adı *Câmi'* olan ve *Câmi'* olmakla

ilişkilendirilen eserleri dikkate alarak bir taksîm yapacağız. *Taksîm-i sâni*'nin *Taksîm-i evvel* ile ilişkisini göstermek bakımından *Taksîm-i evvel*'i de şemaya yansıtmak istiyoruz. *Taksîm-i sâni'*de ifade ettiklerimizi taksîmimizin en genel başlığı olan *Taksîm-i evvel* ile ilişkilendirirek şu şekilde şematize edebiliriz:

Şekil 2 Taksîm-i Sâni, Ulûmu'l-Hadis'de Câmi‘ Kavramı

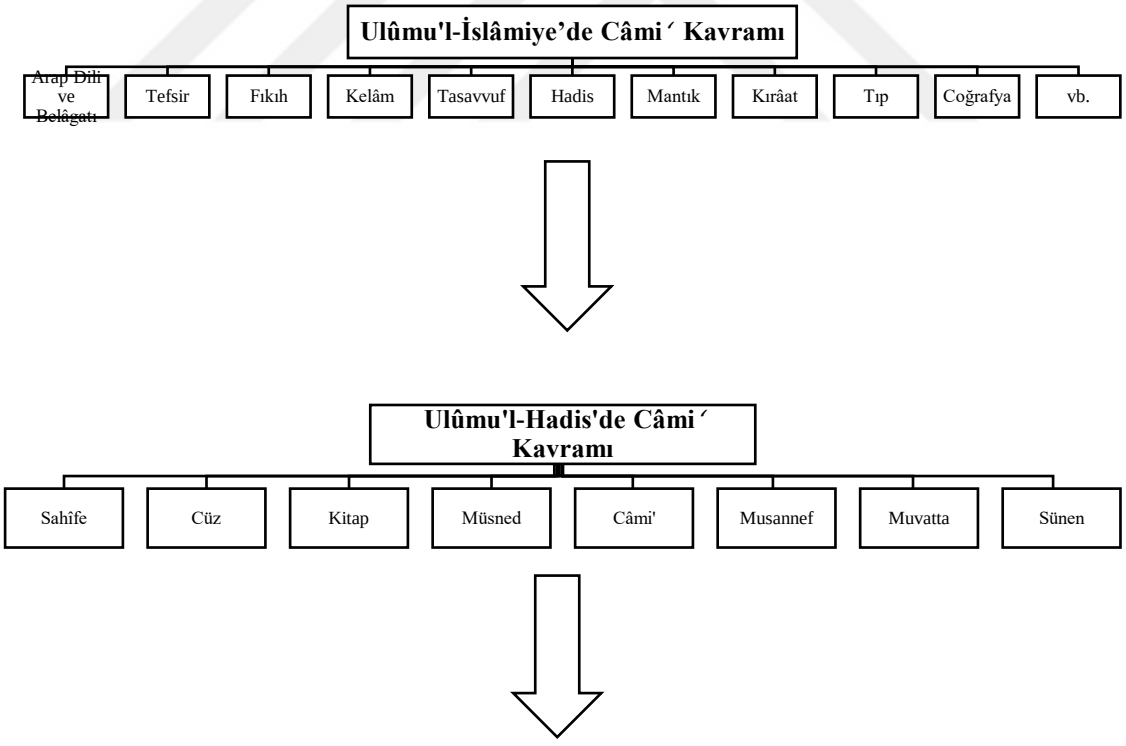
Câmi‘ kavramının Ulûmu'l-Hadis'deki karşılığını ifade ettikten sonra şimdi konumuzu üçüncü taksîme taşımak istiyoruz.

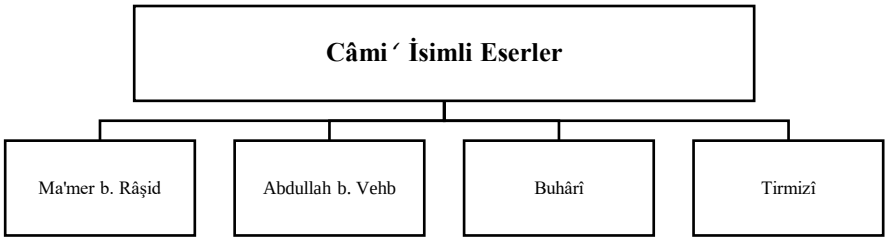
3.9.1.3. Taksîm-i sâlis: Adı Bizâtihî Câmi‘ Olan Eserler

Bu taksîmimizi bizzat adı *Câmi‘* olan eserleri dikkate alarak yapacağız. Ancak burda önemli bir hususu belirtmemiz gerekmektedir. Çalışmamızın birinci, ikinci ve üçüncü bölümlerinde eser isimleri hususunda bir netliğin olmadığını ifade etmiştik. Gerek fihristlerde gerekse muhtelif kaynaklarda kayıtlara geçen haliyle eser isimlerinde bir uzlaşma sağlanamamaktadır. Bazı eserlerin *Câmi‘* olarak isimlendirildiğini müellifin diliyle rivayetlerden öğrenmekteyiz. Ancak müellifin dile getirdiği eser ismi ile fihristlerde ve muhtelif kaynaklarda kayıtlara geçen eser isimleri yine birbirleriyle örtüşmemektedir. Bu eserler dışında, müellifleri tarafından verilmeyen ancak daha sonra başkaları tarafından verildiği bilinen eser isimleri de vardır. Ayrıca ismi anonim olan bir tür eser isimleri de söz konusudur. Biz bu hususstaki bilgileri çalışmamızın ikinci bölümünün eser isimleri başlığında detaylı olarak kaydettik. Bu bölümlerimizde bazı eserlere *Câmi‘* ismini bizzat kimlerin koyduğunun

net olmadığını gördük. Eser isimlerinin problemli olmasından dolayı bu konuda farklı bir tasarrufta bulunacağız. Bu taksîmimizi günümüze gelen eserlerden eserini bizzat *Câmi‘* olarak isimlendiren müelliflerin eserlerine tahsis edeceğiz. Ayrıca burada müellifin *Câmi‘* ismini verip vermediği belli olmamakla birlikte kaynaklarda *Câmi‘* ismiyle meşhur olan eserlere de yer vereceğiz. Bu itibarla Ma‘mer b. Râşid, Abdullah b. Vehb, Buhârî, Tirmizî gibi müelliflerin eserlerine yer vereceğiz. Müslim'in eserinin isminde *Câmi‘* lafzının olup, olmadığı ihtilaflı olduğu için taksîmimizde Müslim'in eserine yer vermeyeceğiz. Telifi Vercelânî (ö. 570/1175) tarafından oluşturulduğu için Rebi‘ b. Habib'e nispet edilen esere de taksîmimizde yer vermeyeceğiz.

Câmi‘ kavramıyla ilgili taksîmin daha net görülmesi için hem *Taksîm-i evvel*'i hem *Taksîm-i sâni*'yi hem de *Taksîm-i sâlis*'i birlikte tek bir şemada vermek istiyoruz. *Taksîm-i sâlis*'de ifade ettiklerimizi taksîmizin en genel başlığı olan *Taksîm-i evvel* ve *Taksîm-i sâni* ile ilişkilendirirek şu şekilde şematize edebiliriz:

Şekil 3 Taksîm-i sâlis, Adı Bizâtihî Câmi‘ Olan Eserler

Câmi‘ kavramının taksîmini burada sonlandırıyoruz. Şimdi ikinci bir aşamamız olan *Câmi‘* kavramının tasnîfi ile devam edeceğiz.

3.9.2. Câmi‘ Kavramının Tasnîfi

Konunun daha iyi anlaşılması için kısmen daha önce değindiğimiz "*Tasnîf*" hususunda da bazı teknik bilgiler vermek istiyoruz. "*Tasnîf"* cüzleri alıp "*nev‘î*"n altında, muhtelif türleri alıp bir "*üst cins*"in altında, onları da alıp bir "*üst cins*"in altında ve en sonunda hepsini götürüp "*ilk cins*"in altında toplayarak yaptığımız sınıflandırmadır.[1375] "*Tasnîf"* metodunda en detaydan en genele ulaşma işlemi yapılır. Mantık ilminde "*taksîm*"de "*tümden gelim metodu"* uygulanırken "*tasnîf*"te "*tüme varım metodu"* uygulanır.[1376] Bu başlığımızda *Câmi‘* kavramını bu metotla sınıflandıracağız. Öncelikle *Câmi‘* kavramının en detaylı kullanımını esas alacağız, akabininde en genel kullanımına doğru gideceğiz. Bu bakımdan bu ilk detaylı tasnîf bizim *Tasnîf-i evvel*'imiz olacaktır. *Câmi‘* kavramının muhaddislerin usûlünde yerleşik bir kavram olarak kullanıldığını çalışmamızın önceki bölümlerinde görmüştük. Muhaddisler *Câmi‘* kavramını hadis usûlü eserlerinde belirlemişlerdir. Dolayısıyla tasnîfimize öncelikle *Câmi‘* kavramının hadis usûlü eserlerindeki kavramsal karşılığıyla başlıyacağız. *Tasnîf-i evvel*'imizde bu kavramsal karşılığı dönem itibariyle ele alacağız. *Câmi‘* kavramının hadis usûlü eserlerindeki kullanımını mütekaddimûn, mütaahhirun ve çağdaş dönemler olarak üç kısma ayırıyoruz. Üçe ayırdığımız tasnîfimizde öncelikle çağdaş dönemde telif edilen kaynaklarda *Câmi‘* kavramının tanımını ele alacağız. Ardından sırasıyla mütaahhirûn ve mütekaddimûn dönemlerinde telif edilen hadis usûlü eserlerindeki *Câmi‘* kavramının tanımını ele

[1375]Bu konuda Mantık ilminde Porfiryus şeceresi olarak bilinen, moden mantık çalışmalarında içlem-kaplam olarak da ifade edilen bölümlere bakılmalıdır. Hüsamettin Yıldırım, Mustafa Ülger, **Şemalarla Klasik Mantık,** Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s.36.

[1376]Geniş bilgi için bkz. Bahit, **İlmü'l-mantık el-mefâhim ve'l-mustalahât**, c.1, s.262-268.

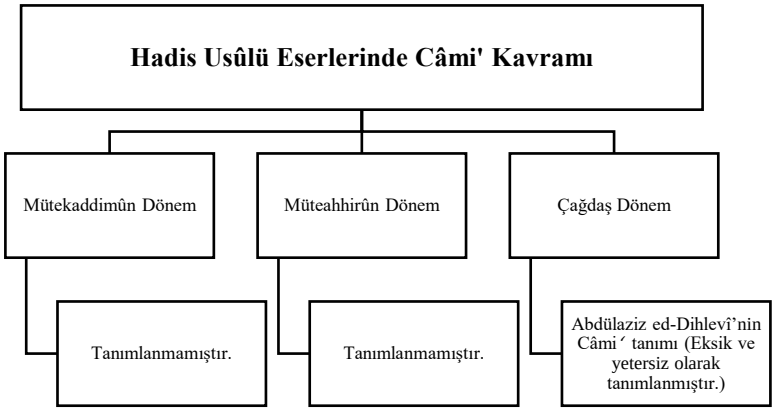
alacağız. Bu dönemlerde belirlediğimiz tanımları *Tasnîf-i sâni*'ye taşıyacağız ve bu tanımın hadis edebiyatı eserleriyle mutabakatına bakacağız. Ardından *Câmi'* kavramını en genel tasnîfimize yani Ulûmu'l-İslâmiye'ye taşıyacağız.

3.9.2.1. Tasnîf-i evvel: Hadis Usûlü Eserlerinde Câmi' Kavramı

Çağdaş dönemde telif edilen hadis usûlü eserlerinde birçok *Câmi'* tanımı yapılmıştır. Ancak bu kaynaklarda *Câmi'* kavramı net bir tanım ile ortaya konulamamıştır. Çünkü birçok kaynakta farklı tanımlar kaydedilmiştir. Bu itibarla kaynakların tümünde tanımsal anlamda ortak bir uzlaşının sağlanamadığını ifade edebiliriz. Abdülaziz ed-Dihlevî'nin *Ucâle-i Nâfia* adlı eserine dayanan *Câmi'* tanımı çağdaş dönem pek çok eserde kabul görmüştür. Biz de çağdaş dönem için bu dönemde yaygın ve kabul gören tanımı esas alacağız. Yani "*Muhaddislerin ıstılâhında Câmi'; âkaid, ahkâm, rikâk, yeme, içme, sefer, kıyam, ku'ûd âdâbı, tefsîr, tarih, siyer, fiten, menâkıb ve mesâlib gibi sekiz ana konuya ait hadislerin tümünü ihtiva eden kitaptır*" tanımını dikkate alacağız.

Çağdaş dönemden müteahhirûn dönemine doğru çıktığımızda bu dönemde çağdaş dönemle örtüşmeyen bir tasavvurun olduğunu görmekteyiz. Müteahhirûn döneminde telif edilen hadis usûlü eserlerinde *Câmi'* kavramı eser ismi olarak kullanılmıştır ancak kavramın tanımı yapılmamıştır. Bu dönemdeki eserlerde *Câmi'* lafzı Dârimî, Buhârî, Tirmizî gibi müelliflerin eserlerinin isimleri için kullanılmıştır. Ayrıca İmam Mâlik, İbn Cüreyc, İbn Ebû Arûbe, Saîd b. Mansûr, Abdürrezzâk b. Hemmâm, İbn Ebû Şeybe gibi müelliflerin eserleri de *Câmi'* türü eser olarak ifade edilmiştir.

Müteahhirûn döneminden mütekaddimûn dönemine doğru çıktığımızda müteahhirûn dönemindekine benzer bir kullanımın bu dönemde de olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemde müteahhirûn döneminde olduğu gibi *Câmi'* kavramının tanımı yapılmamıştır. *Câmi'* lafzı Süfyân es-Sevrî, İmam Mâlik, Buhârî ve başka müelliflerin eserleri için kullanılmıştır. Görüldüğü üzere *Câmi'* kavramının kavramsallaşması Çağdaş dönemde gerçekleşmiştir. *Tasnîf-i evvel'*i somutlaştırmak adına ifade ettiklerimizi şu şekilde şematize etmek istiyoruz:

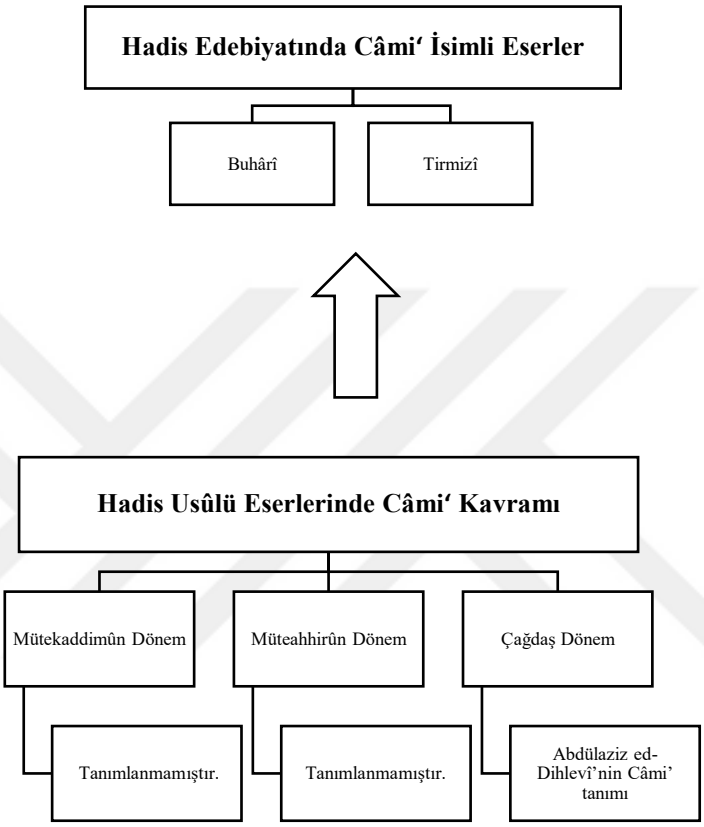
Şekil 4 Tasnîf-i evvel, Hadis Usûlü Eserlerinde Câmi‘ Kavramı

Câmi‘ kavramının hadis usûlü eserlerindeki kavramsal karşılığını ifade ettikten sonra şimdi konumuzu ikinci tasnîfe taşımak istiyoruz.

3.9.2.2. Tasnîf-i sâni: Hadis Edebiyatı'nda Câmi‘ Kavramı

*Tasnîf-i sâni'*de *Câmi‘* kavramının Hadis Edebiyatı eserlerinde bir karşılığının olup olmadığını belirlemeye çalışacağız. *Tasnîf-i evvel*'de esas almak üzere Abdülaziz ed-Dihlevî'nin *Câmi‘* tanımını belirlemiştik. Bu itibarla Abdülaziz ed-Dihlevî'nin tanımını hadis edebiyatı eserlerine tatbik edeceğiz. Genel kabul gören Abdülaziz ed-Dihlevî'nin tanımıyla ilk dört asırda telif edilen eserlere doğru çıktığımızda problemler ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu tanımın orijinal kaynakların ortaya çıktığı dönemde karşılığı çok sayılıdır. Nitekim Abdülaziz ed-Dihlevî bu tanımın ardından sadece Buhârî ve Tirmizî'nin eserlerini örnek gösterebilmiştir. Ayrıca tanımda yer verilen hususiyetleri sağlamadığı gerekçesiyle Müslim'in eserini *Câmi‘* bir eser olmaktan çıkarmıştır. Ancak belirtilmelidir ki bu tanım aynı zamanda Ma‘mer b. Râşid ve Abdullah b. Vehb gibi daha birçok müellifin eserlerini de dışarıda bırakmaktadır. Dolayısıyla bu tanımı kabul edersek mütekaddimûn döneminde yazılan pek çok kaynağı *Câmi‘* bir eser olarak kabul etmememiz gerekmektedir. Ancak ikinci tasnîfimizde çağdaş dönemden mütekaddimûn dönemine doğru çıkmak zorundayız. Günümüzden geriye doğru çıktığımızda tasnîfimiz bizi sağlıklı bir sonuca götürmemektedir. Çünkü çağdaş dönemdeki kullanımdan dolayı orijinal kaynakların yazıldığı döneme gidememe problemiyle karşılaşmaktayız. Dolayısıyla bu tanımın hadis edebiyatı eserleriyle mutabakatının tam olmadığını ve dolayısıyla da geçerli bir tanım olmadığını söyleyebiliriz. Yukarıda yapmış olduğumuz taksîmin aksine burada

yukarı doğru çıkacağımız için konunun daha iyi anlaşılması için *Tasnîf-i evvel'*i aşağı alıp *Tasnîf-i sâni'*yi onun üstüne koyarak şemayı tekrar vermek istiyoruz. *Tasnîf-i sâni*'de ifade ettiklerimizi tasnîfimizin en detay başlığı olan *Tasnîf-i evvel* ile ilişkilendirirek şu şekilde şematize edebiliriz:

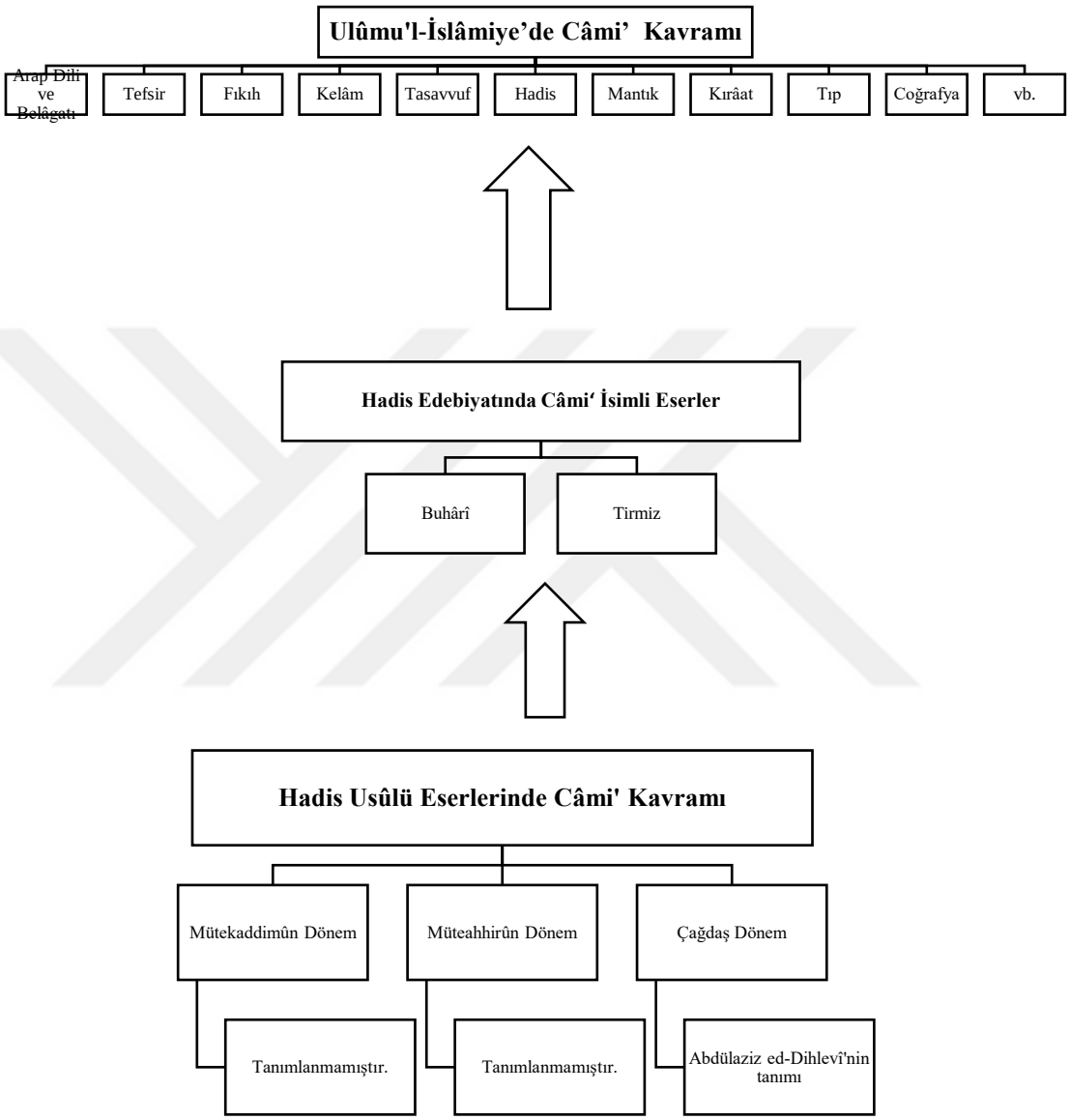
Şekil 5 Tasnîf-i sâni, Hadis Edebiyatı Eserlerinde Câmi‘ Kavramı

Çağdaş dönemde genel kabul gören tanımın hadis edebiyatı eserlerine uygunluğunun çok sayılı olduğunu gördükten sonra şimdi konumuzu üçüncü bir tasnîfe taşımak istiyoruz.

3.9.2.3. Tasnîf-i sâlis: Ulûmu'l-İslâmiye'de Câmi‘ Kavramı

Ulûmu'l-İslâmiye'de *Câmi‘* kavramı Hadis ilmine indirgenemeyecek derecede yaygın bir şekilde eser isimlerinde kullanılmıştır. Bu bakımdan *Câmi‘* kavramı altında akli ve nakli muhtelif ilimleri toplamıştır. Bu kullanım *Câmi‘* kavramının en genel kullanımı olduğu için bu kullanımı *Tasnîf-i sâlis*'e yerleştiriyoruz. *Câmi‘* kavramıyla ilgili tasnîfin daha net görülmesi için hem *Tansif-i evvel*'i hem *Tasnîf-i sâni*'yi hem de

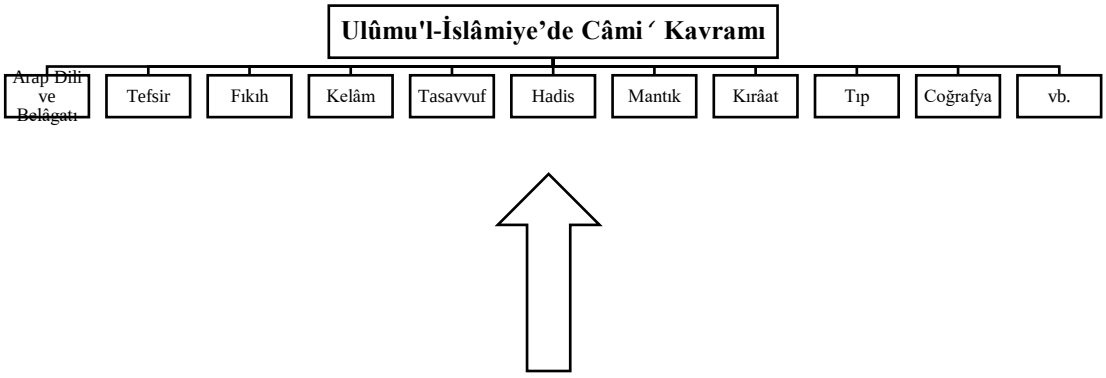
Tasnîf-i sâlis'i birlikte tek bir şemada vermek istiyoruz. *Tasnîf-i sâlis*'de ifade ettiklerimizi tasnîfimizin ikinci derecede detay başlığı olan *Tasnîf-i sâni* ardından en detay başlığı olan *Tasnîf-i evvel* ile ilişkilendirerek şu şekilde şematize edebiliriz:

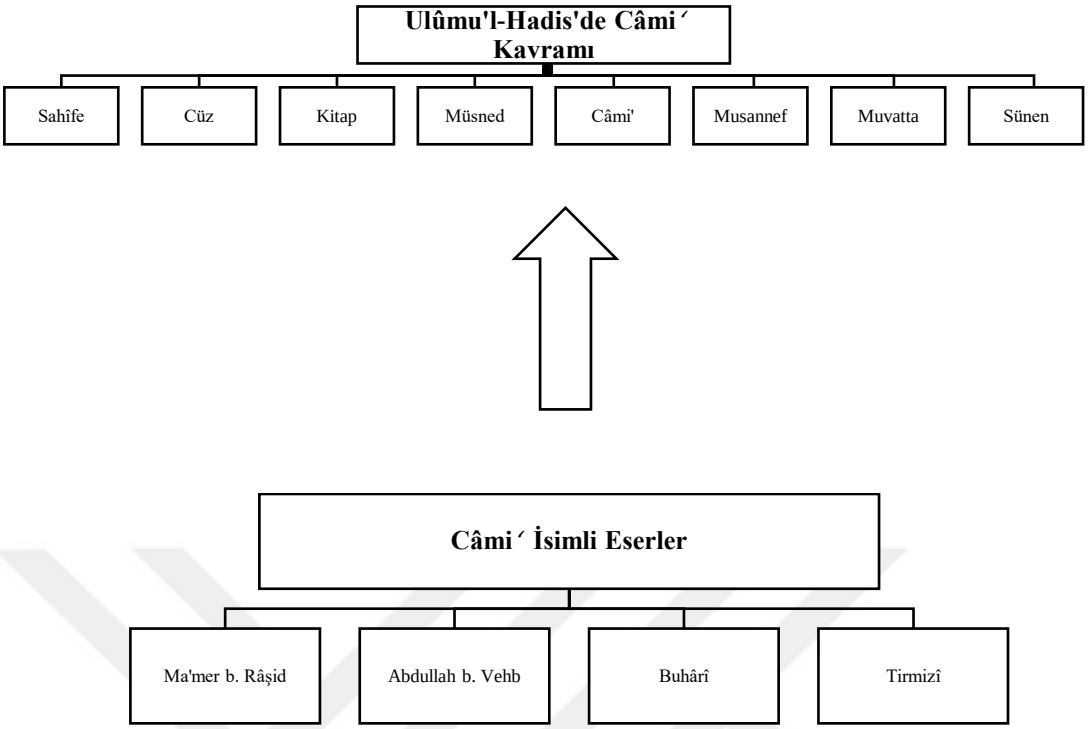

Şekil 6 Tasnîf-i sâlis, Ulûmu'l-İslâmiye'de Câmi' Kavramı

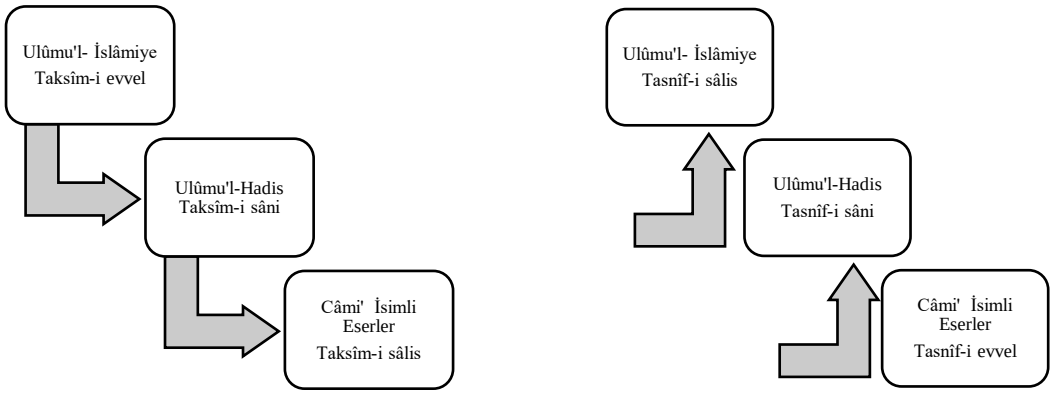
Bu şemada görüldüğü üzere çağdaş dönemde genel kabul gören tanım esas alınarak bir tasnîf yapılacak olursa, söz konusu tanımın, *Taksîm-i sâni*'de çok az sayıda literatüre tekabül ettiği görüleceği gibi *Taksîm-i sâlis* yani en genel tasnîf de ise (Hadis dışında) hemen hemen hiçbir karşılığa sahip olamayacaktır. Bu ise bizim tezimiz

boyunca tartışmaya çalıştığımız sorunun ve iddiamızın yerinde olduğunu gösterecektir. Bu durumda tasnif yöntemini Abdülaziz ed-Dihlevî'nin tanımını başlangıç noktası olarak yapamayacağız, demektir. Oysa Mantık ilmî gereği "*taksîm*" ile "*tasnifin*" uyumlu olması gerekir. Bunda ise uyum olmadığı açıktır. *Tümden gelim* (*taksîm*) ile yaptığımız sıralamada efradını câmi', ağyarını da mâni bir bölümleme ortaya koyabildik. Ama mevcut tanım ile tasnîf yapmaya yani tümevarım yöntemini kullanmaya kalkıştığımızda tutarsızlıklarla ve taksîm ile uyumlu olmayan bu sonuca ulaştık. Bu durumda yapmamız gereken şey, mevcut tanımın hatalı ve eksik olduğundan hareketle yeni bir tanımdan, taksîmde ortaya çıkan tanımdan hareketle bir tasnîf yapmalıyız. Bu da bizim tanımımızın doğruluğunu kanıtlayacaktır. Burada taksim yöntemi ile ilk dört asırdan başlanılmıştır. Yine bu süreçteki tüm İslamî ilimler en genel taksîme konu edilmiştir. İkinci taksîmde Hadis ilmî üçüncüsünde ise tekil örnekler söz konusu olmuştur. Bu işlem verili olandan hareketle yapıldığı için mevcut literatür dikkate alındığından yadsınamazdır. Diğer bir ifadeyle ulaştığımız sonuç kesindir. İşte bu kesin olan sonuçtan bu defa da en genel olana doğru tasnif yapacağız. Bu tasnif, taksîm ile birebir örtüşeceği için önerdiğimiz tanım da kesinlik kazanacaktır. Taksîm ile uyumlu tasnifî şu şekilde şematize edebiliriz:

Bu itibarla *Tasnîf-i sâlis* tasnîfimizin en genel başlığı olmaktadır. *Tasnîfi sâlis*'de görüldüğü üzere *Taksîm-i evvel*'de başladığımız yere geldik. *Câmi'* kavramının Ulûmu'l-İslâmiye'deki kullanımını *Taksîm-i evvel'*e yani en üste yerleştirmiştik. En genelden teferruata doğru inildiğinde (taksîm), teferruattan da yukarıya doğru çıkıldığında (tasnîf) "*taksîm"* ve "*tasnîf"* aynı noktada buluşmaktadır. Bu durum tanımımızın hem "*taksîmat"* hemde "*tasnîfat"* bakımından tutarlı olduğunu göstermektedir. Taksîm ve tasnîfteki aşamaları karşılıklı olarak şu şekilde şematize edebiliriz:

Taksîmat/Tümden Gelim Tasnîfat/ Tüme Varım

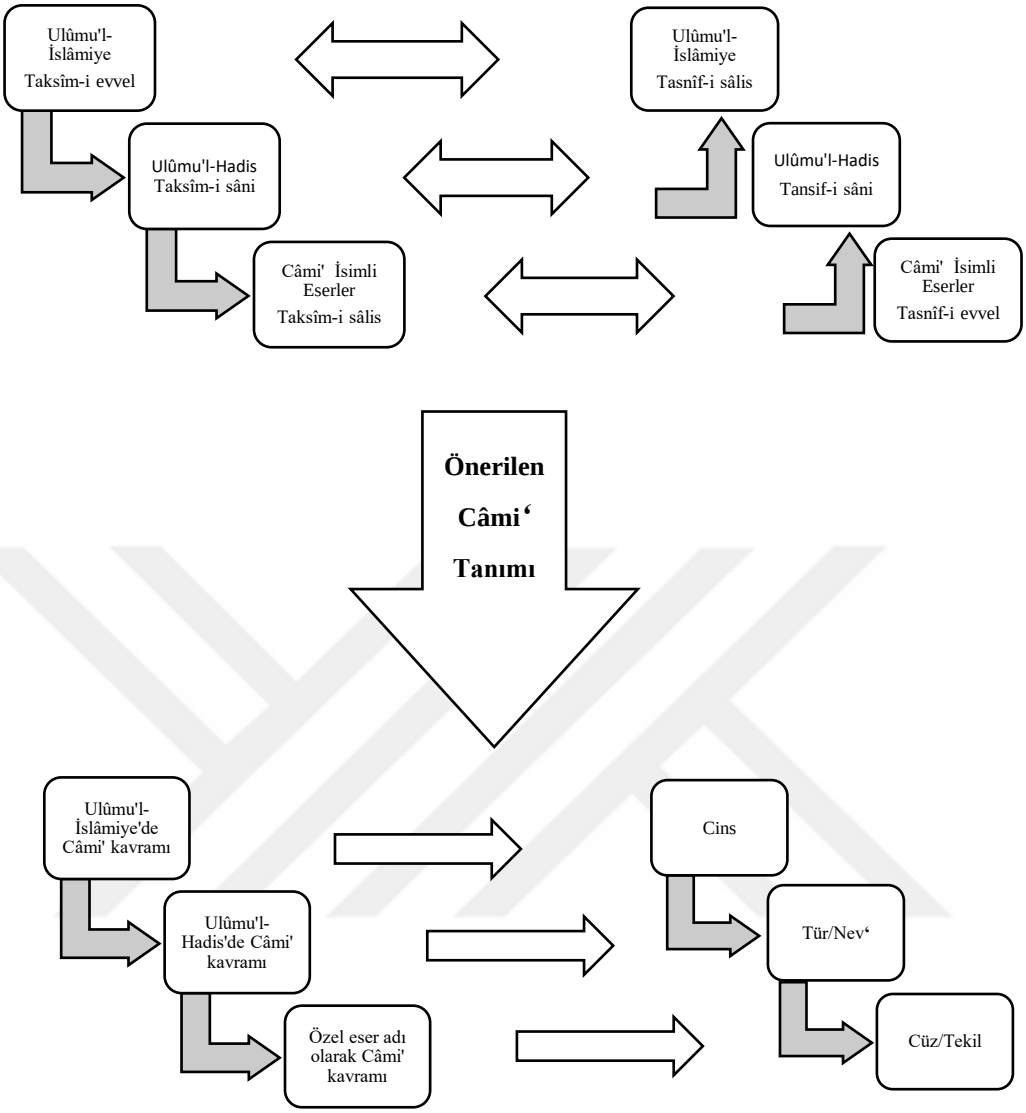
Şekil 7 Esâsu't-taksîm ve Esâsu't-tasnîf

Câmi' kavramının mantıksal çerçevesini analiz ettikten sonra bu analiz üzerinden artık önereceğimiz "*tanım*"a geçebiliriz.

3.9.3. Yeni Tanım Önerisi

Bize kadar ulaşan hadis literatürünü ve genel olarak İslamî ilimleri dikkate alarak yapmış olduğumuz taksîm ve tasnîf uygulamasında, günümüzde genelgeçer bir tanım olarak kabul edilen mevcut tanımın neden hatalı olduğunu da göstermiş olduk. Artık önereceğimiz tanımı yapmaya geçebiliriz.

Yeni tanım önerisini *Câmi'* kavramının taksîmi başlığımızda belirlediğimiz sınıflandırmayı göz önüne alarak üç kısımda yapmaya çalışacağız. Bu itibarla *Câmi'* kavramı *Cins-i evvel* olarak yani ilk cins kavram olarak tanımlanacaktır ve tanımın diğer unsurları buna göre belirlenecektir. Yani tanım önerimizin birinci basamağı *Ulûmu'l-İslâmiye*'yi, ikinci basamağı *Ulûmu'l-Hadis*'i, üçüncü basamağı da adı *Câmi'* olan eserleri kapsayacaktır. *Câmi'* tanımında esas alacağımız çerçeveyi ve yapacağımız tanım önerisinin basamaklarını şu şekilde şematize edebiliriz:

Şekil 8 Önerilen Câmi‘ tanımı

Şemada görüldüğü üzere yapacağımız tanımı taksîm ve tasnîfin üçlü karekterine uygun olarak üç basamakta ifade edeceğiz. Bu aşamaların herbiri doğası gereği tasavvurî olacaktır. Tasavvurî olan tanımların masadakları ile uyumunu dikkate alacağız ve böylece eski tanımlarda görmüş olduğumuz tanım-tasdik sorununu da aşmış olacağız. Ancak yapacağımız tanımın daha iyi anlaşılması için basit bir örnek vermek istiyoruz. “Canlı/Hayvan” sözcüğü bir cinstir ve insan nev‘îni de kapsar. İnsan bir türdür ve tüm muayyen şahıslara (Zeyd, Amr, Hind) şamildir. Böylece, “Canlı” denildiğinde hem İnsan (nev‘î) hem de Zeyd (zâtî) denmiş olur. Bu örneği yapmış

olduğumuz tanıma uygulayacak olursak, *Câmi‘* hem cinsin hem nev‘în hem de zâtî olanın adı olacaktır. Yaptığımız taksîm ve tasnîfin üçlü karekterine uygun *Câmi‘* kavramını üç basamakta şöyle tanımlayabiliriz:

(Cins olarak tanım): *Ulûmu’l-İslâmiye’*de telif edilen eserlerin kiminin özel, kiminin bölüm, kiminin de alt bölümünün adıdır.

(Tür/nev‘ olarak tanım): *Ulûmu’l-Hadis*’de “*Sahîfe*”, “*Cüz*”, “*Kitap*”, “*Musannef*”, “*Câmi‘*”, “*Müsned*”, “*Muvatta’*”, “*Sünen*” isimleriyle meşhur olmuş eserlerin tür olarak adıdır.

(Cüz/Tekil olarak tanım): Bazı hadis kaynaklarının da özel adıdır.

Yapmış olduğumuz tanım, hadis usûlünde hangi sorunu çözmüş ve mevcut tanımdan farklı olarak ne önermiştir? Kısaca bu sorunun cevabını vermeye çalışacağız. Her şeyden önce yaptığımız tanım bir tümden gelim olarak tarihi olarak mevcut olan kaynakları esas almıştır. Yani önerdiğimiz tanım, salt tasavvuri bir tanım olmayıp bilakis olgusal-mâsadaktan hareketle yapılmıştır. Bu nedenle önerdiğimiz tanım tümden gelim olarak olgusal bir karşılığa (mâsadak) sahiptir. Ayrıca bu tanım, mevcut tanımın eksikliklerini gidermiş ve maruz kalınan çelişkileri ortadan kaldırmıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi doğru bir tanımın şartı efradını câmi‘ ve ağyarını da mâni olmaktır. Tanımımızın “*cins*” olarak karşılığı, tüm İslamî ilimlerde kullanılan *Câmi‘* isminin müsemmalarını tanımın efradı olarak cem‘ diğerlerini de tanımın ağyarı olarak men etmiştir. Tanımın “*tür/nev‘*” bölümü ise hadis literatüründe telif edilen tüm ale’l-ebvâb eserleri efradı olarak cem‘ edip, pür *ale’r-ricâl* olan *Müsnedler* ile *Mu‘cemleri* de ağyar olarak men etmiştir. Tanımın son kısmı zaten “*cüzî*” olana ve “*tekil/müfred*” olgusala karşılık geldiği için çoğul anlamda efrad ve ağyar söz konusu olmayıp ismin müsemmaya tam mutabakatı gereklidir. Tanımımız bu koşulu da sağlamıştır. İfade etmeye çalıştığımız Abdülazîz ed-Dihlevî’ye ait ve daha sonra genel kabul gören tanıma uyguladığımızda bu özelliklere sahip olmadığı görülecektir ki bunu şemalarla gösterdik.

Yapmış olduğumuz tanımın, hadis literatürü için kullanılan *Sahife, Cüz, Sünen, Musannef* ve *Müsned* gibi kavramların da yeniden ve daha kavramsal tutarlığa haiz bir şekilde tanımlanması için bir başlangıç ve zemin işlevi görmesini ümit ediyoruz.

SONUÇ

Bir giriş ve üç ana bölümden oluşan tezimizde, hadis literatüründe *Câmi'* kavramını, sorunlarını ve çözüm yollarını ele aldık. Birinci bölümde, ilk dört asırda ortaya çıkan hadis kaynaklarının hangi türlerle yazıldıklarını ve yazılan eserlere gerek müelliflerin bizzat kendilerinin gerekse başkalarının vermiş oldukları isimleri inceledik. İlk dört asırda telif edilen eserlerin hem telif ve tasnifinde takip edilen usûl hem de eserlere verilen isimler itibariyle çok ciddi karışıklıklar ve sorunların olduğunu gördük. Bugün, hadis kaynakları için kullanılan ve her biri ayrı bir kaynak türüne tekabül ettiği söylenen; *Musannef, Sünen, Müsned* ve *Câmi'* gibi kavramların birbirlerinin yerine kullanıldıklarını müşahade ettik. İslâmî ilimlerin bu klasik döneminde neden bu şekilde bir kavram kargaşasının olduğu elbette ayrı bir çalışmanın konusudur. Biz tarihi süreçteki verili malzemeyi dikkate aldık ve bu alanda ciddi sorunların olduğunu detaylı bir şekilde gösterdik.

Sadece literatür ve isimlendirilmesi çerçevesinde ele aldığımız sorunu ikinci bölümde hem eser hem isim hem de muhteva yönünden okuyucuyu yoracak düzeyde detaylandırarak mevcut durumun resmini çekmeye, bir fotoğraf ortaya koymaya çalıştık. Bu ince detaylarla, aynı isimle ma'rûf oldukları halde hem eserin muhtevası hem telif yöntemi hem de hacim/kapsam bakımından birebir aynı iki eserin mevcut olmadığını göstermek istedik. Eserin adı, kitapta izlenen tasnif yöntemi, ana başlık ve alt başlık sayıları, ihtiva edilen rivayetlerin merfû, mevkûf ve maktû gibi türleri yanında sahîh, hasen, zayıf hatta mevzu rivayetlerin yer alması tam anlamıyla bir düzensizlik örneği teşkil etmektedir. Bu derece çeşitliliğe ve tabi farklılığa sahip hadis kaynaklarına verilen isimlerin de farklı ve çelişkili olması kaçınılmazdır. Çünkü genellemeye gidebilecek bir düzen ve standart söz konusu değildir.

İkinci bölümde ulaştığımız sonuç şu oldu: Karşı karşıya olduğumuz kavramsal sorun mevcut eserlerin muhtevalarının analizi ile çözülebilecek gibi görünmemektedir. Sorunun bu ciddiyeti nedeniyle olmalıdır ki, mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemlerinde söz konusu kavramlar sıklıkla kullanıldıkları halde herhangi bir şekilde tanımları yapılmamıştır. Tezimizin ikinci bölümü incelendiğinde "neden bu kadar ayrıntıya girildi" diye, sormamak elde değildir. Ancak biz şundan emin olduk ki şayet sorunu bu derece ince ayrıntılarıyla masaya yatırmamış olsaydık üçüncü bölümde önermiş olduğumuz tanımı yapamazdık.

Tezimizin üçüncü ve son bölümünde, ilk asırlardan günümüze kadar *Câmi'* sözcüğünün kullanımlarına yer verdik. Kronolojik olarak başvurduğumuz hadis usûlü eserlerinde *Câmi'* kavramının farklı anlamlarda kullanıldığını gördük. Mütekaddimûn ve müteahhirun dönemlerinde *Câmi'* kavramına genel olarak benzer manalar atfedilmiştir. Bu iki dönemdeki *Câmi'* sözcüğünün anlamı çağdaş dönemlerde kavramlaşan ve yaygınlaşan anlamlar ile büyük ölçüde örtüşmemektedir. Mütekaddimûn ve müteahhirûn hadis usûlü eserlerinde *Câmi'* kavramı tanımlanmadan yaygın bir şekilde eserler için kullanılmıştır. *Câmi'* kavramının kavramsallaşması son birkaç asırda gerçekleşmiştir. Bu bakımdan bugün genel kabul gören *Câmi'* kavramının erken dönem hadis usûlcüleri nezdinde bir referansının olmadığını söyleyebiliriz. Mütekaddimûn döneminde İbn Cüreyc, Saîd b. Ebû Arûbe, Abdullah b. el-Mübârek, Süfyân b. Uyeyne, Hüşeym b. Beşir, Abdullah b. Vehb, Velîd b. Müslim, Veki' b. el-Cerrâh, Abdülvehhâb b. Atâ, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Saîd b. Mansûr gibi müelliflerin kitapları mesânid ve gayri mesânidi toplayan (*Câmi'*) ahkâm konusunda tasnîf edilmiş kitaplar olarak ifade edilmiştir. İmam Mâlik'in *Muvatta*'sı bu nev'îde mukaddem olarak belirtilmiştir. Müteahhirûn döneminde de İmam Mâlik, İbn Cüreyc, İbn Ebû Arûbe, Saîd b. Mansûr, Abdürrezzâk b. Hemmâm, İbn Ebû Şeybe gibi müelliflerin eserleri *Câmi'* türü eser olarak nakledilmiştir.

Çağdaş dönemlerde Abdülazîz ed-Dihlevî'ye kadar kabul gören bir tanım yokken Abdülazîz ed-Dihlevî'yle birlikte bir tanım ortaya çıkmıştır ve bu tanım daha sonraki hadis usûlü yazarlarını etkilemiştir. Bir *Câmi'* eserin mutlaka sekiz ana konuyu ihtiva etmesi gerektiği üzerinden yapılan tanım günümüze kadar gelmiş ve adeta bir paradigmaya dönüşmüştür. Konunun ilgili yerinde bu tanımın sorunları ele alınmış ve

tartışılmıştır. Tamamen keyfi olarak yapılan bu tanımın neden hiç sorgulanmadan çağdaş dönem hadisçiler tarafından genel kabul gördüğünü anlamak oldukça zordur. Bu bağlamda yapılan izahlar ise tatmin edici olmaktan uzaktırlar. Sonuç olarak, *Câmi'* kavramı asırlarca tanımsız olarak mevcudiyetini korurken Abdülazîz ed-Dihlevî ile birlikte bir tanıma kavuşmuş ancak bu defa da bir tanıma kavuşan *Câmi'* sözcüğü tarihsel/olgusal karşılığını kaybetmiştir. Adeta adı var kendi yok bir konuma gelmiştir. Biz de tam olarak bu noktadan hareket ettik ve *Câmi'* sözcüğü için yeni bir tanım yapmaya çalıştık.

Çağdaş dönem hadis usûlü kaynaklarında *Câmi'* kavramı ile ne tür hadis kaynaklarının kastedildiği konusunda bir mutabakatın sağlanamadığını gördük. Maalesef herhangi bir kaynakta *Câmi'* türü olarak ifade edilen bir eser başka bir kaynakta farklı bir türle ilişkilendirilmiştir. Abdullah b. Amr'ın (ö. 65/684-85) *es-Sahîfetu's-sâdıka,* İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) *el-Câmi',* Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) *Kitâbu'l-câmi'i'l-kebîr*, Hammâd b. Seleme'nin (ö. 167/784) *el-Câmi',* er-Rebi' b. Habib'in (ö. 180/796) *Kitâbu'l-câmi'*, Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*, eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) *Kitâbu'l-âsâr*, Abdullah b. Vehb'nin (ö. 197/813) *Kitâbu'l-câmi'*, Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) *Kitâbu'l-câmi'*, eş-Şafiî'nin (ö. 204/820) *Kitâbu'l-üm*, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826-27) *el-Câmi',* Dârimî'nin (ö. 255/869) *es-Sünen* veya *el-Müsned,* Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u'l-kebîr, el-Câmi'u's-sagîr, el-Câmi'u's-sahîh*/*Sahîhu'l-Buhârî*, Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-sahîh,* İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *es-Sünen,* Ebû Dâvud'un (ö. 275/889) *es-Sünen,* Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi',* Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünen,* Taberî'nin (ö. 310/923) *Tehzibu'l-âsâr*, Ebû Bekr el-Hallâl'ın (ö. 311/923) *el-Câmi'/es-Sünen*, İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *es-Sahîh,* Ahmed b. Muhammed et-Tahâvi'nin (ö. 321/933) *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sahîh,* Âcurrî'nin (ö. 360/970) *Kitâbu'ş-şeria fi's-sünne*, el-Kelâbazî'nin (ö. 384/994) *Me'âni'l-ahbâr*, el-Hattâbi'nin (ö. 388/998) *Marifetü's-sünen ve'l-âsâr* adlı eserleri çağdaş döneme ait muhtelif çalışmalarda *Câmi'* olarak ifade edilmiştir. Eser isimlerinde de görüldüğü üzere son birkaç asırda telif edilen kaynaklarda *Câmi'* kavramı *Sahîfe, Kitap, Câmi', Sünen, Müsned* ve *Muvatta'* isimli eserler için kullanılmıştır. Bu tür eserler doğrudan veya dolaylı olarak *Câmi'* olmakla ilişkilendirilmiştir.

Câmi' sözcüğü Arap *Dili ve Edebiyatı, Tefsir, Kırâat, Fıkıh, Kelâm, Mantık, Tasavvuf, Tıp, Matematik, Felsefe, Biyografi, Coğrafya* ve *Siyaset* gibi farklı disiplinlerin literatüründe de kullanılmıştır.

İlk dört asırda telif edilen hadis eserlerin ana bölümlerinde *Kitâbu'l-câmi'* başlığına yer verilmiştir. İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*, Saîd b. Mansûr'un *es-Sünen*, Âcurrî'nin (ö. 360/970) *eş-Şeri'a* adlı eserlerini bu kapsamda ifade edebiliriz. Ayırca bu dönemlerde telif edilen eserlerin bâb başlıklarında *Bâbu'l-câmi'*ye yer verilmiştir. Özellikle İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'sında çok sık *Bâbu'l-câmi'* başlıkları kaydedilmiştir. *Bâbu'l-câmi'* başlığı ale'r-ricâl türü eserlerden sayılan Humeydî'nin (ö. 219/834) *el-Müsned*'inde de yer almaktadır. Ayrıca Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Hücce ala ehli'l-Medîne*, Şafiî'nin (ö. 204/820) *el-Üm*, Saîd b. Mansûr'un (ö. 227/842) *es-Sünen*, İbn Habib Sülemî'nin (ö. 238/853) *Kitâbu edebi'n-nisâ*, İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *es-Sünen*, Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *es-Sünen*, Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünen*, Ebû Bekr el-Hallâl'ın (ö. 311/923) *el-Câmi'*, Taberanî'nin (ö. 360/971) *Kitâbu'd-duʿâ* adlı eserlerinde *Bâbu'l-câmi'* başlığı kullanılmıştır.

Câmi' ıstılâhı ve hadis eserleri müslüman âlimlerin yanı sıra bazı batılı araştırmacıların çalışmalarına da mevzu edilmiştir. Batılı araştırmacılardan bilhassa Ignaz Goldziher, Hadis ilminin literal evrelerini birçok açıdan ele almıştır. Goldziher hukuk ve ibadet dışında aynı zamanda biyografi, tarih, zühd ve ahlâk ilgili malzemeleri ihtiva eden koleksiyonlara "*Câmi'*" demiştir.

Tezimizi önemli kılan husus hiç şüphesiz önerdiğimiz tanımdır. İşte bu önemi nedeniyle tezimizde, belki de bir ilk olarak Mantık ilminden istifade etme cihetine gidilmiştir. Çok kısa mantık ilkelerinden ve tanıma ait mantık kurallarından bahsettikten sonra verdiğimiz bu bilgileri önerdiğimiz tanıma uyguladık. Tanım taksîm (tümden gelim) ve tasnîf (tümevarım) olarak ikili bir yöntemle yapılmıştır. Bu şekilde bir ikili yöntemin kullanılması karşılıklı olarak birini diğeri ile test edip doğrulama amacına yöneliktir. Tümden gelim (taksîm) ile *Câmi'* kavramını bir "*cins*" isim olarak tanımladık ve tüm İslamî ilimlerdeki olgusal-mâsadak karşılığını tanımın efradı olarak "*cem'*" ettik. Taksimin ikinci basamağında *Câmi'*yi nev'/tür olarak tanımlayıp hadis ilminde tüm ale'l-ebvâb eserleri efrad olarak altına koyduk. Taksîmin son kısmında ise *tekil*/*cüz'i* karşılığını tespit ettik. Aynı şeyi bu defa tersinden

Câmi'nin tasnîfi (tümevarım) olarak yaptık. Mantık ilmindeki taksîm ve tasnîfin karekterine uygun olarak yaptığımız cami tanımı şu şekildedir:

(Cins olarak tanım): *Ulûmu'l-İslâmiye'*de telif edilen eserlerin kiminin özel, kiminin bölüm, kiminin de alt bölümünün adıdır.

(Tür/nev' olarak tanım): *Ulûmu'l-Hadis*'de "*Sahîfe*", "*Cüz*", "*Kitap*", "*Musannef*", "*Câmi'*", "*Müsned*", "*Muvatta'*", "*Sünen*" isimleriyle meşhur olmuş eserlerin tür olarak adıdır.

(Cüz/Tekil olarak tanım): Bazı hadis kaynaklarının da özel adıdır.

Yapmış olduğumuz tanıma yapılacak herhangi bir ekleme ya da çıkarma tanımın geçmişte olduğu gibi tekrar anlam kargaşasına düşmesine neden olacaktır, diye düşünüyoruz. Bu çalışmanın, hadis edebiyatı ile ilgili diğer kavramlar içinde bir örnek teşkil edip yeni çalışmalara vesile olmasını diliyoruz. Oldukça sorunlu bir konuya ışık tutup açıklık getirmeye çalıştığımız tezimizin hadis anabilim dalına bir katkı olmasını umuyoruz.

KAYNAKÇA

ABBOTT, Nabia, **Studies in Arabic literary papyri: Qur'anic commentary and tradition**, The University of Chicago, Chicago 1967.

ABDULBÂKİ, Muhammed Fuâd, el-**Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim**, Dâru'l-kütübi'l-misrîyye, İstanbul.

ABDULHALİM, Fethi, **Rivâyâtü'l-câmi'i's-sahîh ve nüsha dirâset nezairiyetün tatbikatun**, Dâru'l-felah, 1424/2013.

ABDULLAH b. MÜBAREK, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübarek, **Müsnedü'l-imam Abdullah b. el-Mübarek**, (Thk.) Subhi el-Bedri es-Samerrai, Mektebetü'l-maârif, Riyad 1407/1987.

ABDÜLMECİD, Abdülmecid Mahmûd, **el-İtticahatü'l-fıkhîyye inde ashabi'l-hadis: fi'l-karni's-salis el-hicrî,** Mektebetü'l-hanci, Kahire 1399/1979.

ACET, Semih, "**İmam Nevevi ve Minhâc İsimli Eserinin Hadis Şerhciliği Açısından Değerlendirilmesi**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Dicle Üniversitesi SBE), Diyarbakır 2018.

ACURRİ, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Bağdadi, **eş-Şeri'a**, (Thk.) Abdullah b. Ömer b. Süleymân ed-Dumeyci, Dâru'l-vatan, Riyad 1418/1997.

AĞIRMAN, Cemal, "Hadis Kaynaklarını Okuma Yöntemi ve Musanniflerin Dili", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.10, s.55-106.

AKIN, Nimetullah, "Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A. Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler'in Yaklaşımları", **Hadis Tetkikleri Dergisi**, c.6, s.47-70.

AKPINAR, Ömer Faruk, "Süfyan es-Sevrî'nin Hadis Tarihindeki Yeri Bir Muhaddis Olarak Süfyan es-Sevrî", **Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı],** c.51, s.33-70.

-"Süfyân es-Sevrî'nin Hayatı ve Eserleri", **Usûl: İslam Araştırmaları**, s.115-167.

AKYÜZ, Ali, "**Saîd b. Mansur'un Musannef'inin yeniden inşâsı**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Marmara Üniversitesi SBE), İstanbul 1992.

ALAİ, Ebû Said Salâhuddin Halil b. Keykeldi b. Abdullah, **İsaretü'l-fevaidi'l-mecmua fi'l-işare ile'l-feraidi'l-mesmua,** Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, Dâru'l-ulum ve'l-hikem, Dımaşk 1425/2004.

ALBAYRAK, Ali, Fuad Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları Kitabı Üzerine Değerlendirmeler"", **Usûl: İslam Araştırmaları**, s.51-100.

ALEMDAR, Yusuf, "Kıraatlerin Oluşumu Bağlamında Kur'an'ın Cem'i Konusuna Yeni(den) Bir Bakış", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** c.7, s.219-248.

ALİ b. MEDİNİ, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdullah b. Ca'fer b. Necih Sa'di, **el-İlel**, (Thk.) Muhammed Mustafa el-'Azami, Mektebetu'l-islâmî.

ALİA, Sereen, "**Ehl-i Sünnet ve İbadiye'ye Göre Hadis: Ma'mer b. Raşid ve Reb b. Habib Örneği**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", İstanbul Üniversitesi SBE), İstanbul 2020.

ALTINTAŞ, Hayrani, **Tasavvuf tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1986.

ALTUNYA, Hülya, "Mantık ve Dînî İlimler İlişkisinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Kısa Bir Tahlil", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013/1, s.57-72.

ÂMİLİ, Muhammed Ali el-Hâc, **el-Veciz fi'l-Mantık**, 1432/2011 Beyrut.

APAYDIN, H. Yunus, "İbn Ebû Zeyd", **DİA**, c.19, TDV Yay., İstanbul 1999.

ASKALANİ, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer, **Tehzibü't-Tehzib**, Dâru'l-kitâbu'l- islâmî, Kahire 1414/1993.

-İthafü'l-mehere bi'l-fevaidi'l-mübtekire min etrafi'l-aşere, (Thk.) Mahmut Ahmed, Merkezü Hidmeti's-sünne ve's-sire, Medine 1417/1997.

-el-İsabe fi temyizi's-sahâbe, (Thk.) Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1415/1995.

-el-Mu'cemü'l-müfehres, (Thk.) Muhammed Şekur Meyadini, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1998.

-en-Nüket ala kitâbi İbni's-Salâh, (Thk.) Rebi' b. Hadi Umeyr, Câmi'at'ul İslamiyye, 1404/1984.

-Fethü'l-bari bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî, **Hedyü's-sari mukaddimetu fethi'l-bari**, Mektebetu's-selefiyye, Kahire.

-Nüzhetü'n-nazar fi tavzihi Nuhbeti'l-fiker, (Thk.) Abdullah b. Dayfullah er-Rahili, Riyad 1422/2001.

-**Taglikü'l-ta'lik ala Sahîhi'l-Buhârî**, (Thk.) Saîd b. Abdurrahman Musa Kazaki, el-Mektebü'l-İslâmi, Dâru Ammar, Beyrut 1405/1985.

ATAR, Fahrettin, "Hûl", **DİA**, c.30, TDV Yay., İstanbul 2005.

AVNİ, Şerif Hatim b. Arif, **el-Menhecü'l-mugtarah li fehmi'l-mustalah**, Dâru'l-hicra 1996/1416.

AYDIN, Arafat, "**Dârimi'nin Peygamber Anlayışı (Sünen'inin Mukaddimesi Çerçevesinde)",** ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi SBE), İstanbul 2008.

AYDIN, Nevzat, "Hadislerin İlk Dönem Tasnîf Süreci Üzerine Bir Değerlendirme", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** s.199-230.

AYDIN, Zeynel Abidin "**Hz. Osman ve Sonrası Dönemde Kur'an'ın Metinleşme Tarihi**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Ankara Üniversitesi SBE), Ankara 2008.

AYDINLI, Abdullah, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, Timaş Yay., İstanbul 1987.

-"es-Sünen", (Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî), **DİA**, c.38, TDV Yay., İstanbul 2010.

-" Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman" ,**DİA,** c.8, TDV Yay., İstanbul 1993.

AYKUL, Abdulmuid, "**Süfyân-i Sevrî ve Ceza Hukukuna İlişkin Görüşleri**" ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Ankara Üniversitesi SBE), Ankara 2010.

AYNİ, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefî, **Umdetü'l-kâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** (Zabd.) Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1421/2001.

AYNİ, Zeyneddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebû Bekr, **Şerhu Elfiyeti'l-Iraki fi ulumu'l-hadis**, Yemen 1432/2011.

A'ZAMİ, Muhammad Mustafa, "Buhârî Muhammed b. İsmâil", **DİA**, c.6, TDV Yay., İstanbul 1992.

-**Hadis Metodolojisi ve Edebiyat,** (Çev.) Recep Çetintaş, İz Yay., İstanbul 2015.

-**Studies in hadith methodology and literature**, American trust publications, United states of America 2012.

-**Studies in early hadith literature: with a critical edition of some early texts**, American Trust Publication, Indianapolis 1978.

-**Dirasat fi'l-hadisi'n-nebevî**, Mektebü'l-islâm, Beyrut 1400/1980.

ÂZIMÂBÂDİ, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hakk, **Gâyetü'l-maksûd fi şerhi Süneni Ebû Dâvud**, (Thk.) Muhammed Uzeyr Şems-Ebu'l-Kâsım el-A'zamî, Riyad 1414/1993.

BÂ MAHREME, Ebû Muhammed Afifüddin Abdullah Tayyib b. Abdullah b. Ahmed **Kılâdetü'n-nahr fi vefeyâti a'yâni'd-dehr**, (Thk.) Cum'a Mekri-Halid Zevâri, Dâru'l-minhâc, Cidde 1428/2008.

BACÎ, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî, **el-Müntekâ şerh-i Muvattâ,** (Thk.) Muhammed Abdulkadir Ahmed Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1420/1999.

BACÛ, Mustafa Salih, " Vercelânî, Ebû Ya'kûb", **DİA**, c.43, TDV Yay., İstanbul 2013.

BAĞCI, H. Musa, "el-Kütübü's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", **İslami İlimler Dergisi**, c.2, s.123-160.

-**Hadis Tarihi**, Ankara Okulu Yay., Ankara 2009.

-**Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, Ankara Okulu Yay., Ankara 2012

-**Hadis Tarihi ve Usûlü**, Bilay Yay., Ankara 2018.

BAĞDADİ, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb, **Tarihu medineti's-selam**, (Thk.) Beşşar Avvad Ma'ruf, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beyrut 1422/2001.

-**el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbü's-sami'**, (Thk.) Tahhan Mahmûd, Mektebetü'l-maârif, Riyad 1403/1983.

-**Takyidü'l-ilm**, (Thk.) Yusuf Iş, Dâru İhyai's-sünneti'n-nebevîyye, Beyrut 1974.

-**Telhisû'l-müteşabih fi'r-resm ve himâyetû ma eşkele minhu an bevâdiri't-tashif ve'l-vehm**, (Thk.) Sukeyne eş- Şihabi, Dâru Tlashar, Dimeşk 1985.

-**el-Kifaye fi ilmi'r-rivaye**, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, Haydarabad.

BAĞDADİ, Yâkut b. Abdullah el-Hamevî Şihâbuddin, **Mu'cemu'l-Udebâ**, (Thk.) İhsân Abbâs, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrût 1993.

BAHİT, Muhammed Hasan Mehdî, **İlmü'l-mantık el-mefâhim ve'l-mustalahât: et-tasavvurât,** Alemü'l-kütübi'l-hadis, İrbid 2013.

BAKAN, Tevhit, "Çağdaş Şiî Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, s.107-156.

BAKKAL, Ali, **Harran Okulu**, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., İstanbul.

BÂRUNİ, Ebû Rebî Süleyman, **Muhtasar târihu'l-ibâdiy**, Mektebetü'l-damiriyyü li'n-neşri ve't-tefzi, Uman Sultanlığı 1416/1995.

BAYRAKTAR, İbrahim, **Hadis Kaynakları Üzerine Araştırmalar,** Kültür Eğitim Vakfı Yay., Erzurum, 2001.

BEHNESAVİ, Salim Ali, **es-Sünnetü'l-müftera aleyha**, Dâru'l-vefa, Kahire 1409/1989.

BESYEVİ, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, **Câmi'u Ebi'l-Hasan el-Besyevi**, (Thk.) el-Hac Süleyman b. İbrahim Bâ Beziz el-Vercelânî, Davud b. Ömer Bâ Beziz el-Vercelânî.

BEYHAKİ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, **es-Sünenü'l-kübra**, (Thk.) Muhammed Abdulkadir Ata, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût 1424/2003.

-**Menakıbü'ş-şafîî**, (Thk.) es-Seyyid Abbas Ahmed Sakr, Dâru't-türas, Kahire 1970/1395.

BEZZAR, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basrî, **el-Bahrü'z-zehhar: Müsnedü'l-Bezzar** (Thk.) Mahfuzurrahman Zeynullah, Müessesetü ulumi'l-kur'ân, Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, Beyrut 1409/1988.

BİLEN, Mehmet, **İbn Hacer'in Buhari Savunusu**, Ankara Okulu Yay., Ankara 2013.

BOLAT, Emrullah, "**Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadis Adlı Eseri**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", İstanbul Üniversitesi SBE), İstanbul 2015.

BROCKELMANN, Carl, **Tarihü'l-edebi'l-arabi**, nakalehu ile'l-arabiyye Abdülhalim en-Neccâr, Dâru'l-maârif, Kahire.

BUHÂRİ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, **el-Câmi'u's-sahîh,** (Thk.) M. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru tavki'n-necât, Beyrut 1422.

-Sahîh-i Buhari ve Tercemesi, (Mütercim Mehmed) Sofuoğlu, Ötüken Yay., İstanbul 1987.

BUS'ÎDÎ, Salih b. Ahmed b. Yusuf, **Rivayetu'l-Hadis inde'l-İbadiyye**, 1420/2007.

C. LUCAS, Scott, "Ahkâm Hadisleri Nerede? İbn Ebî Şeybe'nin el-Musannef'i Üzerine Bir Tetkik,", (Çev.) Merve Çınar, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, c.12, s.79-102.

CABİRİ, Muhammed Abid, **Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller Ahmed b. Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd'ün Çilesi**, (Çev.) Numan Konaklı, Mana Yay., İstanbul 2019.

CEVHERİ, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, **es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye,** (Thk.) Ahmed Abdülgafur Attar, Dâru'l-ilm li'l-melayin, Beyrut 1990.

CEZÂİRİ, Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed Sem‘ûni Haseni Tâhir, **Tevcihü'n-nazar ila usûli'l-eser**, el-Matbaatu’l-cemaliyye, Kahire 1328/1910.

CUM‘A, Ammad Ali, **el-Mektebetü’l-islâmîyye**, et-Türâsi'l-arabiyye, 1424/2003.

CÜDAY, Abdullah b. Yusuf, **Tahriru ulumi’l-hadis**, Müessesetü'r-reyyan, Beyrut 1424/2003.

CÜRCANİ, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif Hanefî, **et-Ta’rifat**, (Thk.) İbrahim el-Ebyari, Dâru’d-diyan.

ÇAKAN, İsmail Lütfi, “el-Câmi‘u’s-Sahîh (Tirmizî)”, **DİA**, c.7, TDV Yay., İstanbul 1993.

-**Hadis edebiyatı: çeşitleri-özellikleri-faydalanma usûlleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İfav), İstanbul 2016.

ÇAVUŞOĞLU, Ali Hakan,” er-Risâle”, **DİA**, c.35, TDV Yay., İstanbul 2008.

ÇELEBİ, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib, **Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl,** (Thk.) Mahmud Abdülkadir el-Arnaut, Entegre mat, İstanbul 2010.

-**Keşfü’z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn**, (Tsh.) Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Dâru İhyai’t-türasi'l-arabi, Beyrut.

ÇETİN, Musa, “**Abdurrezzak ve hadisçiliği**”, (“Yayınlanmamış Doktora Tezi”, Atatürk Üniversitesi SBE), Erzurum 2000.

-“Abdürrezzak’ın Hadis İlmindeki Yeri”, **EKEV Akademi Dergisi**, c.16, s.113-132.

ÇETİNEL, Hasan, “Kavram Olgusu; Dînî Kavramların Öğretimi, Önemi ve Sınırlılıkları Üzerine”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]**, sy.47, s.89-113.

DABBİ, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed el-Endelüsi, **Bugyetü'l-mültemis fi tarihi ricali ehli'l-Endelüs,** (Thk.) İbrahim el-Ebyari, Dâru'l-kitabi'l-mısrî; Dâru’l-kitabi’l-lübnani, Kahire; Beyrut 1410/1989.

DÂREKUTNİ, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, **el-İlelü'l-varide fi'l-ehâdisi'n-nebevîyye**, (Thk.) Mahfuzürrahman Selefi, Dâru Taybe, Riyad 1405/1985.

DÂRİMİ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl, **Sünenü'd-Dârimî**, (Thk.) Fevvaz Ahmed Zemerli, Hâlid es-Sebi’ Alemi, Dâru'l-kitâbi'l-arabi, Beyrut 1987.

DAVUDİ, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, **Tabakatü'l-müfessirin**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut.

DAYHAN, Ahmet Tahir, “İmam Buhârî’nin Kayıp Kitapları”, **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]**, c.2, s.237-241.

DERCİNİ, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân Temicâri, **Kitâbu tabakati'l-meşâih bi'l-magrib**, (Thk.) İbrâhim Tallay.

DIMAŞKİ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülhadi, **Tabakatu ulemai'l-hadis**, (Thk.) Ekrem el-Buşi, İbrahim Zeybek, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1417/1996.

DİHLEVİ, Abdülaziz b. Ahmed b. Abdürrahim Ömeri Faruki Abdülaziz, **Ûlâletu'l-nâci'a tercümetü'l-Ucale-i Nafi'a**, (Çev.) Abdülehad el-Kâsımî, Hindistan.

-**Bustanü'l-muhaddisin fi beyâni kütübi'l-hadis ve ashabeha'l-gırri'l-meyamin**, nakalehu mine'l-Farisiyye ile'l-Arabiyye Muhammed Ekrem en-Nedvi, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut.

DİHLEVİ, Abdülhak b. Seyfiddin b. Sa'dillâh, **Lemaʿâtü't-tenkih fi şerhi mişkâti'l-mesâbih**, Dâru'n-nevadir, 1425/2014.

DİMYATİ, el-İmam el-Hafız Şerefeddin Abdülmü'min b. Halef, **el-Metcerü'r-râbih fi sevâbi'l-ameli's-sâlih**, (Thk.) Abdülmelik b. Abdullah, 1994/1414.

DİNÇOĞLU, Mehmet, "**Ebû Dâvud'un Sünen Adlı Eseri Kaynakları ve Tasnîf Metodu**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi" Ankara Üniversitesi SBE), Ankara 2008.

Dini Kavramlar Sözlüğü, "Câmi'", "Cüz", "Sünen", Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2010.

DÖNDÜREN, Hamdi, "İlâ", **DİA**, c.22, TDV Yay., İstanbul 2000.

DURMAZ, Abdulbaki, "**Muvatta'da Bab Başlıkları**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi SBE), Kahramanmaraş 2008.

DURSUN, Harun, "**Süfyan es-Sevrî ve Hadis İlmindeki Yeri"**, ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Atatürk Üniversitesi SBE), Erzurum 2014.

EBHERÎ, Esîruddîn, **Mugni't-tullâb şerh-i metn-i îsâgûcî**, (Thk.) Mahmûd Ramazân el-Bûtî, Dimeşk 2003.

EBNASİ, Burhaneddin İbrâhim b. Musa b. Eyyub Ebû İshâk, **eş-Şeze'l-feyyah min ulumi İbnü's-Salâh**, Mektebetu'l-rüşd, Riyad 1418/1998.

EBNU'L-MÜNCİ, Zeynüddin el-Münci b. Osman b. es-Es'ad, **el-Mümti' fi şerhi'l-mükni'**, Mektebetü'l-esedi, 1424/2003.

EBÛ DAVUD es-SİCİSTANİ, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdi, **Sünenu Ebû Davud**, (Thk.) Şuayb el-Arnavut, Muhammed Kâmil Karabelli, Dâru'r-risâleti'l-alemiyye, 2009/1420.

EBÛ DAVUD es-SİCİSTANİ, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdi, **Risâletu Ebû Davud ila ehli Mekke fi vasfi's-sünen**, (Thk.) Muhammed b. Lütfi es-Sabbâğ, el-Mektebü'l-islâmi, Beyrut, 1405.

EBÛ SİTTE, Ebû Abdullah Muhammed b. Amr, **Haşiyetu't-tertib 'alâ'l-câmi'i's-sahîh**, (Thk.) İbrahim Muhammed Talay, Matâbiu dâri'l-ba's, Cezâyir.

EBÛ ŞEHBE, Muhammed b. Muhammed, **el-Vasit fi ulum ve mustalahi'l-hadis**, Alemü'l-ma'rife, Cidde.

-**Sünnet Müdafaası**, (Çev.) Mehmed Görmez, M. Emin Özafşar, Rehber Yay., Ankara 1990.

EBÛ ZEHV, Muhammed, **Hadis ve Hadisçiler**, (Çev.) Selman Başaran, M. Ali Sönmez, Ensar Yay., İstanbul 2016.

-Muhammed, **el-Hadis ve'l-Muhaddisûn**, Beyrut 1404/1984.

EBÜ'L-ARAB, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribi, **Tabakatu ulemai İfrikıyye**, Dâru'l-kitâbi'l-lübnani, Beyrut.

ed-DAKR, Abdülganî, **el-İmam Malik b. Enes**, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1419/1998.

EFENDİOĞLU, Mehmet, "Sahîh", **DİA**, c.35, TDV Yay., İstanbul 2008.

-"el-Musannef " (İbn Ebû Şeybe), **DİA**, c.31, TDV Yay., İstanbul 2006.

EKİM, Mehmet, "**İshak b. Râhûye ve Fıkıh Düşüncesi**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi SBE), İstanbul 2013.

EMİN, Ahmed, **Duha'l-islâm**, Müessesetü Hindâvi, Kahire 2012.

EMİROĞLU, İbrahim, **Klasik mantığa giriş,** Elis Yay., Ankara 2009.

ENDELÜSİ, İbn Atıyye, **Fehresetu İbni Atiyye**, (Thk.) Muhammed Ebu'l Ecfan ve Muhammed Zâhi, el-Garb el-islâmî, Beyrut 1983.

ENİS, İbrâhim, Abdülhalim Mansur, Atiyye es-Savvalihi, Muhammed Halefullah Ahmed (İ'dad), **el-Mu'cemü'l-vasit**, Mecmaü'l-lugati'l-arabiyye, 2004.

ENGİN, Sezai, "Erken Dönemde Hadis İlmi ve Usûlü: Süfyân es-Sevrî'nin Görüşleri Özelinde Bir İnceleme", **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi],** s.81-100.

ERDİM, Sinan, "**Hemmâm b. Münebbih ve Rivâyetlerinin Değeri**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Ankara Üniversitesi SBE), Ankara 2014.

ERKAYA, Musa, **"İbn Mace'nin hadis kültüründeki yeri"**, ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Ankara Üniversitesi SBE), Ankara 2004.

ERUL, Bünyamin "Rebi' b. Habib", **DİA**, c.34, TDV Yay., İstanbul 2007.

-"Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** c.43, s.27-61.

-"Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (II) Dirayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** c.43, s.57-90.

-"Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (III): er-Rabi' b. Habib (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Câmi'i", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** c.44, s.27-68.

-"Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i Hakkında Gereksiz Tereddütler ve Gerekli Tespitler", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** s.17-36.

-"Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi' Adlı Eserinin Kadim Bir Nüshası", **İslâmiyât**, c.1, s.125-133.

-Hadislerin Dili: İlk Hadis Belgesi Hemmam'ın Sahîfesi Tertip-Terceme-Yorum, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2009.

ESEDİ, Mühelleb b. Ahmed b. Ebû Sufre Esid b. Abdullah, **el-Muhtasaru'n-nasih fi tehzibi'l-kitâbi'l-Câmi'i's-Sahîh**, (Thk.) Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Dâru't-tevhid, Riyad 1430/2009.

EVGİN, Abdulkadir, "Süfyan b. Uyeyne (107-198/725-813) ve Hadis Cüz'ü", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,** c.3, s.69-107.

EYÜB, Hasan Muhammed, **Kitâbu'l-hadis fi Ulumi'l-Kur'an ve'l-hadis**, Dâru's-selam, İskenderiye 1425/2004.

EYÜB, Ahmed b. Süleyman, **Mevsûatu mehâsini'l-islâmîyye**, Dâru İlâfi'd-devliyye, 1436/2010, s.102.

EZHERİ, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevi, **Tehzibü'l-luga**, (Thk.) Abdüsselam Muhammed Harun, ed-Dâru'l-mısrîyye, Kahire.

FESEVİ, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyan b. Cuvvan el-Farisi, **Kitâbü'l-ma'rife ve't-tarih**, Riv. Abdullah b. Cafer b. Dürüsteveyh en-Nahvi, (Thk.) Ekrem Ziyâ el-Ömeri, Mektebetü'd-dâr, Medine 1410.

FİRUZABADİ, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, **el-Kamusü'l-muhit**, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1426/2005.

GÂMİDİ, Ziyab b. Sa'd Al-i Hamdân, **el-Menhec'ü'l-ilim**, 1429/2008.

GAMRİ, Nebil b. Haşim b. Abdullah, **Fethü'l-mennan şerh ve tahkîk Kitabü'd-Dârimî Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman: el-Müsnedü'l-Câmi'**, Dâru'l-beşairi'l-islâmiyye: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, Beyrut: Mekke 1419/1999.

GAVRİ, Seyyid Abdülmâcid, **Mevsûatu ulûmi'l-hadis ve fünûnihi**, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1427/2007.

-**Mu'cemü'l-mustalahati'l-hadisiyye,** Dâru'l-kesir, Dımaşk 1428/2007.

GAZZALİ, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, **el-Müstesfâ min ilmi'l-usûl,** (Thk.) Hamza b. Züheyr Hafız, eş-Şeriketü'l-medineti'l-münevvere li't-tıbaa ve'n-neşr, Cidde.

- **Makasıdü'l-felâsife**, (Thk.) Süleyman Dünya, Dâru'l-maârif, Mısır 1961.

GOLDZİHER, Ignaz, **Muhammedanische studien/İslam kültürü araştırmaları 2**, (Çev.) Mehmed Said Hatiboğlu, Otto, Ankara, 2019.

-**Muslim studies: (Muhammedanische studien)**, edited by S.M. Stern translated from the German by C.R. Barber, S.M. Stern. George, Allen & Unwin London 1971.

GÖRMEZ, Mehmet, **Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2000.

GUDDE, Abdülfettah Ebû, **Tahkîku ismeyi's-sahîhayn ve ismi Câmi'i't-Tirmizî**, Mektebü'l-Matbuati'l-islâmîyye, Haleb 1414/1993.

-"Sünnet İfadesinin Dini Anlamı ve Dârekutnî'nin Sünen'inin Konumu", Çeviren: Enbiya Yıldırım, Mesut Duman, **Usûl: İslâm Araştırmaları,** 2006, sy.5, s.77-108.

GÜŞEN, Seyit Ali, "**İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)"**, ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", İstanbul Üniversitesi SBE), İstanbul 2014.

HALİFE, Muhammed Reşad, **Medresetü'l-hadis fi Mısr**, el-Hey'etü'l-Âmme li'ş-Şuûni'l-Metâbi' el-Emiriyye, Kahire.

HALLAL, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Hanbeli, **Ahkâmu ehli'l-milel mine'l-câmi' li-mesaili'l-imâm Ahmed b. Hanbel**, Seyyid Kesrevi Hasan (Thk.) Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1414/1994.

-**el-Vukuf ve't-tereccül mine'l-câmi'i'l-mesaili'l-imam Ahmed b. Hanbel**, (Thk.) Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevi b. Hasan, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1994/1415.

HAMEVİ, Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah Hamevî Bağdâdi Rûmi Yakut, **Mu'cemü'l-büldan**, Dâru Sadır, Beyrut, Beyrut 1397/1977.

HAMİDULLAH, Muhammed, "Sünnet", **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim basım, c. 11, TDV Yay., İstanbul 1970.

-**İslama Giriş**, (Çev.) İbrahim Arif Koytak, Veysel Uysal, Beyan Yay., İstanbul 2003.

-**Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam İbn Münebbih**, (Çev.) Kemal Kuşçu, Beyan Yay., Ankara 2004.

HANEFİ, Hasan, **İslami ilimlere giriş**, (Çev.) Muharrem Tan, İnsan Yay., İstanbul 1994.

HANSU, Hüseyin, **Mutezile ve Hadis**, Kitâbiyât, Ankara 2004.

HÂRİSÎ, Sâlim b. Hamd b. Süleyman, **el-'Ukûdu'l-fızziyye fî usûli'l-İbâdiyye**, Umân Sultanlığı, 1438/2017.

HAŞİMİ, Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdülvahid, **Lübbü'l-lübâb fi't-terâcim ve'l-ebvâb fi şerhi terâcim ve ebvâbi Sahîhi'l-Buhârî**, Dâru'n-nevadir, Dımaşk, Beyrut 1432/2011.

HAŞİMİ, Sad'i b. Mehdî, **Dirâsetun hâvle kavli Ebû Zür'a fi sünen-i İbn Mâce**, el-Câmi'atü'l-islâmîyye.

HATİBOĞLU, İbrahim, "Musannef", **DİA**, c.31, TDV Yay., İstanbul 2006.

-"Müsned", **DİA**, c.32, TDV Yay., İstanbul 2006.

HATTABİ, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim, **Mealimü's-Sünen, Şerhu Süneni Ebû Davud**, (Nşr.) Muhammed Ragıb et-Tabbah, Matbaatu'l-ilmiyye, Haleb 1351/1932.

HAVŞAN, (i'dad) Yusuf b. Hamud, **Mesailü'l-akide fi kitâbi't-tevhid min sahîhi'l-imami'l-Buhârî**, 1417-1418.

HAVVÂ, Said, **el-Esas fi's-sünne ve fıkhuha**, Dâru's-selam, 1416/1995.

HAYRİ, Beşir Ali Ömer Vakfü's-Selam, **Menhecü'l-İmam Ahmed fi i'lali'l-ehâdis**, 1425/2005.

HEREVİ, Abdullah el-Ensârî, **Kitabu menazili's-sairin**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1988/1408.

HİNDİ, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdülmelik b. Kadîhân Müttaki, **Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl**, (Thk.) Bekri Hayyani, Saffet Sakka, Müessesetü'r-risâle.

HUMEYDİ, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr b. İsa, **el-Müsned, (**Thk.) Hüseyin Selim Esed, Dâru's-sekâ, 1996.

IRAKİ, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin, **et-Takyid ve'l-izah şerhu mukaddimeti İbni's-Salah**, (Nşr.) Muhammed Râgıb Tabbâh, Dâru'l-hadis, Beyrut 1405/1984.

-**Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire**, (Thk.) Abdüllatif Hemim, Mahir Yasin Fahl, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1423/2002.

-**Elfiyyetü'l-Iraki**, Dâru'l-minhac, Riyad 1428.

IŞIK, Mustafa, "İbn Huzeyme", **DİA,** c.20, TDV Yay., İstanbul 1999.

-"**İbnu Huzeyme, Sahîh'i ve İbnu Hibban'ın Sahîh'iyle mukayesesi**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Erciyes Üniversitesi SBE), Kayseri 1997.

ITR, Nûreddin, **el-İmâm el-Buhârî ve fıkhü't-terâcim fi Câmi'ihi's-Sahîh**, Mecelletü'ş-şeri'ati'd-dirâsâti'l-islâmiyye 2, 1985.

-**el-İmam et-Tirmizî ve'l-muvâzene beyne Câmi'ihi ve beyne's-Sahîhayn**, Matbaatu'l-Cennet, 1390/1970.

-**Menhecü'n-nakd fi ulumi'l-hadis**, Dâru'l-fikr, Dımaşk 1399/1979.

İBN ABDÜLMELİK, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdülmelik b. Muhammed b. Said**, ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsul ve's-Sıla**, Dâru'l-garibi'l-islâmi, Tunus 2012.

İBN ADİ, Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürcani, **el-Kâmil fi duafâi'r-rical,** Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut.

-**Esami men rava anhum Muhammed b. İsmail el-Buhârî**, (Thk.) Amir Hasan Sabri, Dâru'l-beşairi'l-islâmiyye, Beyrut 1414/1994.

İBN ASAKİR, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah, **Târihu medineti dımaşk**, (Thk.) Muhibbüddin Ebû Said Ömer b. Garame el-Amri, Dâru'l-fikr, Beyrut 1418/1997.

İBN AŞUR, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi, **Keşfü'l-mugattâ mine'l-meani ve'l-elfazü'l-vakıa fi'l-Muvatta'**, (Thk.) Tâhâ b. Ali Bû Sarih, Kahire 1427/2006.

İBN BABEVEYH, Ebû Cafer Şeyh Sadûk Muhammed b. Ali b. Hüseyin, **Men la yahduruhü'l-fakih**, İntişârât-ı Câmi'a-i Müderrisin, 1429.

İBN BALABAN, Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Balaban b. Abdullah, **el-İhsan fi takribi Sahîhi İbn Hibban**, (Thk.) Şuayb el-Arnaut, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1408/1988.

İBN BEŞKÜVAL, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud, **Gavamizü'l-esmai'l-mübheme**, (Thk.) Muhammed Kemaleddin İzzeddin, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1987.

İBN CEMAA, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. İbrahim b. Sadullah Kinani Hamevî, **el-Menhelü'r-revi fi muhtasar ulumi'l-hadisi'n-nebevî,** (Thk.) Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, Dâru'l-fikr, Dımaşk 1986.

-**Münasebâtu terâcimi'l-Buhârî**, (Thk.) Muhammed İshâk Muhammed İbrahim es-Selefi, ed-Dâru's-selefiyye, Bombay 1404/1984.

İBN EBÛ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, **Kitabü'l-ilel**, (işraf ve inaye) Saîd b. Abdullah el-Humeyyid, Halid b. Abdurrahman el-Cüreysi, Riyad 1427/2006.

İBN EBÛ ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, **el-Kitâbu'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asâr,** (i'dad) Kemâl Yûsuf el-Hût, Dâru't-tac, Beyrut 1409/1989.

-el-Musannef, (Thk.) Muhammed Avvame, Dâru'l-kıble li's-sekâfeti'l-islâmiyye, Cidde 1427/2006.

İBN EBÛ YA'LA, Ebü'l-Hüseyin İbnü'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbeli, **Tabakatü'l-Hanabile**, (Nşr.) Muhammed Hamid el-Fıki, Matbaatu's-sünneti'l-muhammediyye, Kahire 1371/1952.

İBN FARİS, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyyâ, **Mu'cemu mekayisi'l-luga,** (Thk.) Abdüsselam Muhammed Harun, Dâru'l-fikr, Beyrut 1399/1979.

İBN FERHUN, Ebü'l-Vefa Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed, **ed-Dibacü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yan ulema'i'l-mezheb**, (Thk.) Muhammed el-Ahmedi Ebü'n-Nur, Dâru't-türas, Kahire 1972.

İBN FEVZAN, Fevzan b. Sabık, **el-Beyân ve'l-eşhar li-keşfi zeygi'l-mülhadi'l-hac muhtar**, Dâru'l-garibi'l-islâm, Riyad 1422/2001.

İBN HALLİKAN, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, **Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman,** (Thk.) İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut 1398/1978.

İBN HANBEL, Ahmed, **Müsnedü'l-imam Ahmed b. Hanbel**, (Thk.) Şuayb el-Arnaut, Adil Mürşid, Müessesetü'r-risâle, Beyrut.

İBN HAYR, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer İşbili, **Fehresetu İbn Hayr el-İşbîlî**, (Thk.) Beşşar Avvad Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l-islâmî (Dâr al-Gharb al-Islâmî), Tunus 2009.

İBN HİBBAN, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmi, **Sahîhu İbn Hibban el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsim ve'l-envâ'**, (Thk.) Mehmed Ali Sönmez, Halis Aydemir, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1433/2012.

-Kitâbü's-sikat, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, Haydarabad 1973.

İBN HUZEYME, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemi, **Sahîhu İbn Huzeyme**, (Thk.) Muhammed Mustafa A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmi, Beyrut 1400/1980.

İBN KESİR, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, **Câmi'ü'l-mesânid ve's-süneni'l-hadi li-akvami's-senen**, (Thk.) Abdülmelik b. Abdullah b. Dehiş, Beyrut 1998/1419.

-**Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim**, (Thk.) Sami b. Muhammed es-Selame, Dâru Taybe, Riyad 1420/1999.

-**el-Bidâye ve'n-nihaye**, Mektebetü'l-maârif, Beyrut 1412/1991.

-**İhtisâru ulûmi'l-hadis,** (Thk.) Mahir Yasin el-Fahl, Dâru'l-meyman, Riyad 1434/2013.

İBN MALİK TAİ, Ebû Abdullah Cemaleddin Muhammed b. Abdullah, **Şevahidü't-tevdih ve't-tashih li-müşkilati'l-Câmi'i's-sahîh,** (Thk.) Taha Muhsin, Mektebetü İbn Teymiye, 1413.

İBN MANZUR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensâri, **Lisanü'l-Arab**, Dâru Sadır, Beyrut.

İBN MUHAMMED, Târık b. Avazullah, **Şerh manzumeti'l-Beykuniyye fi İlmi mustalahi'l-hadis**, Dâru'l-muğni li'n-neşr ve't-tavzi', Riyad 1430.

İBN MÜLAKKIN, Ebû Hafs Siraceddin Ömer b. Ali b. Ahmed, **el-Mukni' fi ulumi'l-hadis**, (Thk.) Abdullah b. Yusuf el-Cüdey', Dâru Fevvaz, 1992.

İBN NASIRÜDDİN, Ebû Bekr Şemseddin Muhammed b. Abdullah, **İthafü's-salik bi-ruvati'l-Muvatta'ani'l-İmam Malik,** Mektebetü'l-islâmiyye, 1426/2006.

İBN NUKTA, Ebû Bekr Muinüddin (Muhibbüddin) Muhammed b. Abdulgani b. Ebû Bekr b. Şücâ Bağdâdi, **et-Takyid li-ma'rifeti ruvâti's-süneni ve'l-mesânid**, Dâru'n-nevâdir, Beyrut 1435/2014.

İBN RECEB, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed, **ez-Zeyl ala Tabakati'l-Hanabile**, (Thk.) Abdurrahman b. Süleyman b. Muhammed el-Useymin, Mektebetü'l-ubeykan, Riyad 1425/2005.

-**Şerhu İleli't-Tirmizî**, (Thk.) Nureddin Itr, Dâru'l-mellah, Dımaşk 1398/1978.

İBN RÜŞEYD, Ebû Abdullah Muhibbüddin Muhammed b. Ömer, **es-Senenü'l-ebyen ve'l-mevridü'l-emʿan fi'l-muhâkeme beyne'l-imâmeyn fi's-senedi'l-muʿanʿan,** (Thk.) Salâh b. Sâlim el-mısrâti, Medine 1417/1996.

-**İfâdetü'n-nasih bi't-ta'rif bi-senedi'l-Câmi'i's-sahîh**, (Thk.) Muhammed el-Habib, Dâru't-tûnusiyye.

İBN SAD, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zührî, **Kitâbü't-tabakati'l-kebir,** (Thk.) Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-hanci, Kahire 1421/2001.

İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, **Mecmûatü'l-fetâvâ şeyhü'l-islâm Ahmed İbn Teymiyye**, 1425/2004.

-er-Red ale'l-mantıkiyyin, Lahor : İdâretu Tercümâni's-sünne, 1976.

-Nakzü'l-mantık, (Thk.) Abdurrahman b. Hasan b. Kâid, Dâru Âlemil-fevâid, Cidde.

İBN VEHB, Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısrî, **el-Câmi‘ fi'l-hadis**, (Thk.) Mustafa Hasan Ebü'l-Hayr, Dâru İbni'l-Cevzi, Demmâm 1416/1996.

-Muvatta’ İbn Vehb es-sagir, (Thk.) Muhammed el-Emin el-Hüseyin eş-Şankiti, Mektebetü’l-ulum ve’l-hikem, Medine 2002.

-el-Câmi‘ li-İbn Vehb fi'l-ahkam, (Thk.) Rıf'at Fevzi Abdülmuttalib, Ali Abdülbasıt Mezid, Dâru'l-vefa, 1425/2005.

-el-Câmi‘u fi tefsirü’l-Kur'ân, (Thk.) Mıklos Muranyı, Dâru’l-garbi’l-islâmî, Beyrut 2003.

-el-Muvatta’, (Thk.) Hişâm b. İsmail es-Sayni, Dâru İbni'l-Cevzi, Riyad 1420/1999.

İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebei el-Kazvini, **es-Sünen,** (Thk.) Şuayb Arnaut, Muhammed Kâmil Karabelli, Müessesetür-risâle.

Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini İbn Mace, **Sünenu İbn Mace**, (Thk.) Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Daru İhyâi’t-Türasi’l-Arabi, Kahire.

İBNÜ'L-ARABİ, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meafiri, **Kitâbü'l-kabes fi şerhi Muvatta’i Malik b. Enes**, (Thk.) Muhammed Abdullah Veled Kerim, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut 1992.

-Arizatü'l-ahvezi bi-şerhi Sahîhi't-Tirmizî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut.

-el-Mesalik fi şerhi Muvatta’i Malik, Karaehu ve allaka aleyh Muhammed b. Hüseyin es-Süleymani, Aişe bint Hüseyin es-Süleymani, Dâru’l-garbi’l-islâmî, Beyrut 1428/2007.

İBNÜ'L-CEVZİ, Ebü’l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdi, **Câmi‘ü’l-mesânid,** (Thk.) Ali Hüseyin el-Bevvâb, Mektebetü’r-rüşd, Riyad 1426/2005.

-Menakıbü'l-imam Ahmed b. Hanbel, (Thk.) Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Dâru’l-hicr.

İBNÜ'L-ESİR, Ebü’s-Seâdât Mecdüddin Mübârek b. Esirüddin Muhammed b. Muhammed Şeybâni Cezeri, **Câmi‘ü'l-usûl min ehâdisi'r-resûl**, (Thk.) Abdülkadir Arnaut, Mektebetü'l-hulvâni-Matbaatü'l-mellâh, Mektebetü Dâri'l-beyân.

İBNÜ'L-FARADİ, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf, **Târihu ulemai'l-Endelüs,** (Nşr.) Beşşar Avvad Ma‘rûf, Dâru’l-garbi’l-islâmi, Tunus 2008.

İBNÜ'L-GAZZİ, Ebü'l-Meali Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, **Divanü'l-islâm**, (Thk.) Seyyid Kesrevi Hasan, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1990.

İBNÜ'L-KIFTİ, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim, **İnbahü'r-ruvât ala enbahi'n-nühat**, (Thk.) Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dâru'l-fikri'l-arabi, Müessesetü'l-kütübi's-sekafiyye, Kahire 1406/1986.

İBNÜ'L-MÜLAKKIN, Ebû Hafs Siraceddin Ömer b. Ali b. Ahmed, **et-Tavzih li-şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh,** Vizaretü'l-evkaf ve'ş-şuuni'l-islâmîyye, 1429/2008.

İBNÜ'L-MÜNEYYİR, Ebü'l-Abbas Nasıruddin Ahmed b. Muhammed, **el-Mütevâri ala terâcimi ebvâbi'l-Buhârî,** (Thk.) Salahaddin Makbûl Ahmed, Mektebetü'l-muallâ, Kuveyt 1407/1987.

İBNÜ'N-NEDİM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk, **el-Fihrist**, (Thk.) Rıza Teceddüd.

İMAMOĞLU, Lütfü "**Ebû Dâvûd ve Süneni**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Atatürk Üniversitesi SBE), Erzurum 2000.

İSFAHANİ**,** Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb, **Müfredatu elfazi'l-Kur'ân**, (Thk.) Safvân Adnân Dâvudi, Dâru'l-kalem, Dimeşk 1430/2009.

İSFAHANİ, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshâk İsfahânî Ebû Nuaym, **Hilyetü'l-evliya ve tabakatü'l-asfiya**, Mektebetü'l-hanci, Kahire.

İSFERAYİNİ, Yakub b. İshâk b. İbrâhim Ebû Avane, **Mukaddimetu tahkîku'l-müsnedü's-sahîhü'l-muharrec ala Sahîhi Müslim,** el-Câmiatü'l-islâmiyye, Medine 1435/2014.

İSMAİL PAŞA, Babanzade Bağdatlı, **Hediyyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin**, Dâru ihyâi türâsi'l-arabi, Beyrut 1951.

İSNEVİ, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasan, **Metaliü'd-dekaik fi tahriri'l-cevâmi' ve'l-fevarik**, dirase Nasreddin Ferid Muhammed Vasıl, Dâru'ş-şürûk, Kahire 2007.

İSTEMİ, Fuat, Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî ve el-Müsned Adlı Eseri, Fecr Yayınları, Ankara 2020.

İŞLER, Emrullah, "Zeccâc", **DİA**, c.44, TDV Yay., İstanbul 2013.

KA'Bİ, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhi, **Kabulü'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-rical,** (Thk.) Ebû Amr el-Hüseyni b. Ömer b. Abdürrahim, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1421/2000.

KÂDÎ İYÂZ, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubi, **Şerhu Sahîhi Müslim li-Kâdî İyâz: İkmalü'l-Mu'lim bi-fevaidi Müslim**, (Thk.) Yahyâ İsmail, Dâru'l-vefa, Mansure 1419/1998.

-el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-semâ', (Thk.) es-Seyyid Ahmed Sakr, Dâru't-türas/Mektebetu'l-atika, Kahire/Tunis 1389/1970.

-**Meşârikü'l-envâr ala sıhâhi'l-âsâr**, Dâru't-türas/Mektebetu'l-atika, Kahire/Tunis 1978.

-**Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi'l-malik,** (Thk.) Abdülkadir Sahravi, Vizaretü'l-evkaf ve'ş-şuuni'l-islâmiyye, Rabat 1403/1983.

KÂFİ, Ebûbekir, **Menhecu'l-imam el-Buhârî fi tashihi'l-ehâdisi ve ta'lîlihâ,** (işraf) Hamza Abdullah el-Melyubari, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1422/2000.

KAHTANİ, Saİd b. Ali b. Vehf, **Fıkhü'd-dave fi Sahîhi'l-İmam el-Buhârî,** Vizaretü'ş-Şuuni'l-islâmiyye ve'l-evkaf ve'd-da've ve'l-irşad, Riyad 1421.

KALLEK, Cengiz "Kaffâl, Muhammed b. Ali", **DİA**, c.24, TDV Yay., İstanbul 2001.

KANDEHLEVİ, Mevlana Muhammed Zekeriyyâ, **Evcezü'l-mesalik ila Muvatta'i Malik**, (Thk.) Takıyyüddin en-Nedvi, Dımaşk 1424/2003.

-el-Ebvâb ve't-terâcim li-Sahîhi'l-Buhârî, (Thk.) Veliyyüddin b. Takiyyüddin en-Nedvi, Dâru'l-beşairi'l-islâmîyye, Beyrut 1433/2012.

KANDEHLEVİ, Muhammed Yusuf, **Hayatü's-sahâbe**, (Thk.) Beşşar Avvad Ma'rûf, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1420/1999.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Câmi'", **DİA,** c.7, TDV Yay., İstanbul 1993.

-"Cevâmi'u'l-kelim", **DİA**, c.7, TDV Yay., İstanbul 1993.

-"el-Câmi'u's-Sahîh (Buhârî)", **DİA**, c.7, TDV Yay., İstanbul 1993.

-"Sünen", **DİA,** c.38, TDV Yay., İstanbul 2010.

-"Büceyri", **DİA,** c.6, TDV Yay., İstanbul 1992.

KANNEVCİ, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddik Hasan Han, **el-Hıtta fi zikri's-sıhahi's-sitte**, (Thk.) Ali Hasan el-Halebi, Dâru'l-ceyl, Beyrut.

- **Ebcedü'l-ulûm**, (Nşr.) Abdülcebbâr Ruzgâr, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1978.

- **es-Siracü'l-vehhac fi keşfi metalibi Müslim b. el-Haccac**, (Thk.) Abdullah b. İbrahim el-Ensâri, Katar.

KANNUBİ, Said b. Mebruk, **el-İmam er-Rebi' b. Habib mekânetuhu ve musneduhû**, el-Mektebetü'l-kütübi'l-islâmîyye.

KAPLAN, Doğan, "Ehl-i Beyt'in Gizli İlmi: Hz. Ali'ye Nispet Edilen Kitâb-ı Ali (Sahîfe-Câmi'a), Cefr ve Mushaf-ı Fâtıma Hakkında Bir İnceleme", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s.75-92.

KARABULUT, (i'dad) Ali Rıza, Ahmet Turan KARABULUT, **Mu'cemü't-tarihi't-türasi'l-İslami fi mektebati'l-alem: el-mahtutat ve'l-matbuat**, Mektebe Yay., Kayseri.

KARABULUT, Fuat, "**Süfyân b. Uyeyne (H. 107/198) ve Hadis İlmindeki Yeri**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Atatürk Üniversitesi SBE), Erzurum 2007.

KARAMAN, Hayreddin, **Hadise Dair İlimler ve Hadis Usûlü**, EnsarYay., İstanbul 2010.

KARİ, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali, **Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker fi mustalahati ehli'l-eser**, (Thk.) Heysem Nizar Temîm, Muhammed Nizar Temîm, Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut.

KÂSIM, Hamza Muhammed, **Menarü'l-kari' şerhi muhtasarı Sahîhi'l-Buhârî**, Mektebetu Dâri'l-beyân/ Mektebetü'l-müeyyed, Dımaşk/Taif, 1410/1990.

KÂSIMİ, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Said Cemaleddin, **Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs,** Müessesetü'r-risâle, 1425/2004.

KASTALLANİ, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed, **İrşadü's-sari li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî,** el-Matbaatu'l-kübra, Bulak 1323.

KAYA, Eyyüp Said, "Nûh b. Ebû Meryem", **DİA**, c.33, TDV Yay., İstanbul 2007.

KAZAN, Tahsin, **"Risâle ilâ Ehli Mekke fî Vasfi Sünenih" İsimli Eserin Ebû Dâvûd'a Aidiyeti Problemi**, Sonçağ yay., 2020.

KAZVİNİ, Ebû Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali, **Meşyeha**, (Thk.) Amır Hasan Sabri, Dâru'l-beşairi'l-islâmîyye, Beyrut 2005.

KEHHÂLE, Ömer Rızâ, **Mu'cemü'l-müellifin teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye**, Dâru ihyâi türâsi'l-arabi, Beyrut.

KELABAZİ, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî, **Ricalu Sahîhi'l-Buhârî**, (Thk.) Abdullah Leysi, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1987.

KELEŞ, Ahmet, **Hadis Tarihi ve Usûlü Dersleri**, Fecr Yay., Ankara, 2017.

KEŞMİRİ, Muhammed Enver Şah b. Muazzam Şah, **el-Arfü'ş-şezi şerhu Süneni't-Tirmizî,** (Thk.) Mahmûd Şakir, Dâru ihyai't-türasi'l-arabi, Beyrut 1425/2004.

KETTÂNİ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdris Haseni, **Hadis Literatürü**, (Çev.) Yusuf Özbek, İz Yay., İstanbul 1994.

-er-Risâletü'l-müstetrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe, Dâru'l-beşar-ı islâmîyye, Beyrut 1414/1993.

KHALDİ, Smain, "**İmâm Mâlik ve Muvatta' adlı eseri**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi SBE), İstanbul 2002.

KILIÇ, Hamit, "**Ma'mer b. Râşid'in (153/770) el-Câmi'i ve Hocaları**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Harran Üniversitesi SBE), Urfa, 2014.

KILIÇ, Hulusi, "Câmi'", **DİA**, c.7, TDV Yay., İstanbul 1993.

KIRBAŞOĞLU, M. Hayri, **Alternatif hadis metodolojisi**, OTTO Yay., Ankara 2013.

KIZIL, Fatma "Yûnînî, Ali b. Muhammed", **DİA**, c.43, TDV Yay., İstanbul 2013.

KİRAZ, Zafer, "**Hadis Tarihinde Mukaddime Geleneği (Sünen-i Dârimî Örneği)**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Harran Üniversitesi SBE), Urfa 2014.

KİRMANİ**,** Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Yusuf b. Ali, **Sahîhu Ebû Abdullah el-Buhârî bi-şerhi'l-Kirmani**, Dâru İhyai't-türasi'l-arabi, Beyrut 1401/1981.

KOCA, Suat, "İbn Ebî Şeybe'ye Nispet Edilen Kitâbu'l-Edeb Üzerine", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD],** c.54, s.153-161.

KOÇKUZU, Ali Osman, **Hadis ilimleri ve hadis tarihi**, Dergah Yay., İstanbul 1983.

KOÇYİĞİT**,** Talat, **Hadis usûlü**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2015.

-Hadis Istılahları, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1980.

-Hadis Tarihi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1977.

KÖSE, Saffet , "İbn Vehb", **DİA**, c.20, TDV Yay., İstanbul 1999.

KURT, Ali Vasfi, "**Mağrib ve Endülüs'de hadis ilminin gelişim safhaları ve Muhyiddin İbnu'l-Arabi'nin hadis kültürü**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Ankara Üniversitesi SBE), Ankara 1997.

KURT, Abdurrahman, "**Sahîh-i Müslim Mukaddimesinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi SBE), Kahramanmaraş 2013.

KURTUBİ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr, **el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,** (Thk.) Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1427/2006.

KURTUBİ, Ebü'l-Abbas Ziyaeddin Ahmed b. Ömer b. İbrâhim, **Müfhim lima eşkele min telhisi Kitâbi Müslim,** (Thk.) Muhyiddin Dib Müstû, Yusuf Ali Büdeyvi, Ahmed Muhammed es-Seyyid, Mahmud İbrahim Nezzam, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1417/1996.

KUTLUAY, İbrahim, "Bazı Oryantalistlerle Sezgin ve A'zamî'nin Erken Dönemde Hadislerin Yazılması Meselesine Yaklaşımları", **İslam ve Yorum III: Din, Bilim ve Medeniyet,** c.1, s.11-33.

KUTLUER, İlhan, "Nevi", **DİA**, c.33, TDV Yay., İstanbul 2007.

KÜLEYNİ, Ebû Cafer Sikatü'l-İslâm Muhammed b. Yakub b. İshâk, **Kâfi**, Dâru'l-kütübi'l-islâmiyye, Tahran 1363.

Küllîyyetü'd-Dirasati'l-İslamiyye ve'l-Arabiyye, **Ulumü'l-hadis: vakı' ve afak: nedve ilmiyye devliyye**, 1427/2006.

LEKNEVİ, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed**, el-Ecvibetü'l-fazıle li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile**, Mektebü'l-matbuati'l-islâmîyye, Haleb 1384/1964.

MAGRİBİ, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun el-Hadrami, **Târihu İbn Haldun,** (i'tina) Ebû Suheyb Keremi, Beytü'l-efkari'd-devliyye.

MAĞRÂVİ, Ebû Sehl Muhammed b. Abdirrahman, **Mevsüatü Mevâkıfi's-Selef fi'l-Akide ve'l-Menhec ve't-Terbiye**, el-Mektebetü'l-islâmiyye li'n-nesr ve't-tevzi', Kahire.

MAHLUF, Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Münestiri Muhammed, **Şeceretü'n-nuri'z-zekiyye fi tabakati'l-Malikiyye,** (Thk.) Abdülmecid Hayâli, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1473/2003.

MAKDİSİ, Ebü'l-Fazl Muhammed İbn Tahir, **Şürutü'l-eimmeti's-sitte**, Daru'l-kütübi'l-ilmiye, Beyrut 1405, Beyrut 1405.

MALİK B. ENES, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri, **Muvatta',** (Thk.) M. Mustafa el-A'zami, Müessesetü Zâyd b. Sultân, 1425/2004.

-el-Muvatta', rivayetu Ebû Mus'ab ez-Zührî el-Merini, (Thk.) Beşşar Avvad Ma'ruf, Mahmûd Muhammed Halil, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1998/1418.

-el-Muvatta', (Thk.) Muhammed Fuâd Abdulbâki, Dâru ihyai't-türasi'l-arabi, Beyrût 1406/1985.

-el-Muvatta', (Thk.) Abdülvehhab Abdüllatif, Vezâretü'l-evkâf, Kahire 1994.

MALİKİ, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd Eyyûb el-Bâci, **et-Ta'dil ve't-tecrih li men harrece anhu'l-Buhârî fi'l-câmi's-sahîh,** (Thk.) Ali İbrahim Mustafa, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 2010.

MAR'AŞLİ, Yusuf Abdurrahman, **İlmu fihristi'l-hadis**, Mektebetü'l-maârif, Beyrut 1406/1986.

MECLİSİ, Muhammed Bakır b. Muhammed Takî b. Maksud Ali, **Biharü'l-envari'l-câmi'a li-düreri ahbâri'l-eimmeti'l-ethar**, Müessesetü'l-vefa, Beyrut 1403/1983.

MEDİNİ, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ebû Bekr b. Ebû İsa, **el-Letaif min dekaiki'l-maârif fi ulûmi'l-huffâzi'l-e'ârif**, (Thk.) Ebû Abdullah Muhammed Ali Semk, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1420/1999.

MEKKİ, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisi Ebû Talib, **Kutü'l-kulub fi muameleti'l-mahbub ve vasfu tariki'l-mürid ila makami't-tevhid**, (Thk.) Mahmud İbrahim Muhammed Rıdvani, Mektebetu'l-dâri't-türas, Kahire 2001.

MERSİFİ, Sa'd Muhammed Muhammed, **el-Müsteşrikun ve's-sünne**, Mektebetü'l-menari'l-İslâmiyye ve Müessesetü'r-reyyan, Kuveyt/Beyrut.

MİZZİ, Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, **Tehzibü'l-kemal fi esmai'r-rical**, (Thk.) Beşşar Avvad Ma'ruf, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1408/1988.

MOTZKİ, Harald "The Musannaf of ʿAbd al-Razzaq al-Sanʿani as a Source of Authentic Ahadith of the First Century", A. H., **Journal of Near Eastern Studies**, 1991.

-"Hicrî I. Asırdaki Sahîh Hadislerin Kaynağı Olarak Abdürrezzâk es-San'âni'nin Musannef'i", (Çev.) Bekir Kuzudişli, **Hadis Tetkikleri Dergisi,** c.5, s.117-141.

MUHAMMEDİ, Abdülkâdir Mustafa Abdürrezzâk, **eş-Şâz ve'l-münker ve ziyâdetü's-sika muvâzene beyne'l-mütekaddimin ve'l-müteʾahhirin**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut.

MUHAMMEDÎ, Ebû Zerr Abdülkâdir b. Mustafa b. Abdürrezzâk, **Müyesser fi ilmî tahrici'l-hadisi'l-nebevî**, **Anbar,** 2010.

-el-Ebâbu fi dabti ismi'l-kitâb, (Quranicthought Top|الأباب في ضبط اسم الكتاب) Erişim tarihi: 03/03/2021.

MÜBÂREKFÛRİ, Abdüsselam, **Siretü'l-imam el-Buhârî: seyyidü'l-fukahai ve imamü'l-muhaddisin**, nakalehu ile'l-arabiyye Abdülalim Abdülazim Bestevi, Dâru Alemi'l-fevaid, Mekke 1422.

MÜBÂREKFÛRİ, Ebü'l-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahim, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi şerhu câmi'i't-Tirmizî,** (Zabd.) Abdurrahman Muhammed Osman, Dâru'l-fikr.

MÜBÂREKFÛRİ, Safiyyürrahman, **Minnetü'l-Mün'im fi şerhi sahîhi Müslim,** Dâru's-selam, Riyad 1420/1999.

Müessesetü Ali'l-Beyt**, el-Fihrisü'ş-şâmil li't-türasi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: el-hadisü'n-nebevîyyi'ş-şerifve ulumuhu ve ricaluhu,** Mecmaü'l-meleki li-buhusi'l-hadarati'l-islâmiyye, Amman 1411/1991.

MÜNZİRİ, Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavi, **et-Tergib ve't-terhib mine'l-hadisi'ş-şerif**, (Thk.) İbrahim Şemsüddin, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1424/2003.

MÜSLİM B. EL-HACCAC, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi, **Sahîhu Müslim**, (Thk.) Muhammed Fuâd Abdülbâki, Dâru İhyai'l-kütübi'l-arabiyye, Kahire 1412/1991.

-**Sahîh-i Müslim ve Tercemesi,** mütercim Mehmed Sofuoğlu, İrfan Yay., İstanbul 1988.

MÜZEYNİ, Halid b. Süleyman, **el-Muharrer fi esbabi nüzuli'l-Kur'an (min hilali'l-kütübi't-tis'a) dirasetü'l-esbab rivayeten ve dirayeten**, Dâru İbni'l-Cevzi, ed-Dammam 1427.

NECMİ, Muhammed Sâdık, **Advâ Ala's-Sahîhayn**, (Thk.) Yahya Kemal el-Bahrani, el-Maarifu'l-islâm, Beyrut 1419.

NEHÂR, Nâyif, **Mukaddimetun fi ilmi'l-mantık**, Dâru Akl, Dimeşk 2016.

NEMERİ, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber, **et-Temhid lima fi'l-Muvatta' mine'l-meani ve'l-esanid**, (Thk.) Mustafa b. Ahmed el-Alevi, Muhammed Abdülkebir el-Bekri, 1982/1402; (Thk.) Muhammed Felâh, 1980; (Thk.) Said Ahmed A'rab. 1410/1990.

-**el-İntika' fi fezâili's-selaseti'l-eimmeti'l-fukaha,** Mektebetü'l-kudsi, Kahire 1350.

-**İstizkar**, (Thk.) Abdülmu'ti Emin Kal'aci, Dâru Kuteybe, Beyrut.

NESÂİ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, **Sünenü'n-Nesâî**, (Thk.) Muhammed Nâsiruddin Elbâni, Mektebetü'l-meârif, Riyâd.

NEVEVİ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri, **et-Takrib ve't-teysir li-ehâdisi'l-beşiri'n-nezir**, (Thk.) Muhammed Osman el-Hışt, Dâru'l-kitâbi'l-arabi, Beyrut 1405/1985.

-**et-Telhis şerhü'l-câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî,** (Thk.) Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbi, Dâru Taybe, Riyad 1429/2008.

-**Sahîhi Müslim bi-şerhi'n-Nevevi**, Dâru İhyai't-türasi'l-arabi, Beyrut 1392/1972.

-**Tehzibü'l-esma ve'l-lugat**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut.

NİSABURİ, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed Hâkim, **el-Medhal ila kitâbi'l-iklil**, (Thk.) Ahmed b. Fariş es-Selûm, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2003/1423.

-**Ma'rifetu ulumi'l-hadis ve kemiyyeti ecnasihi**, (Thk.) Ahmed b. Faris es-Sellum. Dâru İbn Hazm, Beyrut 1424/2003.

NURİSTÂNİ, Muhammed b. Muhammed, **el-Medhal ilâ Sahîh'il-İmam Müslim**, Mektebu'ş-Şuûni'l-fenniye, Kuveyt 1428/2007.

OKUYUCU, Nail, "İstahri, Ebû Said", **DİA**, c. ek-1, TDV Yay., İstanbul 2016.

ORAL, Kenan, "**Muvatta'ın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Ankara Üniversitesi SBE), Ankara 2020.

OSMANÎ, Muhammed Takî, **Tekmile Fethi'l-mülhim**, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabi, Beyrut, 1426/2006.

ÖĞÜT, Salim, "Cimâ", **DİA**, c.8, TDV Yay., İstanbul 1993.

ÖMERİ, Ekrem Ziyâ, **Buhus fi tarihi's-sünneti'l-müşerrife**, Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, Medine 1405/1984.

ÖNER, Necati, **Klasik Mantık**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1986.

ÖNKAL, Ahmet, Nebi BOZKURT, "Câmi'", **DİA**, c.7, TDV Yay., İstanbul 1993.

ÖZAFŞAR, Mehmet Emin, **Hadisi yeniden düşünmek: fıkhî hadisler bağlamında bir inceleme**, Ankara Okulu, 1998.

-Hadis İlmine Giriş, Değerler Eğitimi Merkezi Yay., İstanbul 2009.

-Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahîh'i, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 1999, c.39, s.287-356.

ÖZDEMİR, Ahmet, "**er-Rebi' b. Habib ve el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eseri"**, ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Dicle Üniversitesi SBE), Diyarbakır 2017.

-"Hicrî İkinci Asırdaki İlmi ve Fikri Tartışmaların Rebi' b. Habib'in (Ö. 175/972) el-Câmi'u's-Sahîh Adlı Eserine Yansıması", **The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]**, s.277-296.

ÖZDEMİR, Recep, **İmam Malik ve Metodolojisi**, Hiper Yay., İstanbul 2017.

ÖZDİREK, Recep Ali Hakan Çavuşoğlu,"Süfyan es-Sevrî", **DİA**, c.38, TDV Yay., İstanbul 2010.

ÖZEL, Ahmet, "Mâlik b. Enes", **DİA**, c.27, TDV Yay., Ankara 2003.

ÖZEN, Şükrü, "Ebû Bekir Hallâl", **DİA**, c.15, TDV Yay., İstanbul 1992.

ÖZDEMİR, Ahmet, **İbadiyye'nin ana hadis kaynağı Rebi' b. Habib'in Müsned'i**, Şırnak Üniversitesi Yay., Mardin 2018.

ÖZLEM, Doğan, **Bilim Felsefesi**, Notos Yay., İstanbul 2019.

ÖZPINAR, Ömer, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, Ankara Okulu, Ankara 2013.

POLAT, Salahattin, Habil NAZLIGÜL, Süleyman DOĞANAY, **Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu,** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İfav), İstanbul 2008.

RÂMHÜRMÜZÎ, Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman, **el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâʿî,** (Thk.) Muhammed Accac el-Hatîb, Dâru'l-fikr, Beyrut 1404/1984.

RAZİ, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebû Hatim, **el-Cerh ve't-ta'dil**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiye, Beyrut 1372/1953.

RUDANİ, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Süleyman el-Mekki, **Sılatü'l-halef bi-mevsuli's-selef,** (Thk.) Muhammed Hacci, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut 1408/1988.

RUYANİ, Ebû Bekr Muhammed b. Harun, **Müsnedü's-sahâbe: Müsnedü'r-Ruyani,** Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1417/1997.

SADIKER, Abdullah, "**Ma'mer b. Râşid ve el-Câmi'i**" ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Çukurova Üniversitesi SBE), Adana 2014.

SAİD B. MANSUR, Ebû Osman Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasani, **Sünenu Saîd b. Mansûr**, (Thk.) Sa'd b. Abdullah Al-i Humeyyed, Dâru's-sumay'i, Riyad.

-**Kitâbu's-sünen**, (Thk.) Habiburrahman A'zamî, Dâru's-selefiyye, Bombay 1982.

SALİH, Subhi, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İfav), İstanbul 2014.

-**Ulumü'l-hadis ve mustalahuhu**, Dâru'l-ilm li'l-melayin, Beyrut 1984.

SAN'ANİ, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk, **el-Musannef**, (Thk.) Habiburrahman A'zamî, Beyrut, el-Meclisü'l-ilmi.

SAN'ANİ, Ebû İbrâhim İzzeddin Muhammed b. İsmail Emir, **Tavzihü'l-efkar li-meani tenkihi'l-enzar**, el-Mektebetü's-selefiyye, Medine.

SANDIKÇI, S. Kemal, **İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1991.

SAYMERİ, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Muhammed, **Ahbâru Ebû Hanife ve ashabih**, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1405/1985.

SCHOELER, Gregor, **The biography of Muhammad: nature and authenticity**, translated by Uwe Vagelpohl; edited by James E. Montgomery, Newyork and Londan 2011.

SEFİRİ, Şemseddin Muhammed b. Ömer b. Ahmed **el-Mecalisü'l-va'ziyye fi şerhi ehâdisi hayri'l-beriyye min sahîhi'l-İmam el-Buhârî**, hakkakahu ve harrace

ehâdİsehu Ahmed Fethi Abdurrahman, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1425/2004.

SEHÂVİ, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, **Fethü'l-mugis bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadis**, (Thk.) Abdülkerim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr, Muhammed b. Abdullah b. Fuheyd Al-i Fuheyd, Mektebetu Dâri'l-minhac, Riyad, 1426.

SEKAFİ, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhim es-Serrâc, **Müsned'ü's-serrac**, (Thk.) İrşâdülhak el-Eseri, Faysalâbâd, 2002/1423.

SEM'ANİ, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur Mervezî, **el-Müntehab min mu'cemi şüyuhi'l-İmam el-Hafız Ebû Sa'd Abdülkerim İbn Muhammed b. Mansur es-Sem'ani et-Temîmî**, (Thk.) Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir, Câmi'atü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad 1417/1996.

-et-Tahbir fi'l-mu'cemi'l-kebir, (Thk.) Münire Naci Salim, Matbaatu'l-İrşad, Bağdad 1975.

SEZGİN, M. Fuad, **Tarihü't-türasi'l-Arabi**, nakalehu ile'l-arabiyye Mahmud Fehmi Hicazi, racea Arefe Mustafa, Said Abdurrahim, Câmi'atü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad 1411/1991.

-Buhari'nin kaynakları hakkında araştırmalar, Otto Yay., Ankara 2015.

-"Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i" **Türkiyat Mecmuası**, c.12, s.115-134.

SHAUKAT, Jamıla, "Classıfıcatıon Of Ḥadith Lıterature", **Journal: Islamîc Studies Islamîc Studies**, c.24, s.357-375.

SIDDİKİ, Muhammad Zubeyr, **Hadis Edebiyatı Tarihi: Menşei, Tekamülü, Hususiyetleri ve Tenkidi**, (Çev.) Yusuf Ziya Kavakçı, Yeni Zamanlar Yay., 2004.

SİBÂİ, Mustafa, **es-Sünne ve mekanetuhâ fi't-teşrii'l-İslâmi,** Dâru'l-varak (el-Mektebetü'l-İslâmiyye).

SÖNMEZ, Mehmet Ali "el-Müsnedü's-Sahîh (İbn Hibbân)", **DİA**, c.32, TDV Yay., İstanbul 2006.

SPRENGER, Aloys, "On the Origin and Progress of Writing Down Historical Facts among the Muselmans", **Journal of the Asiatic Society of Bengal,** Edited By The Secrateries, c. 25, s.303-329.

SÜHREVERDİ, Ebü'l-Fütuh Şehabeddin Yahya b. Habeş b. Emircek , **Hikmetü'l-işrâk**, Dârü'l-Ma'ârif, 1430/2010.

SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr, **Cemʿu'l-cevâmiʿ el-maʿrûf bi'l-Câmi'ʿi'l-kebir**, Matbaatu's-Saâde, 1426/2005.

-el-Bahrü'l-lezi zehar fi şerhi Elfiyyeti'l-eser, (Thk.) Ebû Enes Enis b. Ahmed b. Tahir el-Endunusi, Mektebetü'l-gurebai'l-eseriyye, Medine 1420/1999.

-Kûtü'l-mugtezi ala Câmi'i't-Tirmizî, (Thk.) Nasr b. Muhammed b. Hamid, Câmi'ati Ümmül-kura, 1424/2004.

-Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevi, (Thk.) Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâreyâbi, Mektebetu'l-kevser, Riyad 1415.

-Tenvirü'l-havalik şerhu ala Muvatta'i Malik, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1423/2002.

-et-Tevsihu şerhu'l-Câmi'i's-sahîh, (Thk.) Rıdvan Câmi' Rıdvan, Mektebetü'r-rüşd; Şirketü'r-reyyaz, Riyad 1419/1998.

-Elfiyyetü's-Süyûtî fi ilmi'l-hadis, (Thk.) Ahmed Muhammed Şakir, Mektebetü'l-ilmiyye.

-Ukûdu'z-zeberced fî îrâbi hadîsi'n-nebevîyye, (Thk.) Süleyman Kudât, Dâru'l-ceyl, Beyrût 1414/1994.

-el-Kavlü'l-müşrık fi tahrimi'l-mantık, (Thk.) Seyyid Muhammed Seyyid Abdülvehhab, Darü'l-Hadis, Kahire 1429/2008.

SÜBKİ, Ebû Muhammed Mahmûd b. Muhammed b. Ahmed, **el-Menhelü'l-azbi'l-mevrûd şerhu Süneni'l-İmâm Ebû Dâvûd**, Müessesetü't-târihu'l-arabi, Beyrut.

SÜBKİ, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdulkafi, **Tabakatü'ş-şafiîyyeti'l-kübra**, (Thk.) Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, İsa el-Babi el-Halebi, Kahire 1383/1964.

SÜLEMİ, Ebû Mervân Abdülmelik b. Habib b. Süleymân İbn Habib, **Kitâbu edebi'n-nisâ: Kitâbü'l-gâye ve'n-nihâye**, (Thk.) Abdülmecid Türki, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut 1992.

ŞÂFİİ, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas, **el-Üm**, Dâru'l-marife, Beyrut.

-Cimaü'l-ilm, (Thk.) Ahmed Muhammed Şakir, Mektebetü İbn Teymiyye.

-er-Risâle, (Thk.) Ahmed Muhammed Şâkir, Matbaatu Mustafa el-Bâbi, Mısır 1938.

ŞÂHİN, Şâmil, **Medhal ila ilmi'l-mantık**, Dâru'n-Nehda, Dimeşk 1427/2006.

ŞAKİR, Ahmed Muhammed, **el-Bâ'isü'l-hasis şerhu ihtisari ulumi'l-hadis li ibn Kesîr**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut.

ŞAŞİ, Ebû Said Heysem b. Küleyb b. Süreyc, **el-Müsned,** (Thk.) Mahfuzurrahman Zeynullah, Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, Medine, 1414/1994.

ŞEHREZÛRİ, Ebû Amr Takıyyüddin Osmân b. Salâhiddin Abdirrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh, **Tabakatü'l-fukahâi'ş-şafiîyye**, (i'dad) Ebü'l-Haccac Mizzi, Dâru'l-beşairi'l-islâmiyye, Beyrut 1413/1996.

-Sahîhi Müslim mine'l-ihlali ve'l-galat ve himâyetuhû mine'l-ıskati ve's-sakat, (Thk.) Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut 1404/1984.

-Ulûmu'l-hadis, (Thk.) Nureddin Itr, Dâru'l-fikr, Beyrut.

-Fetava ve mesailu İbni's-Salâh, (Thk.) Abdülmu'ti Emin Kal'aci, Dârü'l-ma'rife, Beyrut 1986/1406.

ŞEMMAHİ, Ebü'l-Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdülvahid, **Kitâbü's-siyer**, (Thk.) Ahmed b. Suud es-Seyyabi, Vizaretü't-türâsi'l-kavmi ve's-sekâfe, Maskat 1412/1992.

ŞEVKANİ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani, **Neylü'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr**, (Thk.) Üsameddin es-Sebâbiti, Dâru'l-hadis, Kahire 1413/1993.

ŞEYBÂNİ, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasen b. Ferkad, **el-Hücce ala ehli'l-Medine**, (Tsh.) Seyyid Mehdî Hasan el-Kilâni, Âlemü'l-kütüb, Beyrut.

ŞİRAZİ, Ebû İshâk Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf, **Tabakatü'l-fukaha**, (Thk.) İhsan Abbas, Dâru'r-raidi'l-arabi, Beyrut 1970.

TABAK, İbrahim, "**İbn Sîrîn'in Cevâmiu't-ta'bir fi'r-ru'ya adlı eseri**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi SBE), İstanbul 1999.

TABERANİ, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, **Kitâbü'd-Dua**, (Thk.) Muhammed Saîd b. Muhammed Hasan el-Buhârî, Dâru'l-beşairi'l-islâmiyye, Beyrut 1407/1987.

-el-**Mu'cemü'l-evsat**, (Thk.) Târık b. Avdullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Dâru'l-haremeyn, Kahire 1415/1995.

TAHHAN, Mahmûd b. Ahmed, **Teysiru mustalahi'l-hadis**, Mektebetü'l-maârif, Riyad 1421/2010.

TAVALİBE, Muhammed Abdurrahman, **el-İmam Müslim ve menhecuhu fi sahîhihi**, Dâru Ammar, Amman 1421/2000.

TAYALİSİ, Ebû Davud Süleyman b. Davud b. el-Carud el-Farisi, **Müsnedu Ebû Davud et-Tayalisi,** (Thk.) Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türki, Hicr li't-tıbaa ve'n-neşr, Cize 1419/1999.

TEBRİZİ, Şemseddin Muhammed, **Şerhü'd-dibaci'l-müzheb fi mustalahi'l-hadis ale'd-dibaci'l-müzheb**, (Thk.) Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire 1350.

TEHANEVİ, Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefî, **Keşşafu ıstılahati'l-fünun ve'l-ulum,** (Thk.) Refik el-Acem, Ali Dahruc, Mektebetu Lübnan, Beyrut 1996.

TEKİN, Abdülkadir, "Süfyan es-Sevrî'nin Fıkıhçılığı", **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** s.115-143.

-"Süfyan es-Sevrî'nin Usûlü Fıkhının Genel Özellikleri", **Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** s.69-102.

TEKİN, Dilek, "Batılı Araştırmacıların Hadislerin Yazılı-Şifâhi Rivayeti Meselesine Bakışları", **Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi: Journal of the Faculty of Divinity**, c.2, s.41-62.

TEYMİ, Ebü'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. Fazl el-İsfahani, **Siyerü's-selefi's-salihin**, (Thk.) Kerim b. Hilmi b. Ferhat b. Ahmed, Dâru'r-raye, Riyad.

TİRMİZİ, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi, **el-Câmi'ü'l-kebir,** (Thk.) Beşşar Avvad Ma'ruf, Dâru'l-garbi'l-islâmi, Beyrut 1996.

-**Sünenü't-Tirmizî**, (Thk.) Izzüddin Dalli, Imâdü't-Tayyâr, Yâsir Hasan, Müessesetü'r-risâle, Dımeşk 1432/2011.

TİRYAKİ, Kübra BİLGİN, Lütfi SUNAR (Editör), **Kavram Geliştirme: Sosyal Bilimlerde Yeni İmkanlar**, Nobel Yay., Ankara 2016.

TOKPINAR, Mirza "el-Musannef (Abdürrezzâk es-San'ânî)", **DİA,** c.31, TDV Yay., İstanbul 2006.

-"**Abdürrezzak bin Hemmam ve Musannef'i"** ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Dokuz Eylül Üniversitesi SBE), İzmir 1998.

-"Ma'mer b. Râşid'in (ö. 154/771) el-Câmi'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler," **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** s.17-36.

TOPALOĞLU, Bekir "Câmi'", **DİA**, c.7, TDV Yay., İstanbul 1993.

TÛSİ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen b. Ali, **et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân,** (Thk.) Aga Büzürg-i Tahrani, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabi, Beyrut.

-**Fihristu Kütübi'ş-Şi'a ve Usûlihim**, (Thk.) Abdulaziz Tabâtabâi, Mektebetü'l-muhakkik el-tabâtabâi, Kum.

TÜCİBİ, Kâsım b. Yusuf b. Muhammed es-Sebti, **Bernamecü't-Tücîbî**, (Thk.) Abdülhafız Mansur, Dâru'l-arabiyye, Tunus/Libya 1981.

TÜFEKÇİOĞLU, Zekeriya, "**Hadis Edebiyatında Müsnedler (Hicrî ilk üç asır)"**, ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Marmara Üniversitesi SBE), İstanbul 2012.

TÜRCAN (Ed.), Zişan, **Hadis**, Grafiker Yay., Ankara 2016.

TÜRKİ, Abdullah b. Abdulmuhsin, **el-Mezhebu'l-Hanbeli**, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1423/2002.

TÜVEYCİRİ, Hamûd b. Abdullah b. Hâmud, **el-İhticac bi'l-Eser ala men Enkere'l-Mehdîyye'l-Muntazar**, el-Bühûsu'l-ilmiyye, Riyad 1403/1983.

UBEYD, Muhammed b. Abdülkerim, **Rivâyâtu ve nusehu'l-câmi'i's-sahîh**, Dâru İmamı'd-da'vet, Riyad 1426, s.22.

UĞUR, Mücteba, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1996.

"el-Câmi'u's-sagir", **DİA**, c.7, TDV Yay., İstanbul 1993.

UTEYBİ**,** Sehl b. Rifa' b. Süheyl, **er-Ru'ya inde ehli's-sünne ve'l-cemaa ve'l-muhalifin,** Dâru Künûzi İşbiliyâ, Riyad 1430/2009.

ÜNAL, Yavuz, **Hadisin doğuş ve gelişim tarihine yeniden bakış**, Ensar Yay., İstanbul 2010.

VÂDÎÂŞÎ, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Cabir b. Muhammed, **Bernamecu İbn Cabir el-Vâdîâşî,** (Thk.) Muhammed el-Habib Heyle, Câmi'atu Ümmi'l-kurâ, Tunus 1401/1981.

VAİLİ, Hasan b. Muhammed b. Haydar, **Nüzhetü'l-elbab fi Kavli't-Tirmizî ve fi'l-bab**, Dâru İbni'l-Cevzi, Demmam 1426.

VAKKAŞİ, Ebü'l-Velîd Hişâm b. Ahmed, **et-Ta'lik ale'l-Muvatta' fi tefsiri lugatihi ve gavamizi i'rabihi ve meanihi**, (Thk.) Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Mektebetü'l-ubeykan, Riyad 1421/2001.

VASSÂBİ, Ebû Amr Nureddin b. Ali b. Abdullah es-Sed'i (cem ' ve tertib), **Tuhfetü'l-lebib bi-men tekelleme fihimü'l-hâfız İbn Hacer mine'r-ruvât gayri't-takrib**, Mektebetu İbn Abbas, Mansure 1431/2010.

VELİYYULLAH, Ebû Abdulaziz Kutbüddin Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahim b. Vecihiddin Dihlevî Fârûki Şah, **Şerhu teracimi ebvabi'l-Buhârî,** (Thk.) İzzet Muhammed Fergali, Dâru'l-kitabi'l-mısrî; Dâru'l-kitabi'l-lübnani, Beyrut; Kahire 1420/1999.

-**Hüccetullahi'l-baliga**, (Thk.) Seyyid Sabık, Dâru'l-ceyl, Beyrut 1426/2005.

VELLEVÎ, Muhammed b. Ali b. Adem Musa İtyûbî, **el-Bahrü'l-muhitü's-seccâc fi şerhi Sahîhi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc**, Dâru İbni'l-Cevzi, Demmâm.

-**Kurretu ayni'l-muhtâc fi şerhi Mukaddimeti Sahîhi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc,** Dâru İbni'l-Cevzi, Demmâm 1424.

-**Meşarikü'l-envari'l-vehhace ve metalii'l-esrari'l-behhace fi şerhi Süneni'l-İmam İbn Mâce**, Dâru'l-mugni, Riyad 1427/2006.

-**Şerhu Elfiyyeti's-Süyûtî fi'l-hadis**, Mektebetü'l-Gurabai'l-Eseriyye, Medine 1414/1993.

-**Şerhu Süneni'n-Nesâî: Zehiretü'l-ukba fi şerhi'l-mücteba**, Dâru'l-mi'rac, Beyrut 1416/1996.

VERCELÂNÎ, Ebû Yakub b. İbrahim Vercelânî İbâzi, **Kitâbu't-tertib fi's-sahîhi min hadisi'r-rasûl**, Mektebetu Maskat, 'Umân Sultanlığı 1424/2003.

WİLKİNSON, John C., **Ibadism: origins and early development in Oman,** Oxford University Press, New York 2010.

-"Ibadi Hadith: an Essay on Normalization", Der Islam, (Berlin) 62 (1985), s.231-259.

YAFİİ, Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemani, **Mir'atü'l-cenan ve ibretü'l-yakzan fi ma'rifeti havadisi'z-zaman**, (Thk.) Halil Mansur, Dâru'l-kitâbi'l-islâmiyye, 1417/1997.

YA'MURİ, İbn Seyyidünnâs, **en-Nefhu'ş-şezi şerhu Süneni't-Tirmizî**, (Thk.) Ebû Câbir el-Ensâr, vd., Dâru's- semi'i, Riyâd 2007.

YARDIM, Ali, **Hadis II,** Damla yayınevi, İstanbul 2017.

YAŞAROĞLU, M. Kâmil, "İbnü'l-Haddâd el-Kinâni", **DİA**, c.21, TDV Yay., İstanbul 2000.

YATKIN, Nihat, "**Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Kitabu'l-Musannef'i**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Atatürk Üniversitesi SBE), Erzurum 1998.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Araz", **DİA**, c.3, TDV Yay., İstanbul 1991.

YEMANİ, Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali Muallimi, **et-Tenkil bima verede fi te'nibi'l-Kevseri mine'l-ebatil**, (Thk.) Muhammed Nâsırüddin el-Elbâni, Züheyr eş-Şâviş, Muhammed Abdürrezzâk Hamza, Mektebetu'l-islâm, 1406/1986.

YILDIRIM, Enbiya, "**İbn Huzeyme ve Sahîh'i**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Uludağ Üniversitesi SBE), Bursa 1989.

YILDIRIM, Ahmet, "**Dârimî ve Sünen'i**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Uludağ Üniversitesi SBE), Bursa 1990.

YILDIRIM, Hüsamettin, Mustafa Ülger, **Şemalarla Klasik Mantık,** Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

YILDIRIM, Sedat, "Muhammed b. İsmail el-Buhârî'ye (ö. 256/870) ait el-Câmi'u's-Sahin'in Râvileri ve Nüshaları", **Adıyaman Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi**, c.2, s.111-141.

-**"Abdullah b. Vehb'in Tefsirinde Geçen Rivayetlerin Değerlendirilmesi"**, ("Yayınlanmamış Doktora Tezi" Ankara Üniversitesi SBE), Ankara 2018.

YILMAZ, Hasan Kâmil, "Cem ", **DİA**, c.7, TDV Yay., İstanbul 1993.

YILMAZ, Selim, "**Sünen-i Tirmizî'de Hadis Istılahları ve Tirmizî'nin Hadisleri Değerlendirme Usûlü**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Harran Üniversitesi SBE), Urfa 2015.

YÛSUF, Abdullah, **Tahriru Ulûmi'l-Hadis**, Muessesetu'r-reyyân, Beyrut 1423/2003.

YÜCEL, Ahmet, "İbn Sîrîn", **DİA**, c.20, TDV Yay., İstanbul 1999.

-**Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İfav), İstanbul, 1996.

ZEBİDİ, Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latif, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi**, mütercim Ahmed Naim, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1976.

ZEHEBİ, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Tezkiretü'l-huffaz**, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.

-**Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-rical**, (Thk.) Ali Muhammed Bicavi, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1382/1963.

-**Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm**, (Thk.) Beşşar Avvad Ma'ruf, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beyrut 1424/2003.

-**Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,** (Thk.) Şuayb el-Arnaut, Salih es-Semer, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1403/1983.

ZEHRANÎ, Muhammed b. Matar, **Tedvinü's-sünneti'n-nebevîyye: neş'etuhu ve tetavvüruhu**, Dâru'l-hicre, Riyad 1417/1996.

ZEMAHŞERÎ, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, **Esasü'l-belaga**, (Thk.) Muhammed Basil Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, Beyrut 1998.

ZERHÛNİ, Muhammed Fadil b. Fâtımi Şübeyhi, **el-Fecrü's-sâtı' ale's-Sahîhi'l-Câmi'**, (Thk.) Abdülfettah ez-Zinifi. Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1430/2009.

ZEYLAİ, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed, **Nasbü'r-raye li-ehâdisi'l-Hidaye**, Müessesetü'r-reyyân/Dâru'l-kıble, Beyrut Cidde.

ZİRİKLİ, Hayreddin, **el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebin ve'l-müsteşrikın**, Dâru'l-ilm li'l-melayin, Beyrut 2002.

ZÜBEYRİ, Velîd b. Ahmed Hüseyin, **el-Mevsuatü'l-müyessere fi teracimi eimmeti't-tefsir ve'l-ikra ve'n-nahv ve'l-luga**, (cem' ve i'dad Velîd b. Ahmed Hüseyin ez-Zübeyri, İyad b. Abdüllatif el-Kaysi, Mustafa b. Kahtan el-Habib, Beşir b. Cevâd b. el-Kays, İmad b. Muhammed el-Bağdadi), Mecelletü'l-hikme, Medine 1424/2003.

ZÜRKANİ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbaki b. Yusuf, **Şerhü'z-Zürkani ala Muvatta'**, el-Matbaatu'l-hayriyye, Kahire 1410.

ZERKEŞİ, Bedreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Cemâleddin Abdullah b. Bahadır **en-Nüket ala Mukaddimeti İbni's-Salâh,** (Thk.) Zeynelâbidin b. Muhammed b. Belâferic, Edvaü's-selef, Riyad 1419/1998.